

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ОДЕСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»
Гуманітарний факультет
Кафедра міжнародних відносин та права

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ
з дисципліни
«ПОЛІТОЛОГІЯ»

Одеса: ДУОП, 2021

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Державний університет «Одеська політехніка»
Гуманітарний факультет
Кафедра міжнародних відносин та права

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ
з дисципліни
«ПОЛІТОЛОГІЯ»
для здобувачів вищої освіти
спеціальності 291 «Міжнародні відносини,
суспільні комунікації та регіональні студії»
I курсу I семестру

Розглянуто та затверджено на засіданні
кафедри міжнародних відносин та права
Протокол № 1 від «30» серпня 2021 р.

Конспект лекцій з дисципліни «Політологія» для здобувачів вищої освіти спеціальності 291 «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії» I курсу I семестру / Укл.: Чістякова І. М., Кривдіна І. Б., Кудлай І. В., Моїсеєва Т. М. Одеса: ДУОП, 2021. 220 с.

Рецензенти:

1. Марущак В. П., доктор наук державного управління, професор, завідувач кафедри права та законотворчого процесу Національної академії державного управління при Президентові України

2. Львова Є. О., кандидат юридичних наук, доцент кафедри права та законотворчого процесу Національної академії державного Управління при Президентові України

Конспект лекцій містить 15 тем, які передбачені програмою дисципліни «Політологія», для здобувачів вищої освіти спеціальності 291 «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії».

Крім загальних питань, у конспекті є навчальна література, яка може бути використана здобувачами вищої освіти при підготовці до занять з навчального предмету «Політологія».

ЗМІСТ

Передмова	5
СЕМЕСТРОВИЙ МОДУЛЬ 1	6
ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ	6
ЛЕКЦІЯ 1. ПОЛІТОЛОГІЯ ЯК НАУКА І НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА	6
ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ 2. ПОЛІТИКА ЯК СУСПІЛЬНЕ ЯВИЩЕ	15
ЛЕКЦІЯ 2. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ПРИРОДА ПОЛІТИКИ	15
ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ 3. ЕВОЛЮЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ	24
ЛЕКЦІЯ 3. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК СВІТОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ. .24	
ЛЕКЦІЯ 4. ЗАРОДЖЕННЯ І РОЗВИТОК ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ	53
ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ 4. ПОЛІТИЧНА ВЛАДА ТА СИСТЕМНИЙ ВИМІР ПОЛІТИКИ	78
ЛЕКЦІЯ 5. ПОЛІТИЧНА ВЛАДА ТА ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА ...	78
ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ 5. ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ЗАСАДИ ПОЛІТИКИ	101
ЛЕКЦІЯ 6. ДЕРЖАВА: ПОНЯТТЯ, ОСНОВНІ ОЗНАКИ, ФУНКЦІЇ ТА ФОРМИ .	101
ЛЕКЦІЯ 7. ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ТА ПАРТІЙНІ СИСТЕМИ	119
ЛЕКЦІЯ 8. СУТНІСТЬ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ ТА ЙОГО ТИПИ	125
СЕМЕСТРОВИЙ МОДУЛЬ 2	131
ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ 6. ОСОБА ТА ПОЛІТИКА	131
ЛЕКЦІЯ 9. ПОЛІТИЧНІ ЕЛІТИ	131
ЛЕКЦІЯ 10. ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО	140
ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ 7. ПОЛІТИКА ЯК МІЖНАРОДНИЙ ПРОЦЕС	151
ЛЕКЦІЯ 11. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ ТА СВІТОВИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС	151
ЛЕКЦІЯ 12. СВІТОВІ ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНІ ДОКТРИНИ	160
ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ 8. ПОЛІТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ	175
ЛЕКЦІЯ 13. ПОЛІТИЧНА КОНФЛІКТОЛОГІЯ ТА ПОЛІТИЧНА СТАБІЛЬНІСТЬ. ПОЛІТИКА І МОРАЛЬ	175
ЛЕКЦІЯ 14. ПОЛІТИЧНА МОДЕРНІЗАЦІЯ	195
ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ 9. СУЧАСНА ПРАКТИЧНА ПОЛІТОЛОГІЯ	205
ЛЕКЦІЯ 15. ПРИКЛАДНА ПОЛІТОЛОГІЯ	205
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА	218

Передмова

Важливе значення у підготовці майбутніх фахівців, має навчальна дисципліна «Політологія» є складовою частиною вивчення циклу дисциплін загальної підготовки обов'язкової частини навчального плану.

Вивчення дисципліни дає можливість здобувачами вищої освіти отримати уявлення про політику як важливу підсистему суспільства, яка є автономною, а не ізольованою від інших підсистем суспільства: економічної, соціальної, духовної. У рамках курсу всебічно вивчаються особливості функціонування політичної сфери на сучасному етапі розвитку суспільства, історія становлення політичних поглядів на різних етапах розвитку цивілізації. Дисципліна "Політологія" формує у здобувачів вищої освіти знання про політичну сферу як системне утворення, що складається із різних елементів: політичних інститутів, політичних відносин, правових норм, політичної культури і свідомості, а також дає уявлення про політичні процеси, що відбуваються на сучасному етапі. Крім того, дисципліна дозволяє здобувачам вищої освіти виробити цілісне уявлення з приводу такого, яким чином відбувалось формування політичної думки на різних етапах історичного розвитку цивілізації. Здобувачам вищої освіти в межах цього курсу запропоновано засвоїти періоди становлення політичної думки.

Предметом вивчення навчальної дисципліни є політика як цілісний об'єкт, тобто найбільш загальні та універсальні взаємозв'язки в суспільстві, політична структура, політичні процеси тощо.

Мета вивчення дисципліни – оволодіння здобувачами вищої освіти основами сучасної політичної науки і формування вміння використовувати знання про політичні інститути, процеси та явища на практиці.

Завданнями вивчення дисципліни є формування у здобувачів вищої освіти:

- знань теоретичних основ політології як науки та розкриття змісту основних категорій і понять політичної науки;
- вмінь щодо вироблення у здобувачів наукового підходу до оцінки політичних явищ у країні;
- набуття навичок орієнтування у політичній практиці шляхом проведення аналізу політичних подій;
- підвищення загальної політичної культури здобувачів, підготовки їх до активної участі у політичному житті країни.

Отже, основна задача викладання дисципліни - сприяння формуванню у здобувачів вищої освіти адекватних уявлень про сучасне політичне життя країни; форми та методи регулювання політичних відносин, що матиме цінність у подальшому використанні цих знань на практиці

У запропонованому конспекті лекцій, на конкретному матеріалі, розкриваються: теоретико-методологічні засади політичної науки, політика як суспільне явище, еволюція політичної думки, політична влада та системний вимір політики, її інституціональні засади. Також роль особи в політиці, політика як міжнародний процес, політичні трансформації й сучасна практична політологія.

Конспект розрахований на здобувачів вищої освіти, які навчаються за освітньо-кваліфікаційною програмою підготовки бакалавру. Зміст посібника відповідає науковим та методичним розробкам українських науковців останніх років та враховує досвід читання супутніх дисциплін викладачами кафедри.

Структурно конспект побудований за вимогами кредитно-модульної системи організації навчального процесу у вищих навчальних закладах згідно до рекомендацій Європейської кредитно-трансферної системи (ЄКТС).

СЕМЕСТРОВИЙ МОДУЛЬ 1

ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

ЛЕКЦІЯ 1. ПОЛІТОЛОГІЯ ЯК НАУКА І НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

1. Політологія в системі суспільних наук.
2. Об'єкт і предмет політології.
3. Структура та функції політології.
4. Методологія політології.

Становлення політології як науки та навчальної дисципліни

Політологія є одночасно і молодою, і однією з найдавніших наук. Політичні погляди та ідеї існують з того часу, як суспільство набуло державно-організованої форми. Проте якщо вони у тій чи іншій формі з'явилися з виникненням держави, то наука про політику формувалася в міру виокремлення політики як самостійної сфери суспільного життя.

Історично першою формою пізнання політики була релігійно-міфологічна. Майже два тисячоліття до нової ери панували уявлення про божественне походження влади і суспільно-політичного устрою. З середини першого тисячоліття до нової ери посилюється процес раціоналізації політичних поглядів, вони набувають філософсько-етичної форми. З'являються перші політичні категорії і визначення, а згодом і політичні концепції, започатковуються власне теоретичні дослідження політики. Найвиразніше цей процес проявився у творчості Конфуція, Сократа, Платона і Арістотеля. Політичну науку вони розуміли як науку про загальне благо, втіленням якого має бути держава. Так, Сократ започаткував перехід політичної свідомості з дотеоретичного на теоретичний рівень. Поглядам на державу і право, на закони та їх співвідношення з мораллю він надав форми понять. Платон став творцем політичної філософії, в центр якої поставив державу та форми організації державної влади. Арістотель призначення політики і науки про неї вбачав у тому, щоб наділяти людей позитивними рисами, забезпечувати їх справедливе спільне проживання в суспільстві. Для реалізації цього призначення політики необхідно шукати найкращі форми державного правління.

Арістотель багато в чому заклав основи політології як окремої самостійної науки, тому іноді його називають батьком цієї науки. Однак у нього ще немає чіткого розмежування між політичною наукою, етикою і філософією. Від релігійно-етичної форми політичну науку звільнив Н. Макіавеллі. Він розглядав політичні процеси як природні, що відбуваються не з Божої волі, а відповідно до певних об'єктивних закономірностей. У центр політичних досліджень учений поставив державну владу й підпорядкував політичну науку вирішенню практичних завдань. Його вважають основоположником політичної науки Нового часу, та це ще не була політологія в сучасному її розумінні.

Крім Н. Макіавеллі, великий внесок у звільнення політики й політичної думки від теології і церковної моралі зробили Т. Гоббс, Б. Спіноза, Дж. Локк, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо та ін. Вони аналізували проблеми походження, сутності, призначення і форми держави, розробляли теорію суспільного договору, ідеї народного суверенітету, свободи і рівності, природного права тощо.

Істотний внесок у розвиток політичної науки, ідей конституційного ладу, республіканської форми правління, ліберальної демократії і становлення відповідних їм інститутів і норм був зроблений у період Великої французької революції, війни за незалежність США наприкінці XVIII ст., революцій XIX ст. У другій половині XVIII — першій половині XIX ст. були сформульовані найважливіші підходи, що стали основоположними в розробленні політичних теорій і концепцій сучасності.

Процес формування й виокремлення політології із загальної системи соціальних і гуманітарних наук та її інституціоналізації припав на кінець XIX — початок XX ст. У різних країнах він відбувався по-різному. В Німеччині, наприклад, він був пов'язаний із

формуванням і розвитком так званої правової школи. У Франції політологія виникає на межі державознавства, політичної історії та соціології. У Великобританії значний поштовх формуванню політології надало заснування Лондонської школи економіки і політичних наук при Лондонському університеті. Важливий внесок у становлення сучасної політології зробили такі європейські вчені, як К. Маркс, Ф. Енгельс, М. Вебер, Р. Міхельс, Г. Моска, В. Парето та ін. У США інтенсивне оформлення політології в самостійну галузь знання розпочалося 1880 р. зі створенням при Колумбійському коледжі (пізніше перейменований у Колумбійський університет) школи політичної науки. Ще 1903 р. у США була створена Американська асоціація політичних наук, яка започаткувала подібні асоціації в інших країнах та в міжнародному масштабі. У 1949 р. під егідою ЮНЕСКО утворилася Міжнародна асоціація політичної науки, що об'єднала у своїх лавах більшість відповідних національних асоціацій.

Якщо наприкінці XIX — на початку XX ст. в центрі уваги західної політології перебувала держава, її інститути і форми, то в 30—50-ті роки. Центр тяжіння переноситься на емпірично спостережувану політичну поведінку людей, а згодом і на владні відносини між ними. У післявоєнний період розвиток політології був особливо успішним у США. Саме в цій країні розгорнулася так звана біхевіористська революція в соціальних науках, у тому числі й політології. Американським ученим належить також заслуга розробки системного і структурно-функціонального аналізу політики, політико-культурного підходу, порівняльної політології.

Паралельно з формуванням і виокремленням політології як науки відбувалось і становлення її як навчальної дисципліни. Як така вона вперше з'явилася в університетах США в середині XIX ст. напередодні громадянської війни між Північчю і Півднем. Вводячи курс політичної науки, керівництво американських університетів мало на меті сприяння формуванню політичної культури громадян, їх прихильності до демократичних цінностей. У європейській вищій школі політологію почали викладати лише з середини XX ст.

СРСР, як й інші соціалістичні країни, стояв осторонь загального процесу становлення і розвитку політології як науки і навчальної дисципліни. Теоретичні положення політології не вписувалися в основні постулати панівної в цих країнах марксистсько-ленінської ідеології. Залучення науковців і громадян до розроблення й вивчення проблем політології, до осягнення демократичного світового надбання суперечило інтересам панівної комуністичної верхівки. Тому аж до другої половини 80-х років в СРСР політологія не визнавалась за науку, а окремі дослідження політики здійснювались у межах історичного матеріалізму, наукового комунізму, історії КПРС, політичної економії, теорії держави і права та деяких інших ідеологізованих дисциплін.

Ставлення до політології почало змінюватися лише в період перебудови. 1989 р. Державний комітет СРСР з науки і техніки офіційно затвердив номенклатуру спеціальностей наукових працівників під загальною назвою «Політичні науки». В ній уперше передбачалася спеціалізація з політичних наук, що створило можливості для захисту кандидатських і докторських дисертацій, присвоєння вчених ступенів кандидата політичних наук і доктора політичних наук. У цей же час політологію стали викладати у вищих навчальних закладах.

Відповідні процеси відбувались і в Україні. З 1990 р. політологія почала впроваджуватись як навчальна дисципліна у вищих навчальних закладах. Однак негативна реакція керівників багатьох вузів, особливо технічних, на надмірну ідеологізацію навчального процесу за часів комуністичного панування призвела до вилучення з навчальних планів ряду соціально-гуманітарних дисциплін, у тому числі політології.

Останнім часом обсяг вивчення політології у вищих навчальних закладах збільшено. Крім того, ця дисципліна введена до переліку спеціальностей підготовки фахівців.

Уперше підготовку фахівців-політологів було розпочато в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка. Згодом їх почали готувати в Одеському, Донецькому, Львівському, Східноукраїнському (Луганськ), Чернівецькому, Прикарпатському, Ужгородському університетах, Національному педагогічному університеті ім. М. П. Драгоманова (Київ), Національному університеті «Києво-Могилянська академія». У недержавної форми

власності Таврійському екологічному інституті (Сімферополь) відкрито перший в Україні політологічний факультет.

Політологічні знання, на перший погляд, здаються простими й доступними. Напевне, цим пояснюється та легкість, з якою іноді розпочинають підготовку політологів, пишуть словники, підручники й навчальні посібники з цієї дисципліни, захищають кандидатські і навіть докторські дисертації. Та видима простота політологічних знань є оманливою, і ми поки що перебуваємо лише на самому початку тривалого процесу опанування цієї науки на рівні її світових досягнень.

Об'єкт і предмет політології

Питання про предмет є одним із найскладніших у політології, як і в більшості інших наук про суспільство. Здавалося б, відповідь на це питання лежить на поверхні: політологія — це наука про політику. Проте таке визначення є досить абстрактним і само по собі ще нічого не говорить про предмет цієї науки. Саму політику в сучасній науці розуміють неоднозначно, до того ж вона є об'єктом дослідження багатьох галузей наукового знання. Вражає вже сам перелік цих галузей: політична філософія, політична історія, політична соціологія, політична економія, політична психологія, правознавство, політична культурологія, політична етика, політична антропологія, політична етнографія, політична демографія, політична статистика, політична географія, політична екологія, біополітологія тощо.

Досить поширеним у політології є розуміння її як міждисциплінарної науки, що охоплює всі перелічені й подібні галузі наукового знання про політику. Такий підхід ґрунтується на ототожненні політології як науки і будь-яких наукових знань про політику. Він не розрізняє об'єкт політології — політику — з її предметом, яким при ньому також виступає політика. З одного боку, цей підхід відмовляє іншим наукам у праві на самостійне дослідження політики, проголошуючи політологією будь-яке наукове знання про політику, а з іншого — веде до необґрунтованого розширення предмета політології, ототожнення його з її об'єктом, розчиняє політологію в інших науках і фактично відводить їй, образно кажучи, роль бідної приживалки у багатих родичів, якими є усталені й безумовно визнані галузі наукового знання: філософія, історія, правознавство, соціологія, психологія тощо. Розширене трактування політології, включення до неї будь-якого наукового знання про політику, по суті, знімає питання про політологію як окрему навчальну дисципліну, оскільки жодна навчальна дисципліна не може охопити всю сукупність знань про політику.

Соціологія, як відомо, є наукою про суспільство. Проте поки що ніхто не назвав соціологією всю сукупність наукових знань про суспільство. Вона існує передусім як окрема, самостійна наука з власним предметом, який вирізняє її з-поміж інших наук про суспільство. Так само немає підстав називати політологією всю сукупність наукових знань про політику.

Очевидно, відчуваючи непереконливість зазначеного підходу до розуміння політології, деякі дослідники всю сукупність наукових знань про політику називають політологією у широкому розумінні, що, зрештою, не є виходом із становища, оскільки породжує питання про політологію у вузькому розумінні, чіткої відповіді на яке також немає. Та й наука є лише одна, вона не існує у широкому й вузькому розумінні.

Науки, як відомо, розрізняються не за об'єктом, а за предметом їхнього дослідження. Останній пов'язаний лише з одним із багатьох аспектів і сторін пізнаваного об'єкта і передбачає пізнання лише якоїсь певної, специфічної групи закономірностей. Відповідь на питання про предмет політології потрібно шукати через з'ясування не спільного, а відмінного між нею та іншими науками про суспільство.

Об'єктом політології як науки виступає політична сфера суспільного життя, основний зміст якої складають політико-владні відносини як відносини з приводу влади в суспільстві. Політична сфера суспільного життя, політико-владні відносини, або політика, є об'єктом дослідження багатьох наук про суспільство, причому кожна з них має у цій сфері свій предмет і досліджує його притаманними їй методами й засобами. Так, *філософія*, як відомо, є

теоретичною основою світогляду людини. Відповідно, *політична філософія*, ґрунтуючись на нормативно-ціннісному підході, з'ясовує значення політичних явищ для життя людини й суспільства, оцінює їх під кутом зору загального блага, принципів справедливості, свободи, рівності тощо. Якщо, наприклад, наука про політику досліджує політичну свободу, аналізуючи й систематизуючи сукупність різних видів конкретних свобод, класифікуючи їх тощо, то політична філософія розглядає політичну свободу як гуманістичну цінність в її зв'язках з іншими цінностями. Нормативно-ціннісний підхід політичної філософії орієнтований на розробку ідеалу політичного устрою та шляхів його практичного втілення. Цей підхід більшою мірою виходить із того, що повинно бути або є бажаним, аніж із дійсного, і вимагає спиратися в політичних рішеннях на етичні цінності й норми. Політична філософія, отже, формулює ціннісно-нормативні критерії політики.

Складаючи теоретичну основу світогляду людини, філософія водночас виступає загальною методологією пізнання, спрямованою на розкриття найбільш загальних закономірностей розвитку природи, суспільства і людського мислення. Відповідно, політична філософія аналізує найбільш загальні методи пізнання політики, сутність політичних явищ, причиново-наслідкові зв'язки політики і влади та з'ясовує, як виявляються ці найбільш загальні закономірності в політичній сфері суспільного життя. У значенні найбільш загальної методології пізнання політичної сфери суспільного життя політична філософія виступає як філософія політики.

Світоглядна й методологічна сторони філософського підходу до аналізу політики свідчать про те, що політична філософія є світоглядно-методологічною основою досліджень політики. Вона забезпечує цілісність у вивченні політики, з'ясовує її сутнісні характеристики, дає оцінку сенсу і значення різних політологічних концепцій, з'ясовує принципи й закономірності у взаємовідносинах індивіда, суспільства і влади, мотиваційну основу й моральні критерії політичної поведінки. Політична філософія є найбільш загальним і абстрактним рівнем пізнання політичної сфери суспільного життя й тому виступає складовою філософії, а не політології.

Тісними є зв'язки політології з *історичною наукою*, історією, зокрема з політичною історією. Історія як наука вивчає минуле людства в усій його конкретності й багатоманітності. За всієї багатоманітності минулого головним у ньому для історії є політичні події, процеси і факти. Загальна історія є передусім історією політики — вона вивчає головним чином процеси виникнення, розвитку й занепаду держав, відносини між ними, війни, революції тощо і в цій іпостасі виступає як *політична історія*. Принципова відмінність історичного дослідження від політологічного полягає в тому, що перше йде від вивчення конкретних подій, процесів і фактів до певних теоретичних узагальнень, тоді як друге використовує вже існуючі теоретичні узагальнення — форми наукового знання про політику (ідеї, гіпотези, концепції, теорії, парадигми тощо) при аналізі конкретних явищ і процесів. Політологія — це теорія політики, а не її історія.

Отже, дослідження конкретних подій, процесів, фактів політичного життя суспільства як у минулому, так і сьогодні саме по собі не є політологічним. Таким воно стає тоді, коли використовує притаманний політології методологічний і теоретичний інструментарій. Якщо, наприклад, процес становлення багатопартійності в сучасній Україні досліджується зі з'ясуванням того, коли і як конкретно виникали політичні партії, якими були їхні дії, хто їх очолює, як відбувається боротьба за керівництво в партіях тощо, то це — історичне дослідження. Політологічне дослідження процесу становлення багатопартійності в Україні передбачає використання, зокрема, основних положень партології як галузі науки про політику, що вивчає політичні партії, до аналізу цього процесу. Політолог повинен, наприклад, з'ясувати, як співвідноситься процес становлення багатопартійності в Україні з уже відомими закономірностями такого процесу, чи відповідають політичні партії України існуючим теоретичним моделям партій, якою є партійна система в країні тощо. Якщо ж не проводити таке розмежування між політичною історією і політологією, то

політологічними виявляться більшість історичних досліджень, зокрема дисертацій, і більшість істориків стануть політологами.

Ще один аспект співвідношення політології та історії стосується історії політичних учень. Остання виступає невід'ємною складовою політології як історія виникнення, становлення і розвитку цієї науки і не входить ні до історії взагалі, ні до політичної історії, зокрема. «Історія різних сторін культури, науки і техніки, — зазначають автори енциклопедичного словника, — вивчається історичними розділами відповідних наук (історія математики, історія фізики тощо) і видів мистецтва (історія музики, історія театру тощо)».

Найскладнішим є зв'язок політології з *соціологією*, зокрема з політичною соціологією. Досить поширене ототожнення політології і політичної соціології частково виправдане тим, що тривалий час політологія розвивалась у складі соціології. Політологія справді тісно пов'язана з соціологією, проте вона, на нашу думку, не може бути включена до неї ні як власне така, ні як політична соціологія. Як зазначалось вище, хоча соціологія у найбільш загальному, етимологічному її визначенні і є наукою про суспільство, вона зовсім не претендує на всю сукупність наукових знань про суспільство, а виступає як окрема суспільствознавча наука з притаманним лише їй предметом. Стосовно предмета соціології, як і щодо предмета політології, також немає єдиної точки зору. Одним із найбільш прийнятних вважається визначення, за яким соціологія — це «наука про становлення, розвиток і функціонування соціальних спільностей, соціальних організацій і соціальних процесів як модусів їхнього існування, наука про соціальні відносини як механізми взаємозв'язку і взаємодії між багатоманітними соціальними спільностями, між особою і суспільством, наука про закономірності соціальних дій і масової поведінки».

За цим визначенням соціологія є наукою не про всю сукупність суспільних відносин, а лише про соціальні відносини як один із їхніх різновидів. Соціальні відносини — це не всі наявні в суспільстві відносини, а лише ті, які складаються між історично та об'єктивно сформованими спільностями людей: класові, етнічні, демографічні тощо. Виокремлені на основі їхніх суб'єктів, соціальні відносини складаються з приводу різних об'єктів: виробництва, власності, політичної влади, цінностей культури тощо і виступають, відповідно, як соціально-економічні, соціально-політичні, соціально культурні та інші відносини. А це означає, що соціологія вивчає не всю багатоманітність виявів політичного життя суспільства, а лише ті з них, суб'єктами яких є соціальні спільності. Соціальні організації і процеси, в тому числі політичні, вона розглядає як «модуси існування соціальних спільностей», тобто як похідні від останніх.

Іншими словами, в дослідженні політичної сфери суспільного життя соціологія йде від соціального до політичного, тобто від відносин між соціальними спільностями до відносин з приводу політичної влади. Досліджуючи соціальний аспект політичної сфери суспільного життя, соціологія виступає як *політична соціологія*. Використовуючи притаманні їй методи й засоби дослідження — анкетування, інтерв'ю тощо, вона виступає як *соціологія політики*.

Політологія, навпаки, йде від визначень політики, влади до їхніх суб'єктів, у тому числі соціальних. Вона традиційно вивчає в основному інституціональний аспект політики, передусім організацію та діяльність держави, весь механізм політичної влади.

Органічним є зв'язок політології з *правознавством*, насамперед з такими його складовими, як теорія держави і права та наука конституційного права. Політологію й *теорія держави і права* мають спільний головний об'єкт дослідження — державу. Політологію іноді називають державознавством. Однак у вивченні політики вона, на відміну від теорії держави і права, не обмежується державою, а досліджує також інші політичні інститути — політичні партії, групи інтересів, органи місцевого самоврядування тощо, всю багатоманітність суб'єктів і виявів політичних відносин. А з усіх багатоманітних галузей і норм права політологію цікавлять лише ті, які регулюють політичні відносини, — це передусім норми конституційного права.

Об'єктом науки *конституційного права* є державно-політичні відносини, тобто ті, суб'єктом яких тією чи іншою мірою виступає держава. Політологія ж виходить за межі цих відносин, досліджуючи також інші форми й види політичних відносин, використовуючи притаманні їй методи й засоби пізнання.

Зазначене щодо розмежування філософії, історії, соціології, правознавства й політології стосується також інших суспільствознавчих наук, які досліджують політичну сферу суспільного життя. Так, *політична психологія* досліджує роль орієнтацій, переконань, очікувань, мотивацій, сприйняття у політичній поведінці людей, що особливо важливо при вивченні громадської думки, політичних конфліктів, електоральної поведінки тощо. *Політична економія* розробляє методи, прийоми, засоби державної політики стосовно функціонування економічної системи суспільства в цілому, основи і напрями державного регулювання економічних процесів, економічної стратегії і тактики. *Політична антропологія* досліджує зв'язок політики з біосоціальними рисами людини, її пріоритетним напрямом є виведення характерних рис політичної культури того чи іншого народу з особливостей його національної культури. *Політична географія* вивчає залежність політичних процесів від їх просторового розташування, обумовленість політики розмірами, економіко-географічними, кліматичними та іншими природними чинниками. Однак усі ці галузі наукового знання є складовими відповідних наук — психології, економічної теорії, антропології, географії, а не політології.

Предмет політології

Розмежування політології та інших наук, які вивчають політичну сферу суспільного життя, передбачає виокремлення предмета політології. Стосовно цього предмета існують різні судження.

В античному світі приватне і політичне, державне життя існувало в нерозривній єдності. Інституціональним суб'єктом політики там була лише держава, оскільки інших розвинених політичних інститутів тоді ще не знали. Об'єктом політико-філософських досліджень античних мислителів, наприклад Платона та Арістотеля, була саме держава у нерозривній єдності з суспільством. Відповідно до цієї традиції науку про політику нерідко називають державознавством.

Однак у міру розмежування громадянського суспільства й держави, появи інституціональних засобів впливу цього суспільства на державу — політичних партій, груп інтересів, засобів масової інформації тощо — коло інституціональних суб'єктів політики розширилося, що зробило очевидним обмеженість трактування політології як науки лише про державу. Вона стає наукою про політику в цілому.

Визначаючи об'єктом політології політичну сферу суспільного життя, вчені висловлюють різні думки щодо її предмета. Одні вважають таким предметом владу, другі — політичну систему, треті — демократію, четверті — політичну культуру тощо. Особливості політології як окремої науки про політику найповніше відображає категорія «політична система суспільства». Це інтегративна категорія, яка органічно поєднує всі інші категорії політології — політичні інститути, політичні відносини, політичні процеси, політичну культуру тощо, а тому є центральною у науці про політику.

Отже, політологія як наука про політику — це наука про політичну систему суспільства та її різноманітні підсистеми. Жодна інша галузь наукового знання, яка досліджує політичну сферу суспільного життя, не робить це з такою системністю й повнотою, як політологія, і не має політичну систему суспільства в цілому як свій предмет. Політологія не може претендувати на вивчення всієї багатоманітності проявів політичного життя суспільства, однак вона є єдиною наукою, яка досліджує такі прояви в систематизованому вигляді.

Основними структурними елементами політичної системи є політичні інститути і політичні відносини. Політичні відносини — це відносини з приводу влади в суспільстві, а політика є діяльністю, спрямованою на завоювання, використання та утримання влади. Тому політологія може бути визначена і як наука про владу в суспільстві.

Основні категорії, методи і функції політології

Категорії політології

Політологія, як і будь-яка інша наука, має свої категорії, тобто загальні, фундаментальні поняття, які відображають найбільш істотні, закономірні зв'язки й відносини реальної дійсності та пізнання, їхня специфіка полягає в тому, що вони розкривають різні сторони процесу здійснення влади у суспільстві.

Досконала теорія передбачає наявність системи категорій, у якій останні перебувають у логічному взаємозв'язку й розташовуються в певній послідовності. При цьому одна з категорій виступає базовою, вона імпліцитно, тобто неявно, у зародку, містить інші категорії. У політології базовою є категорія «політична влада».

Влада взагалі — це вольове відношення між людьми, тобто таке відношення, за якого одні люди здатні і мають можливість нав'язувати свою волю іншим. Засобом здійснення політичної влади є політика, яка також виступає однією з базових категорій політології. Політика як заснована на владі суспільна діяльність реалізується у просторових рамках політичної системи. «Політична система суспільства» є центральною категорією політології. Вона органічно поєднує в собі, з'єднує в систему решту категорій цієї науки. Так, інституціональна підсистема політичної системи об'єднує політичні інститути — державу та її структурні елементи, політичні партії, групи інтересів, органи місцевого самоврядування тощо.

Комунікативна підсистема політичної системи ґрунтується на політичних відносинах, як тих зв'язках між багатоманітними соціальними спільнотами людей та їхніми організаціями, що складаються з приводу влади. «Політичні інститути» та їх конкретні вияви — «держава», «політичні партії», «групи інтересів» тощо, а також «політичні відносини» належать до основних категорій політології.

Політична система містить також «політичну культуру», а значить, такі її складові, як «політична свідомість», «політична поведінка», «політичні цінності», «політичні норми», «політична соціалізація» тощо, котрі також є категоріями політології. «Політична культура», як і «політична система», також є інтегративною категорією політології, яка поєднує в собі багато інших понять цієї науки.

Формою функціонування політичної системи суспільства, яка еволюціонує у просторі й часі, є «політичний процес» — одна з основних категорій політології. Політичними процесами називаються відносно однорідні серії політичних явищ, пов'язаних між собою причиновими або структурно-функціональними залежностями. «Політичне явище» як одна з найбільш загальних категорій політології є сукупністю усіх чинників і явищ, пов'язаних із здійсненням політики. Конкретні визначення основних категорій політології наводяться у наступних главах.

Методи політології

Поряд з категоріями важливими інструментами пізнання політичних явищ і процесів є методи політологічних досліджень. Метод — це сукупність прийомів та операцій практичного й теоретичного освоєння дійсності. Кожна наука використовує ту чи іншу сукупність методів та їхні конкретні різновиди залежно від об'єкта, предмета, характеру (теоретичного чи емпіричного), мети дослідження. Сукупність методів дослідження, що їх застосовують у тій чи іншій науці, називається методологією. Існує багато різних класифікацій методів пізнання.

Виокремлюють, наприклад, методи експерименту, методи обробки емпіричних даних, методи побудови наукових теорій та їх перевірки тощо. Методи поділяються на філософські та спеціально-наукові. Філософські методи є найбільш загальними. Основними з них матеріалістична філософія вважає діалектику і матеріалізм. Методологічна роль матеріалізму полягає в тому, що він заперечує надприродність у явищах природи, суспільства і людської свідомості й орієнтує науку на розкриття природних, об'єктивних зв'язків. Діалектика є науковим методом матеріалістичної філософії і всієї науки в цілому,

оскільки вона формулює найбільш загальні закони пізнання: переходу кількісних змін у якісні; єдності і боротьби протилежностей; заперечення заперечення.

Методами, які мають загальнонауковий характер, є: порівняння, аналіз і синтез, ідеалізація, узагальнення, сходження від абстрактного до конкретного, індукція і дедукція тощо. Водночас окремі науки використовують спеціальні методи пізнання. Так, у соціології це такі методи збирання інформації, як масове анкетування, інтерв'ю, експертні опитування, обробка документів тощо. Політологія також користується певними дослідницькими методами, виокремлення яких значною мірою залежить від розуміння предмета цієї науки. Якщо під політологією розуміти всю сукупність наукових знань про політику, то її методами доведеться вважати й ті, якими користуються інші науки (філософія, історія, соціологія, психологія, правознавство тощо) в дослідженні політичних явищ і процесів.

Однак якщо виходити з того, що політологія є окремою, самостійною наукою про політику з притаманним лише їй предметом, яким є політична система суспільства чи політична влада, то коло основних методів політологічних досліджень можна окреслити більш-менш чітко. Такі методи зумовлюються передусім предметом політології. До них належать насамперед системний, структурно-функціональний, порівняльний і біхевіористський методи. Звичайно, політологія використовує багато інших методів — соціологічних, логічних, емпіричних тощо, однак перелічені впливають зі змісту її предмета, який має системний, структурний і функціональний аспекти, а тому є в ній основними.

Під кутом зору *системного методу* або підходу (підхід є узагальненою характеристикою методу) суспільство та його складові можна розглядати як більш чи менш постійні утворення, що функціонують у межах дещо ширшого середовища. Такі утворення характеризуються як цілісні системи, що складаються з певного комплексу взаємозв'язаних елементів, які можна виокремити з системи та аналізувати. Системи мають більш чи менш чітко окреслені межі, які виокремлюють їх з навколишнього середовища. Відповідно до цього підходу політична сфера суспільного життя вивчається як комплекс елементів, що утворюють цілісну систему в її зв'язку з іншими сферами суспільного життя — економічною, соціальною і духовною. Завдяки використанню у політології системного методу стало можливим саме поняття «політична система суспільства».

Системний метод орієнтує дослідження на розкриття цілісності об'єкта й тих механізмів, які її забезпечують, на виявлення багатоманітних типів зв'язків складного об'єкта і зведення їх у єдину теоретичну конструкцію. Водночас системний метод аналізу політики, політичної системи вимагає детального вивчення її складових, структури та функціонування. Це досягається застосуванням поряд із системним підходом структурно-функціонального методу.

Структурно-функціональний метод є однією з найважливіших форм застосування системного підходу в дослідженні політичних явищ і процесів. Його можна визначити як дослідницький прийом, який полягає у розчленуванні складного об'єкта на складові, вивченні зв'язків між ними й визначенні місця і ролі всіх складових у функціонуванні об'єкта як цілого, за умови збереження ним своєї цілісності у взаємодії із зовнішнім середовищем. Застосування структурно-функціонального методу в дослідженні політичної системи суспільства передбачає виокремлення елементів її структури, основними з яких є політичні інститути, з'ясування особливостей їхнього функціонування та зв'язку між ними.

Ускладнення політичних процесів, що відбуваються в сучасному світі, багатоманітність форм політичного життя на теоретичному рівні можна пізнати лише за умови їх порівняння й зіставлення, побудови аналітичних порівняльних моделей, які б групували і класифікували політичні явища за певними ознаками. Це досягається використанням *порівняльного методу*. Порівняльний аналіз орієнтує дослідження на розкриття спільних і відмінних рис політичних систем та їхніх елементів у різних країнах, народів та епох. При цьому акцент робиться спочатку на з'ясуванні спільного, оскільки відмінності між різнотипними політичними системами можуть бути з'ясовані лише в разі існування у них певних спільних, системних

ознак. Головна проблема використання порівняльного методу пов'язана з необхідністю підбору порівнюваних явищ і процесів, оскільки порівняння можливе лише в межах однорідної і згуртованої політичної структури. На використанні у першу чергу порівняльного методу ґрунтується особлива галузь політологічних знань — порівняльна політологія.

Суть *біхевіористського підходу* до вивчення суспільних явищ і процесів полягає в дослідженні поведінки індивідів і соціальних груп (звідси і його назва: англ. *Behaviorism* означає «поведінка»). Спочатку (з другої половини XIX ст.) цей підхід використовувався у психології, а згодом (після Другої світової війни) утвердився в політології (причому спершу в США, а потім і в європейських країнах). Якщо раніше політологи акцентували свою увагу на формально-правовому аналізі політичних інститутів, формальній структурі політичної організації суспільства, то об'єктом аналізу біхевіористського методу в політології стали різні аспекти поведінки людей як суб'єктів політики.

Використання біхевіористського методу в політології передбачає визнання того, що політика як суспільне явище має передусім особистісний вимір, а всі групові форми дій виводяться з аналізу поведінки індивідів, які створюють групові зв'язки. Домінуючими мотивами політичної поведінки індивідів є їхні психологічні орієнтації, а політичні явища так само, як і природні, можуть і повинні вимірюватися кількісно. Ґрунтуючись на цих засадах, біхевіористський підхід передбачає широке використання в політологічних дослідженнях статистичних даних, кількісних методів, анкетних опитувань, моделювання політичних процесів тощо. За допомогою таких методів досліджуються політичні орієнтації, позиції і поведінка людей, наприклад під час виборів, у конфліктних ситуаціях тощо.

Біхевіористський підхід спричинив справжню революцію в політології, бо саме він і передбачувані ним дослідницькі методи дають можливість отримувати достовірні знання про політику, які визнаються істинними і в межах позитивістської методології. Здобуті за біхевіористською методологією знання дають політології підстави претендувати на статус точної науки. Однак, наголошуючи на вивченні поведінки індивідів у тих чи інших ситуаціях, біхевіоризм залишає поза увагою дії великих соціальних груп, наприклад суспільних класів чи націй, як суб'єктів політики. У цьому виявляється обмеженість біхевіористського підходу.

Функції політології

У суспільствознавстві під функцією розуміють роль, яку виконує певний соціальний інститут або процес стосовно цілого. Оскільки така роль реалізується за багатьма напрямками, то звичайно виокремлюються декілька функцій того чи іншого інституту або процесу. Відповідно, функціями політології є основні напрями її впливу на суспільство. В літературі іноді виокремлюються цілі групи функцій політології з включенням до них і конкретних дослідницьких прийомів. Слід мати на увазі, що в навчальній літературі з політології не знайдеться бодай двох підручників чи посібників, у яких виокремлювалися б однакові групи функцій того чи іншого політичного інституту чи процесу. Різні думки висловлюються навіть щодо функцій головного політичного інституту — держави. Такі розбіжності пов'язані, з одного боку, з багатоманітністю напрямів впливу політичних інститутів і процесів на суспільство, а з іншого — з відсутністю єдиного підходу до виокремлення функцій, методологічних принципів і методичних прийомів їх визначення.

Узагальнюючи наявні точки зору, можна виокремити п'ять основних функцій політології: теоретичну, методологічну, практичну, виховну і прогностичну.

Теоретична, або концептуально-описова, гносеологічна, пізнавальна, *функція* політології полягає у розробленні нею різних теорій, концепцій, гіпотез, ідей, категорій, понять, формулюванні закономірностей, які описують і пояснюють багатоманітні явища і процеси політичного життя суспільства.

З теоретичною функцією політології тісно пов'язана її *методологічна функція*, яка полягає в тому, що категорії й поняття цієї науки, а також формульовані нею закономірності використовуються іншими науками як теоретичний інструментарій у дослідженні політичних явищ і процесів. Наприклад, категорії «політика», «політична влада», «політична система

суспільства», «політичний процес», «політичний режим», «політична партія» тощо розробляються саме політологією, однак широко використовуються й іншими науками. Політологія дає цим наукам дослідницькі схеми, прийоми пізнання політичних явищ і процесів.

Практична, або прикладна, функція політології полягає у її зорієнтованості на вирішення конкретних практичних політичних завдань і проблем. На основі розроблених нею теоретичних положень політологія формулює рекомендації щодо здійснення політики, проведення тих чи інших заходів і кампаній. Найповніше практична функція політології проявляється у прикладній політології, основний зміст якої складає розроблення різних політичних технологій.

Політологія впливає на формування світогляду індивіда, даючи йому знання про політичну сферу суспільного життя, про політичні інститути, права, свободи та обов'язки громадянина, політичну культуру. Вона відіграє вирішальну роль у політичній соціалізації як процесі засвоєння індивідом певної системи політичних знань, норм і цінностей, впливає на формування навиків політичної поведінки. У формуванні світогляду особи, її політичній соціалізації полягає *виховна функція* політології.

Важливою є також *прогностична функція* політології, яка полягає у її здатності передбачати, прогнозувати перспективи розвитку політичних процесів, найближчі й віддалені наслідки прийняття і виконання політичних рішень. Реалізація цієї функції передбачає моделювання політичних процесів і відносин, завчасне проведення наукових експертиз найвагоміших політичних рішень на предмет реальності очікуваного від них ефекту.

Контрольні запитання

1. Що собою являє політологія як наука, якими є її предмет, функції і методи?
2. Які причини виникнення політології як науки та навчальної дисципліни?
3. У чому відмінність предмету політології у порівнянні з іншими суспільними дисциплінами?
4. Яку структуру має політологія та які функції вона виконує?
5. Яке місце займає політологія у системі суспільствознавства?

Література: [1] С. 5-41, 83-123; [3] С. 32-95; [4] С. 4-25; [5] С. 4-100; [6] С. 9-54; [8] С. 5-78; [14] С. 4-16, 33-50; [23] С. 11-30; [26] С. 6-70.

ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ 2. ПОЛІТИКА ЯК СУСПІЛЬНЕ ЯВИЩЕ

ЛЕКЦІЯ 2. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ПРИРОДА ПОЛІТИКИ

1. Сутність та різновиди політики.
2. Структура і функції політики.
3. Об'єкт та суб'єкт політики.
4. Рівні існування політики.
5. Політика і суспільство.

Сутність та різновиди політики.

Політика є багатоманітним суспільним явищем: однією зі сфер суспільного життя; особливим видом суспільних відносин, передусім великих соціальних груп, пов'язаних із реалізацією влади в суспільстві; засобом узгодження соціальних інтересів; боротьбою за оволодіння державною владою та участю у її здійсненні; організацією та функціонуванням держави й політичної системи в цілому тощо. У найзагальнішому вигляді політика є діяльністю з керівництва та управління суспільством на основі публічної влади.

Розглядаючи політику як сферу людської діяльності, можна тлумачити її трьома способами:

1. Політика як діяльність на етичних засадах.

Ця традиція започаткована Аристотелем, який вважав, що кожна спільнота створюється з певною метою. Означена мета повинна перевищувати всі індивідуальні блага окремих людей. Цією метою є справедливість або найвище благо для всіх. Виходячи з такого розуміння, домінантною рисою політики має бути мудрість, яка полягає в умінні вибирати засоби для реалізації моральної мети.

2. Політика як засіб досягнення егоїстичних цілей.

Характеризується як цинічне розуміння політики, яке проявляється в наступному: «мистецтво можливого», «після нас хоч потоп», виправдання збройної боротьби за «життєвий простір» та ін. Проте, таке розуміння політики, де мета виправдовує будь-які засоби, не належить до визначальних традицій західної політичної культури, яку започаткували ще за часів античності.

3. Ціннісно-нейтральне розуміння політики.

Проявляється в раціональному, аналітичному тлумаченні політики як сфери діяльності, яка регулюється правовими, соціальними та психологічними нормами, які ризняться в залежності від того чи іншого суспільства.

Перелічені варіанти інтерпретації політики не вичерпують багатоманітності її визначень, а лише відображають найважливіші з них. Узагальнюючи вищезазначені іпостасі політики, можна запропонувати її наступне визначення.

Політика — одна з найважливіших сфер життєдіяльності суспільства, взаємин різних соціальних груп та індивідів щодо утримання й реалізації влади задля здійснення своїх суспільно значущих інтересів і потреб, вироблення обов'язкових для всього суспільства рішень.

Знання про зв'язок політики з іншими сферами суспільного життя конкретизує виокремлення та з'ясування особливостей різних її видів. У найбільш загальному вигляді за спрямованістю політика кожної окремої держави поділяється на внутрішню і зовнішню. *Внутрішня політика* — це діяльність держави та інших політичних інститутів, яка охоплює різні сфери суспільного життя і спрямована на збереження, реформування або докорінну зміну існуючих суспільних відносин.

Основні види внутрішньої політики розрізняються залежно від найважливіших сфер суспільного життя. Такими видами є економічна, соціальна і культурна політика. Кожен із цих видів політики спрямований на регулювання певного виду суспільних відносин і, в свою чергу, складається з ряду різновидів. Так, економічну політику складають промислова, аграрна, фінансова, інвестиційна, структурна, науково-технічна, зовнішньоекономічна та інші різновиди політики. Основні різновиди соціальної політики розрізняються залежно від груп соціальних спільностей як її об'єктів. Такими різновидами є політика соціального партнерства, спрямована на регулювання відносин між суспільними класами, етнічна, або національна, демографічна, молодіжна, пенсійна, регіональна політика тощо. Галузевими різновидами соціальної політики є житлова, політика у сфері охорони здоров'я, освітня політика.

Культурна політика охоплює сферу духовного життя суспільства, її різновидами є, наприклад, політика в галузі мистецтва, у сфері науки та освіти. Існують різновиди внутрішньої політики, що певною мірою є проміжними між її основними видами. Так, податкова політика проміжна між економічною і соціальною, освітня — між соціальною і культурною. За повнотою охоплення сфер суспільного життя та впливом на суспільство можна виокремити такі різновиди політики, як оборонна, екологічна, у сфері науки. Остання за своїм технічним аспектом найближча до економіки, за гуманітарним аспектом — до соціальної і особливо духовної сфер суспільного життя.

Виокремлення економічної, соціальної і культурної політики залежно від основних сфер суспільного життя ставить питання про існування та специфіку, так би мовити, «політичної політики», тобто такої, що здійснюється в політичній сфері. «Політика політики» стосується насамперед організації державної влади і партійного будівництва.

Основою виокремлення різних видів політики можуть бути не тільки їх об'єкти, а й суб'єкти — індивіди, різноманітні соціальні спільноти та політичні організації.

Головним із цих суб'єктів є держава, а тому державна політика й виступає найважливішим видом політики. Залежно від інституціональних складових держави вона може поділятися на політику уряду, глави держави, парламенту, окремих міністерств тощо. Своєї особливості має політика політичних партій та їх різних об'єднань (виборчих блоків, урядових коаліцій тощо), громадсько-політичних організацій — профспілок, молодіжних, жіночих та інших об'єднань.

Кожен із суб'єктів певною мірою самостійно визначає свою позицію щодо здійснення того чи іншого виду внутрішньої політики. Що стосується *зовнішньої політики*, спрямованої на регулювання відносин з іншими державами та міжнародними організаціями, то її суб'єктом у стосунках з цими державами та організаціями в цілому виступає лише держава. Жодна інша політична організація країни не може бути самостійним суб'єктом зовнішньої політики й виступати від імені держави в цілому.

Залежно від масштабності та тривалості цілей політику можна поділити на стратегічну і тактичну, або поточну. Стратегічна політика зорієнтована на вибір найбільш значущих цілей розвитку суспільства в цілому або його окремих складових, визначення найважливіших напрямів, методів і засобів їх досягнення й розрахована на відносно довготривалий період. Тактична, або поточна, політика — це політична діяльність у кожній конкретній ситуації, спрямована на реалізацію поставлених стратегічних цілей. Вона підпорядковується стратегічній політиці й передбачає гнучкість, оперативність у застосуванні методів і засобів.

Структура і функції політики

Політика має складну структуру. Найчастіше виокремлюють у ній головні елементи:

- Політичний інтерес (внутрішнє, мотиваційне джерело політичної поведінки).
- Політичні відносини та політична діяльність (відображають стійкий характер взаємодії суспільних груп між собою та з інститутами влади).
- Політична свідомість (свідчить про принципову залежність політичного життя від свідомого ставлення людей до своїх владно значущих інтересів).
- Політична організація (характеризує роль інститутів публічної влади як центрів управління й регулювання суспільних процесів). Охоплює такі елементи: сукупність органів законодавчої, виконавчої й судової гілок влади; партійні та громадсько-політичні інститути; групи тиску; громадські організації та рухи тощо.

У політології виокремлюють (здебільшого на загальнодержавному рівні) такі функції політики:

- задоволення владно значущих інтересів усіх груп і верств суспільства;
- раціоналізація конфліктів і протиріч, спрямування їх у русло цивілізованого діалогу громадян і держави;
- примус в інтересах окремих верств населення або суспільства загалом;
- інтеграція різних верств населення шляхом підпорядкування їхніх інтересів інтересам усього суспільства;
- соціалізація особистості (залучення її до складного світу суспільних відносин);
- забезпечення послідовності та інноваційності (оновлюваності) соціального розвитку як суспільства в цілому, так і окремої людини.

Це найбільш загальні напрями впливу політики на суспільство. До числа її функцій належать і ті, які здійснюються окремими суб'єктами політики. Така всеосяжна роль політики зумовлена трьома її найважливішими властивостями: універсальністю, інклюзивністю та атрибутивністю.

Універсальність політики полягає у її всеосяжному характері, здатності впливати практично на будь-які сторони та елементи життєдіяльності суспільства, починаючи з масштабів держави й закінчуючи індивідуальними рисами характеру людини.

Інклюзивність (від лат. включати) політики — це її здатність необмежене проникати в усі сфери суспільного життя.

Атрибутивність політики проявляється у її здатності поєднуватися з неполітичними суспільними феноменами, відносинами і сферами, утворюючи інші види суспільних відносин і сфери суспільного життя.

Атрибутивність притаманна й іншим організаційно-регулятивним сферам, але різною мірою і не в такій імперативній формі. Так, право може не охоплювати культуру, ідеологію чи мораль, морально-етична сфера може не впливати на економіку тощо. Водночас політика безперешкодно вступає в найрізноманітніші взаємодії, утворюючи різні види і сфери суспільних відносин — політико-економічні, соціально-політичні, політико-культурні, політико-правові, морально-політичні тощо і породжуючи відповідні галузі управління та наукового знання про них.

Функції і властивості політики реалізуються за допомогою низки засобів. Такими засобами є право і примус (як найважливіші засоби здійснення влади), а також мораль, мова, символіка тощо. Примус, насильство домінували в політиці протягом усієї історії людства. В сучасних демократичних державах у політиці переважають право і мораль. Це зовсім не означає відмови від примусу. Ефективна політика передбачає оптимальне поєднання примусу, права й моралі. В разі відсутності оптимального співвідношення цих засобів політика втрачає свою здатність виражати інтегрований суспільний інтерес.

Співвідношення в політиці примусу і права значною мірою залежить від морального стану суспільства. Чим вищий рівень моральності суспільства, тим більший обсяг правового регулювання суспільних відносин. І навпаки, низький рівень морального стану суспільства потребує використання у збільшеному обсязі примусу.

Завершуючи розгляд сутності і функцій політики, доцільно зупинитися на її основних *політологічних концепціях* — директивній, функціональній і комунікативній.

Директивне, або силове чи авторитарне, розуміння політики має в своїй основі твердження про владу як сутність політики.

Функціональне розуміння політики, започатковане ще Платоном, виходить з того, що сутність політики полягає в розподілі обов'язків і повноважень з неодмінним їх узгодженням, а також у забезпеченні ефективності управління й цілісності суспільства як політичної спільноти. Політика при цьому трактується як уміння, здатність домогтися розподілу функцій, зберігаючи їх взаємодію та цілісність суспільної системи.

Нарешті, *комунікативне* розуміння політики, біля витоків якого стояв Арістотель, виходить із всеосяжності політики як людського спілкування, взаємодії людей, вирішення ними спільних справ, які розуміють як справи держави.

Усі концепції політики тісно взаємозв'язані. Директивний підхід охоплюється функціональним, оскільки керівництво та управління суспільством як найважливіша функція політики ґрунтуються на використанні влади. Всі функції політики формуються і визначаються у процесі спілкування, а це означає, що комунікативне розуміння політики включає в себе також функціональне, а через нього — й директивне.

Об'єкт та суб'єкт політики

До числа суб'єктів політики належить кожен, хто так або інакше, прямо чи опосередковано бере участь у політичному житті. Ними можуть бути громадянин та організація, суспільний клас і партія, етнос і держава. Існує думка, що суб'єктами політики є лише активні її учасники, які свідомо висувають політичні цілі й ведуть боротьбу за їх досягнення. Така позиція, по суті справи, обмежує коло суб'єктів політики лише політичними інститутами, елітами й лідерами, залишаючи поза його межами абсолютну більшість рядових виборців, особливо тих, хто з різних причин узагалі не бере участі в голосуванні. Проте й у такій неучасті проявляється політична суб'єктність громадян, яка може полягати в пасивній протидії офіційно здійснюваній політиці.

Від участі в політиці у будь-яких її формах не може відмовитися ніхто. По досягненні певного виборчого віку кожний громадянин так чи інакше стає її суб'єктом.

Інша справа — ступінь участі в політиці, наділення владними повноваженнями. Вона може коливатися в межах від рядового виборця до наділеного величезними повноваженнями глави держави.

В англійській політичній мові слово «суб'єкт» стосовно політики не вживається, оскільки там воно позначає підданого. Натомість використовується слово «актор», що латинською мовою означає «діяч». Робиться це за аналогією політики з театральною сценою, на якій кожен із учасників грає свою роль. Причому такими акторами як учасниками політики є не тільки індивіди, а й різні групи людей і політичні інститути.

Знання про суб'єкти політики істотно поглиблює їх класифікація, здійснювана за різними ознаками. Найвідомішою в західній політології є класифікація суб'єктів політики («політичних індивідів») залежно від ступеня свідомості участі людей у політиці, запропонована відомим американським політологом Г. Алмондом. За цією ознакою виокремлюються три ступені свідомості участі в політиці: цілком безсвідома, стихійна участь у політиці; участь напівсвідома — розуміння сенсу ролей за безперечного підпорядкування їм як чомусь наперед заданому, безспірному; цілком свідомою участю, утвердження своїх усвідомлених інтересів і цінностей.

Відповідно виокремлюються три типи суб'єктів політики. Перший тип називають паройкіальним (від грецьк. «пара» — навколо та «ойкос» — дім, господарство). Цей тип суб'єктів політики живе безпосередньо інтересами найближчого оточення. У його представників украй обмежене або взагалі відсутнє усвідомлення політичної системи як чіткого та спеціалізованого утворення.

Другий тип — це суб'єкт-підданий, для якого характерним є свідоме виконання наказу, обов'язку. Представники цього типу можуть усвідомлювати значення багатьох управлінських ролей, проте не володіють конкретним знанням того, як вони можуть впливати на політичну систему.

Нарешті, третій тип політичних суб'єктів — це учасник, або партисипант. Це найактивніший і найсвідоміший суб'єкт політики, що формує низку спеціальних ставлень до політичних інститутів, а також до тих ролей, які він здатен у них відігравати.

В українській політологічній літературі набула поширення класифікація суб'єктів політики за характером і місцем, яке вони посідають у суспільній структурі. За цією ознакою виокремлюються три групи суб'єктів політики: соціальні, інституціональні та функціональні.

Соціальними суб'єктами політики є індивіди й різноманітні соціальні спільності. Існує п'ять основних груп таких спільностей: соціально-класові, етнічні, демографічні, професійні, територіальні. Головною їх особливістю є те, що вони сформувалися в процесі історичного розвитку об'єктивно, тобто незалежно від свідомості та волі людей.

Інституціональні суб'єкти політики, якими є політичні інститути, навпаки, виступають результатом свідомої цілеспрямованої діяльності людей. Політичними інститутами є такі політичні установи, як держава та її структурні елементи (глава держави, парламент, уряд), політичні партії, громадсько-політичні організації і рухи, органи місцевого самоврядування та ін. Оскільки інституціональні суб'єкти політики похідні від соціальних, вони називаються ще вторинними, тоді як соціальні — первинними.

Функціональні суб'єкти політики є такими суспільними інститутами, які не виконують політичну функцію постійно, а беруть участь у політиці лише ситуативно, за певних умов, вступаючи у взаємодію з політичними інститутами. Це, наприклад, церква, армія, більшість громадських організацій, засоби масової інформації, різноманітні економічні об'єднання тощо. Так, у демократичних державах церква має опікуватися моральним вихованням громадян і безпосередньо не втручатися в політику. Однак нерідко вона стає активним чинником політичного життя, а в деяких країнах, наприклад у Ватикані чи Ірані, як офіційний політичний інститут стоїть навіть над державою.

Армія є складовою держави і тому не повинна виступати окремим, самостійним суб'єктом політики. Проте в деяких країнах вона відіграє самостійну роль у політичному житті, а в окремих випадках, здійснюючи воєнний переворот, перебирає на себе всю повноту

державної влади. За звичайних умов більшість громадських організацій не здійснюють політичну функцію. Але у разі взаємодії з політичними інститутами вони стають суб'єктами політики як групи інтересів. Ті засоби масової інформації, що виконують політичну функцію постійно, є інституціональними суб'єктами політики, а ті, які виявляють причетність до політики лише ситуативно, виступають її функціональними суб'єктами.

Зазначене розмежування суб'єктів політики, особливо другої і третьої груп, звичайно, не є абсолютним. Функціональні суб'єкти політики можуть перетворюватися на інституціональні, і навпаки. Політична суб'єктність багатьох соціальних спільностей, наприклад класів чи націй, виявляється лише через політичні інститути.

Важливо також враховувати відмінності між суб'єктами політики залежно від їх ставлення до влади. Одні з них (держава, правляча партія, політичні лідери) безпосередньо здійснюють процес владарювання та управління, інші (опозиційні партії, громадські організації, виборці тощо) можуть лише тією чи іншою мірою брати участь у політичному житті, підкоряючись чужій волі й захищаючи власні інтереси. Наближеність до центрів влади чи віддаленість від них багато в чому визначають лінію поведінки суб'єкта політики, як то активна підтримка, відкрита протидія, опозиція чи глибока апатія.

Різні суб'єкти політики мають неоднакові динамічні якості. Одні з них є консервативними, змінюються вкрай повільно й неохоче, наприклад нація, церква, держава, партія. Інші, навпаки, схильні до гнучкого реагування на ситуації і наділені підвищеним динамізмом — індивіди, виборці, масові рухи популістського характеру тощо.

Соціально-політичні спільноти як суб'єкти політики — це цілісні соціальні утворення, що формуються на основі певних соціально-політичних і культурно-економічних зв'язків, тенденцій і перспектив розвитку.

Основні характерні ознаки соціально-політичних спільнот як суб'єктів політики:

- соціально-політичні спільноти є рушієм суспільно-політичного прогресу;
- без активної діяльності соціально-політичних спільнот, розвинених відносин між ними, їхньої свідомої поведінки, політичної волі прогресивні соціальні зміни не можливі;
- від характеру соціально-політичних спільнот, а також якості функціонування створених ними політичних інституцій залежить стан об'єкта політики — політичної сфери суспільства;
- від характеру політичної діяльності суб'єктів політики залежать тип суспільства, його суспільно-політичний та державний устрій.

Розвиненою спільнотою є громадянське суспільство кожної країни. Воно не тільки є носієм предметно-практичної діяльності та пізнання у царині політики, а й самозалучається до політичної діяльності або відчужується від неї.

Громадянське суспільство суверенної країни як суб'єкт політики може бути «відкритим» і «закритим».

«Відкрите суспільство» — це такий стан і форма суспільної організації життя людей, за яких соціальні структури історично і реально спроможні до самоактивності, інституційного і правового самозабезпечення, самовдосконалення і модернізації на ґрунті толерантності й критичного мислення, добровільного прагнення до втілення в життя всього нового, перевіреного світовою практикою, коли створено умови для самовираження і самореалізації особистості, захисту її прав. Поняття «відкрите суспільство» введено у науковий обіг англійським філософом К. Поппером.

«Закрите суспільство» — це стан і форма суспільної організації, за яких соціальні інституції ізольовані від зовнішнього світу, жорстко зафіксовані і опираються будь-яким змінам, засновані на пануванні мовчазної політичної стратегії, міфологемах, які не потребують доведення, не відображають реальних потреб, інтересів, об'єктивних законів розвитку суспільства.

На відміну від «відкритого суспільства» «закрите суспільство» примітивне й безперспективне у своєму політичному розвитку. Вичерпавши ресурси, воно об'єктивно

має стати на шлях переходу до «суспільства відкритого». Такий перехід означає еволюційний поступ від спрощеної форми організації суспільного життя до складної. Цей рух не є прямим. Він проходить через кризові ситуації, політичні сплески протягом тривалого політичного часу.

Об'єктом політики є різні феномени суспільно-політичного буття. Серед них чільне місце посідає громадянське суспільство. Воно є сферою спонтанного самовиявлення вільних громадян та добровільно створених ними об'єднань, яка захищена відповідними законами від прямого втручання і сваволі державної влади. Це не означає, що суб'єкти політики не впливають на громадянське суспільство: цей вплив полягає у створенні таких політичних умов, які забезпечили б вільний розвиток громадянського суспільства.

Політичне життя суспільства в цілому також є об'єктом політики. Суб'єкт політики прагне внести в нього цілеспрямованість, організованість, забезпечити консолідацію навколо себе, мирне функціонування. Це досягається шляхом урегулювання питань влади, визначення ролі та місця її суб'єктів і механізму владарювання, гармонізації та оптимізації відносин між масами і політичними лідерами, організаційними структурами і силами, що беруть участь у політиці. Окрім діяльності в політичному просторі своєї держави суб'єкт політики буде політичні відносини з іншими народами, їх політичними системами. Отже, об'єктом політики стають світова політична система, світовий політичний порядок, відносини між політичними системами різних країн світу, а також між їхніми політичними об'єднаннями.

Зміни у розвитку об'єктів політики зумовлюють певні зрушення у функціонуванні суб'єктів політики. Оновлені риси суб'єктів і об'єктів змінюють і зміст зв'язків між ними. Такі зв'язки можуть набирати вигляду координаційних, субординаційних, управлінських тощо. Розвиненість їх визначається рівнем розвитку як суб'єкта, так і об'єкта політики.

Об'єкти політики — явища політичної сфери в їх різноманітних проявах і зв'язках з усім громадянським суспільством. На них спрямована діяльність суб'єктів політики. Об'єкт політики дає уявлення всього того, на що суб'єкт політики спрямовує свою перетворюючу або руйнівну політичну діяльність.

Рівні існування політики

В політології розрізняють три рівні існування політики:

- Мегарівень охоплює світовий політичний процес у всіх його взаємозв'язках і опосередкуваннях, весь геополітичний простір, міждержавні відносини і міжнародну політичну проблематику. На цьому рівні аналізується діяльність міжнародних суб'єктів політики та використовуються загальнофілософські методологічні підходи.
- Макрорівень характеризує функціонування політики в національно-державному та регіональному масштабі. Об'єктом аналізу стають центральна і місцева влада. На цьому рівні застосовуються структурно-функціональний, системний, порівняльний, комунікаційний та інші методи дослідження.
- Мікрорівень охоплює окремі організації-партії, профспілки, корпорації тощо. Це такий рівень аналізу політики, що є максимально наближеним до місцевого матеріалу, дозволяє проводити конкретні соціологічні дослідження і процедури: узагальнення статистичних даних, анкетування, контент-аналіз політичних документів (партійних програм, правових актів тощо).

Місце політичних відносин у системі суспільних відносин

Суспільство є системою відносин. Суспільні відносини — це багатоманітні зв'язки, які виникають між людьми в процесі їхньої діяльності в різних сферах суспільного життя. Суспільні відносини можуть класифікуватись за їх об'єктами, суб'єктами та характером відносин між ними. За характером виокремлюють, наприклад, антагоністичні й неантагоністичні відносини. В основі перших лежать антагоністичні суперечності як такі, що можуть бути розв'язані лише шляхом знищення обох сторін або хоча б однієї з них.

Неантагоністичні суперечності, що лежать в основі неантагоністичних відносин, розв'язуються без знищення сторін.

Більшість видів суспільних відносин — економічні, політичні, ідеологічні, правові, моральні, побутові тощо — виокремлюються на основі їх об'єктів. Так, економічні відносини — це відносини, які складаються з приводу власності на засоби виробництва, у процесі самого виробництва, а також розподілу, обміну та споживання матеріальних благ. Політичні відносини складаються з приводу влади в суспільстві та у процесі її здійснення. Ідеологічними є відносини з приводу ідей і поглядів, які відображають певні суспільні інтереси. Правові відносини складаються з приводу правових норм, моральні — з приводу норм моралі тощо. Суб'єктами цих суспільних відносин можуть бути індивіди, соціальні спільності, різноманітні організації тощо.

На відміну від інших видів суспільних відносин головною особливістю соціальних відносин є те, що вони виокремлюються на основі їхніх суб'єктів — індивідів і соціальних спільностей людей як таких, що сформувалися об'єктивно в процесі історичного розвитку. Різновидами соціальних відносин є класові, національні, демографічні та інші відносини. Складатися вони можуть з приводу різних об'єктів — власності, влади, ідей, норм права тощо. У сукупності суспільних відносин найважливіші ті, які складають головний зміст основних сфер суспільного життя, — економічної, соціальної, політичної і духовної. Це економічні, соціальні, політичні й соціокультурні (ідеологічні, моральні, естетичні, релігійні) відносини. Вони тісно пов'язані між собою і перебувають у певній залежності, яка у філософії трактується по-різному.

Матеріалістичне марксистське розуміння суспільних відносин полягає в тому, що вони поділяються на первинні матеріальні, базисні і вторинні — ідеологічні, надбудовчі. Головними, визначальними визнаються матеріальні — економічні, виробничі відносини. Характер їх визначається продуктивними силами суспільства й не залежить від волі і свідомості людей. Ідеологічні суспільні відносини — політичні, правові, моральні тощо — виникають на базі матеріальних суспільних відносин і складаються як надбудова над ними, проходячи попередньо через свідомість людей.

Економічні відносини визначають політичні не безпосередньо, а через соціальні, передусім класові, відносини. Соціальні відносини є найближчими до політичних, оскільки політика має головним своїм призначенням узгодження соціальних інтересів. Політичні відносини, у свою чергу, є визначальними щодо соціокультурних — ідеологічних, моральних тощо. Економічні — соціальні — політичні — соціокультурні відносини — у такій послідовності вони визначають одні одних у марксистському трактуванні. Водночас марксизм визнає і зворотний вплив суспільних відносин, який, проте, не є визначальним, а також тісний взаємозв'язок усіх їх різновидів.

Опоненти марксизму заперечують таку залежність суспільних відносин і наголошують на особливій ролі політичних і моральних відносин. М. Вебер, наприклад, у праці «Протестантська етика і дух капіталізму» (1905) виводив характерні риси капіталістичних виробничих відносин із особливостей протестантської етики.

Марксистське трактування взаємодії суспільних відносин переконливе, зокрема, в тому, що наголошує на особливій, визначальній ролі економічних відносин. Очевидною є, наприклад, залежність демократизму суспільства від рівня його економічного розвитку. Представники так званого девелопменталістського (від англ. розвиток) напрямку вважають, що слабкорозвинена економіка об'єктивно зумовлює централізацію влади, посилює авторитарні тенденції, тоді як економічне зростання сприяє плюралістичній демократії.

Навіть у разі негативного ставлення до марксизму слід визнати, що відносини власності на засоби виробництва, які є визначальними в системі економічних відносин, виступають основою поділу суспільства на класи, а класовий поділ, у свою чергу, справляє значний вплив на політику. Так, в абсолютній більшості капіталістичних країн

головне політичне протистояння відбувається між буржуазними і робітничими партіями. Потреби цього протистояння обслуговують відповідні різновиди ідеології.

Проте класовий чинник не завжди є визначальним у політиці. Не меншу роль у ній можуть відігравати етнічний, демографічний, професійний, регіональний, релігійний та інші чинники. Політика — це взаємодія багатьох різних чинників. Перебуваючи в залежності від економіки, де створюються матеріальні засоби здійснення влади, політика справляє відчутний зворотний вплив на неї. Причому якщо вплив економіки на політику певною мірою опосередковується соціальними відносинами, то зворотний вплив політики на економіку є безпосереднім.

В ідеалі стосовно економіки політика має ґрунтуватися на свідомому використанні економічних закономірностей суспільного розвитку. У цьому разі вона сприяє економічному прогресові. Однак політика може здійснюватись і всупереч таким закономірностям, а в результаті — спричиняти руйнування економіки, зубожіння населення, соціальну поляризацію суспільства та інші негативні наслідки. Рано чи пізно така політика зазнає краху й змушена буде зважати на об'єктивні економічні реалії. Нарешті, політика може в певних напрямках чинити перешкоди економічному розвитку й підштовхувати його в інших. За будь-яких умов вплив політики на економіку відчутний уже тому, що вона виступає засобом вирішення економічних проблем.

Політика тісно пов'язана з духовною сферою суспільного життя. Так, культура суспільства визначає культурне обличчя політики, її зв'язок з історією, людиною, знанням. Необхідними є також моральні оцінки й настанови політики: вона може бути більш-менш моральною або ж зовсім аморальною.

Особливо тісний зв'язок політики з ідеологією. Якщо мораль, культура чи релігія впливають на політику здебільшого опосередковано, то ідеологія зливається з нею безпосередньо. Політика невіддільна від свідомості суспільства й людини, її інтересів і потреб, цілей і світогляду. Реальна політика здійснюється у зіткненні ідей партіями, які є творцями й носіями ідеології.

Політичні відносини, отже, тісно пов'язані з іншими видами суспільних відносин. Найтіснішим і безпосереднім є їх зв'язок із соціальними та ідеологічними відносинами, перші з яких визначають сутність і зміст політики, а другі виступають її ідеологічним обґрунтуванням. Перебуваючи під впливом інших видів суспільних відносин, політичні відносини, політика справляють величезний зворотний вплив на ці інші відносини, значною мірою визначаючи їхній зміст і характер.

Тісний зв'язок політики з іншими сферами суспільного життя породжує проблему меж політики як допустимого простору, в масштабі якого вона може доцільно впливати на ці сфери. Порушення цих меж призводить до небажаних, а нерідко, у крайніх виявах, і до згубних результатів — надмірної політизації, а у зв'язку з нею й ідеологізації, неполітичних і неідеологічних сфер діяльності, життя, свідомості. Наслідком будуть ідеологізовані економіка, культура, наука, мистецтво, політизоване право тощо.

Обмеження регулятивного впливу будь-якої з неполітичних і неідеологічних сфер суспільного життя призводить до надмірного проникнення у ці сфери політики та ідеології як найбільш експансивних сфер. Лише політично нейтральні сфери, якими є культура, мораль і певною мірою наука, не можуть бути надлишковими, якщо вони проникають в інші сфери — економіку, право, політику, ідеологію тощо.

У стабільних демократичних суспільствах функціональний зв'язок політики з іншими сферами має сталий динамічний характер із чітко вираженою тенденцією до зниження ролі політики як регулятора суспільних відносин. Натомість зростає регулююча роль економічних, моральних, культурних та інших чинників, не пов'язаних з використанням влади. І навпаки, в нестабільному суспільстві, особливо перехідного типу, збільшується роль політичних методів регулювання суспільних відносин, посилюються авторитарні тенденції. Відповідно зменшується регулюючий вплив економічних, моральних і культурних чинників.

Контрольні запитання

1. Які різновиди політики Вам відомі?
2. Яку структуру має політика?
3. Які функції виконує політика?
4. Що є об'єктом політики?
5. Які рівні існування політики існують?

Література: [1] С. 5-41, 83-123; [3] С. 32-95; [4] С. 4-25; [5] С. 4-100; [6] С. 9-54; [8] С. 5-78; [14] С. 4-16, 33-50; [23] С. 11-30; [26] С. 6-70.

ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ 3. ЕВОЛЮЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ.

ЛЕКЦІЯ 3. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК СВІТОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ.

1. Політична думка стародавнього Сходу та Заходу.
2. Політичні ідеї та вчення періоду Раннього Християнства та Середньовіччя.
3. Політична думка епохи Відродження.
4. Світська політична думка Нового часу.
5. Утвердження політології як науки протягом ХХ ст.
6. Основні національні школи й проблемні підходи сучасної західної політології.

Зародження політичних ідей та їх розвиток у Стародавньому світі

Зародження політичної думки пов'язується з тим ступенем суспільного розвитку, коли виникає приватна власність на засоби виробництва, відбувається соціальне розшарування суспільства, Утворюється державність. Саме проблеми держави і права, владних відносин у суспільстві були й залишаються в центрі політичної думки.

Перші більш-менш чітко виражені ідеї про різні форми організованого державного існування і розвитку суспільства з'явилися у країнах Стародавнього Сходу ще в II тисячолітті до н. е. Політичні ідеї і погляди у стародавніх китайців, індусів, вавилонян, персів, євреїв спочатку мали релігійно-міфологічний характер. У XI—VIII ст. до н. е. простежується тенденція переходу від релігійно-міфологічних уявлень про державу і право до більш-менш раціонального їх сприйняття. Цей перехід виявився, зокрема, у вченнях Конфуція і Мо Цзи в Китаї, Будди — в Індії, Заратустри — в Персії, проповідях єврейських пророків.

Політичні вчення у Стародавньому Китаї

Фундаментальну роль в історії політичної думки Китаю, всього Стародавнього Сходу відіграло вчення *Конфуція* (551—479 рр. до н. е.). Погляди Конфуція викладено у книзі «Луньюй» («Бесіди і судження»), складеній його учнями. Протягом багатьох віків ця книга справляла значний вплив на світогляд і спосіб життя китайців.

Конфуцій розвивав патріархально-патерналістську концепцію держави, відповідно до якої держава виступає як велика сім'я. Влада правителя в державі є такою, як влада батька в сім'ї, а відносини правителів і підданих нагадують сімейні відносини, де молодші залежать від старших. Правитель (імператор) є «сином неба», його влада має божественне походження. Однак сам імператор не є Богом, і його влада залишається божественною доти, доки він править «розумно», наслідуючи шлях, вказаний Богом. Цим самим Конфуцій висував важливу вимогу дотримання в державному управлінні моральних принципів.

Будучи прихильником ненасильницьких методів правління, Конфуцій закликав правителів, чиновників і підданих будувати свої взаємовідносини на засадах доброчесності. Дотримання правителями вимог доброчесності відіграє вирішальну роль і визначає панування норм моралі у поведінці підданих. Основна доброчесність підданих полягає у відданості правителю, слухняності й повазі до всіх «старших». Тим самим заперечуються не лише насильницькі методи правління, а й боротьба підданих проти правителів. Конфуцій був противником будь-якого насильства і вважав, що забезпечення суспільного порядку має здійснюватися не шляхом насильства, а через удосконалення самої людини, дотримання доброчесності.

Доброчесність у тлумаченні Конфуція виступає як широкий комплекс етико-правових норм і принципів, до якого входять правила ритуалу, людинолюбство, піклування про людей, шанобливе ставлення до батьків, відданість правителю, відчуття обов'язку тощо. Важливою умовою дотримання цих добродетей є «виправлення імен» — суворе й чітке визначення обов'язків кожного члена суспільства. Кожному треба дати відповідне йому «ім'я», тобто так позначити місце й ранг у соціальній системі, щоб правитель був правителем, чиновник — чиновником, підданий — підданим, батько — батьком, син — сином та ін.

Регулювання політичних відносин за допомогою вимог добродетей у вченні Конфуція різко протиставляється управлінню на основі законів. Негативне ставлення мислителя до законів зумовлено їх традиційно каральним значенням, зв'язком із жорстокими покараннями. Щоправда, Конфуцій не заперечував повністю значення законодавства, однак відводив йому допоміжну роль, висуваючи на передній план у регулюванні суспільних відносин вимоги добродетей. Невдовзі після свого виникнення конфуціанство стало найвпливовішою течією етичної і політичної думки в Китаї, зберігає своє значення й понині.

На відміну від Конфуція, який виступав із позицій аристократії, обґрунтовуючи природність і необхідність поділу суспільства на правителів і підданих, «старших» і «молодших», інший давньокитайський мислитель — *Мо Цзи* (479—400 рр. до н. е.), засновник *моїзму*, розвивав ідею природної рівності всіх людей і обґрунтовував договірну концепцію виникнення держави, в основі якої лежить ідея належності верховної влади народу.

Для підтвердження ідеї рівності всіх у державі Мо Цзи по-новому тлумачив традиційне поняття «воля неба», яка виявляється в тому, що «небо» дотримується всезагальної любові і приносить усім користь. Ця всезагальність «неба», що відіграє в моїзмі роль зразка й моделі для людських стосунків, містить визнання рівності всіх людей.

Наслідувати небесний зразок означає шанувати мудрість як основу управління, а важливим моментом такого мудрого Управління є вмиле поєднання настанов з покараннями. Мо Цзи вважав, що влада має використовувати не лише насильство й покарання, а й моральні форми впливу на людей.

Мо Цзи висунув ідею договірного походження держави та управління. У давнину, вважав він, не було управління й покарання, кожний мав власне розуміння справедливості, й тому у відносинах між людьми панувала ворожнеча. Зрозумівши, що причиною безладу й хаосу в суспільстві є відсутність старшинства та управління, люди обрали найбільш добродетельну і мудру людину правителем, зробили її «сином неба», який покликаний створювати єдиний зразок справедливості в суспільстві й забезпечувати у ньому порядок.

Ідея єдиної для всіх справедливості і єдиної законодавчої влади була спрямована у Мо Цзи проти свавілля чиновників, які, встановлюючи свої порядки, вдавалися до насильства й жорстоких покарань. Важливе місце у його вченні посідає вимога врахування інтересів простого народу в управлінні державою. Він рішуче виступав за звільнення низів суспільства від гніту, страждань та убогства. Бідність Мо Цзи вважав джерелом безпорядків у державі.

Ідея необхідності дотримання законів в управлінні державою знайшла свій усебічний розвиток у вченні, яке дістало назву «*легізм*» (від лат. *lex* — закон). Найвідомішим теоретиком легізму та одним із засновників школи «законників» був китайський мислитель *Шан Ян* (390—338 рр. до н. е.) — правитель області Шан. Він виступив з обґрунтуванням управління, яке спирається на закони й суворі покарання. Критикуючи поширені та впливові на той час конфуціанські уявлення про управління на основі старих звичаїв і ритуалів, традиційної етики тощо, Шан Ян стверджував, що організація державного управління має ґрунтуватися не на традиції і ритуалі, а на основі єдиних, чітко визначених законів — «фа» (звідси китайська назва цієї школи — «фацзя»), які спираються на суворі покарання. Закони, а не особисті бажання чи свавілля правителів мусять лежати в основі державного управління.

Уявлення легістів про жорстокі закони як основний засіб управління тісно пов'язані з їхнім розумінням відносин між державною владою і населенням як антагоністичних за своєю

природою. Концепція державного управління Шан Яна пройнята ворожістю до простих людей, низькою оцінкою їхніх вчинків і переконань, певністю, що лише за допомогою жорстоких законів народ можна тримати в покорі. Цей ідеал «законницької» держави заперечує законодавче встановлення будь-яких прав підданих і сприймає закон лише як засіб державного управління в інтересах правителів.

Крім Шан Яна, легістські погляди поділяли й розвивали багато інших відомих представників школи фацзя. Всіх їх об'єднує обґрунтування необхідності жорстоких законів як засобу управління. В цілому на початок II ст. до н. е. офіційна державна ідеологія у Стародавньому Китаї поєднувала в собі властивості як легізму, так і конфуціанства, що відіграло значну роль у подальшому розвитку держави і права в цій країні.

Політичні вчення у Стародавній Греції

У Стародавній Греції державність виникла на початку I тисячоліття до н. е. у формі полісів — окремих міст-держав, до складу яких, крім міської території, входили також прилеглі сільські поселення. Перехід від первіснообщинного ладу до ранньокласового і політичної форми організації суспільного життя супроводжувався в Греції поглибленням процесу соціальної диференціації населення на родову знать і збіднілих общинників, багатих і бідних, вільних і рабів і посиленням боротьби між ними за владу. У центрі цієї боротьби було питання встановлення тієї чи іншої форми державного правління — аристократії (влади знаті, привілейованих, «кращих»), олігархії (влади небагатьох, багатих) або демократії (влади народу, всіх дорослих і вільних членів полісу). Ці процеси знайшли своє відображення й теоретичне осмислення в політичній думці Стародавньої Греції. Творчими зусиллями давньогрецьких мислителів був здійснений перехід від міфологічного сприйняття навколишнього світу до раціонально-логічного способу його пізнання й пояснення.

Вершиною давньогрецької філософської і політичної думки є вчення Сократа, Платона та Арістотеля.

Сократ (469—399 рр. до н. е.) не залишив по собі писемних творів; свої погляди він викладав в усних бесідах, письмово зафіксованих його учнями. З ученням Сократа пов'язані початок переходу політичної думки з дотеоретичного на теоретичний рівень і створення політичної етики. Він вів пошуки раціонального, логічно-понятійного обґрунтування об'єктивного характеру етичних норм, моральної природи держави і права. Розробку морально-політичної проблематики Сократ підніс на рівень понять і визначень, поклавши тим самим початок власне теоретичних політичних досліджень.

Мислитель прагнув обґрунтувати раціональну, розумну природу моральних, політичних і правових явищ, вважаючи розумне, справедливе і законне тотожним. Збіг законного і справедливого є бажаним, розумним станом справ, а не повсюдною реальністю. Для такого збігу слід неухильно дотримуватися законів. Сократ був принциповим прибічником законності. Основу нормального функціонування держави, її благополуччя він убачав у непорушності законів, підпорядкуванні їм усіх громадян. Дотримання полісних законів Сократ пов'язував з єдністю громадян, під яким розумів не уніфікацію думок і поглядів, а відданість і підпорядкування законам.

Теоретична позиція Сократа не тотожна тим чи іншим реально існуючим у його часи політичним порядкам. Він намагався сформулювати ідеально-розумну сутність держави. Владу, засновану на волі народу й державних законах, Сократ вважав царством, а владу, засновану на свавіллі правителя і спрямовану проти народу, — тиранією. Правління тих, хто дотримується законів, він називав аристократією, правління найбагатших — плутократією, а правління всіх — демократією. При цьому мислитель негативно ставився до участі в управлінні державою більшої частини народу (на його думку, грубих і некомпетентних людей).

Управлінню державою Сократ приділяв особливу увагу, стверджуючи, що правити мають компетентні особи. Він не поділяв досить поширеної думки про те, що мистецтво державного управління дається людині саме по собі, тоді як навіть у не настільки важливих сферах люди досягають успіху лише після відповідного теоретичного навчання і практичної

підготовки. Сократівський ідеал правління заперечував принципи не лише демократії, а й родової аристократії, олігархії, а особливо тиранії.

Вчення Сократа справило значний вплив на всю подальшу історію філософської і політичної думки, особливо на політичну філософію Платона й політичну науку Арістотеля.

Платон (427—347 рр. до н. е.) — учень Сократа — є одним з найвидатніших мислителів в історії філософської і політичної думки. Своє політичне вчення він виклав головним чином у трактатах-діалогах «Держава», «Політик» і «Закони». Вчення Платона про державу ґрунтується на його філософських поглядах. Будучи представником ідеалістичного напрямку в філософії, він розрізняв світ ідей і світ речей, явиш. Істинним буттям, на його думку, є лише світ ідей, які досягаються розумом, а сприйняті відчуттями явища не є істинними. Світ явищ не абсолютно відокремлений від світу ідей, а є його спотвореною копією, слабкою тінню. Відповідно, наявні форми держави є лише спотвореними відображеннями деякої ідеальної справедливої держави.

Цю ідеальну справедливу державу Платон будує за аналогією з людською душею. Трьом початкам людської душі (розумному, вольовому й чуттєвому) в державі аналогічні три схожих початка — дорадче, захисне й ділове, а цим останнім відповідають три суспільних стани — правителів, воїнів і виробників. Справедливість полягає в тому, щоб кожне початок робило лише свою справу відповідно до встановленої ієрархії. Визначальним початком душі є розумне, а тому філософи, які його втілюють своєю здатністю міркувати, покликані правити в державі. Вольове початок душі й захисне початок в державі втілюється у воїнах, які повинні підкорятися філософам. Нарешті, розумне й вольове початок управляють початком чуттєвим (ремісниками, землеробами), яке за своєю природою прагне багатства.

Ідеальна держава Платона — це справедливе, засноване на законах, правління кращих. Таке правління може бути або царською владою (якщо серед правителів вирізняється хтось один — найдостойніший), або аристократією — владою декількох кращих. Визнаючи можливість створення такої ідеальної держави, Платон водночас висловлює сумнів у реальності її існування. Через недосконалість людської натури така держава не може бути вічною і зміниться іншими, гіршими формами правління — тимократією, олігархією, демократією або тиранією. Причому кожна з цих форм є гіршою за попередні.

Виродження ідеальної аристократії призводить до появи приватної власності, поділу людей на багатих і бідних, вільних і рабів. Замість розумного початка в державі починає панувати вольове. Це — тимократія, тобто правління, де панують честолюбство й сила. Така держава (Платон мав на увазі критсько-спартанський тип державності) постійно воюватиме, а війна є головним джерелом суспільних бід.

Війни і розбрат, накопичення значного багатства в окремих осіб призводять до переродження тимократії у ще гіршу форму правління — олігархію. Це влада небагатьох — жадібних і багатих. Подальше зростання майнової нерівності, обурення бідних проти багатих призводять до повстання. Коли воно закінчується перемогою бідняків, ті знищують або проганяють багатіїв і встановлюють владу народу — демократію, яка є ще гіршою формою правління, ніж олігархія.

Демократію Платон розцінював як лад приємний і різноманітний, але такий, що не має належного управління. Справді, основною формою демократії в ті часи були народні збори, тобто збори вільних громадян полісу. На таких зборах верховодили вожді народу — демагоги, не було належної організованості, компетентності й виваженості у прийнятті політичних рішень. Платон, як й інші давньо-грецькі мислителі, заперечував не взагалі демократію як владу народу, а демократію як владу натовпу — охлократію.

Кожну з форм державності губить саме те, що вважається в ній найвищим благом. У тимократії це воєнні успіхи, в олігархії — багатство, в демократії — свобода. Саме з демократії виростає її продовження і протилежність — тиранія, встановлення якої означає перетворення надмірної свободи в надмірне рабство. Тиранія — найгірша форма державного правління, за якої панують беззаконня, свавілля й насильство.

У діалозі «Політик» Платон високо оцінює роль політики в житті суспільства. Він вважає політику царським мистецтвом, яке вимагає знань і вміння управляти людьми. Якщо правителі володіють таким мистецтвом, то не має значення, правлять вони за законами чи без них. У тих державах, де немає істинних правителів, правління повинно здійснюватися через закони.

Крім зразкової держави, правитель якої володіє істинним знанням і вмінням управляти людьми, Платон вирізняє ще три види правління: владу одного, владу небагатьох і владу більшості, кожен з яких може виступати в законній і незаконній формах. Законна влада одного — це царство, монархія, незаконна — тиранія. Законна влада небагатьох — це аристократія, незаконна — олігархія. Демократія також може бути владою з законами і без них. Серед законних форм правління вона є найгіршою формою, серед незаконних — найкращою.

Вчення Платона справило значний вплив на формування поглядів *Арістотеля* (384—322 рр. до н. е.) — найвидатнішого представника філософської і політичної думки античності. Його політичні погляди викладені головним чином у працях «Політика» та «Афінська політія». Він зробив вагомий внесок у всебічну розробку науки про політику як окремої, самостійної галузі знань.

У центрі політичного вчення Арістотеля перебувають проблеми походження, сутності та форми держави. Він вважав, що держава виникла не в результаті якоїсь угоди між людьми на основі їх волевиявлення, а природно-історичним шляхом — із сім'ї і поселень як всеохоплююча і найдосконаліша форма спілкування людей. Зумовлюється цей процес тим, що людина за своєю природою є політичною істотою, і завершення цієї її природи знаходить свій вияв саме в політичному спілкуванні, тобто в державі.

Форму держави Арістотель характеризував як політичну систему, що визначається верховною владою в державі. Конкретні форми він розрізняв залежно від кількості правителів і мети, яку вони при цьому переслідують. За першою ознакою Арістотель розрізняє правління одного, правління небагатьох і правління більшості, а за другою поділяє форми правління на правильні і неправильні. У правильних формах правителі мають за мету спільне благо, а в неправильних — лише своє особисте благо. Трьома правильними формами держави виступають монархія, аристократія і політія, а трьома неправильними — тиранія, олігархія і демократія. Кожна з цих шести основних форм має свої види, залежно від комбінації формують ознак.

Монархія є першою і найдавнішою формою правління. Оскільки держава виникає як завершення еволюції сім'ї, де влада належить її главі, то і в монархії влада належить одній особі. В аристократії влада належить небагатьом, наділеним особистими достоїнствами. Ця форма правління краща за монархію, але можлива лише там, де є шановані народом благородні й достойні. Найкращою формою правління, за Арістотелем, є політія, в якій влада належить більшості і здійснюється на спільне благо. Найгіршою з неправильних форм держави є тиранія, де влада здійснюється деспотичними методами однією особою в особистих інтересах.

Арістотель розрізняє крайню демократію, в якій верховна влада належить народу, а не закону, і помірковану цензову демократію, засновану на примиренні багатих і бідних і пануванні закону. Першу він різко засуджує, другу підтримує. Політія втілює в собі кращі сторони олігархії і демократії (об'єднує багатих і бідних, багатство і свободу), але вільна від їх недоліків і крайнощів. За Арістотелем, політія є середньою формою держави, в якій у всьому переважає середній елемент. У звичаях це — поміркованість, у майні — середній достаток, у правлінні — середній прошарок. Цей середній прошарок є найціннішим стосовно політики, оскільки він найбільш прихильний до існуючих порядків, і завдяки йому в державі можна пом'якшити суперечність між бідними й багатими, яка є причиною державних переворотів. Розумне управління і стабільність держави будуть там, де середній прошарок є багаточисельним і сильнішим від обох соціальних крайнощів — багатих і бідних, разом узятих, або хоча б однієї з них.

Політична думка в Стародавньому Римі

Історія давньоримської політичної думки охоплює ціле тисячоліття — аж до V ст. н. е. У Римі загальнотеоретичному плані ця думка перебувала під значним впливом відповідних учень давньогрецьких мислителів, передусім Сократа, Платона та Арістотеля. Вершиною давньоримської політичної думки є політичне вчення Цицерона.

Марк Туллії Цицерон (106—43 рр. до н. е.) був знаменитим римським оратором, юристом і державним діячем. Серед його численних праць основною з проблем держави є праця «Про державу». Теоретичні погляди Цицерона на державу сформувалися значною мірою під впливом давньогрецьких політичних учень, які він розвивав стосовно тогочасної римської дійсності і політичної думки.

Державу Цицерон визначає як справу, надбання народу. Звідси походить і її назва — республіка. Основну причину походження держави він вбачає у вродженій потребі людей жити разом. Цицерон погоджувався з Арістотелем у тому, що держава виникла з первинного осередку суспільства (сімі) поступово і природним шляхом. Ще однією причиною утворення держави є необхідність охорони як приватної, так і державної власності.

Наслідуючи традиції давньогрецької політичної думки, Цицерон приділяв значну увагу аналізу різних форм державного правління та їх перетворень. Залежно від числа правлячих він розрізняв три простих форми правління: царську владу (монархію), владу оптиматів (аристократію) і владу народу демократію). Кожна з цих форм має свої переваги: у царської влади це благовоління до підданих, у влади оптиматів — мудрість, у влади народу — свобода. Але кожній з них властиві й певні недоліки. Так, царська влада і влада оптиматів обмежують свободу народу та усувають його від участі в управлінні державою, а демократія означає зрівнялівку.

Основним недоліком простих форм правління є те, що внаслідок властивих їм однобічності і нестійкості вони неодмінно перетворюються в неправильні форми. Так, царська влада, яка містить загрозу свавілля єдиновладного правителя, легко вироджується в тиранію, а влада оптиматів із влади наймудріших і доблесних перетворюється на панування кліки багатих і знатних. Повновладдя народу призводить до безумства і свавілля натовпу, його тиранічної влади. Такі перероджені види владарювання вже не є формами держави, бо заперечують саму державу як спільну справу і надбання народу.

Цицерон вважає, що за можливості вибору з простих форм правління перевагу потрібно віддати царській владі, а демократію слід поставити на останнє місце. Але найкращою формою держави є змішана форма, утворювана шляхом рівномірного поєднання достоїнств трьох простих форм правління. Найважливішими достоїнствами такої держави є її міцність і правова рівність громадян.

Свою концепцію найкращої форми державності, на відміну від платонівського проекту ідеальної держави, Цицерон вважав реально здійсненою і вбачав її втілення у практиці римської республіканської державності у кращі часи її існування. Творча спадщина давньоримського мислителя, особливо його вчення про державу, справила значний вплив на подальший розвиток політичної думки.

У період утвердження в Римській імперії панування християнства значного поширення набуло вчення одного з найвидатніших ідеологів християнської церкви *Августин* (354—430), за заслуги перед церквою прозваного Блаженним. Свої політичні погляди він виклав головним чином у праці «Про град Божий». Спираючись на біблейські положення, Августин усю історію людства, всі соціальні, державні і правові установи й настанови подає як наслідок гріховності людини, започаткованої ще Адамом і Євою. Людський рід у всі часи його існування він поділяє на два розряди: тих, хто живе за плотськими людськими настановами, і тих, хто живе за духовними Божими настановами. Перший тип спілкування людей Августин називає «градом земним», а другий — «градом Божим».

Гріховність земного державно-правового життя виявляється, за Августином, у пануванні людини над людиною, у відносинах управління й підкорення, панування і рабства. Такий стан він називає «природним порядком» людського життя і критикує його з

релігійно-ідеальних позицій божественного порядку та його земного прообразу у вигляді християнської церкви. Гріховний порядок світу має тимчасовий характер і триватиме до другого пришествя Христа й судного дня, коли встановиться «царство небесне». В очікуванні цієї події Августин виправдовує наявні соціально-політичні порядки, але лише тією мірою, якою вони не суперечать християнській релігії і церкві.

Спільність людей, за Августином, може бути народом і державою лише тоді, коли ґрунтується на праві, поєднаному з утіленою в Богові справедливістю. Римляни як язичники, на його думку, не були народом і державою у справжньому розумінні, оскільки, ігноруючи єдиного Бога, не знали істинної справедливості.

Форми державного правління Августин розрізняє залежно від обов'язків, покладених на верховну владу. Головними з них він вважає моральні й релігійні обов'язки, зокрема повагу до Бога і до людини. Несправедливого правителя, як і несправедливий народ, він називає тираном, а несправедливу аристократію — клікою. Він вважає прийнятними всі форми правління в тому разі, якщо в державі зберігаються втілена у праві справедливість і повага до релігії.

Вчення Августина набуло значного поширення і впливу. Воно відіграло важливу роль у розвитку християнських концепцій держави, політики і права.

Західноєвропейська політична думка Середньовіччя

В історії Західної Європи Середні віки охопили більш ніж тисячолітню епоху — V—XVI ст. Це була епоха формування і розвитку феодалізму. Політичні вчення цієї епохи постійно змінювались. Сильний вплив на них справляли християнська релігія і римо-католицька церква, яка практично неподільно панувала в той час у сфері духовного життя. У центрі ідейно-політичних зіткнень цього періоду була запекла боротьба між римо-католицькою церквою, папством, з одного боку, і світськими феодалами, монархами, з другого, за вплив у суспільстві. Відповідно, однією з центральних проблем політичної думки стало питання про те, яка влада — духовна (церква) чи світська (державна) повинна мати пріоритет у суспільстві.

На розвиток політичної думки Середньовіччя значний вплив мали і вчення античних мислителів, особливо їхні ідеї про походження і сутність держави, про правильні і неправильні форми правління та їх взаємозв'язок.

Вчення Фоми Аквінського про державу

Вершини своєї могутності і впливу Аквінського римо-католицька церква, папство досягли у XIII ст. Тоді ж завершилось створення системи схоластики — релігійної філософії католицизму, спрямованої на виправдання постулатів віри раціональними, формально-логічними засобами. У створенні цієї філософії велику роль відіграв домініканський монах, учений-богослов *Фома Акінський (Аквінат)* (1225—1274), який намагався пристосувати вчення Арістотеля для обґрунтування католицьких догматів. Його політичні погляди викладені головним чином у працях «Про панування владик» (1265—1266) і «Сумма теології» (1266—1274).

Наслідуючи Арістотеля, Фома Аквінський вважав, що людина за своєю природою є політичною істотою. Поодинокі люди не можуть задовольнити свої потреби, в них від природи закладене прагнення об'єднатися і жити в державі. З цієї природної причини й виникає держава як політична спільність людей. Метою державності є спільне благо, забезпечення умов для гідного життя. Здійснення цієї мети, на думку мислителя, передбачає збереження феодально-станової ієрархії, привілейованого становища можновладців і багатіїв, дотримання всіма встановленого Богом обов'язку підкорятися правителям, які уособлюють собою державу. Питання походження, сутності і форми держави Фома Аквінський розглядає з позицій і в інтересах католицької церкви. За його тлумаченням, сутністю влади є такий порядок відносин панування і підкорення, за якого воля осіб з верхівки суспільної ієрархії керує нижчими верствами суспільства. Оскільки такий порядок заведений Богом, то влада має божественний характер. Саме в цьому сенсі теолог тлумачить вислів апостола Павла про те, що «всяка влада від Бога».

Вважаючи владу за її природою благом, Фома Аквінський, однак, застерігає, що конкретні форми і способи її походження і здійснення можуть виявитися й недосконалими, несправедливими. Правитель може бути узурпатором влади, тираном, дбати лише про себе. Наскільки дії правителя відхиляються від волі Божої, суперечать вимогам моралі та інтересам церкви, настільки, на його думку, піддані мають право чинити цим діям опір. Оскільки тиран опікується лише власною, а не спільною користю, нехтує закони і справедливість, народ може повстати проти нього. Проте остаточне судження про законність походження й використання влади і припустимість боротьби з нею належить церкві. Цим самим обґрунтовується право церкви на втручання у світські, державні справи.

Серед форм державного правління Фома Аквінський розрізняє монархію, аристократію і тиранію, різновидом якої є демократія. Перевагу він віддає монархії, бо її влаштування нагадує як влаштування світу взагалі, створеного і керованого одним Богом, так і людський організм, різні частини якого об'єднуються і спрямовуються одним розумом. Крім того, на його думку, історичний досвід свідчить про стабільність та успіхи саме тих держав, де владарювали не багато людей, а одна особа. Теолог розрізняв два різновиди монархії: абсолютну і політичну. Симпатії його були на боці другої, в якій влада правителів залежить від закону і не виходить за його межі.

Політичне вчення Марсилія Падуанського

Розвиток торгівлі й ремесла в країнах Західної Європи сприяв у XII—XIV ст. зростанню міст, формуванню в них прошарку торговців, ремісників, банкірів тощо, які прагнули до незалежності від феодалів, подолання феодалльної роздрібненості та зміцнення центральної королівської влади, заперечували втручання церкви в державні справи. Найяскравіше інтереси бюргерства, яке підтримувало королівську владу, відобразив у своїй праці «Захисник миру» (1324—1326) ректор Паризького університету *Марсилій Падуанський* (бл. 1270—1342). Рішуче виступаючи проти теократичних теорій, він покладав на церкву відповідальність за всі біди і нещастя в світі, доводив, що втручання церкви у справи світської влади сіє розбрат і позбавляє європейські держави, особливо Італію, миру.

На думку вченого, церква має бути відокремленою від держави, бо в них різні цілі і сфери діяльності. Розмежовуючи закони людські й закони божественні, він стверджував, що до компетенції церкви належать тільки божественні закони. Тому духовенство має право лише навчати, проповідувати християнське віровчення, але не примушувати. Карати порушників божественних законів може лише Бог, який їх установив.

Марсилій Падуанський вважав, що держава виникла в процесі поступового ускладнення форм людського співжиття. Спочатку сім'ї об'єднуються в роди, потім роди — в племена, на базі яких виникають міста і в кінцевому підсумку — держава, що ґрунтується на спільній згоді всіх її громадян і має за мету їхнє спільне благо. Джерелом будь-якої влади в суспільстві виступає народ, саме від нього виходить влада як світська, так і духовна, він один є носієм суверенітету і верховної законності. Щоправда, під народом учений розумів не всіх громадян держави, а лише представників впливових і заможних суспільних станів — військових, священиків, чиновників, торговців, землевласників і ремісників.

Державна влада здійснюється за допомогою законів, право видавати які має народ, а від його імені — обрані ним представники. Закони є обов'язковими для всіх. Марсилій Падуанський одним із перших в історії політичної думки висунув та обґрунтував ідею розмежування законодавчої і виконавчої влади держави. На його думку, законодавча влада визначає компетенцію та організацію виконавчої влади. У здійсненні влади він важливе місце відводив виборності як засобу утворення установ і підбору посадових осіб держави всіх рівнів. Віддаючи перевагу монархії, найкращою формою державного правління він вважав виборну монархію, в якій правитель обирається народом.

Політичне вчення Марсилія Падуанського відіграло значну роль у формуванні уявлень про демократичний політичний устрій суспільства.

Політичні вчення епохи Відродження

Під Відродженням, яке припадає на XIV—XVI ст., мають на увазі період кризи у країнах Західної і Центральної Європи римо-католицької церкви та ортодоксальної релігії, яку вона захищала, формування антисхоластичного типу мислення, гуманістичних культури, мистецтва і світогляду. Мислителі епохи Відродження постійно зверталися до духовної спадщини античності, активно її відроджували й використовували.

Політичне вчення Ніколо Макіавеллі

Найяскравішим представником політичної думки цього періоду був знаменитий італійський мислитель і політик *Нікколо Макіавеллі* (1469—1527), відомий передусім своїми працями «Правитель» (1513), «Роздуми на першу декаду Тита Лівія» (1519), «Історія Флоренції» (1532). Н. Макіавеллі увійшов в історію політичної думки як творець нової науки про політику. Тлумачення ним політики відокремлюється як від теології, так і від етики.

На основі узагальнення багатоговікового досвіду існування держав минулого й сучасності мислитель доводить, що політичні події, зміни в державі відбуваються не з Божої волі, не з примхи чи фантазії людей, а мають об'єктивний характер. Недоречно також досягти й вирішувати політичні проблеми, керуючись моральними міркуваннями, бо влада, політика вже за своєю природою є позаморальними явищами. Розуміння політики як об'єктивного явища заклало міцний фундамент політичної теорії як точної, досвідної науки, яка, на думку мислителя, пояснює минуле, керує теперішнім і може прогнозувати майбутнє.

Н. Макіавеллі намагається розкрити закономірності суспільно-політичних явищ, з'ясувати причини зміни однієї форми держави іншою, визначити найкращу з них, розглянути проблеми співвідношення влади правителя і народу тощо. Аналіз і вирішення цих питань, виходячи з потреб часу, надавали вченню мислителя значення практичної науки про політику, управління державою. Введення самого терміна «державка», в політичну науку Нового часу пов'язують саме з Н. Макіавеллі.

Учений вважав, що державу створили не Бог, а люди, виходячи з потреби спільного блага. Спочатку люди жили розрізнено, але згодом об'єдналися, щоб краще захищатися. Вони обрали зі свого середовища найсильнішого і найхоробрішого ватажка й почали йому підкорятися. Метою держави є забезпечення кожному вільного користування майном і безпеки. Для цього приймаються закони і призначаються покарання. Але після того як влада стала спадковою, нащадки вождів все більше відхилялися від справедливості і перейшли до пригнічення народу. Абсолютна влада, вважає мислитель, швидко розбещує як правителів, так і підданих. У результаті монархія перетворюється на тиранію, яка не має права на існування і мусить бути знищена разом з тираном.

Після знищення тиранії настає аристократичне правління, з часом воно вироджується в олігархію, яка зазнає участі тиранії. Далі народ вводить народне правління, після чого кругообіг форм держави повторюється.

Н. Макіавеллі розрізняє монархію, аристократію і народне правління, спотворенням яких є тиранія, олігархія та охлократія. Перші три форми правління він називає правильними, але вважає їх нестійкими й недовготривалими.

Найкращою, на його думку, є змішана форма, в якій поєднуються елементи всіх правильних форм. Порівнюючи переваги різних форм правління, Н. Макіавеллі віддає перевагу республіці, бо вона найбільше відповідає вимогам рівності і свободи. Республіка є більш стійкою, ніж монархія, вона краще пристосовується до різних умов, забезпечує єдність і міць держави, породжує в людей патріотизм. Народ мислитель ставить вище від монарха, вважаючи його розумнішим.

Ці ідеї викладені Н. Макіавеллі головним чином у його історичних працях. Принципово іншими є його погляди, подані у трактаті «Правитель». Основний зміст цієї праці складають змалювання образу ідеального, на думку Н. Макіавеллі, правителя та рекомендації щодо того, як йому здійснювати і зміцнювати свою владу. Н. Макіавеллі стверджував, що заради досягнення політичних цілей правитель може використовувати будь-які засоби, незважаючи на вимоги моралі: вдаватися до обману, діяти лестощами і грубою

силою, фізично знищувати своїх політичних противників тощо. Правитель має бути схожим на сильного лева, щоб страхати вовків, і на хитрого лиса, щоб не втрапити в пастку. По суті справи, відмежування політики від моралі перетворилось у проповідь Н. Макіавеллі аморалізму в політиці. Політика, в розумінні мислителя, — це сфера підступності й віроломства. Відтоді аморальна політика за принципом «мета виправдовує засоби» дістала назву «макіавеллізм». Прообраз такого правителя Н. Макіавеллі вбачав у тогочасному італійському правителі Чезаре Борджіа, відомому своїми злочинствами. По суті справи, засуджуючи тиранію як форму правління, мислитель виправдовував її стосовно тогочасних італійських умов.

Зазначена позиція Н. Макіавеллі пояснюється також однією з основних аксіом його політичної філософії — думкою про те, що люди за своєю природою є порочними, егоїстичними і злими істотами, їх турбують не благо держави, а передусім власні матеріальні інтереси. Н. Макіавеллі наголошував, що люди можуть змиритися зі втратою свободи, влади, навіть зі смертю батька, але ніколи й нікому не простять втрати власного майна. Політика покликана відповідати порочній природі людей. Правитель має бути переконаним, що знать — честолюбна, а народ — чернь, яка захоплюється зовнішніми ефектами та успіхом. Покірність підданих найкраще гарантують примус і страх.

Щоправда, правитель має опікувати підданих і не повинен без крайньої потреби вдаватися до їх утисків. Свої дії він має спрямовувати так, щоб вони сприймалися як благодійництво. На відміну від образ, яких, за Н. Макіавеллі, потрібно завдавати швидко і разом, благодійництво слід проявляти в малих дозах, щоб воно тривало довше і щоб піддані відчували його якомога повніше і краще. На думку мислителя, самозбереження і зміцнення політичної влади будь-якими засобами є домінуючим інтересом державності. В цілому Н. Макіавеллі зробив вагомий внесок у розвиток політичної думки, і західна політологія вважає його основоположником науки про політику.

Вчення Жана Бодена про державу

Феодална роздрібненість і міжконфесійна релігійна ворожнеча гальмували становлення в Західній Європі сильних централізованих держав. У боротьбі за формування такої держави у Франції в останній третині XVI ст. склалося вчення видатного політичного мислителя *Жана Бодена* (1530—1596). Погляди на державу, на шляхи й методи зміцнення централізованої монархічної влади він виклав головним чином у праці «Шість книг про республіку» (1576), назва якої не суперечить змістові, бо під «республікою» автор мав на увазі державу взагалі.

Ж. Боден визначає державу як управління спільним у множинності сімей, яке здійснюється суверенною державою на основі права. Осередком держави у нього виступає сім'я (домогосподарство). За своїм статусом глава сім'ї є прообразом і відображенням державної влади. Держава як організація виникає в результаті угоди, і вища її мета полягає не в забезпеченні зовнішнього благоденства людей, а в тому, Щоб, гарантуючи мир у спільноті й захищаючи її від зовнішнього нападу, піклуватися про істинне щастя індивідів. Не повинно бути жодних причин для виступів проти держави, бо вона суверенна.

Розробка теорії державного суверенітету є найвагомим внеском Ж. Бодена у розвиток політичної думки. Суверенітет він розуміє як абсолютну, постійну й неподільну владу. Абсолютність суверенітету буде тоді, коли суверенна влада не знатиме ніяких обмежень для виявів своєї могутності. Постійність суверенітету буде тоді, коли суверенна влада існуватиме незмінно невизначено тривалий час. Неподільність суверенної влади проявляється в тому, що вона ні з ким не ділить своїх прерогатив, не може бути ніяких органів, які стояли б над або поряд з нею. Ж. Боден виокремлює такі п'ять основних ознак суверенітету: видання законів, обов'язкових для всіх; вирішення питань війни і миру; призначення посадових осіб; дія як суду в останній інстанції; помилювання.

Проте Ж. Боден не вважає суверенітет державної влади абсолютно необмеженим. Суверенітет є абсолютним лише у сфері діяльності державної влади. Він не поширюється на відносини, зумовлені божественними і природними законами, приватною власністю. А

тому держава не повинна втручатися у справи сім'ї, порушувати принцип віротерпимості, особливо збирати податки з підданих без їхньої згоди і всупереч волі власників. Правитель, який посягає на приватну власність, втручається в сім'ю, нехтує природними й божественними законами, є тираном і заслуговує на смерть.

Розглядаючи різні форми державного правління, Ж. Боден віддає перевагу суверенній, тобто абсолютній, монархії. На його думку, вона є найприроднішою з усіх форм. Подібно до того, як у Всесвіті над усім панує Бог, а на небі — Сонце, так і в людській спільноті має бути один правитель. Проте це зовсім не означає категоричного заперечення мислителем окремих елементів аристократичного й демократичного правління за умов монархізму.

Аристократичні елементи можливі, зокрема, тоді, коли правитель призначає на посади лише знатних і багатих. Демократичні елементи з'являються в державному управлінні у разі відкриття монархом доступу до посад практично всім вільним і розумним індивідам. Найкращою, за Ж. Боденом, є така держава, в якій суверенітет належить монархові, а управління має аристократичний і демократичний характер. Таку державу він називає королівською монархією. Таким чином, доводячи необхідність державного суверенітету, сильної монархічної влади, Ж. Боден водночас накреслював межі діяльності державної влади.

Політичні ідеї утопічного соціалізму

На відміну від Ж. Бодена, який захищав абсолютизм і приватну власність, представники так званого утопічного соціалізму Т. Мор і Т. Кампанелла обстоювали ідею соціальної рівності, головним ворогом якої вони вважали приватну власність. До проблематики держави мислителі-соціалісти звертались у пошуках відповіді на питання про те, якою має бути держава, щоб забезпечити рівність і справедливість, покінути з тиранічними формами правління.

Родоначальником утопічного соціалізму як системи теоретичних уявлень про справедливий суспільний устрій є видатний англійський мислитель і політичний діяч *Томас Мор* (1478—1535). Свої погляди він виклав у праці «Утопія» (1516), в якій різко засудив тогочасні англійські соціальні і політичні порядки — злиденність мас, нерівність і несправедливість, злочинність тощо, головною причиною яких вважав приватну власність. На думку Т. Мора, суспільство є результатом змови багатих проти бідних, а держава виступає лише знаряддям багатих, яке вони використовують з метою пригнічення простого народу й захисту своїх матеріальних інтересів. Багаті підкоряють і знедолюють бідних як силою, хитрістю та обманом, так і з допомогою законів, які нав'язують народу від імені держави.

Існуючим соціальним і політичним порядкам Т. Мор протиставляє ті порядки, які панують в уявній державі Утопія. Там немає приватної власності, а засоби виробництва та його результати є суспільним надбанням. Праця обов'язкова для всіх, робочий день триває лише 6 годин, населення забезпечується всім необхідним. Панування суспільної і відсутність приватної власності виключають злочини, пов'язані з жадібністю та егоїзмом людей, їхнім прагненням попри все збільшити власне багатство.

Утопія є державно-організованим суспільством, її політичний устрій, який Т. Мор вважає ідеальним, ґрунтується на засадах свободи, рівності й демократизму. Всі основні посадові особи держави, у тому числі верховний правитель (принцепс), обираються народом, звітують перед ним і зобов'язані діяти в його інтересах. Правитель обирається пожиттєво, але може бути усунутий з посади у разі прагнення до тиранії. Решта посадових осіб і сенат, який складається зі старших за віком і досвідчених громадян, обираються щорічно. Найважливіші справи в Утопії вирішуються правителем з участю сенату і народних зборів. Як бачимо, симпатії Т. Мора на боці своєї рідної змішаної форми державного правління, яка поєднує в собі монархічний, аристократичний і демократичний елементи.

В Італії ідеї утопічного соціалізму розвивав філософ, поет і політичний діяч *Томмазо Кампанелла* (1568—1639). У своїй праці «Місто Сонця» (1602 р., надрукована в 1623 р.), наслідуючи Т. Мора, він стверджував, що причиною всіх суспільних бід є приватна власність. Ідеальним суспільним ладом, який відповідає інтересам простого народу, автор вважає такий, що заснований на суспільній власності. Подібний лад встановлено у місті Сонця. Там

відсутня приватна власність, праця має обов'язковий характер, громадяни забезпечені всім необхідним. Причому, на відміну від Т. Мора, Т. Кампанелла вводить суспільну власність навіть на предмети особистого вжитку. У місті Сонця все детально регламентується, навіть особисте життя кожного громадянина.

Система публічної влади у місті Сонця складається з трьох гілок: військової, наукової і відтворення населення (шляхом створення необхідних предметів споживання і виховання громадян). Кожною з гілок влади керує окремий правитель. Цих трьох правителів називають відповідно Сила, Мудрість і Любов. Увінчує управлінську піраміду верховний правитель, якого іменують Сонцем, або Метафізиком. Він вирізняється вченістю, досвідом і вмінням. Посаду верховного правителя він обіймає не пожиттєво, а лише до того часу, доки серед громадян не з'явиться більш достойний. Тоді верховний правитель зобов'язаний сам відмовитися від влади на користь достойнішого. Верховний правитель міста Сонця та його найближчі помічники — Сила, Мудрість і Любов — не можуть бути усунуті з посад з волі народу, решта посадових осіб обираються громадянами.

Теоретично започатковані представниками раннього утопічного соціалізму Т. Мором і Т. Кампанеллою колективістські принципи організації суспільного життя — заперечення приватної власності, суспільна організація виробництва й розподілу, обов'язковість праці, детальна регламентація суспільного та особистого життя, недооцінка прав і свобод індивіда — знайшли подальше теоретичне обґрунтування і в кінцевому підсумку були покладені в основу організації суспільного життя в країнах соціалізму.

Становлення і розвиток політичної науки Нового часу

Настання Нового часу пов'язане з розвитком капіталізму і ранніми буржуазними революціями в країнах Західної Європи, насамперед у Голландії та Англії (XVII ст.). У цей час буржуазія вимагала ліквідації станового ладу і встановлення юридичної рівності, забезпечення свободи й безпеки особи і приватної власності шляхом створення необхідних політичних і правових гарантій. У боротьбі проти абсолютної монархії, дворянства й церкви ідеологи буржуазії прагнули відокремити питання політики, держави і права від релігії. З цієї метою вони зверталися до ідей природного права і договірної походження держави.

Згідно з теорією природного права, держава і право створені не Богом, а суспільним договором людей відповідно до законів людського розуму. Вимоги людського розуму випливають з природи людей і складають приписи «природного права», якому має відповідати «позитивне право», тобто закони, встановлені державою.

Політичні вчення в Голландії

Вагомий внесок у розробку ранньобуржуазної політико-правової ідеології зробили видатні голландські мислителі Г. Гроцій і Б. Спіноза.

Гуго Гроцій (1583—1645) — один із засновників ранньо-буржуазного вчення про державу і право. Серед його численних праць з цієї проблематики чільне місце посідає трактат «Три книги про право війни і миру» (1625). Згідно з теорією Г. Гроція, існує право природне і право волевстановлене. Джерелом першого є природа людини, людський розум, у якому закладено прагнення людей до спокійного і раціонального спілкування. Це право вимагає, зокрема, непорушності приватної власності. Волевстановлене право автор поділяє на «божественне» і «людське». Волевстановлене право, у тому числі «людське», до якого належать сімейне, цивільне й міжнародне право, має відповідати вимогам природного права. Протиставлення Г. Гроцієм вимог природного права, в яке вкладався певний буржуазний зміст, нормам волевстановленого права, тобто реальним феодальним правовим інститутам, було своєрідним знаряддям критики феодалізму.

Властиве людській природі і представлене у природному праві розумне спілкування, а також поєднання у волевстановленому праві справедливості й користі, за Г. Гроцієм, знаходить свій необхідний прояв у державі, яку він визначає як «досконалий союз вільних людей, укладений заради дотримання права і спільної користі».

Додержавна стадія життя людей характеризується Г. Гроцієм як «природний стан», за якого не було не лише держави, а й приватної власності. Але розвиток людства і втрата ним

першопочаткової «простоти» привели до поділу майна, появи приватної власності та утворення за взаємною згодою людей держави, метою якої є охорона власності кожного.

Ознакою держави Г. Гроцій вважав верховну владу, дії якої не підпорядковані ніякій іншій владі і не можуть бути відмінені на розсуд чужої влади. Атрибутами верховної влади є прийняття законів, правосуддя, призначення й керівництво діяльністю посадових осіб, збирання податків, вирішення питань війни і миру, укладення міжнародних угод.

На думку Г. Гроція, форма державного правління не має суттєвого значення, оскільки джерелом будь-якої форми є суспільний договір. При створенні держави народ міг обрати ту чи іншу форму правління. Водночас мислитель негативно ставився до тиранії і віддавав перевагу одноособовій та аристократичній формам правління.

Особливу увагу Г. Гроцій приділяв питанню про право підданих чинити опір верховній владі. На його думку, піддані повинні підкорятися владі, оскільки її джерелом є суспільний договір, який мусить виконуватись і не може бути розірваний без згоди сторін. Із цього правила він робить виняток на «крайню необхідність», коли підданим загрожує велика і явна небезпека. Та й навіть тоді озброєний опір припустимий лише за умови, що він не завдасть великого лиха державі й не призведе до загибелі багатьох невинних людей.

Теорії природного права і суспільного договору знайшли свій подальший розвиток у творчості великого голландського філософа й політичного мислителя *Баруха (Бенедикта) Спінози* (1632—1677), зокрема у його працях *Богословсько-політичний трактат* (1670) і *«Політичний трактат»* (1677). У природному стані, вважав Б. Спіноза, люди мали право робити все на власний розсуд, однак реалізація цього права залежала від фактичної сили кожної людини. За відсутності у природному стані будь-якого спільного для всіх права неможливі самозбереження людей, їх безпечне існування, досягнення ними своїх бажань. Необхідність у самозбереженні штовхає людей до переходу з допомогою спільного договору від природного до громадянського стану, тобто до суспільства й держави, які Б. Спіноза не розрізняв.

Укладенням договору право і сила кожної людини були перенесені на суспільство й державу, яка приборкує пристрасті та непомірні устремління людей і примушує їх жити за «законами розуму» — у мирі й безпеці.

Відмітною ознакою громадянського стану Б. Спіноза вважає наявність верховної влади, втіленням якої є держава. Верховна влада не пов'язана ніякими законами, і всі повинні їй у всьому підкорятись. До її відання належать прийняття, тлумачення і відміна законів, правосуддя, призначення посадових осіб, вирішення питань війни і миру та інші державні справи.

Водночас влада держави не безмежна, вона не поширюється на природне право, яке піддані зберігають і після укладення суспільного договору. Так, у громадянському стані зберігається свобода совісті і слова, бо держава не взмозі примусити громадян думати й говорити саме так, а не інакше. Відмінність між природним і громадянським станом полягає в тому, що в останньому на додаток до природного права людей з'являється ще й природне право держави, тобто загальне для всіх право, спільний гарант і захисник безпеки.

Б. Спіноза заперечував право підданих на опір верховній владі, на зміну чи порушення конституюючих державу договорів і законів. Однак він вважав, що порушення державою умов суспільного договору руйнує сам договір, викликає у підданих обурення й виправдовує їхнє природне право на опір владі.

Форми держави Б. Спіноза оцінював залежно від ступеня досягнення в них мети громадянського стану — забезпечення миру й безпеки життя. Він розрізняє три основних форми держави: монархію, аристократію і демократію. Мислитель рішуче засуджує абсолютну монархію, зазначаючи, що одна людина не може володіти вищим правом і всією могутністю держави, вона користується допомогою радників і наблизених, яким довіряє своє й загальне благополуччя. Монархічна форма правління насправді виявляється прихованою аристократичною формою, а тому й найгіршою.

За аристократії влада належить певній кількості вибраних осіб. На думку Б. Спінози, ця форма правління краща від монархії, оскільки більшою мірою пристосована до збереження свободи. Народ не має права голосу, але, вселяючи страх можновладцям, зберігає за собою певну свободу. Найкращою формою держави Б. Спіноза вважав демократію, за якої найповніше забезпечуються спільне благо, панування розуму і свободи. Відмінність демократії від аристократії, за Б. Спінозою, полягає в тому, що в аристократії правителі обираються радою достойних громадян, а в демократії вони визначаються законом, установленим самим народом.

Б. Спіноза розробив проект монархії, згідно з яким верховна влада має належати представницькій установі, що приймає закони і контролює їх виконання посадовими особами. Влада монарха, за цим проектом, є досить обмеженою і зводиться до розв'язання можливих конфліктів у представницькому зібранні й виконання рішень. По суті справи, це був своєрідний проект майбутньої парламентарної монархії як однієї з демократичних форм державного правління.

Політичні вчення в Англії

На відміну від Б. Спінози видатний англійський філософ *Томас Гоббс* (1588—1679) ідеї природного права і суспільного договору використовував для захисту абсолютної монархії і засудження революцій. Найвідомішою його працею з цього питання є «Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної і громадянської» (1651).

Т. Гоббс вважав, що всі люди були створені рівними щодо фізичних і розумових здібностей і мали однакові на все права. Та оскільки людина за своєю природою є істотою егоїстичною, жадібною і честолюбною, то в додержавному стані панував принцип «людина людині — вовк» і велася «війна всіх проти всіх». Водночас людям властиві страх смерті та інстинкт самозбереження, який домінує над іншими пристрастями, а також природний розум, тобто здатність кожного тверезо міркувати про позитивні й негативні наслідки своїх дій. Це спонукає людей до пошуку шляхів самозбереження. За взаємною домовленістю люди довіряють одній особі (окремій людині чи зібранню) верховну владу над собою. Цією особою є держава, котра використовує силу й засоби всіх людей так, як вона вважає необхідним заради миру і спільного захисту. Носій такої верховної влади є сувереном, всі інші виступають його підданими.

Таким чином, за Т. Гоббсом, держава створюється людьми для того, щоб з її допомогою покінчити з «війною всіх проти всіх», позбутися страху незахищеності й постійної загрози насильницької смерті. Уклавши одного разу суспільний договір і перейшовши до громадянського стану, люди втрачають можливість змінити обрану форму правління, звільнитися з-під дії верховної влади і не можуть вести боротьбу проти неї за винятком тих випадків, коли існує загроза самому їхньому існуванню. Захист власного життя спирається на закон самозбереження, який є найвищим законом усієї природи й не може порушуватися навіть державою.

Повноваження верховної влади щодо підданих необмежені, причому її носій — суверен — ніяким договором з народом не зв'язаний і тому не несе перед ним відповідальності. Суверен сам видає й відміняє закони, оголошує війну та укладає мир, призначає всіх посадових осіб тощо. Його прерогативи неподільні й нікому не передаються. Т. Гоббс вважав, що поділ влади веде до руйнування держави, оскільки розділені влади взаємно знищують одна одну. Він розумів, що обґрунтовує і можливість тиранічного використання такої необмеженої і безконтрольної влади держави, але віддавав їй перевагу перед зіткненням приватних інтересів і суспільними конфліктами.

Обґрунтовуючи необмежену владу держави, Т. Гоббс вважав можливими лише три форми її здійснення: монархію, Демократію та аристократію. Відрізняються вони не за сутністю верховної влади, а за ступенем придатності для здійснення тієї мети, задля якої були встановлені. Симпатії мислителя на боці монархії, бо вона, на його думку, краще від інших форм правління відображає і реалізує абсолютний характер влади держави.

Класовий компроміс буржуазії з дворянством, який увійшов в історію під назвою «славної революції» 1688 р., становлення в Англії конституційної монархії знайшли своє теоретичне обґрунтування в політичному вченні видатного англійського філософа *Джона Локка* (1632—1704), насамперед у його праці «Два трактати про правління» (1690).

Дж. Локк не тільки сприйняв і збагатив ідеї природного права, суспільного договору, народного суверенітету, невід'ємних свобод особи, законності опору тиранові тощо, а й інтегрував їх у цілісне політичне вчення — класичний лібералізм.

За Дж. Локком, до виникнення держави люди перебували у природному стані, де не було «війни всіх проти всіх». Люди вільно розпоряджалися собою і своєю власністю. Однак у природному стані не було органів, які б безпристрасно вирішували спори між людьми, здійснювали належне покарання винних у порушенні природних законів. З метою належного забезпечення природних прав, рівності і свободи, захисту особи і власності люди погодились утворити державу. Держава, на думку Дж. Локка, є сукупністю людей, які об'єдналися в єдине ціле під захистом ними ж установленого загального закону і створили судову інстанцію, уповноважену владнувати конфлікти між ними і карати злочинців. Від інших форм об'єднань людей держава відрізняється тим, що втілює політичну владу, тобто право створювати закони з метою регулювання відносин власності й застосовувати силу об'єднання для виконання цих законів і захисту держави від зовнішнього нападу.

Утворюючи державу добровільно, люди передають їй лише частину своїх природних прав і свобод, залишаючи за собою передусім право на життя й володіння майном, свободу і рівність. Це невід'ємні природні права людини, які не можуть бути відчужені ні на чию користь. Держава отримує від людей рівно стільки влади, скільки необхідно й достатньо для досягнення головної мети політичного співтовариства — створення умов для того, щоб усі і кожен могли забезпечувати свої громадянські інтереси, насамперед щодо життя, свободи і власності. Засобами забезпечення досягнення державою цієї мети Дж. Локк вважав законність, поділ влади, оптимальну форму правління, право народу на опір свавілля влади та ін.

У законі мислитель вбачав першу державотворчу ознаку. Під законом він розумів не будь-який припис держави, а лише той її акт, що вказує громадянину таку поведінку, яка відповідає його власним інтересам і слугує загальному благу. Ознаками закону є також стабільність і довготривалість дії. Закони лише тоді сприяють досягненню головної мети держави, коли їх усі знають і всі виконують, закон є обов'язковим для всіх.

Реалізація головної мети політичного співтовариства, забезпечення свободи й дотримання законності, на думку Дж. Локка, вимагають розмежування владних повноважень держави і поділу їх між різними державними органами. У зв'язку з цим він розрізняє законодавчу, виконавчу і союзну владу. Законодавча влада має належати лише загальнонаціональному представницькому органу — парламенту, який періодично збирається для прийняття законів, але не втручається у їх виконання. Виконавча влада повинна належати королю, котрий керує втіленням законів у життя, призначає міністрів, суддів та інших посадових осіб. Король і кабінет міністрів здійснюють також союзну, або федеративну, владу: відають питаннями війни, миру та зносин з іншими державами.

Щоб уникнути узурпації ким-небудь усієї повноти державної влади, Дж. Локк визначає ієрархію видів влади та принципи їх взаємодії. Перше місце він відводить законодавчій владі як найвищій у країні. Інші види влади підпорядковуються їй, але й самі справляють на неї значний вплив. Так, король наділений правом розпуску парламенту, може накладати вето на закони тощо. По суті справи, Дж. Локк заклав основи механізму стримувань і противаг різних гілок влади, який після подальшої теоретичної розробки був упроваджений у конституціях США та інших країн.

Дж. Локк приділяв певну увагу також формам державного правління. Він негативно ставився до абсолютної монархії, в якій монарх зазіхає на свободу і власність людей і ніхто не гарантований від порушення своїх прав. Симпатії мислителя схилилися до конституційної монархії, яка сформувалася в Англії після 1688 р. Для Дж. Локка було важливо, щоб будь-яка

форма держави виростала з суспільного договору, добровільної згоди людей, охороняла їх природні права і свободи та дбала про спільне благо.

Заслугою Дж. Локка є також обґрунтування ним законності опору народу владі, якщо та зазіхає на його природні права і свободи. Суверенітет народу він вважав вищим від суверенітету створеної ним держави. Якщо більшість народу вирішує покласти кінець свавілля правителів, котрі порушили суспільний договір, то збройне народне повстання з метою повернути державу на шлях свободи й закону буде цілком правомірним.

Політичне вчення Дж. Локка було найповнішим виявом ідеології ранньобуржуазних революцій, що склала основу класичного лібералізму, як однієї з основних течій суспільно-політичної думки.

Політичні вчення у Франції

На шлях революційних перетворень Франція стала значно пізніше, ніж Голландія та Англія, — наприкінці XVIII ст. Політичні вчення, які ідейно підготували ранні буржуазні революції, в умовах передреволюційної Франції набули значного поширення й розвитку, а принципи свободи й рівності, проголошені і частково здійснені в Голландії та Англії, на французькому ґрунті перетворилися в розгорнуті політичні вчення. Саме у Франції найбільшого розмаху набуло Просвітництво — впливовий європейський загальнокультурний рух за поширення раціонального знання, подолання релігійного мракобісся й невігластва мас, упровадження в суспільне життя цінностей, що базуються на повазі людської гідності. Найвидатнішими діячами французького Просвітництва були Вольтер, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Д. Дідро, П. Гольбах, К. Гельвецій. Найбільш завершені політичні вчення створили Ш. Монтеск'є і Ж.-Ж. Руссо.

Шарль-Луї Монтеск'є (1689—1755) — відомий філософ, історик і письменник. Його філософські й політичні погляди викладено головним чином у праці «Про дух законів» (1748). Автор доводив, що виникнення держави і права, багатоманітність законів та установ є результатом дії об'єктивних чинників і закономірностей, які складають «дух законів». До таких чинників належать насамперед географічні: клімат, величина території, рельєф місцевості, ґрунт тощо. Так, спекотний клімат сприяє встановленню деспотичного правління, холодний — породжує прагнення людей до свободи; у гірській місцевості живуть волелюбні народи, на великих рівнинах — схильні до підкорення чужій волі тощо.

Мислитель вважав, що до утворення суспільства й держави люди жили за природними законами, до яких належать рівність, прагнення до миру, добування їжі, бажання жити спільно та ін. Людина за своєю природою не агресивна і властолюбна, а слабка й боязка істота, що прагне до рівності й миру з іншими. Слабкість людей штовхає їх до об'єднання в суспільство, в якому вони набувають сили, але втрачають рівність і мир. Війни спонукають людей до встановлення позитивних законів. До таких законів належать міжнародне право (визначає відносини між народами), політичне право (визначає відносини між правителями і підданими) і цивільне право (регулює відносини між громадянами). Потреба людей, які живуть у суспільстві, у спільних законах зумовлює необхідність утворення держави.

Позитивні закони, вважав Ш.-Л. Монтеск'є, мають відповідати природі, формі правління, географічним чинникам, способу життя населення, його чисельності, звичаям тощо. Вирішальний вплив на закони, на його думку, справляють природа і форма державного правління. Характер форми правління Ш.-Л. Монтеск'є визначає в залежності від кількості тих, хто здійснює владу. За цією ознакою він виокремлює три форми правління: республіку, монархію і деспотію. За республіканського правління верховна влада перебуває в руках усього народу (демократія) або його частини (аристократія). Монархія — це правління однієї особи, здійснюване на основі законів. У деспотії все визначається волею та свавіллям однієї особи поза всілякими законами і правилами.

Для характеристики кожної форми правління Ш.-Л. Монтеск'є вводить поняття «принцип правління», під яким розуміє те, що примушує державу діяти, ті пристрасті, які рухають нею. У республіці, особливо в демократії, таким принципом є добродієвість, у

монархії — честь, в деспотії — страх. Мислитель різко засуджував деспотію, протиставляв їй республіку й конституційну монархію як помірковане правління.

Особливу увагу Ш.-Л. Монтеск'є приділяє проблемі співвідношення закону і свободи. Суть політичної свободи, на його Думку, полягає в тому, щоб робити не те, що хочеш, а те, що дозволяють закони. Звідси його знаменитий вислів: «Свобода є право робити все, що дозволено законами». Мислитель наголошував, що політична свобода можлива лише за поміркованих форм правління, а не в деспотії. Державою, в якій найповніше здійснюється політична свобода, є монархія. Політичним ідеалом Ш. Монтеск'є була англійська конституційна монархія.

Ш.-Л. Монтеск'є наголошував, що й за поміркованого правління політична свобода може бути лише там, де виключена можливість зловживання владою; для цього в державі необхідно здійснити поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову. Основна мета поділу влади полягає в тому, щоб уникнути зосередження її в одних руках і зловживання нею. Треба, щоб різні влади могли взаємно стримувати одна одну. Визначальною в системі поділу влади Ш.-Л. Монтеск'є вважав законодавчу. Ідея поділу державної влади є однією з головних не лише у вченні Ш.-Л. Монтеск'є, а й у політичній науці в цілому.

Якщо Ш.-Л. Монтеск'є був виразником інтересів буржуазії у її боротьбі проти феодалізму й політичного абсолютизму, то його співвітчизник — видатний філософ і політичний мислитель *Жан-Жак Руссо* (1712—1778) захищав у цій боротьбі інтереси широких народних мас. Основна праця Ж.-Ж. Руссо, в якій викладені його політичні погляди, має назву «Про суспільний договір, або принципи політичного права» (1762).

Поширені в той час ідеї природного права і суспільного договору Ж.-Ж. Руссо використав для обґрунтування глибоко демократичного вчення. Природний стан він називав «золотим віком», в якому не було приватної власності, всі люди були вільними і рівними. У цьому стані був лише один вид нерівності — фізичний, зумовлений природними відмінностями людей. Але з появою приватної власності з'являються суспільна нерівність, поділ на багатих і бідних та боротьба між ними. Введені в оману багатіями, люди поступилися своєю природною свободою, щоб набути свободу громадянську, і шляхом суспільного договору утворили державу й закони, яким мали підпорядковуватися всі.

Однак утворення держави, наголошував Ж.-Ж. Руссо, привело не до появи громадянської свободи, а до поглиблення суспільної нерівності. Якщо спочатку виникли майнова нерівність і право приватної власності, то встановлення державної влади доповнило економічну нерівність політичною. Нарешті, виродження влади в деспотичну призводить до крайнього ступеня нерівності, коли всі рівні перед деспотом у своєму рабстві й безправ'ї.

На думку Ж.-Ж. Руссо, політичний устрій має бути таким, щоб людина, об'єднуючись з іншими людьми в суспільство, не втрачала своїх природних прав і зберігала свободу. Обґрунтуванню цього твердження слугує ідея народного суверенітету, яка є центральною у його вченні.

Основою всякої законної влади, вважав Ж.-Ж. Руссо, є згода людей, виявом якої виступає суспільний договір. Сутність цього договору полягає в тому, що кожна людина віддає себе під вище керівництво загальної волі й тим самим стає її учасником. Вся влада таким чином переходить до її верховного носія, суверена, яким є всі учасники договору, тобто народ. Суверенітет, отже, належить народові. У громадянському стані люди стають більш вільними й рівними, бо якщо природна свобода обмежена силами кожної окремої людини, то громадянська свобода, яка виникла в результаті суспільного договору, обмежена загальною волею суверена.

Народний суверен, за Ж.-Ж. Руссо, це влада, яка здійснюється загальною волею більшості і є неподільною. Суверенітет не може бути переданий окремій особі, він завжди належить народу й не може бути обмежений ніякими законами. Цим самим Ж.-Ж. Руссо заперечував ідею поділу влади і представницьку форму її здійснення. Він висував ідею прямого народоправства. Суверенна законодавча влада, на його думку, має здійснюватися лише безпосередньо самим народом-сувереном. А виконавча влада створюється не на основі

суспільного договору, а самим сувереном для виконання законів та підтримки політичної і громадянської свободи.

Залежно від того, кому доручається виконавча влада — всім, декільком чи одному, Ж.-Ж. Руссо розрізняє три форми правління: демократію, аристократію і монархію. Відмінності між ними, на його думку, не мають суттєвого значення, оскільки в усіх формах правління суверенітет і законодавча влада належать народу. Наслідуючи Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо вважав, що форми правління залежать від величини території: демократія є найбільш придатною для малих держав, аристократія — для середніх, а монархія — для великих.

Народ, за Ж.-Ж. Руссо, не лише має право на опір тиранам, а й може змінити форму правління, навіть розірвати сам суспільний договір і знову повернути собі природну свободу. Ця та інші демократичні ідеї мислителя відіграли надзвичайно велику роль у процесі підготовки і здійснення Французької буржуазної революції.

Характерно, що у представників цього етапу розвитку соціалістичних учень так само, як і у їх попередників — Т. Мора і Т. Кампанелли, проекти комуністичного устрою передбачають тотальну регламентацію державою всіх сфер суспільного та особистого життя.

Політичні вчення у Німеччині

За своїм соціально-політичним розвитком у XVIII ст. Німеччина значно відставала від передових країн тогочасної Європи. Лише наприкінці цього століття під впливом Великої французької революції в ній активізувалися соціальні й політичні рухи. Проте німецька буржуазія, яка була провідною силою опозиції феодальному режиму, боялась радикальних суспільних перетворень з участю широких народних мас. Її ідеологи намагалися адаптувати революційні ідеї епохи до німецької дійсності, перевести їх у сферу спекулятивної філософії. Вищими цінностями вони проголошували свідомість, розум, дух тощо, не обходячи при цьому й актуальних питань соціально-політичного розвитку. Найпомітнішими постатями в філософії другої половини XVIII — першої третини XIX ст. були видатні німецькі філософи І. Кант, І. Г. Фіхте, Г. В. Ф. Гегель.

Іммануїл Кант (1724—1804) був професором філософії Кенігсберзького університету. Його політико-правові погляди викладено в основному в працях «Ідеї загальної історії з космополітичної точки зору» (1784) та «Метафізичні початки вчення про право» (1797).

І. Кант виходив з того, що кожна людина є абсолютною і самодостатньою цінністю й не може бути знаряддям здійснення хоч би яких і чиїх би то було планів. Як суб'єкт моральної свідомості, докорінно відмінний від навколишньої природи, людина у своїй поведінці має керуватися веліннями морального закону. Цей закон, який І. Кант називає «категоричним імперативом», має апріорний і безумовний характер, він не зазнає впливу ніяких зовнішніх обставин і не зв'язаний з конкретними предметами чи реальними подіями. Категоричний імператив проголошує: «Чини так, щоб максима твоєї поведінки могла бути водночас і принципом загального законодавства», тобто кожен індивід мусить чинити так, щоб правило його особистої поведінки могло стати правилом поведінки для всіх.

Дотримання вимог категоричного імперативу можливе лише тоді, коли індивіди у змозі вільно слідувати голосу «практичного розуму», яким охоплюються сфери як етики, так і права. Проте, наголошує І. Кант, далеко не кожен використовує індивідуальну свободу лише для реалізації вимог категоричного імперативу, часто ця свобода переростає у свавілля. Сукупність умов, які обмежують свавілля одного стосовно інших через об'єктивний загальний закон свободи, він називає правом. Право покликане регулювати зовнішню форму поведінки людей, людські вчинки, а суб'єктивною стороною — мисленням і почуттями — має керувати мораль.

Здійснення права вимагає, щоб воно було загальнообов'язковим. Для цього потрібно наділити право силою примусу, будь-яке право має виступати як примусове. Надати йому примусовий характер здатна лише держава — первинний носій примусу в суспільстві. І. Кант визначає державу як об'єднання «множинності людей, підпорядкованих правовим

законам». Призначення держави він пов'язує не з практичними потребами членів суспільства, а з правом: державний устрій має максимально відповідати принципам досконалого права. Мислитель неодноразово наголошував на необхідності для держави спиратися на право, орієнтуватися на нього, узгоджувати з ним свої акції.

Як і багато інших мислителів того часу, І. Кант вважав, що держава прийшла на зміну природному стану, в якому не було ніякої гарантії законності. Моральний борг, почуття поваги до природного права спонукають людей залишити цей стан і перейти до життя в громадянському суспільстві. Цей перехід, тобто утворення держави, є результатом договору. Суспільний договір укладають між собою морально розвинені люди. Саме в державі вони отримують справжню свободу. Державі забороняється поводитися з ними як з істотами, котрі не знають морального закону й не можуть самі обрати правильну лінію поведінки. Зі свого боку народ повинен підпорядковуватися державі. Філософ категорично заперечує право народу на повстання, припускаючи лише легальний і пасивний спротив існуючій владі.

Визнаючи ідею поділу влади, І. Кант виходив з необхідності ієрархії її видів. Верховною владою він вважав законодавчу, яка має належати лише суверенній «колективній волі народу». Виконавча влада зосереджується в законного правителя й підпорядковується законодавчій. Судова влада призначається виконавчою владою. На думку мислителя, субординація і згода цих видів влади здатні запобігти деспотизму й гарантувати благополуччя держави.

Залежно від числа тих, хто приймає закони, І. Кант розрізняв три форми правління: автократію, аристократію і демократію, але не надавав цьому поділові особливого значення. Головним він вважав не форму, а методи й засоби здійснення влади. У зв'язку з цим мислитель розмежовує республіканську і деспотичну форми правління. Перша заснована на відокремленні виконавчої влади від законодавчої, друга — на їх злитті. За І. Кантом, республіка сама по собі ще не означає демократії, а автократія — деспотії.

Самодержавна форма влади може бути й республікою, якщо в ній виконавча влада відокремлена від законодавчої, а демократія в разі відсутності розмежування цих видів влади може бути й деспотизмом.

Висунення та обґрунтування І. Кантом тверджень про те, що кожна людина є абсолютною і самодостатньою цінністю, що індивіди відмовляються від необмеженої і свавільної свободи природного стану на користь справжньої свободи у правовому стані, що призначення держави полягає в досконалому праві, максимальній відповідності державного устрою принципам права тощо, дає підстави вважати його одним із основних творців теорії правової держави і представником ліберального напрямку в історії політичної думки.

На відміну від І. Канта, його співвітчизник — геніальний німецький філософ *Георг Вільгельм Фрідріх Гегель* (1770—1831) виступав з консервативних позицій. У цілісному й систематизованому вигляді його політико-правове вчення викладено у праці «Філософія права» (1820). Обґрунтування ним необхідності і тлумачення сутності держави і права, як і його філософія в цілому, дуже складні за змістом, а особливо за формою, тому розглянемо лише ключові питання гегелівського вчення про державу.

Держава, за Гегелем, — це ідея розуму, свободи і права. Він вважав, що «держава — це хода Бога в світі; її основою служить влада розуму, який реалізує себе як волю». Держава, отже, за своєю природою є ідеальним, «дійсно розумним» утворенням.

Гегель заперечує договірну теорію походження держави. Свобода особи, на його думку, знаходить свою реалізацію передусім у праві приватної власності. Необхідним моментом у здійсненні розуму є договір, у якому самостійні індивіди протистоять один одному як приватні власники. Предметом договору може бути лише деяка одинична зовнішня річ, яка тільки й може бути довільно відчужена її власником, тобто договір виходить із волі окремих осіб. Всезагальне ж, представлене у моральності й державі, не є результатом волі об'єднаних у державу осіб, отже, й держава не є результатом суспільного договору.

Опосередковану працею систему потреб, яка базується на пануванні приватної власності і загальній формальній, правовій рівності людей, Гегель визначає як громадянське суспільство й пов'язує його формування лише з утворенням буржуазного ладу. На його думку, буття держави як абсолютної самої по собі цінності, що не потребує ніякого утилітарного обґрунтування, передує розвитку громадянського суспільства. Держава не залежить від громадянського суспільства, навпаки, суспільство неможливе без держави. Проведення одним із перших в історії політичної думки чіткого розмежування громадянського суспільства й держави є безумовною заслугою Гегеля. Однак відповідно до логіки своєї філософії він виходить з пріоритету держави стосовно громадянського суспільства, тоді як у дійсності наявнепротилежне їх співвідношення: не держава творить громадянське суспільство, а навпаки, громадянське суспільство творить державу.

За своєю сутністю гегелівська ідея держави є правовою дійсністю, в ієрархічній структурі якої держава виступає як найбільш конкретне право, як права держава. Ідея держави, за Гегелем, виявляється трояко: по-перше, як безпосередня дійсність у вигляді індивідуальної держави, державного ладу, внутрішнього державного права; по-друге, у відносинах між державами як зовнішнє державне право; по-третє, у всесвітній історії. Індивідуальна держава — це держава як дійсність конкретної свободи. У своєму розвиненому й розумному вигляді така держава є заснованою на поділі влади конституційною монархією. Наявність ідеї держави Гегель пов'язував лише з тодішніми розвиненими європейськими державами, в яких реалізована християнська ідея свободи, досягнуті особиста незалежність і рівність усіх перед законом, запроваджені представництво та конституційне правління.

Трьома видами державної влади Гегель вважав законодавчу владу, урядову владу і владу правителя. Він заперечував ідею самостійності і взаємного обмеження видів влади, за якої, на його думку, ніби заздалегідь передбачаються їхні взаємна ворожість і протидія. Гегель виступав за органічну єдність різних видів влади, підпорядкованість кожного з них пануванню цілого — державній єдності, в якій і полягає сутність внутрішнього суверенітету держави.

Законодавча влада, за Гегелем, — це влада визначати і встановлювати всезагальне. Вона належить законодавчому зібранню. Урядова влада, до якої належить і влада судова, полягає в тому, щоб підводити особливі сфери та окремі випадки під всезагальне. Завдання урядової влади — виконання рішень монарха, підтримка існуючих законів та установ. Пояснюючи характер компетенції монарха, Гегель зазначає, що в досконалій конституційній монархії об'єктивний бік державної справи визначається законами, а монархові залишається лише приєднати до цього свою волю.

Всесвітню історію Гегель розумів як прогрес в усвідомленні свободи і трактував її як історію суверенних держав, розвитку форм держави. Відповідно до цього він поділяв всесвітню історію на чотири історичних світи: східний, грецький, римський і германський, яким відповідають такі форми держави: східна теократія, античні демократія та аристократія, сучасна конституційна монархія. Носієм світового духу є пануючий на даному ступені історії народ. Таким народом з часів Реформації Гегель вважав германську націю, під якою розумів передусім німців.

Таким чином, Гегель підносить державу як ідею, дійсність права, як правову державу — таку організацію свободи, в якій механізм насильства та апарат політичного панування опосередковані й обмежені правом. У цьому його незаперечна заслуга. Водночас мислитель ставив державу над суспільством та індивідом, заперечував самостійну цінність прав і свобод особи, вивищував германську націю над іншими, що складає консервативні й антидемократичні елементи його політичного вчення.

Отже, в XVII—XVIII ст., які були періодом ранніх буржуазних революцій, у Західній Європі сформувалися два найважливіших напрями суспільно-політичної думки — лібералізм і соціалізм. Перший із них мав антифеодальну спрямованість, другий — анти капіталістичну. Ці основні напрями суспільно-політичної думки набули подальшого розвитку в наступні століття.

Основні напрями західноєвропейської політичної думки XIX - початку XX ст.

Велика французька революція проклала шлях для розвитку капіталізму в Західній Європі. Прогрес нових суспільних відносин прискорився зі здійсненням промислового перевороту — переходу від мануфактури до машинного виробництва. Відбувалися докорінні зміни в політичній сфері суспільства: утверджувалися політичні права і свободи, створювалися інститути конституціоналізму і політичного представництва, приймалися відповідні конституції. Провідним ідеологічним напрямом стає лібералізм, який проголошує найвищою цінністю свободу, обґрунтовує ідеї недоторканності особи і приватної власності, вільної підприємницької діяльності, невтручання держави в економіку тощо.

Класичний лібералізм

Найвідомішими представниками ліберального напрямку західноєвропейської політичної думки XIX ст. є Б. Констан, А. Токвіль, І. Бентам, Дж. С. Мілль та ін. Розглянемо політичні концепції деякого з них.

Французький письменник і публіцист *Бенжамен Анрі Констан де Ребек* (1767—1830) вважається духовним батьком європейського лібералізму. Його політичне вчення викладене в чотиритомній праці «Курс конституційної політики» (1816-1820).

Лейтмотивом політичного вчення Б. Констана є ідея індивідуальної свободи. Він розрізняв політичну та особисту свободу. В античному світі люди знали лише політичну свободу, яка полягала в можливості їхньої безпосередньої участі у здійсненні політичної влади. Особисте життя громадян детально регламентувалось і контролювалось державою. Для нових народів, тобто для народів передових країн тогочасної Західної Європи, вважав Б. Констан, політична свобода як можливість безпосередньої участі у здійсненні влади вже не має колишнього значення. Для них свобода — це передусім особиста, громадянська свобода, яка полягає в певній незалежності індивідів від державної влади.

Перехід від політичної свободи древніх до особистої, громадянської свободи нових народів Б. Констан пов'язував із збільшенням розмірів держав, в яких голос окремого громадянина вже не має вирішального значення, а також комерційним духом нових народів, які за відсутності рабства повинні самі працювати й не терплять втручання держави у свої справи. Особливо багато уваги він приділяв обґрунтуванню свободи совісті, друку і промислової діяльності.

Виходячи з такого розуміння свободи і стосунків громадянина й держави, Б. Констан визнавав прийнятними лише ті форми правління, в яких є гарантії індивідуальної свободи. Такими гарантіями він вважав громадську думку, зосереджену в парламенті, а також поділ і рівновагу гілок влади. Політична свобода громадян виявляється в тому, що вони беруть участь у виборах до законодавчого органу, який входить до системи вищих органів влади і втілює громадську думку.

Виконавча влада здійснюється урядом, міністри якого відповідальні перед парламентом. Віддаючи перевагу конституційній монархії, Б. Констан вважав, що в державі має існувати «нейтральна влада» в особі глави держави. Наділений відповідними повноваженнями монарх бере участь у здійсненні влади всіма її гілками, попереджує конфлікти між ними, узгоджує їхні дії. Судову владу Б. Констан виокремлював як самостійну. Такий поділ влади і взаємодія її різних гілок, на його думку, забезпечують у суспільстві свободу.

Ідею індивідуальної свободи послідовно обстоював співвітчизник Б. Констана *Алексіє де Токвіль* (1805—1859) — історик, соціолог і політичний діяч. Найвідоміша його праця — «Про демократію в Америці» (1835). В центрі уваги вченого були проблеми демократії. Він розглядав її не лише як певну форму правління, а й як такий суспільний лад, що не знає станового поділу і базується на принципі рівності. Але досягнення рівності, котру мислитель розумів як рівність суспільного становища індивідів, ще не означає встановлення свободи. В усі часи люди віддавали перевагу рівності перед свободою, що є загрозою для сучасної демократії, яка можлива лише за умови єдності рівності та свободи. Проблема, отже, полягає в

тому, щоб усіляко сприяти досягненню єдності, балансу рівності і свободи, створюючи для цього й відповідні політико-правові інститути.

Вивчаючи та порівнюючи досвід політичного розвитку Франції і США, А. Токвіль дійшов висновку, що однією з найбільших перешкод для досягнення свободи і, відповідно, демократії, є надмірна централізація державної влади, підпорядкування громадян всеохоплюючому впливу державної адміністрації. Політична централізація як зброя у боротьбі за рівність і проти привілеїв феодальної аристократії, з'єднуючись з адміністративною централізацією і бюрократизацією, різко посилює владу держави, яка встановлює контроль над усіма сферами суспільного життя і стає душителем свободи. Для встановлення свободи і демократії в цілому необхідні представницька форма правління, поділ влади, місцеве самоврядування, забезпечення свободи друку, совісті, незалежності суддів, створення суду присяжних тощо.

Ще однією загрозою демократії А. Токвіль вважав породжуваний рівністю індивідуалізм, який ізолює людей одне від одного, обмежує їх рамками приватного життя і тим самим створює сприятливий ґрунт для деспотизму. Противагу згубному розмежуванню людей він вбачав у наданні їм якомога більших реальних можливостей для спільної участі в політичному житті. На його думку, тільки в єдності рівність і свобода забезпечують демократію і є самодостатніми умовами справді людського буття.

Поряд з ідеями індивідуальної свободи, недоторканності і благодійної ролі приватної власності, вільної економічної діяльності, незалежності від держави приватного життя індивідів чільне місце в лібералізмі має переконання про те, що вчинками індивіда як приватного власника керує тверезий розрахунок на отримання від своїх дій якнайбільшої особистої вигоди. Найповнішою мірою це переконання знайшло обґрунтування у вченні англійського філософа і юриста *Ієремії Бентама* (1748—1832), яке дістало назву «утилітаризм».

У своїх працях «Фрагменти про владу» (1776), «Принципи законодавства» (1789) та інших І. Бентам виходив з того, що сенс людської діяльності складають отримання задоволення та уникнення страждань, а найвагомим критерієм оцінки будь-яких явищ є їхня корисність, тобто здатність бути засобом розв'язання якого-небудь завдання. Метою ж розвитку людства є максимізація загальної користі шляхом досягнення гармонії індивідуальних і суспільних інтересів. На відміну від більшості представників лібералізму в центрі уваги І. Бентама перебували не ідея індивідуальної свободи, а інтереси й безпека особи. Він вважав, що свобода межує із свавіллям. Індивід має не сподіватися на буцімто належні йому від природи права і свободи, а дбати про себе, про своє благополуччя. Лише він сам мусить визначати, в чому полягають його інтереси і користь.

Заперечуючи природні права людини, І. Бентам вважав ці права анархічними, бо їхній зміст є невизначеним і кожним тлумачиться довільно. Не сприймав він також ідею договірної походження держави, вважаючи її недоведеною тезою. На його думку, держави створювалися насильством і утверджувалися звичкою. І. Бентам визнає реальним правом лише те, яке встановлене державою. Критерієм оцінки цього права є користь, а його метою — найбільше щастя найбільшій кількості людей.

Погляди І. Бентама на найкращу форму правління зазнали певної еволюції. Спочатку він підтримував конституційну монархію в Англії і засуджував демократію як «анархію». Та згодом виступив з гострою критикою монархії і перейшов на демократичні позиції. Засуджуючи монархію, спадкову аристократію, особливо Палату Лордів як її політичне втілення, І. Бентам обстоював республіканський устрій держави з поділом влади на законодавчу, виконавчу й судову гілки. Однак він був проти того, щоб ці гілки існували самі по собі й діяли незалежно одна від одної. Законодавча влада, на його думку, повинна здійснюватися однопалатним парламентом, який обирається щорічно на основі загального, рівного і таємного голосування. А виконавча влада має здійснюватися посадовими особами, які підпорядковуються законодавчій палаті парламенту, відповідальні

перед нею і часто змінюються. Ці та інші ідеї І. Бентама справили відчутний вплив на подальший розвиток політичної науки.

Критично-утопічний соціалізм

Паралельно з лібералізмом і на протигагу йому в передових країнах Західної Європи набули подальшого розвитку соціалістичні вчення. У першій половині XIX ст. найвідомішими представниками цього напрямку суспільно-політичної думки були А. Сен-Сімон, Ш. Фур'є та Р. Оуен. Вони були сучасниками вже більш-менш розвиненого капіталістичного ладу з притаманними йому соціальними суперечностями. Стало очевидним, що Велика французька революція XVIII ст., яка проголосила гуманістичні гасла свободи, рівності і братерства всіх людей, не принесла справжньої свободи трудящим.

Суперечність між гаслами революції та її фактичними результатами стала висхідним пунктом ґрунтовної критики А. Сен-Сімоном, Ш. Фур'є та Р. Оуеном капіталізму як суспільного ладу, була найсильнішою стороною їхніх учень і дала їм відповідну назву. На протигагу капіталізму критично-утопічні соціалісти розробляли проекти суспільства, яке, на їхню думку, не знатиме експлуатації і гноблення й забезпечить кожному індивідові гідне існування.

Заслугою французького соціолога *Клода Анрі де Рувруа (Сен-Сімона)* (1760—1825) вважаються насамперед визнання ним закономірностей суспільного розвитку і віра в неперервний прогрес людства. У працях «Листи женецького мешканця до сучасників» (1802), «Про реорганізацію європейського суспільства» (1814), «Про індустріальну систему» (1821) та інших він доводив, що суспільство закономірно розвивається по висхідній лінії.

А. Сен-Сімон виходив з того, що тогочасне суспільство поділяється на «непродуктивні класи» (феодалів і «посередницький клас» — юристів, військових, землевласників-рантьє) і «промисловий клас» (промисловців, торговців, банкірів, селян, ремісників, робітників, учених, митців). Цей поділ шляхом усунення «непродуктивних класів» буде подолано у процесі суспільного розвитку. Рухаючись уперед до свого досконалого стану — золотого віку», суспільство проходить три стадії: теологічну, метафізичну і позитивну.

На першій стадії — в античному і феодальному суспільствах — панують релігійні уявлення. Друга стадія, яка охоплює період розпаду феодалізму, що завершився Французькою революцією, характеризується переважанням абстрактних філософських ідей. Третя стадія позначається переважанням позитивної науки; тут сформується справедлива суспільно-промислова система, яка забезпечить «найбільші вигоди для найбільшої кількості людей».

Вирішальним рушієм суспільного розвитку А. Сен-Сімон вважав прогрес знань, науки і техніки, а на їхній основі — виробництва. Якщо на першій стадії в суспільстві панували священики і феодалі, на другій — юристи і філософи, то на третій пануватимуть вчені і промисловці. У новому суспільстві керована ними держава буде прагнути, максимально скорочуючи непродуктивні витрати, зосереджувати ресурси на наданні роботи всім здоровим людям з метою забезпечення їхнього фізичного існування, а також на поширенні серед них позитивних знань, що сприятиме розвитку інтелекту.

А. Сен-Сімон заперечував революційний шлях перетворення суспільства. Перетворення старого ладу він пропонував розпочинати з часткових реформ, до яких відносив усунення спадкової знаті, викуп землі у тих власників, які її не обробляли, полегшення становища селян тощо. Після цього потрібно здійснити політичні перетворення: усунути від влади «непродуктивні класи» й передати керівництво державою в руки талановитих представників «промислового класу».

Введення на позитивній стадії суспільного розвитку промислової системи не вимагатиме ні усусупільнення власності, ні руйнування традиційних державних структур. Збережуться інститут монарха, уряд, представницькі установи, але вся повнота влади реально зосередиться в новоствореному парламенті — Раді промисловців. Економічні й політичні зміни перетворять суспільство в єдину, централізовану керовану промислову асоціацію. Ця асоціація житиме відповідно до розумно складеного плану комбінованої

виробничої діяльності всього суспільства. Планомірна координація зусиль індивідів і соціальних груп, жорсткі централізація й дисципліна дадуть можливість з максимальною ефективністю застосувати обов'язкову для всіх працю на благо суспільства.

Ці ж чинники зроблять зайвими забезпечення свободи та особистих прав як цілей суспільної організації. А. Сен-Сімон скептично ставився до ліберальної ідеї індивідуальної свободи. Істинна свобода, вважав він, полягає не в тому, щоб байдикувати в асоціації, а в максимально широкому й безперешкодному розвитку матеріальних і духовних здібностей, корисних асоціації.

У промисловій системі відпаде необхідність у багатьох обтяжливих для суспільства політичних інститутах. Ця система, за А. Сен-Сімоном, до мінімуму обмежить політичне владарювання і зведе політику, діяльність державних органів головним чином до простого адміністрування — управління речами й виробничими процесами. Держава, отже, перетворюватиметься із знаряддя управління людьми у знаряддя управління речами. Політику у зв'язку з цим А. Сен-Сімон визначав як «науку про виробництво», що має за мету встановлення найсприятливішого для всіх видів виробництва порядку.

Найсильнішою стороною вчення французького утопічного соціаліста *Франсуа Марі Шарля Фур'є* (1772—1837) є критика тогочасного капіталістичного суспільства. У своїх працях він викривав притаманні цьому суспільству анархію виробництва, безробіття, нестримну конкуренцію, дух наживи, низість інтересів, гноблення й виродження бідноти, паразитизм рантьє і торговців. Ш. Фур'є показував, що успіхи в розвитку промисловості ведуть не до піднесення добробуту, а до посилення злиденності трудящих, прирікаючи їх на каторжну працю на капіталістичних фабриках. Сучасну йому державу він вважав слугою і захисником привілейованих і багатих у боротьбі проти бідних. Держава озброює невелику кількість «бідних рабів» з тим, щоб тримати в покорі маси беззбройних бідняків. Демократія в буржуазному суспільстві наскрізь фальшива, а політичні права і свободи — ілюзорні. Вони нічого не варті без забезпечення права людини на працю.

Різко критикуючи тогочасне капіталістичне суспільство, характеризуючи його як «тиранію індивідуальної власності над масою», Ш. Фур'є у своїх працях «Трактат про асоціацію» (1822), «Новий господарський соціетарний світ» (1829) та інших протиставляє йому власний проект суспільного Устрою. Основу цього устрою він вбачав у фалангах — виробничо-споживчих товариствах, кожне з яких об'єднуватиме близько 1600 осіб: власників, робітників, селян, людей вільних професій тощо. Фаланги успадкують від попереднього суспільства приватну власність, нетрудові доходи, майнову нерівність. Проте форми промислової і землеробської праці, розподілу, обслуговування й виховання будуть такими, що приведуть до примноження суспільного багатства, стирання класових антагонізмів, гармонізації інтересів індивіда і колективу, заможного, дружного і вільного життя.

Особиста свобода кожного є найголовнішою умовою існування фаланги. Загальнообов'язкові норми приймаються за згодою всіх членів, тому дотримуються їх свідомо і добровільно. Фаланги є автономними утвореннями. Вони не зв'язані між собою в єдину цілісну систему, але координують свою діяльність. Функції координації виконує центральна влада з її апаратом, яка, проте, не наділена правом втручання у внутрішнє життя фаланг. Форма цієї влади не має істотного значення. Політику Ш. Фур'є взагалі вважав безплідним заняттям.

Як і А. Сен-Сімон, він заперечував революційні методи боротьби за встановлення нового суспільного ладу. Перетворення суспільства, на його думку, відбудеться шляхом реформ. Мислитель вірив, що великі державні діячі, до яких він звертався зі своїми проектами, ознайомившись з ними і переконавшись у перевагах його системи, використають силу державної влади для негайного втілення цієї системи в життя.

Третій представник критично-утопічного соціалізму — англієць *Роберт Оуен* (1771 — 1858); він створював своє вчення в період промислової революції в Англії і викликаного нею загострення класових суперечностей.

Центральним у поглядах Р. Оуена є вчення про характер людини. Він виходив з того, що людський характер є продуктом навколишнього суспільного середовища. Критикуючи

капіталістичне суспільство за його поляризацію на купку багатих і масу бідних, експлуатацію, безробіття, злиденність трудівників, важкі умови їхньої праці, Р. Оуен доводив, що саме ці та подібні чинники зовнішнього середовища породжують невігластво мас, аморалізм, панування духу наживи й ненависті, відповідають за скалічені всілякими пороками людські долі.

Щоб змінити характер індивідів і їхню поведінку, вважав р. Оуен, необхідно створити нові, кращі і справедливі умови існування. Головну причину соціальних бід він вбачав у приватній власності. Тому існуючий суспільний лад має бути замінений новим, справедливим ладом, заснованим на суспільній власності. Р. Оуен розробив проект нового суспільства, основним осередком якого є невелика трудова комуна. У ній поєднуються колективна промислова й сільськогосподарська праця, виробництво і споживання. Члени комуни мають рівні права та обов'язки, між ними встановлюються відносини взаємодопомоги. Виявляється колективне піклування про непрацездатних. Вводиться раціональна й гуманна система навчання та виховання підростаючих поколінь тощо. Самоврядні комуни об'єднуються у федерації спочатку в регіональному, а потім і в міжнародному масштабі. Центральна влада як орган насильства з часом стане зайвою, поступившись місцем вільній федерації самоврядних комун.

Проект такої комуни Р. Оуен намагався втілити в життя. Він заснував кілька комуністичних колоній в Англії і США. Як управитель і співвласник ткацької фабрики у Нью-Ленарку створив на фабриці сприятливі умови для праці й відпочинку робітників. Заперечуючи насильницьку революцію, Р. Оуен вважав, що єдиним засобом переходу до нового ладу є сила переконання. У зв'язку з цим він звертався зі своїми проектами до багатьох європейських монархів та американського президента.

Марксизм

Відкидаючи революційний шлях суспільних перетворень і прагнучи виступати від імені всього людства, яке нібито в їх особах уперше усвідомило свої великі завдання, соціалістичні утопісти заперечували класовий характер своїх учень. Спираючись на ці вчення, видатні німецькі мислителі *Карл Маркс* (1818—1883) і *Фрідріх Енгельс* (1820—1895), навпаки, відкрито заявили про свою позицію захисту інтересів робітничого класу і послідовно дотримувалися її протягом усього свого життя. Вони поставили за мету з'ясувати умови і вказати шляхи звільнення трудящих від будь-яких форм експлуатації та соціального гноблення.

Виник марксизм у 40-х роках XIX ст. Ф. Енгельс зазначав, що соціалізм перетворився з утопії в науку завдяки двом великим відкриттям К. Маркса — матеріалістичному розумінню історії і теорії додаткової вартості. Суть матеріалістичного розуміння історії полягає у визнанні первинності суспільного буття і вторинності суспільної свідомості. Суспільне буття — це сукупність матеріальних суспільних процесів, які існують незалежно від волі і свідомості людей, а суспільна свідомість є відображенням суспільного буття. У процесі виробництва матеріальних благ люди вступають у певні, незалежні від їхньої волі виробничі відносини, які складають матеріальну основу, реальний базис суспільства, на якому вивисується ідеологічна і політична надбудова.

Політику, право, державу марксизм, таким чином, вважає вторинними явищами суспільного життя, похідними від його економічного базису. Надбудова є відносно самостійною стосовно економічного базису і справляє на нього активний зворотний вплив. За логікою матеріалістичного розуміння історії корені, першопричини політичних та ідеологічних процесів лежать у матеріальному виробництві, передусім у виробничих відносинах, на основі яких воно здійснюється. Суперечність між продуктивними силами і виробничими відносинами є головним рушієм суспільного розвитку, причиною соціальних революцій і переходу від однієї суспільно-економічної формації до іншої.

Аналізуючи капіталістичний спосіб виробництва як єдність продуктивних сил і виробничих відносин, К. Маркс і Ф. Енгельс створили теорію додаткової вартості, згідно з якою додаткова вартість утворюється шляхом привласнення капіталістами продукту

неоплачуваної частини праці найманих робітників. Звідси вони зробили висновок про необхідність непримиренної боротьби робітничого класу проти буржуазії і неминучість соціалістичної революції як єдиної умови звільнення робітників і всіх трудящих від експлуатації, ліквідації гноблення людини людиною. Так була обґрунтована головна, за оцінкою В. І. Леніна, ідея марксизму — ідея всесвітньо-історичної ролі робітничого класу (пролетаріату) як могильника капіталізму і творця соціалістичного суспільства.

Ідею класової боротьби, всесвітньо-історичної ролі робітничого класу К. Маркс і Ф. Енгельс всебічно обґрунтували у спільній праці «Маніфест Комуністичної партії» (1848), написаній як політична програма створеного ними в 1847 р. «Союзу комуністів» — першої революційної партії робітничого класу. Автори наголошували, що розвиток боротьби робітничого класу проти буржуазії неминуче приводить до соціалістичної революції. В результаті перемоги цієї революції встановлюється політичне панування робітничого класу, яке пізніше К. Маркс назвав «диктатурою пролетаріату».

Вчення про державу взагалі і державу диктатури пролетаріату, зокрема, посідає центральне місце в марксизмі. К. Маркс і Ф. Енгельс виходили з того, що за своєю сутністю держава — це знаряддя класового панування, «організація для систематичного насильства одного класу над іншим». Виникла вона в результаті появи приватної власності на засоби виробництва і поділу суспільства на класи й існує як знаряддя політичного панування над усім суспільством того класу, який панує економічно, тобто володіє основними засобами виробництва. Такою за своєю природою є й держава диктатури пролетаріату, яка приходить на зміну зламаній старій буржуазній державній машині, її принципова відмінність від буржуазної держави полягає в тому, що вона покликана покінчити з поділом суспільства на класи і з державою взагалі. З подоланням класових відмінностей, зникненням класів у майбутньому комуністичному суспільстві поступово відіме й держава, поступившись місцем громадському самоврядуванню.

Проблеми походження, сутності та історичних перспектив держави всебічно аналізуються Ф. Енгельсом у працях «Походження сім'ї, приватної власності і держави» (1884), «Анти-Дюрінг» (1877), «Розвиток соціалізму від утопії до науки» (1880), К. Марксом — у працях «Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 р.» (1850), «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта» (1852), «Громадянська війна у Франції» (1871) та ін. Критично ставлячись до буржуазної державності у будь-яких її формах, К. Маркс у праці «Громадянська війна у Франції» на противагу їй та як приклад держави диктатури пролетаріату подає Паризьку Комуну. На його думку, заслуга Комуні полягає в тому, що вона проголосила виборність і змінюваність усіх державних службовців, порвала з принципом поділу влади, з'єднавши в одному органі законодавчу і виконавчу владу, і стала зразком не парламентарної, а працюючої корпорації.

Значну увагу К. Маркс і Ф. Енгельс приділяли розробленню принципів організації майбутнього соціалістичного суспільства. Вони виходили з того, що новий суспільний лад ґрунтуватиметься на суспільній власності на засоби виробництва, колективній праці, плановому розвитку виробництва, поступовому подоланні класових відмінностей з досягненням у перспективі соціальної рівності людей, тобто рівності за їх становищем у суспільстві.

Послідовним і впливовим марксистом у Росії наприкінці XIX — у першій чверті XX ст. був *Володимир Ілліч Ульянов (Ленін)* (1870—1924). Він беззастережно сприйняв усі ідеї марксистського вчення, передусім ідеї класової боротьби, соціалістичної революції та диктатури пролетаріату, і розвивав їх стосовно нових історичних умов. Через органічну єдність учень К. Маркса, Ф. Енгельса і В. Леніна вони дістали спільну назву — «марксизм-ленінізм».

Елітизм

Наприкінці XIX — на початку XX ст. в історії політичної думки склався ще один важливий напрям — елітизм. Теорія еліт виникла під певним впливом марксизму як критична переоцінка досвіду представницького правління й ліберально-демократичних цінностей в умовах подальшої централізації і бюрократизації політичного життя. Однак

якщо критичне ставлення марксизму до ліберальної демократії вилилося у його вимогу насильницької революції, то творці теорії еліт дійшли інших висновків.

Суть елітизму полягає у визнанні того, що суспільством завжди править вибрана меншість — еліта. Безпосередніми творцями теорії еліт були італійські соціологи *Гаetano Моска* (1858—1941) і *Вільфредо Парето* (1848-1923). Свої погляди на еліту Г. Моска виклав у праці «Основи політичної науки» (1896), яка була перекладена англійською мовою й видана під назвою «Пануючий клас» (1939).

Головна ідея цієї праці полягає в тому, що в усіх суспільствах існують два класи: клас, який управляє, і клас, яким управляють. Перший клас завжди складає незначну меншість суспільства. Він здійснює всі політичні функції, монополізує владу й користується притаманними їй привілеями, тоді як другий клас — значно численніший — управляється й регулюється першим. Влада, стверджував Г. Моска, завжди перебувала й повинна перебувати в руках меншості — політичного класу. Коли вона переходить з одних рук в інші, то завжди переходить від однієї меншості до іншої, але ніколи — від меншості до більшості. Вчений проаналізував особливості формування політичного класу і його специфічні властивості. Він вважав, що найважливішими з них є здатність цього класу до управління іншими людьми, а також матеріальне, моральне та інтелектуальне переважання над ними.

Г. Моска виокремив дві тенденції у розвитку політичного класу, який пізніше назвав елітою: аристократичну й демократичну. Перша з них проявляється у прагненні політичного класу стати спадковим якщо не юридичне, то фактично — шляхом відтворення на власній основі. Суть другої тенденції полягає в оновленні складу політичного класу за рахунок найбільш здібних до управління, активних представників нижчих верств суспільства. Переважання аристократичної тенденції веде до «закриття і кристалізації» політичного класу, його виродження, що, в свою чергу, призводить до суспільного застою та активізує боротьбу нових соціальних сил за здобуття панівних позицій у суспільстві. Переважання демократичної тенденції, навпаки, упереджує дегенерацію пануючого класу, робить його здатним до ефективного керівництва суспільством. Найбільш бажаною для суспільства є рівновага між аристократичною і демократичною тенденціями, бо вона забезпечує як наступництво і стабільність у керівництві суспільством, так і якісне оновлення самого керівництва.

Незалежно від Г. Моски і майже в той самий час теорію політичних еліт розробляв В. Парето. Свої погляди з цього питання він виклав головним чином у праці «Трактат із загальної соціології» (1916). Як і Г. Моска, В. Парето виходив з того, що суспільством завжди править вибрана, наділена особливими соціальними та психологічними властивостями меншість — еліта, її складають індивіди, які вирізняються високими показниками в тій чи іншій сфері діяльності, посідають найвище місце на шкалі таких соціальних цінностей, як-то влада, багатство чи знання.

В. Парето поділяє еліту на правлячу і неправлячу — контреліту. Правляча еліта — це всі ті, хто прямо чи опосередковано бере участь в управлінні суспільством. Контреліта — це люди, які наділені характерними для еліти психологічними властивостями, але внаслідок свого соціального статусу і різного роду бар'єрів не мають доступу до управління. Соціальна рівновага потребує постійного оновлення складу правлячої еліти шляхом введення до неї індивідів з елітарними властивостями з нижчих верств суспільства і вилучення тих, хто таких властивостей не має. Однак це не відбувається, оскільки правляча еліта прагне зберегти свої привілеї і передати їх у спадок особам з неелітарними індивідуальними властивостями. У результаті погіршується якісний склад правлячої еліти, вона вироджується, що спонукає кількісно зростаючу контреліту до боротьби за владу. Остання скидає правлячу еліту встановлює власне панування. Так відбувається зміна правлячих еліт, яку В. Парето назвав «законом циркуляції еліт».

За В. Парето, існують два головних типи еліт, які послідовно змінюють один одного: еліта «левів» та еліта «лисів». Першу характеризують крайній консерватизм, силові методи правління. Друга, навпаки, динамічна, її складають майстри обману й політичних комбінацій.

Стабільна політична система характеризується переважанням еліти «левів», а нестабільна, яка вимагає творчо мислячих, енергійних діячів, новаторів, — еліти «писів».

Кожен тип еліти має певні переваги на тому чи іншому етапі суспільного розвитку. Та з часом вони перестають відповідати потребам керівництва суспільством. Еліта вироджується й відповідно до закону циркуляції еліт поступається місцем контреліті, яка за допомогою мобілізованих нею невдоволених мас устанавлює своє політичне панування. Маси від такої зміни еліт нічого не виграють і залишаються об'єктом панування та експлуатації. Звідси Парето робив песимістичні висновки як щодо «масової циркуляції еліти або просто революції», так і стосовно демократії.

Близькими до цих висновків були погляди третього відомого творця класичної теорії політичних еліт — німецького соціолога *Роберта Міхельса* (1876—1936). Погоджуючись в основному з тлумаченням Г. Москою причин елітарності, він особливо виокремлював організаційні структури суспільства, які стимулюють елітарність і вивисують керівну меншість. Учений стверджував, що сама організація суспільства вимагає елітарності й закономірно відтворює її.

У своїй основній праці «До соціології партійності в сучасній демократії» (1911) Р. Міхельс на прикладі німецької соціал-демократії доводив, що суспільство не може функціонувати без великих організацій. Керівництво такими організаціями не можуть здійснювати всі їхні члени, більшість яких є некомпетентними, пасивними й байдужими як до повсякденної діяльності організацій, так і до політики в цілому. Ефективність функціонування великих організацій потребує виокремлення керівної меншості, яка, маючи спеціальну освітньо-професійну підготовку, формулює програми, готує вибори, управляє фінансами тощо. Ця меншість поступово, але неминуче виходить з-під контролю рядових членів, відривається від них і підпорядковує політику власним інтересам, піклуючись передусім про збереження свого привілейованого становища. Так з необхідністю закону, який Р. Міхельс назвав «залізним законом олігархічних тенденцій», в організаціях і суспільстві в цілому виокремлюється керівна меншість — еліта.

Будь-яким, навіть демократичним суспільством, стверджував Р. Міхельс, завжди фактично править олігархічна елітарна група. Демократія як безпосередня влада мас неможлива суто технічно й недоцільна з огляду на некомпетентність мас і їх байдуже ставлення до політики.

Р. Міхельс заперечував закон циркуляції еліт В. Парето, вважаючи, що еліта виступає як єдина згуртована сила, бо різні її групи мають спільний інтерес — збереження свого панівного становища. Хоча між представниками еліти й точиться неперервна боротьба, для мас вона є прихованою. А тому потрібно говорити не про поділ еліти на правлячу й неправлячу, а про поділ суспільства на еліту як панівну привілейовану касту і маси як «демократичну декорацію».

Елітистський підхід до вивчення політики на початку ХХ ст. був доповнений вивченням впливу так званих заінтересованих груп (А. Бентлі) і теорією бюрократії (М. Вебер), а згодом концепціями технократії і мерітократії (Дж. Бернхем, Дж. Гелбрейт, Д. Белл та ін.).

Таким чином, політична думка від свого зародження й до становлення науки про політику у нинішньому її вигляді пройшла довгий і складний шлях, на якому політичні ідеї виникали й розвивались під вирішальним впливом об'єктивних чинників суспільного розвитку, насамперед таких, як соціально-економічні умови життя суспільства, характер взаємовідносин наявних у ньому різних класів, його державно-правова система.

Політичні вчення найчастіше є ідеологічним відображенням реальних інтересів певних суспільних класів. Двома основними напрямками суспільно-політичної думки, які склалися протягом декількох століть, є лібералізм із його головною ідеєю індивідуальної свободи і комунізм, центральна ідея якого — ідея соціальної рівності. Попри класово-апологетичний характер ліберального й комуністичного вчень через їх боротьбу, взагалі через взаємодію й зіткнення різних за своєю сутністю поглядів і позицій, в історії політичних ідей

відбувається процес осягнення об'єктивної природи держави, поглиблення уявлень про свободу, рівність і справедливість, про належний суспільний і державний устрій, права і свободи людини, форми і принципи взаємовідносин особи і влади тощо. Звернення до політичних концепцій минулого нерідко виявляється дійовим засобом розв'язання складних проблем, які постають перед сучасною наукою про політику.

Макс Вебер

Особлива роль у розвитку політичної науки належить німецькому соціологові Макс Веберу (1864–1920 рр.). Як і класики марксизму, М. Вебер вважав, що політика – це область суспільних відносин, що стосується лади або надання впливу на розподіл влади, чи то між державами, чи то всередині держави між групами людей, які вона в собі містить. Однак веберовський підхід відрізняється від марксизму акцентуванням уваги на соціокультурних факторах політичного розвитку (цінностях, віруваннях, ідеалах і т.д.). Під впливом М. Вебера в політичній науці склалося стале переконання про демократію як специфічну західну цінність, нерозривно пов'язану із протестантською етикою, духом індивідуалізму, культурою консенсусу.

Найбільш істотна ідея веберовської концепції політики полягає в тому, що політика є особливим видом людської діяльності. З одного боку, вона являє собою підприємство, апарат легітимного панування, а з іншого боку – специфічну професійну діяльність, що зачіпає все громадське життя. Все суспільство й всі люди в цьому підприємстві залежно від свого місця діляться на три категорії: перша – політики з нагоди (рядові виборці); друга – політики по сумісництву (партійні активісти); третя – професіонали. Значний внесок був зроблений М. Вебером у розвиток теорій влади, бюрократії, лідерства.

Основні національні школи й проблемні підходи сучасної західної політології

XX століття стало часом становлення самостійної політичної науки не тільки як галузі наукового знання, але і як специфічного інструмента перетворення суспільства. Затребуваність політичної науки реальністю й на цій основі становлення й розвиток її практичної функції виразилося в наступному. По-перше, у розумінні світовою громадськістю високої практичної значимості висновків політології як для зміцнення й удосконалювання інститутів демократії усередині конкретних суспільств, так і для створення рівноправних міжнародних відносин. Цьому завданню стала служити створена в 1949 р. у Парижу під егідою ЮНЕСКО Міжнародна асоціація політичної науки. По-друге, це виразилося в перетворенні політології в одну з авторитетних галузей соціального знання. У всіх розвинених країнах фахівці-аналітики в області політології є важливою ланкою в прийнятті стратегічних рішень.

Розглядаючи основні напрямки розвитку політичної думки, варто мати й уявлення про основні політологічні національні школи, що забезпечують цей розвиток.

Однією із самих представницьких є політологічна наука США. Серед багатьох американських політологів, які залишили глибокий слід у розвитку політології, особливо виділяються А. Бенлі (1870–1957 рр.), Ч. Мерріам (1874–1953 рр.), Г. Лассуелл (1902–1979 рр.) і Г. Моргантау (1904–1980 рр.). Вони створили й затвердили школу прагматизму й політичного реалізму, зв'язали з політологією такі методи дослідження, як біхевіоризм і психоаналіз.

У наш час американська політологія проводить дослідження в таких напрямках:

- вивчення основ американського управління й політики – загальнонаціональних політичних інститутів, виборчих технологій, політичного лідерства й ін.;
- міжнародні відносини й світова політика. Досліджуються проблеми війни й миру, міжнародних суспільних рухів, контролю за озброєнням і роззброюванням, роботи міжнародних організацій;
- політична філософія й політична наука. Розробляється широке коло проблем – від історії політичної думки до її сучасних філософських інтерпретацій.

Провідними політологами в США в цей час є Р. Даль, Д. Істон, З. Бжезинський, Р. Такер, С. Хантінгтон, Ч. Еліот, Ф. Хайєк й ін.

Головною особливістю розвитку німецької політології є те, що вона в значній мірі зберігає теоретико-філософський характер, продовжуючи в значній мірі традиції німецької класичної філософії. У цілому структуру сучасної німецької політичної науки можна розділити на три великих блоки:

1) фундаментальна політична філософія й дослідження науково-методологічних принципів політичної науки;

2) державотворчі концепції, пов'язані із традиційною філософією держави й загальне вчення про державу в юриспруденції;

3) глобальні політико-соціологічні теорії суспільства.

Провідними політологами Німеччини є Р. Дарендорф, Г. Майєр, Ф. Нойман й ін.

Своїм затвердженням і розвитком французька політична наука багато в чому зобов'язана Р. Арону, М. Дюверже. Вони фундаментально досліджували такі політологічні проблеми, як розподіл політичної влади серед безлічі суб'єктів, співвідношення влади й авторитету, плутодемократії, ліберальної демократії й технодемократії політичних партій. Англійська політологія охоплює досить широке коло проблем: політична мобілізація, політичні зміни, діяльність політичних партій, груп тиску, політичні еліти й лідерство – це тільки деякі аспекти, що вивчаються англійськими вченими. Серед відомих англійських політологів варто назвати Г. Ласку, К. Поппера, Р. Роуза й ін.

З початку 90-х років особливий напрямок у західній політології становлять концепції реформування постсоціалістичних країн. Ці концепції досить суперечливі, у них відстоюються різні інтереси й цілі. Одні з них виходять із установок, продиктованих лише інтересами західної сторони, нав'язують (і часто безуспішно) молодим державам по суті далекі їм моделі розвитку. Інші керуються потребами формування нового глобального світового порядку. Треті – щиро намагаються визначити найбільш ефективні шляхи виходу цих країн із кризи, висловлюючи при цьому чимало цікавих ідей. У цих умовах надзвичайно зростає роль і значення безпосередньо національних політологічних шкіл молодих суверенних держав.

Контрольні запитання

1. Які мислителі є представниками політичної думки Стародавнього часу?
2. Хто є представниками політичної думки Нового часу?
3. Які політичні ідеї та вчення періоду Середньовіччя Вам відомі?
4. Політична думка епохи Відродження.
5. Чим характеризується світська політична думка Нового часу?

Література: [1] С. 123-163; [3] С. 130-162; [4] С. 75-100; [5] С. 101-168; [6] С. 81-132; [8] С. 79-130; [14] С. 51-65; [17] С. 168-270; [31] С. 7-140; [32] С. 6-150.

ЛЕКЦІЯ 4. ЗАРОДЖЕННЯ І РОЗВИТОК ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ

1. Політична думка Київської Русі.
2. Українська політична думка від періоду феодальної роздробленості та козацько-гетьманської доби.
3. Українська політична думка ХХ ст.

Політичні погляди у Київській Русі

У ІХ—Х ст. відбувся процес об'єднання східнослов'янських племен навколо Києва і формування Київської Русі як держави феодального типу. Рубіжною віхою у цьому процесі було прийняття християнства, що сприяло розширенню міжнародних релігійних і політичних зв'язків Київської держави, разом із якими на Русь прийшли здобутки європейської цивілізації в галузі філософії, права, історії, культури. Під їхнім впливом активізувалася давньоруська суспільно-політична думка.

Основними суспільно-політичними ідеями в Київській Русі були погляди на походження держави, князівської влади, правове регулювання суспільних відносин, стосунки

між церквою і державою, проблеми єдності та суверенності політичної влади, об'єднання розрізнених удільних князівств навколо великого князя київського, самостійності й незалежності Русі тощо. Головними проблемами політичної думки цього періоду були дві: рівноправність Русі з іншими державами, передусім з Візантією, та необхідність об'єднання руських земель для збереження держави перед зовнішньою загрозою. «Слово про закон і благодать».

Найдавнішою працею, що дійшла до нас у письмовому вигляді від часів Київської Русі, є «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона. Він був наближеною до князя Ярослава Мудрого людиною, пресвітером княжої церкви у Берестові, якого в 1051 р. обрано першим Київським митрополитом руського походження. «Слово про закон і благодать» написано й виголошене ним з нагоди закінчення будівництва собору св. Софії у Києві.

Вихідною проблемою «Слова» Іларіона є питання про співвідношення закону та істини (благодаті). У традиціях релігійної літератури під законом автор розумів Старий Заповіт, а під істиною — Новий. Закон Іларіон трактує як певну зовнішню настанову, що регулює примусовими методами діяльність людей на час до осягнення ними істини. Істина, благодать є певним внутрішнім контролером людської поведінки згідно з волею Божою. Для закону неприйнятним є уявлення про вище благо, він дається Богом людству на ранніх стадіях його розвитку. З часом закон змінюється благодаттю, відповідно і рабство змінюється свободою. Водночас закон не протистоїть істині, його дотримання є шляхом до осягнення благодаті, а разом з нею — свободи.

Важливим для Іларіона є також питання богообраності народів. За Старим Заповітом, таким народом є лише іудеї. Іларіон зауважує, що з осягненням людьми істини, після спокутування Христом первородного гріха, всі народи, які прийняли християнство, стають рівними перед Богом. Ті ж, хто залишився в межах закону і не піднявся до осягнення істини, втрачають свою богообраність. Навіть язичники, сприйнявши вчення Христа, кращі за тих іудеїв, які не можуть осягнути істину. Теза про рівність християнських народів незалежно від часу прийняття ними істинної віри слугує Іларіону для доведення рівності Русі з Візантією. Посиленню цієї тези слугує і проведення паралелі між імператором Констянтином і великим київським князем Володимиром: якщо перший зробив християнство офіційною релігією у Римській імперії, то другий увів християнство на Русі.

Підтримуючи князя Володимира, Іларіон чітко висловлює свої симпатії до монархії як форми державного правління. Вона імпонує йому, бо тут влада зосереджується в руках одного правителя, а єдиновладдя є запорукою територіальної єдності і сили держави. При цьому бажано, щоб влада концентрувалась у руках мудрого правителя, який задовольняв би певні умови: пам'ятав, що несе відповідальність за підданих перед Богом; здійснював владу на основі закону і справедливості, а не сваволі; був милостивим до підданих.

«Повість врем'яних літ»

Важливою пам'яткою політичної думки Київської Русі є літопис «Повість врем'яних літ» монаха Києво-Печерської лаври *Нестора*, першу редакцію якого датують 1113 р. У написанні літопису автор користувався як історичними джерелами інших європейських країн, так і руськими літописами, які не збереглися до нашого часу. У подальшому твір доповнювався матеріалами інших авторів.

У літописі подаються звістки про діяльність руських князів, про боротьбу з зовнішніми ворогами, про народні постання у Київській Русі. Як і в «Слові про закон і благодать» Іларіона, одним із найважливіших питань політичного характеру у «Повісті...» є проблема рівності Київської Русі з іншими європейськими державами. Для обґрунтування цієї проблеми автор використовує низку аргументів, пов'язаних з Історією походження і розвитку слов'янських племен.

Особлива увага в «Повісті...» приділяється обґрунтуванню законності й необхідності князівської влади. Для посилення ідеї винятковості князівської влади наводиться оповідання про закликання варягів. Таке походження влади ставить княжий рід у привілейоване

становище щодо основної маси населення й санкціонує передання влади лише всередині княжого роду. Однак на відміну від «Слова...» Іларіона, в якому всіляко обґрунтовується князівське єдиновладдя, автор «Повісті...» подає схему колективного володіння Київською Руссю князівським родом Рюриковичів. При цьому шляхом включення до тексту біблійної легенди про поділ Землі синами Ноя після всесвітнього потопу виправдовується феодальна роздрібненість руської держави.

У «Повісті...» не заперечується ідея єдності руських земель, але розглядається вона передусім як духовна, котру забезпечує християнська церква. Що стосується політичної єдності, то вона виявляється у єдності Київської Русі як спільної власності князів-братів, які мусять слухатися порад київського князя як старшого серед рівних. Причиною княжих міжусобиць у «Повісті...» вважається «спокушування» дияволом людей, а тому міжусобні війни і їх зачинателі є неправедними і гріховними.

«Руська правда»

Значна увага у Київській Русі приділялась розробці законодавчих актів, які регулювали суспільні відносини. Першим писаним слов'янською мовою кодексом законів тут була «Руська правда» *Ярослава Мудрого* (1019—1054). Вона складалася з трьох частин: «Правди Ярослава», «Правди Ярославичів» (1073—1076) та широкої редакції «Руської правди» (початок XII ст.). Закони Ярослава високо цінували людське життя, честь, осуджували злодіїв та вбивць. Головними цілями співжиття проголошувались особиста безпека і невід'ємність власності. За насильницькі дії визначали особливу плату до казни — штраф, можна було відкупитися грішми. Смертної кари не було. Пильно захищалася власність; за певних умов навіть виправдовувалось убивство злодія. Найтяжчі кари, аж до вигнання з рідної землі, встановлювались за крадіжку коней і підпал.

«Руська правда» регулювала також майнові відносини між людьми, стосунки між батьками й дітьми. Введені нею закони тривалий час регулювали суспільні відносини в Київській Русі і, як вважається, де в чому були гуманнішими, ніж сучасне законодавство.

«Повчання»

Визначною пам'яткою політичної думки Київської Русі є «Повчання» (бл. 1117) *Володимира Мономаха* (1053—1125) — великого князя київського, якому вдалось на короткий час зібрати землі Русі під єдиним началом перед її остаточним розпадом на окремі князівства. «Повчання» написано у формі заповіту-звернення Володимира Мономаха до своїх синів. У ньому узагальнено досвід князя за час перебування його на київському престолі. Цей досвід він намагається передати своїм синам. В автобіографічній частині твору подається ідеалізована картина державної діяльності та ідеальний образ князя-правителя, який має керуватися християнськими заповідями, моральними нормами і принципами. Саме це передусім Мономах заповідає дітям, подекуди, за традицією того часу, майже дослівно наслідуючи своїм текстом Біблію. Крім моральних настанов, «Повчання» містить також практичні вказівки щодо керівництва державою, управління підданими, правил поведінки з ними в деяких типових ситуаціях, зокрема під час війни. За політичними традиціями слов'янства князь був не тільки правителем і воєначальником, а й верховним суддею в державі. Саме тому Мономах звертає особливу увагу своїх синів на дотримання ними закону та принципів справедливості й милосердя. При цьому князь не лише сам має бути справедливим і милостивим, а й вимагати цього від підлеглих. Він мусить дбати про них, особливо про знедолених і беззахисних.

В обстановці загострення міжусобної боротьби створювалась видатна писемна пам'ятка Київської Русі — поема «Слово о полку Ігоревім» (1187), де знайшла своє відображення низка актуальних політичних проблем. По смерті Володимира Мономаха різко посилювався процес феодальної роздрібненості. Князівські династії утверджуються в окремих землях, для яких Київ залишався лише духовним центром.

Але й цей авторитет поступово занепадає. Удільні князі, що присвоювали собі титули «великих», воюючи один з одним, дедалі частіше почали залучати до внутрішніх чвар озброєні

загони сусідів — поляків, литовців, угорців. Та найбільш небезпечними для Русі були степові кочівники — половці, набіги яких ставили під загрозу саме існування держави.

Розповідаючи про локальне явище — похід новгород-сіверського князя Ігоря 1185 р. в половецький степ і його воєнну поразку, невідомий автор «Слова...» у поетичній формі робить спробу сформулювати ряд узагальнюючих висновків. Головну причину тяжкого становища Русі він убачає в міжусобній боротьбі руських князів. Основний політичний зміст зосереджений у так званому золотому слові великого київського князя Святослава. Звертаючись до бояр і князів, він говорить, що головна провина Ігоря та причина його поразки полягає в тому, що той пішов на половців «собі слави шукати», а не захищати інтереси всієї держави. Те саме чинять й інші князі, дбаючи лише про свої уділи, а не про державу в цілому. Автор «Слова...» наголошує, що для князя недостатньо бути вправним воєначальником, потрібно ще й уміти побачити загальнодержавний інтерес і підпорядкувати йому особистий.

Природний хід розвитку Київської феодальної держави був порушений татаро-монгольським нашествям, яке призвело до підриву продуктивних сил суспільства, значною мірою зруйнувало традиційні політичні інститути. На підвладних територіях татаро-монголи вводили жорстку систему адміністрування, базовану на принципах колективної відповідальності та безумовного підкорення. Місцева адміністрація почала виступати як представник влади окупантів. Залишки державності Київської Русі продовжували зберігатися у важкодоступних районах українського Полісся та на крайніх західних землях — у Галицько-Волинському князівстві. Князь Данило Галицький і його наступники докладали значних зусиль для збереження та зміцнення своєї влади, реформуючи державне управління й ведучи боротьбу з татаро-монгольським впливом.

Українська політична думка

литовсько-польської і польсько-козацької доби (XVI-XVIII ст.)

Період від середини XIV ст. до Люблінської унії (1569 р.) в історії України був періодом литовсько-білорусько-українського співжиття. З початку цього століття Литва виступає збирачем розрізнених білоруських та українських земель. Політичний устрій Литовської держави був подібним до Київської. Великі князі Литви на українських землях діяли за принципом: «Старовину не рушити, нового не вводити», сприяючи тим самим реставрації деяких форм державно-політичного устрою Київської Русі та певній автономії земель. Правові відносини тут регулював Литовський статут, складений на основі «Руської правди» Ярослава Мудрого. Українська аристократія інтегрувалася до правлячої верхівки, брала активну участь у діяльності великокнязівської влади на рівних правах з етнічними литовцями.

Інша ситуація склалася на тих українських землях, які після падіння Галицько-Волинського князівства опинилися під владою Польщі. Нова влада тут намагалася обмежити права української шляхти, керуючись релігійними відмінностями і вслякко сприяючи окатоличенню нащадків давніх князівських родів. Замість удільних князівств вводились воєводства як територіально-адміністративні одиниці. Православній шляхті заборонялось обіймати адміністративні посади.

Люблінська унія політичне об'єднала Литву й Польщу в одну федеративну державу — Річ Посполиту. З укладенням унії основна частина українських земель опинилася під польсько-шляхетським пануванням. З унією завершується литовсько-руський період в історії України, який є перехідним між княжою і польсько-козацькою добою.

Приєднання частини українських земель до Польського королівства мало й певні позитивні наслідки. Польща стала своєрідним коридором для проникнення на українські землі культурних впливів Західної Європи та зв'язків цих земель із країнами Заходу. Сотні молодих нащадків давніх князівських та боярських родів почали здобувати освіту в європейських університетах, використовувати та поширювати набуті знання в Україні.

Станіслав Оріховський-Роксолан

Одним із найвизначніших українських мислителів цього періоду був *Станіслав Оріховський-Роксолан* (1513—1566). Народився він у селі Оріховці Перемишлянської округи

Руського воєводства. Початкову освіту здобув у Перемишлі, продовжував її в кращих університетах Європи: Краківському, Віденському, Віттенберзькому, Падуанському, Болонському. 1543 р. повернувся на батьківщину, де вів науково-публіцистичну діяльність. Є автором низки праць: «Про celibat», «Відступництво Рима», «Напучення польському королю Сигизмунду Августу» та ін.

Найвідомішими творами С. Оріховського-Роксолана є дві промови «Про турецьку загрозу», які багаторазово перевидавались у європейських країнах. У них порушувалось актуальне для того часу питання створення коаліції європейських держав для стримання турецької експансії. Говорячи про необхідність зміцнення держави перед зовнішньою загрозою, автор називає два найбільших блага, що забезпечують могутність держави і її правителів. Одним з таких благ є щастя, яке дається деякою божественною долею, іншим — розсудливість, що дарується природою. Останнє хоч і поступається першому, однак є набагато більшим з усіх благ, які даються людині. Розсудливість вимагає відповідної організації суспільства, за якої завдяки чіткому розподілу обов'язків між різними станами забезпечується гармонія в суспільстві.

Докладніше проблеми організації державної влади С. Оріховський-Роксолан розглядає у праці «Напучення польському королю Сигизмунду Августу» (1543). Праця, написана у формі звернення підданого до свого правителя, складається з двох книг. У першій з них ідеться про ті вимоги, яким має відповідати особа короля. Це — прагнення до правди і справедливості, оволодіння знаннями, наукою управління державою. Головним завданням короля є захист Вітчизни, тому більшість часу він має проводити не в столиці, а разом з військом на кордонах держави. Здобути прихильність підданих король може завдяки справедливому ставленню до них та піклуванню про державну власність.

Особливу увагу С. Оріховський-Роксолан приділяє проблемі формування королівського оточення. Король має обирати собі в спільники найкращих із громадян і за допомоги їхнього авторитету й порад оберігати державу у мирний і воєнний час. Добирати цих найкращих треба з мужів знатних і народжених славними батьками, бо вони мають відповідальність за честь свого роду і певний авторитет. Водночас королю слід пам'ятати, що справжній авторитет є нагородою не за знатність роду, а за славу і доблесть; крім походження, значну роль відіграють і особисті якості.

У другій книзі «Напучення...» автор дає Сигизмунду-Августу низку конкретних порад щодо тих його дій, які забезпечуватимуть міцність держави й добробут підданих. Насамперед король має дбати про власний авторитет, зокрема переконувати підданих, що він мудріший, справедливіший, сильніший і кращий за них. Мудрість короля проявляється в тому, кого він обирає собі в порадики. Найкращих порадників у давнину називали філософами, бо вони давали правителям знання, які потрібні були їм в управлінні державою. Щоб мудреців у державі було більше, серед основних завдань короля є підтримка та розвиток освіти і науки. Праці С. Оріховського-Роксолана свідчать про його знайомство з античною філософією, ідеями суспільного договору, природного права та іншими надбаннями суспільно-політичної думки епохи Відродження. Стосовно актуальної для того часу проблеми співвідношення церкви й держави він виявив непослідовність: спочатку активно захищав Реформацію в Польщі, доводив, що верховним суб'єктом влади в державі мусить бути король, церква ж має опікуватися лише духовними питаннями. Пізніше він зайняв компромісну позицію: визнавав за церквою право брати участь в управлінні державою, а в кінці свого життя захищав зверхність церковної (папської) влади над світською — королівською. Після об'єднання в результаті Люблінської унії 1569 р. Польщі та Литви в єдину державу більшість українських земель перейшла до складу її польської частини. Польська адміністрація поширила на ці землі політику ополячення місцевої аристократії. Православним заборонялося обіймати відповідальні посади на державній службі, їх примушували приймати католицизм. Ряд представників аристократії та православного духовенства пішли на укладення в 1596 р. Брестської унії з римським папою, за якою визнавали його верховенство в обмін на збереження традиційних обрядів і церковної автономії. Однак більшість населення України сприйняла Брестську унію як спробу

переходу в католицизм і засіб ополячення. Серед православних розгорнулася бурхлива дискусія з релігійних питань, які за своєю суттю мали політичний характер. Ця дискусія знайшла своє відображення у так званій полемічній літературі, найвідомішими представниками якої були Христофор Філалет та Іван Вишенський.

Христофор Філалет

Однією з перших у полемічній літературі була книга «Апокрисис» (бл. 1598), автор якої відомий під псевдонімом *Христофор Філалет*. Це дрібний шляхтич, який проживав на Волині. Його праця «Апокрисис» була відповіддю на твір білоруського єзуїта Петра Скарги «Синод брестський» (1597), спрямований проти православних на захист Брестської унії.

На противагу П. Скарзі Христофор Філалет у релігійній формі обстоював ідею рівності людей, незалежно від становища у суспільстві та віросповідання. За своїм соціально-політичним характером книга була спрямована проти тогочасних польських порядків, які надавали необмежені права можновладцям і прирікали трудящих на цілковите безправ'я. Обґрунтовуючи свої погляди, Філалет виходив з ідей суспільного договору і природного права, обмеження влади монарха законом. Він обстоював вимогу створення справедливого закону і його суворого дотримання як підданими, так і королем.

За Філалетом, монарх не є абсолютно повновладним володарем над своїми підданими. Людина — це єдність душі і тіла. Влада монарха не поширюється на душу людини і не є абсолютною щодо її «тіла», тобто в земних справах. Монарх не має права чинити свавілля над підданими і здійснювати безконтрольне самовладдя. Відносини між ним і підданими мають ґрунтуватися на законі і добровільній згоді, на вимогах «права й Божого й прироченого».

Основою справедливих відносин між монархом і підданими має бути договір, за яким піддані присягають королю виконувати свої обов'язки, а король присягає підданим діяти згідно з законом, поважати права і свободи підданих. Дотримання королем закону, поважання ним прав і свобод підданих є джерелом могутності держави. І навпаки, порушення королем і сенаторами закону, нехтування ними прав і свобод підданих, зловживання владою ослаблюють державу, спричиняють її занепад.

Христофор Філалет доводив, що піддані повинні захищати свої права від зазіхань влади. Ігнорування інтересів підданих, потурання несправедливості та утискам, беззаконня і свавілля неминуче породжують невдоволення владою і можуть спричинити силовий спротив. Поки що, попереджав Філалет можновладців, для захисту своїх прав ми вдаємося до письма, а не до шабель. Але якщо можновладці й надалі зловживатимуть народним терпінням, то це викличе «внутрішню війну», вся провина за яку ляже на них.

Відповідно до традицій суспільно-політичної думки того часу Христофор Філалет значну увагу приділяє проблемі співвідношення світської і духовної влади, держави і церкви. Ґрунтуючись на ідеях суспільного договору і природного права, він заперечував абсолютизм не тільки світського монарха, а й римського папи. В дусі протестантизму Філалет вважав незаконними втручання папи у світські справи, його намагання підпорядкувати собі світську владу й водночас обґрунтовував право простих віруючих брати участь у вирішенні церковних справ. Ідеї Христофора Філалета, спрямовані проти релігійного і соціального гноблення, мали велике значення для розвитку української суспільно-політичної думки, зародження її ліберального напрямку.

Іван Вишенський

Одним із найвідоміших письменників-полемістів був *Іван Вишенський* (між 1545/1550—1620). Він народився в селі Судова Вишня в Галичині, з 70-х років став монахом Афонського монастиря в Греції. Іван Вишенський різко виступив проти Брестської унії, заявивши, що її організатори керувалися лише власними інтересами й бажанням рівності у визискуванні православного селянства нарівні з панами-католиками.

Іван Вишенський є автором багатьох трактатів, спрямованих проти унії. Найвідомішим серед них є «Писання до єпископів, які втекли від православної віри», написане у відповідь на книгу П. Скарги. Основна ідея полемічної творчості Івана Вишенського — ідея соціальної рівності. Він доводив, що люди є рівними від природи: їхні

тіла складаються з єдиної субстанції, королі та царі «только властію сродство людське превосходятъ, а плотію і кровію і смертію всім ровни суть». У зв'язку з цим він різко осуджував різні форми феодального гніту, винуватцями соціального зла вважав світських і духовних панів. «Антихристовим законом» називав освячену церквою залежність селянина від пана.

Однак Іван Вишенський не закликав до соціальної боротьби. Перемогти світ зла, на його думку, можна каяттям у гріхах, молитвами, зреченням життєвих благ, очищенням від скверни тощо. Ідеалом суспільного устрою. Для нього є «царство Божєє», де всі люди рівні і не мають власності, або мають «малу» власність і живуть у злагоді з Богом та один з одним. Він ідеалізував давньохристиянську євангельську громаду, всі члени якої жили у братерстві і рівності, відмовилися від власності та сім'ї, зреклися земних благ.

Виокремлюючи рівність як основний принцип раннього християнства, відкидаючи єдиновладдя в політичному житті, Іван Вишенський висуває *ідею соборності*, суть якої полягає в тому, щоб жити, «соборно один одного ісправляючи, а не одному над всіма володіти». В основі соборності лежить ідея соціальної рівності. В контексті ідеї соборності Іван Вишенський критикував світську владу, далеку від ідеалів раннього християнства. Він наголошував, що, одержавши владу від Бога, правитель не може користуватися нею на власний розсуд, чинити свавілля, бо це є грубим порушенням Божих настанов про рівність. Бог дав владу для того, щоб утверджувати закон і справедливість, а не чинити свавілля.

Як прихильник соціальної рівності Іван Вишенський засуджував поділ суспільства на багатих і бідних. Як опонент Брестської унії він відкидав абсолютизм влади римського папи і захищав незалежність православної віри.

Становлення козацько-гетьманської держави

Протестуючи проти окатоличення, ополячення та феодального гноблення українського народу, полемісти в опосередкованій формі відстоювали його незалежність і свободу. На відміну від цього пасивного спротиву, на захист права України на незалежність активно виступило козацтво. Соціальною основою виникнення козацького руху був протест українського трудового люду проти жорстокого феодально-кріпосницького гноблення як польською шляхтою, так і «своїми» панами. Волелюбні українці з Галичини, Волині, Поділля та інших земель переселялися на незаймані або малонаселені землі Наддніпрянщини, насамперед Лівобережжя. Кількість утікачів особливо зросла у XVI—XVII ст. У цей період український народ практично втратив стару політичну еліту, нащадки давньокиївських князівських родів ставали завзятішими прихильниками єдиної Польщі, ніж багато хто з польських аристократів. Козацтво змогло не лише захистити український народ від цілковитої асиміляції, а й створити в ході національно-визвольної війни власну систему організації державної влади.

Прагнення українського народу до звільнення від польсько-шляхетського гніту знайшло своє відображення у його національно-визвольній боротьбі. Наприкінці XVI ст. Україною прокотилася хвиля антишляхетських, антифеодальних селянсько-козацьких повстань під проводом Криштофа Косинського та Северина Наливайка. Гетьман Війська Запорозького Петро Конашевич Сагайдачний домогся визнання польським урядом автономії українських земель у складі Речі Посполитої. Автономія, зокрема, передбачала: ліквідацію посади старшого над козаками від польського уряду; визнання влади обраного на козацькій раді гетьмана над всією Україною; скасування рішень польського сейму щодо обмежень козацьких прав і вольностей; свободу віросповідання населення України.

Гетьман Богдан Хмельницький продовжив справу П.Сагайдачного. Він очолив визвольну війну українського народу проти польської шляхти 1648—1654 рр., результатом якої стало утворення козацько-гетьманської держави. Державотворчі процеси в тогочасній Україні визначали такі документи, як «Статті про устрій Війська Запорозького», Зборівський договір 1649 р., універсали та офіційні листи Б. Хмельницького. Особливо важливе значення для становлення незалежної української держави мав Зборівський договір, укладений Б. Хмельницьким з польським королем Яном Казимиром. Договір утвердив автономію (владу

гетьмана) Правобережної України у складі Речі Посполитої. В результаті укладення договору інші європейські держави визнали Україну як окреме державне утворення з власною територією, органами державної влади, військом, судом, вірою, мовою тощо.

Існування козацько-гетьманської держави як самостійної і незалежної було нетривалим. Ще в ході визвольної війни у Б. Хмельницького та частини його оточення утвердилася думка, що власними силами, без сторонньої допомоги Україна не зможе захиститися від ворожих нападів і зберегти свою незалежність. Тривала війна з Польщею, численні напади Османської імперії спонукали українську гетьманську верхівку звернутися по допомогу до Росії. Великі надії при цьому покладалися на спільне походження, єдину віру, близькість мов, культури та історичної долі українського і російського народів. У 1654 р. між Україною і Росією була укладена угода, за якою Україна увійшла до складу Росії на правах широкої автономії, а в результаті фактично втратила свою незалежність. Після укладення цієї угоди доля української державності вирішувалась у взаємовідносинах України і Росії. Тогочасна українська політична думка відображала особливості цих відносин та політичний устрій козацько-гетьманської держави, особливо виразно це вдалося зробити П. Орлику.

Пилип Орлик

Пилип Орлик (1672—1742) був генеральним писарем гетьмана України Івана Мазепи — другою за посадою особою в державі. Поразка Карла XII та І. Мазепи під Полтавою, переслідування соратників останнього змусили П. Орлика емігрувати, він жив у різних європейських країнах. По смерті І. Мазепи (1709) П. Орлик 5 травня 1710 р. у м. Бендерах був обраний козацькою радою гетьманом України. Він неодноразово робив спроби за допомогою союзників домогтися незалежності України. Фактичним гетьманом України тоді був ставленик Петра I Іван Скоропадський, який своєю діяльністю сприяв знищенню гетьманату як політичного інституту. Найвідомішим політико-правовим документом часів гетьманування П. Орлика є договір між ним та старшиною й запорозькими козаками «Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького», укладений 16 квітня 1710 р. на козацькій раді в Бендерах. Розроблений групою козацьких старшин на чолі з П. Орликом, цей договір відомий як «Конституція Пилипа Орлика», або «Бендерська Конституція».

Конституція складається з двох частин. У вступній частині стисло подана історія козацтва від попередників київського князя Володимира Великого до часів Б. Хмельницького та І. Мазепи, а також обґрунтовується необхідність прийняття конституції для запобігання деспотизму правителів.

Основна частина конституції містить статті, в яких ідеться про державний устрій України як козацької держави. Зміст цих статей полягає ось у чому: в Україні відновлюються права православної церкви, яка повертається під юрисдикцію константинопольського патріарха; відновлюються і проголошуються недоторканими давні кордони козацької держави; відновлюються давні права Запорозької Січі, їй повертаються землі та маєтності, відібрані царськими указами, а побудовані Росією на її території фортеці мають бути знесені; всі поточні державні справи вирішує гетьман спільно з радою генеральної старшини; основоположні питання державного життя вирішує генеральна рада, яка складається з гетьмана, генеральної старшини, цивільних полковників та козаків (по одному від кожного полку) збирається тричі на рік — на Різдво, Великдень і Покрову; державні службовці повинні обов'язково складати присягу на вірність Батьківщині та гетьману; старшина й рада мають право виступати проти гетьмана, якщо він порушує закони; справи про кривду та провини генеральної старшини розглядаються генеральним судом, який не підпорядковується гетьману; генеральна старшина звітує перед гетьманом про свою роботу; державний скарб відокремлюється від гетьманського й передається в управління генерального підскарб'я; на утримання гетьмана призначаються окремі землі; полковники, сотники та інші посадові особи обираються вільними голосами і затверджуються гетьманом; гетьман має контролювати розумність податків і повинностей, від них звільняються козацькі вдови, сироти та їхні господарства; проводиться ревізія державних земель, якими користується старшина, відновлюється законність у користуванні суспільним надбанням і встановлюється

рівність у виконанні державних обов'язків. Конституція П. Орлика не набула чинності, вона залишилася лише проектом політико-правового документа. Конституція П. Орлика має велике значення як свідчення того, що українська політико-правова думка розвивалася в руслі передових західноєвропейських політичних традицій. Конституція містить низку демократичних і прогресивних ідей: обмеження влади гетьмана, представницьке управління, поділ державної влади, закріплення прав і свобод особи, справедливість у розподілі суспільних благ, підтримка соціально незахищених верств населення тощо. Та найбільше значення конституції полягає в тому, що в ній здійснено всебічне (історичне, політичне і правове) обґрунтування ідеї незалежності України як суверенної держави. Починається конституція з урочистої декларації про те, що «Україна обох боків Дніпра має бути на вічні часи вільною від чужого панування».

Значний внесок у розвиток вчення про державу та її взаємовідносини з церквою зробили діячі Києво-Могилянської академії — першого вищого навчального закладу в Україні. Багато вихованців академії обіймали важливі посади як у гетьманській адміністрації, так і на царській службі, де вони нерідко ставали запеклими прихильниками самодержавства. Одними з найвідоміших діячів Києво-Могилянської академії були викладачі С. Яворський і Ф. Прокопович.

Стефан Яворський

Стефан Яворський (1658—1722) був українським і російським церковним діячем — митрополитом Муромським та Рязанським, місцеблудителем патріаршого престолу, очолював Священний Синод. Навчався і викладав у Києво-Могилянській академії. Відомий також як автор праці «Камінь віри» (1715) та численних проповідей.

Владні відносини в тогочасному російському суспільстві С. Яворський являв у вигляді своєрідної піраміди, на вершині якої стояв імператор, нижче знаходилися князі та бояри, що перебували на державній службі, за ними розташовувалися вищі офіцери армії і флоту, нижче — купецтво, духовні чини і в самому низу — простий народ.

Образним було і уявлення С. Яворського про соціально-політичну структуру суспільства. На його думку, як у колісниці є чотири колеса, так і в суспільстві є чотири чини. Перше «колесо», перший чин — аристократія: князі, бояри, вельможі, царські радники; друге «колесо» — військові; третє «колесо» — духовенство, а четверте — це «люди простонародні»: міщани, купці, художники, ремісники, селяни-землероби. В обох випадках — і з «пірамідою», і з «колісницею» — йдеться про аристократично-мілітаристичну державу, де на верхніх владних щаблях перебувають царські вельможі, генералітет та офіцерство. Духовна знає, що освячує таку структуру, знаходиться на третьому місці.

Суспільно-політичні погляди С. Яворського відображають кризу церковно-феодальної ідеології часів петровських перетворень. Як охоронець держави у своїх проповідях він закликав «людей простонародних до смирення та послуху владі». Підтримував заходи Петра I щодо зміцнення держави, створення регулярного війська, розвитку економіки та освіти. Як релігійний діяч С. Яворський водночас обстоював інтереси церкви. Значну увагу приділяв актуальній у ті часи проблемі співвідношення світської і духовної влади, держави і церкви. Спочатку він дотримувався поширеної в Україні думки про те, що держава і церква є рівноправними. Згодом, уже в Москві, він всіляко домагався невтручання держави у справи церкви. С. Яворський бачив, що зміцнення держави ставить церкву в залежність від держави, і тому всіляко намагався піднести авторитет церкви, зміцнити її вплив на суспільне життя. Захищаючи інтереси церкви, він обстоював її владу в духовному житті суспільства, відкрито виступав проти заходів держави з обмеження церковного впливу в суспільному житті, підпорядкування церковних справ світській владі. Він доводив, що «царі більше панують над тілом, ніж над душами людськими. А духовна влада більше піклується душами, ніж тілами».

С. Яворський ставив собі за мету пристосувати російське православ'я до нових соціально-політичних умов, що формувалися в Росії під впливом розширення її зв'язків з європейськими державами. Він намагався раціоналізувати православ'я, пристосовуючи деякі

його догмати до католицизму. В кінці життя відмовився від світського життя й зосередився на етико-гуманістичній проблематиці, що було своєрідним протестом проти підпорядкування в Росії церкви державі.

Феофан Прокопович

Одним із найвідоміших діячів Києво-Могилянської академії був *Феофан Прокопович* (1681 — 1736). Спочатку навчався в академії, а потім за кордоном — у Римі, Лейпцигу, Єні. З 1705 р. викладав у Києво-Могилянській академії, а в 1710 р. став її ректором. У 1716 р. за викликом Петра I виїхав до Петербурга і фактично очолив російську православну церкву, ставши однією з найбільш наближених до царя осіб.

Ф. Прокопович був одним із найосвіченіших політичних і церковних діячів Російської імперії того часу, добре обізнаним з досягненнями світової політичної думки. Є автором ряду політико-теоретичних трактатів, зокрема «Правда волі монаршої», «Слово про владу і честь царську» (1718), «Духовний регламент» (1720). Найвагомим його внеском у розвиток політичної думки є розробка концепції держави освіченого абсолютизму.

У своїх політичних поглядах Ф. Прокопович виходив з того, що існують три основних форми державного правління: демократія, аристократія і монархія. Найкращою з них, на його гадку, є монархія. Вона відповідає людській природі, бо як батьки піклуються про дітей, так і монарх дбає про підданих. Спираючись на різновиди теорії суспільного договору, Ф. Прокопович доводив, що в додержавному стані були добро і зло, мир і війна, любов і ненависть. Природним для людини є творення добра, до чого спонукає її совість. Для охорони цього та інших природних законів потрібна сила, якою є державна влада. Державна влада виникає в результаті передання народом шляхом договору своєї волі монарху. А сама народна воля впливає з волі Бога. Як і Т. Гоббс, Ф. Прокопович вважав, що, віддавши свою волю монарху, народ назад її забрати не може й повинен у всьому йому коритися. Всяка влада є від Бога, і треба їй підкорятися, християнський закон бунтувати забороняє. Таким чином влада монарха у Ф. Прокоповича набуває абсолютистського характеру.

Верховна влада у своїй діяльності повинна мати за мету загальну користь, дбати про добробут народу, державну безпеку, мир, внутрішній порядок, правосуддя, освіту тощо. Монарх як носій верховної влади в державі діє відповідно до природних законів, стоїть над усіма громадянськими законами. Усі його дії, спрямовані на загальнонародну користь, виправдовуються. Тим самим Ф. Прокопович виправдовував реформи Петра I, сприяв подоланню опору боярських і церковних кіл цим реформам. Щоправда, під «загальнонародною користю» він розумів інтереси дворянства, чиновників, купців і промисловців, ігноруючи інтереси простих людей.

На підтримку Петра I, обґрунтування освіченого абсолютизму було спрямоване й вирішення Ф. Прокоповичем проблеми співвідношення світської і духовної влади, держави і церкви. На відміну від С. Яворського, він обґрунтовував ідею підпорядкування духовної влади світській, церкви — державі, виступав проти зверхності та автономії влади церкви над державою. Ідеалом Ф. Прокоповича була сильна російська держава, на чолі якої стояв би самодержець — освічений монарх, «філософ на троні», що дбає про інтереси народу. Освіту й розвиток наук він розглядав як основу історичного прогресу, джерело сили держави й добробуту народу.

Таким чином, у політичній думці України XVI—XVIII ст. поширювалися популярні в ті часи у Західній Європі ідеї суспільного договору, природного права, конституціоналізму, що застосовувалися до умов України, Росії в цілому, результатом чого стало, зокрема, вчення про освічений абсолютизм, поширюване діячами Києво-Могилянської академії.

Політична думка України в XIX ст.

На початку XIX ст. українські землі були поділені в основному між двома континентальними імперіями Європи — Австрійською імперією Габсбургів та Російською імперією Романових. На підросійській Наддніпрянській Україні після ліквідації гетьманщини, Запорозької Січі та залишків місцевого самоврядування політична думка

переживала період занепаду. Осмислення ситуації, що склалася, відбувалося в прихованих формах таємних товариств і творів анонімних авторів. Такими товариствами були, зокрема, товариство дворянських революціонерів (Південне товариство), Товариство об'єднаних слов'ян (1823—1825), Малоросійське товариство (1821—1825).

Діяльність таємних товариств активізувалася в середині XIX ст., коли нагально постали проблеми ліквідації кріпацтва, відстоювання інтересів і прагнень селянської маси, поширення та втілення в життя ідей європейського лібералізму і просвітництва. Важливою віхою в розвитку української політичної думки цього часу стала діяльність Кирило-Мефодіївського братства та політичні ідеї його учасників. Братство виникло наприкінці 1845 — на початку 1846 рр. з ініціативи чиновника канцелярії Київського генерал-губернатора М. Гулака, ад'юнкта Київського університету М. Костомарова та студента університету В. Білозерського. Пізніше до них приєдналися Т. Шевченко, П. Куліш, О. Маркевич, Г. Андрузький, О. Навроцький та ін. Братство ставило своєю метою об'єднання всіх слов'янських народів у єдину федеративну республіку. Воно обстоювало ідеали свободи, рівності і братерства усіх слов'янських народів, відкидало всі форми соціального поневолення, виступало проти самодержавства та кріпосного права. Проіснувавши не більше 15 місяців, братство було розгромлене поліцією після зради одного з нових членів. За результатами слідства члени братства були засуджені до різних термінів ув'язнення, але їх ідеї лягли в основу подальшого розвитку української політичної думки.

Серед програмних документів Кирило-Мефодіївського братства був статут, у якому визначалась основна мета — духовне та політичне єднання слов'янських народів. При цьому зазначалось, що в разі створення слов'янської федерації кожен народ збереже свою самостійність і матиме народне правління. Форми правління, законодавство, право власності та освіта базуватимуться на християнських цінностях.

Микола Костомаров

Автором головного програмного документа Кирило-Мефодіївського братства під назвою «Закон Божий» (Книги буття українського народу) був *Микола Костомаров* (1817—1885). Провідною ідеєю цього твору є ідея українського месіанізму, за якою Україна мала виконувати волю Божу — рятувати слов'янство. Обґрунтовуючи цю ідею, М. Костомаров робить короткий екскурс в історію, розглядаючи її крізь призму історичних народів. Першими з них були євреї, які отримали від Бога закон, за яким усі були рівні і не мали царя. Але євреї обрали собі царя, і Бог відвернувся від них. Греки не мали царів, були вільні й рівні, але не мали і справжньої свободи, бо не знали єдиного Бога. Після спокутування Христом первородного гріха благодать перейшла від євреїв до греків, романців, німців та слов'ян. Слов'яни були наймолодшими і більше за всіх любили Бога, та попали в неволю до німців, татар і турків. З часом постали три незалежних слов'янських царства — Польща, Литва й Московщина, які витворили собі царів і панів. Лише Україна «не любила ні царя, ні пана, а сотворила собі козацтво». Істинний українець будь-якого роду мав любити не царя, не пана, а лише Бога. Звідси випливає історична місія українського народу — рятувати слов'янство. Почавши боротьбу за власне звільнення й не прагнучи до панування над іншими, він сприятиме звільненню всіх народів від будь-яких форм гноблення і становленню форм співжиття, що базуватимуться на християнських принципах.

У поглядах на державу М. Костомаров виходив з того, що всяка влада походить від Бога й не може бути абсолютною, самодержавною. Обґрунтовуючи цю позицію, він знов-таки посилається на історію. Старі слов'янські поняття про суспільний устрій, на його думку, визнавали єдиним джерелом загальної народної правди волю народу, присуд віча. При цьому давно вже виникла і вкоренилась ідея князя — правителя, третейського судді, встановлювача порядку, захисника від зовнішніх і внутрішніх загроз. У Києві й Новгороді князь вважався атрибутом держави, але він обирався і міг бути вигнаний, якщо не задовольняв вимог народу або зловживав владою. На Сході, навпаки, особиста свобода звужувалась і в кінцевому підсумку була знищена, поступившись місцем самодержавству.

Становленню і зміцненню в Росії монархічної форми правління, за М. Костомаровим, сприяло прийняття християнства, яке передбачало освячення влади зверху, а також татаро-монгольське панування, зацікавлене у створенні сильного апарату та одній довірений особі для збору данини. Таку особу було знайдено серед московських князів. Переїнявши апарат централізованого управління від монголів і спираючись на ідеологічну силу візантійського православ'я, московити скоро перетворили у підданих не лише своїх недавніх господарів, а й багато інших народів. Однак простому люду це принесло мало реальної користі, бо за велич держави він мав платити власним добробутом і втратою свободи.

Засуджуючи самодержавство, М. Костомаров водночас бачив і недоліки республіканського устрою, який не дає гарантій захисту від свавілля влади «багатьох царків». Перевагу він віддає такому республіканському устрою, де влада є виборною, змінною та підзвітною народним зборам, а відносини між народами будуються на федеративних засадах. Для М. Костомарова, як і для більшості членів Кирило-Мефодіївського братства, федерація в поєднанні з республіканською формою правління була найдоцільнішою формою державного устрою. Він вважав її традиційно слов'янською формою, що має свої початки ще в Київській Русі і дає змогу поєднати прагнення українського народу до політичної самостійності та застерегти його від появи експлуататорських класів.

Суть слов'янської федерації М. Костомаров вбачав у тому, «щоб кожен народ скомпонував свою Річ Посполиту і управляв незмісимо з другими» і водночас щоб були «один сейм або рада слов'янська, де сходились депутати од усіх Речей Посполитих і там розважали і порішали такі діла, котрі б належали до цілого союзу слов'янського». Тобто, щоб кожна слов'янська держава — польська, литовська, українська, білоруська, російська — була самостійною та щоб у них був спільний виборний орган для вирішення загальних справ.

Очолювати як кожну окрему державу, так і їхній союз у цілому мали виборні особи: «...щоб у кожній Речі Посполитій був свій правитель, вибраний на года, і над цілим союзом був би правитель, вибраний на года». За М. Костомаровим, в усіх суб'єктах федерації мали бути впроваджені однакові основні закони, система мір, єдина грошова система, свобода торгівлі та ліквідація внутрішніх митниць, єдина центральна влада, якій належить управління збройними силами та зовнішніми зносинами при збереженні повної автономії кожного суб'єкта федерації щодо внутрішніх установ, внутрішнього управління, судочинства та народної освіти.

Тарас Шевченко

Тарас Шевченко (1814—1861) справив великий вплив на політичні погляди членів Кирило-Мефодіївського братства насамперед силою свого поетичного слова. У його творах немає цілісної політичної концепції, йдеться про погляди на окремі проблеми державності, соціально-політичних відносин, суспільного ладу в цілому.

Політичний світогляд Т. Шевченка у своєму розвитку пройшов кілька етапів. Перший етап позначається романтизмом та певною ідеалізацією козацького минулого. Але вже й тоді він намагається з'ясувати причини тяжкого становища українського народу. В поемі «Гайдамаки» серед таких причин він називав, зокрема, внутрішній розбрат і чвари.

У другий, найплідніший період творчості, який тривав з часу повернення в Україну після звільнення з кріпацтва й до розгрому Кирило-Мефодіївського братства, Т. Шевченко пристрасно працює над проблемою відсутності єдності українського народу. Він різко засуджує не тільки самодержавство, що було притаманним для всієї його творчості, а й класове розшарування всередині самого українського народу. Зокрема, таврує тих «землячків», які, поїхавши на чужину, повертаються в Україну визискувачами та гнобителями, підручними колонізаторів. Причини рабського становища українського народу тепер він вбачає не лише в діях зовнішніх сил та у внутрішніх чварах, а й у невідповідності української правлячої еліти — гетьманів і козацької старшини — завданням національного й соціального визволення. Оцінює їх поет досить презирливо: «Раби, підніжки, грязь Москви, варшавське сміття —

ваші пани, ясновельможні гетьмани». Неприязнь Т. Шевченка до козацької старшини багато в чому зумовлена тим, що вона замість того щоб шукати опори у власному народіві, намагалась якнайшвидше знайти собі іноземного покровителя.

Значне місце в політичних поезіях Т. Шевченка посідає проблема боротьби народів за національне визволення. Сутність колонізаторської політики царизму глибоко розкрита, зокрема, в поемі «Кавказ». У цьому творі симпатії поета однозначно на боці поневолених кавказьких народів.

Різно засуджуючи самодержавство, кріпаччину, соціальне розшарування, колонізаторство, Т. Шевченко мріяв про утвердження соціальної рівності й політичної свободи. Віддаючи перевагу буржуазній республіці перед самодержавством, він, однак, не розглядав її як ідеальний суспільний лад, бо і в ній є соціальна нерівність і насильство. Політичним ідеалом Т. Шевченка була демократична республіка — суспільство із самоврядуванням народу, колегіальною формою реалізації влади як гарантією від її сваволі. Вирішальна роль у такому суспільстві мала належати трудівникам, що працюють на своїй землі.

Т. Шевченко не тільки різко засуджував кріпаччину, самодержавство, а й закликав народні маси до його повалення насильницьким, революційним шляхом: «...вставайте, кайдани порвіте і вражою злою кров'ю волю окропіте!». Він виступав як послідовний революційний демократ, творчість якого справила величезний вплив на боротьбу українського народу за своє соціальне й національне визволення. Не останню роль творчість Т. Шевченка та інших революціонерів-демократів відіграла у скасуванні в Росії 1861 р. — останньому році життя поета — кріпосного права.

Михайло Драгоманов

Демократичні традиції Кирило-Мефодіївського братства продовжив і розвинув визначний український історик, етнограф, літературознавець і публіцист *Михайло Драгоманов* (1841 —1895). Він народився у дворянській сім'ї в м. Гадячі на Полтавщині. У 1863 р. закінчив історико-філологічний факультет Київського університету і протягом 1864—1875 рр. працював у ньому приват-доцентом на кафедрі всесвітньої історії. За цей час опублікував ряд праць, в яких викривав русифікаторську політику царизму стосовно неросійських народів, за що був звільнений з університету. У 1876 р. виїжджає до Женеви, де видає збірник «Громада» з метою популяризації «українського питання» у світі. У 1889 р. болгарський уряд запросив М. Драгоманова на посаду професора кафедри всесвітньої історії Софійського університету, де він працював до кінця свого життя.

Політичні погляди М. Драгоманова формувалися під значним впливом поширених у тогочасній Європі ліберальних і особливо соціалістичних ідей. Перехід від родоплемінної організації суспільного життя до держави він пояснював дією таких чинників, як розвиток сім'ї, матеріального виробництва, класової боротьби, концентрація земель унаслідок завоювань. Однак М. Драгоманов не поділяв марксистську тезу про визначну роль матеріального виробництва в суспільному розвитку. Він вважав, що економічна діяльність задовольняє лише одну з потреб людини — «живлення», тоді як існують інші не менш важливі потреби — розмноження, пізнання, розваги. Люди прагнуть до спілкування та об'єднання, основними формами яких є громада й товариство.

Поняття «громада» є ключовим у політичних поглядах М. Драгоманова. На його думку, головним критерієм оцінки діяльності держави є служіння суспільному благу. Суть держави полягає не в її формі, а в тих правах і свободах, якими наділені громадяни. Політична історія людства є кругообігом трьох основних форм держави — аристократії, монархії й демократії. Людство втратило первісну свободу й постійно прагне її повернути, але цьому заважає держава, навіть демократична, бо за такої форми депутати стають головуючими над народом і вирішують державні справи, не враховуючи його волю. У зв'язку з цим М. Драгоманов пропонує радикальний, на його думку, крок: замість введення народоправства (демократії), що є лише однією з форм державного правління, впроваджувати

самоврядування, щоб була «своя воля кожному і вільне громадянство й товариство людей і товариств».

Громада у М. Драгоманова є первинною ланкою організації суспільного життя. Стосунки між громадами мають будуватися на федеративних засадах. Федерація утворюється в результаті децентралізації управління державою з громад як більш дрібних суспільних об'єднань. Громади як вільні й самостійні утворення будують федерацію знизу догори — аж до всесвітньої федерації як наступниці держави. Федерація втрачатиме державні функції і поступово прийде до адміністративної автономії та децентралізації. Вчений далі розвинув концепцію федералізму, започатковану М. Костомаровим. Він виступав за самостійні сильні обласні органи влади, які мали б певну незалежність від центральної влади й діяли на автономних і самоврядних засадах. Самоврядування мало здійснюватися різними зборами, яким були б підзвітні посадові особи.

Головну причину поділу суспільства на багатих і бідних М. Драгоманов убачав у приватній власності. Покінчити зі злиденністю і гнобленням можна тільки шляхом організації колективної праці за умови колективної власності громади на землю та знаряддя праці. Здійснення переходу до нового ладу («громадівського соціалізму») можливе еволюційним шляхом демократизації, піднесення культури і свідомості народу. М. Драгоманов виступав проти революційних перетворень. Підтримуючи лібералізм за відстоювання ним прав і свобод громадян, М. Драгоманов водночас вважав, що лібералізм мав служити засобом у боротьбі за соціалістичний ідеал. Поділ влади, парламентаризм, демократичні права і свободи, які відстоював лібералізм, мали бути притаманними й соціалізму.

Принцип федералізму був визначальним у поглядах М. Драгоманова й на національне питання. Він заперечував ідею національної державності, вважав, що політичною формою організації суспільного життя має бути федерація, що складається із самоврядних громад. Україна також має бути федеративним утворенням, яке складається з 20 земель (Київської, Одеської, Харківської, Поліської та ін.) і, у свою чергу, входить до побудованої на федеративних засадах Росії. Він писав: «Здобути ж політичну волю в Росії, на мою думку, українська нація може не шляхом сепаратизму, а тільки вкупі з іншими націями й країнами Росії, через федералізм». У зв'язку з цим М. Драгоманов відкидав націоналізм і сепаратизм, виступаючи з позицій інтернаціоналізму.

Сергій Подолинський

На більш радикальних позиціях, ніж М. Драгоманов, у питанні побудови нового суспільства стояв громадівець *Сергій Подолинський* (1850—1891). На формування його політичних поглядів значний вплив справили гурток, очолюваний перекладачем першого тому «Капіталу» К. Маркса М. Зібером. У подальшому, перебуваючи за кордоном, С. Подолинський особисто знайомиться з К. Марксом і Ф. Енгельсом, однак марксистом не стає, вважаючи їх учення непридатним для умов Росії. Критикуючи самодержавство в Росії, С. Подолинський ставив за мету довести необхідність знищення його революційним шляхом, завоювання трудящими політичної влади та утворення соціалістичної республіки. Виникнення держави він вважав історично прогресивним явищем і доводив, що подальший її розвиток ішов шляхом поглиблення майнової нерівності та посилення панування одного класу над іншим. У майбутньому суспільстві мала бути забезпечена рівність не лише політична, а й економічна. Ідея соціально-політичної рівності є центральною у політичних поглядах С. Подолинського. Формально зафіксовані в політико-правових документах буржуазних держав свободу і рівність він вважав неістинними, тому що реально народні маси позбавлені свободи. Складена ним програма соціалістичного перетворення України передбачала надання всім трудящим рівних політичних та економічних прав, свободи слова і совісті, рівних можливостей для всебічного культурного розвитку.

Основним осередком соціалістичного суспільства, за С. Подолинським, має стати громада. Вона виступатиме основою для ведення господарства та органом політичного самоврядування, поєднуюватиме в собі законодавчу, виконавчу й судову владу. Формою

політичного устрою громадівського соціалізму буде народна федерація громад, заснована на повному політичному рівноправ'ї кожної громади й повному внутрішньому самоврядуванні. За проектом С. Подолинського Україна майбутнього має бути спочатку федеративною демократичною республікою добровільно об'єднаних громад, а потому стати членом всенародного вільного союзу — міжнародної федерації.

На відміну від М. Драгоманова, котрий виступав за еволюційний шлях переходу до соціалізму, С. Подолинський засобом цього переходу вважав революцію у формі збройного повстання: в Західній Європі — пролетаріату за підтримки селянства, а в Східній — селянства за підтримки найбільшого міського населення.

Таким чином, суспільно-політичним ідеалом С. Подолинського був громадівський соціалізм — суспільство, в якому народ сам управлятиме й керуватиме всіма економічними, політичними та культурними процесами.

Громадська діяльність і праці М. Драгоманова й С. Подолинського справили значний вплив на подальший розвиток української демократичної політичної думки, зокрема на творчість І. Франка.

Іван Франко

Видатний український поет, письменник, публіцист і громадсько-політичний діяч *Іван Франко* (1856—1916) був одним із організаторів Русько-української радикальної партії, брав участь у виданні її друкованих органів, видавав журнал «Житє і слово». За політичну діяльність переслідувався австрійською владою. Є автором близько 3000 літературних творів, публіцистичних і наукових праць. Політичні погляди І. Франка еволюціонували від громадівського соціалізму й захоплення марксизмом до позицій національної демократії та критики марксизму. Світогляд поета формувался в умовах загострення боротьби трудящого селянства й робітництва Західної України проти соціального гніту.

Погляди І. Франка на державу були близькими до марксистських. Виникнення держави він пов'язував з виникненням приватної власності та суспільних класів. Найважливішою ознакою держави вважав відокремлений від суспільства управлінський апарат, що виступає як чинник насильства стосовно суспільства. Всі експлуаторські держави були і є відчуженою від народу політичною силою, яка протистоїть народові й панує над ним. Буржуазна держава також не є винятком. Характерними її рисами є наявність міцної армії як опори існуючого політичного ладу, бюрократичного апарату, посилення виконавчої влади і зниження ролі представницьких органів. У такій державі відбувається концентрація багатства в руках нечисленної пануючої верхівки, тоді як мільйони трудівників не можуть задовольнити свої елементарні життєві потреби. Конституційність, парламентаризм не ліквідують соціальної нерівності, бо парламент насправді представляє інтереси заможних верств суспільства, а буржуазне право захищає ці інтереси і робить трудящих фактично безправними. Слід розрізняти формальну і реальну рівність, бо юридична рівність, що не спирається на економічну та освітню рівність, залишається на папері, а в повсякденному житті вона для нижчих верств нездійсненна.

Ці погляди І. Франка на державу визначили і його негативне ставлення до марксистської ідеї держави диктатури пролетаріату. Така держава також матиме чиновницько-адміністративний апарат, який стоятиме над народом, і соціальна нерівність не буде подолана. У зв'язку з цим соціалістичне суспільство І. Франко уявляв як співдружність людей праці, засновану на господарській рівності, повній громадянській і політичній свободі, несумісній з державою. Політична свобода полягає у відсутності політичного тиску та управління зверху, держави як органу примусу. Народ знизу управляє сам собою, працює сам на себе, сам здобуває освіту й захищається. У майбутньому суспільстві утвердиться справжнє народовладдя. Головними осередками влади народу будуть громади, що виконуватимуть усі функції управління суспільством. І. Франко віддавав перевагу безпосередній демократії, хоча не заперечував необхідності і представницької демократії. Органи представницької демократії утворюються на рівні вільного союзу

громад, представники яких формують єдиний представницький орган для вирішення важливих питань — зовнішньої торгівлі, суду, оборони та ін.

Щодо шляхів і засобів переходу до соціалізму І. Франко висловлював різні думки. В одних працях він обстоював правомірність застосування трудящими радикальних засобів для звільнення від експлуатації і здобуття свободи, в інших — схилився до мирних форм політичної боротьби. Русійною силою цієї боротьби визнавалися не тільки пролетаріат, а й інші категорії трудівників. І. Франко не поділяв марксистської ідеї про історичну місію пролетаріату, за якою йому належить очолити боротьбу за соціалізм усіх трудящих. Він говорив про «робітництво», під яким розумів усіх, хто працює, — робітників, дрібних селян, ремісників, інтелігенцію. На відміну від марксизму І. Франко прагнув до того, щоб його соціалізм спирався на загальнолюдські, а не на суто класові цінності. Це мав би бути самоврядний, недержавний соціалізм.

Велику увагу І. Франко приділяв національному питанню. Він закликав інтелігенцію сприяти формуванню української нації, здатної до самостійного культурного й політичного життя і спроможної активно засвоювати загальнолюдські культурні здобутки. І. Франко виступав за політичну незалежність націй. Однак така незалежність, на його думку, не передбачає обов'язкового відокремлення всіх націй, що входили до складу Російської держави. Формою політичної незалежності соціальне звільнених народів може бути демократична автономія у складі федерації. І. Франко обстоював ідею федерації політичне рівноправних народів з демократичною, республіканською формою правління, заснованою на громаді як первинному самоврядному територіальному об'єднанні. На його думку, вільний розвиток народів без будь-якого верховенства однієї нації над іншою здатні забезпечити соціалізм і федерація. На федеративних засадах мають будуватися відносини між народами як у межах окремих країн, так і у всесвітньому масштабі.

Відстоюючи федералізм, І. Франко водночас виступав як проти космополітизму М. Драгоманова, так і проти інтернаціоналізму марксизму. У працях останніх років він різко критикував тих діячів, для яких загальноєвропейські ідеали соціальної рівності заслонили ідеал національної самостійності, та тих, хто за гаслами інтернаціоналізму приховує нелюбов до власного народу.

Хоча І. Франко багато в чому поділяв марксистські погляди на проблеми суспільного розвитку, він виступав проти абсолютизації марксистського вчення, закликав сприймати його як продукт певної епохи, а не як керівництво до дії на всі часи.

Основні напрями розвитку української політичної думки у першій половині ХХ ст.

Перша половина, передусім перші десятиліття ХХ ст., були особливо плідними в розвитку політичної думки України. У цей період остаточно сформувалися й чітко виявилися різні її напрями, основними з яких є соціалізм, консерватизм, націоналізм і націонал-демократизм.

Соціалізм

З часу свого виникнення в середині ХІХ ст. марксизм набув значного поширення в Європі і став однією з найвпливовіших ідейно-політичних течій. Паралельно з марксизмом розвивався соціал-демократичний напрям учення про соціалізм. Особливо популярними соціалістичні ідеї стали в перші десятиліття ХХ ст. — епоху імперіалізму, війн і пролетарських революцій. Історичні події цієї епохи, насамперед Жовтнева революція в Росії, підтверджували марксистське вчення, значного впливу якого зазнала й Україна. Тут поширювалися як суто марксистські ідеї — про історичну місію робітничого класу, соціалістичну революцію, диктатуру пролетаріату тощо, так і соціалдемократичні. Найвідоміші представники соціалістичного напрямку політичної думки України першої половини ХХ ст. — М. Грушевський і В. Винниченко — за своїми політичними поглядами тяжіли до соціал-демократизму.

Михайло Грушевський (1866—1934) — видатний український історик і політичний діяч, Голова Української Центральної Ради. У своїх численних працях, зокрема багатотомній

«Історії України-Руси», детально дослідив історію українського народу. При цьому він відмовився від розгляду її як історії класової боротьби і подав як історію української державницької ідеї.

Учений виходив з того, що існують дві «руських» народності — українсько-руська й великоруська. Київська держава, право, культура були творенням українсько-руської народності, а володимиро-московська держава — великоруської. Теза про те, що Київська Русь була першою формою української державності, слугувала обґрунтуванню боротьби українського народу за власну державність як такого, що здавна її мав. В історії українського народу М. Грушевський виокремлював такі періоди: період, що передував утворенню Київської держави; епоха державного життя (Київська Русь); литовсько-польська епоха; козацька епоха; занепад козацтва та українського життя; українське відродження. Крізь усі ці періоди вчений проводить сформульовану ним українську ідею, пов'язану з ідеєю свободи українського народу, насамперед національної.

У питанні про форму української державності погляди М. Грушевського зазнали певної еволюції — від ідеї федеративних форм організації державного життя української нації до ідеї національної незалежності України. Спочатку він виступав за національно-культурну автономію України у складі Росії, пов'язував здобуття українським народом свободи з перетворенням Росії в демократичну правову державу.

Під час революції 1905—1907 рр. М. Грушевський вважав, що вирішення українського питання й національних проблем народів Росії можливе шляхом реалізації принципу національно-територіальної та обласної автономії і забезпечення національних прав усіх народів. Автономна Україна у складі федеративної Російської республіки — такою вбачав М. Грушевський українську державність. Основними рисами федеративної республіки мали бути широке місцеве самоврядування і представницька демократія. Українська національна територія має бути об'єднана в єдину область із власним сеймом, що вибирається прямим, рівним і таємним голосуванням. Необхідно чітко розмежувати повноваження центру та областей: органи місцевого самоврядування мають розпоряджатися місцевими фінансами, земельним фондом, вирішувати питання освіти й культури; центральна влада має складати норми загальних основ державного і суспільного ладу.

Жовтнева революція та політична практика російського більшовицького уряду змінили погляди М. Грушевського. Він перейшов до ідеї національної незалежності й суверенітету України, свідченням чого став прийнятий очолюваною ним Українською Центральною Радою 9 (22) січня 1918р. IV універсал, який проголосив Україну самостійною народною республікою. Однак і після цього вчений підтримував ідею федералізму.

За своєю ідейно-політичною орієнтацією М. Грушевський був соціалістом, але марксистські погляди поділяв далеко не в усьому. Зокрема, у питанні про сутність держави, причини та шляхи її виникнення він істотно уточнював марксистську тезу про те, що держава виникла внаслідок класового розшарування первісного суспільства.

Важливе місце в українському соціалістичному русі посідає видатний письменник і політичний діяч *Володимир Винниченко* (1880—1951). Він був одним із організаторів Революційної української партії, членом Центрального Комітету Української соціал-демократичної робітничої партії, заступником голови Української Центральної Ради, першим головою Генерального Секретаріату — уряду Української Народної Республіки, Головою Директорії, автором майже всіх декларацій і законодавчих актів УНР.

Упродовж усього свого життя В. Винниченко залишався соціалістом, однак різко негативно ставився до соціалізму в його радянсько-більшовицькому варіанті. Він вважав, що є два шляхи здійснення соціалізму, з приводу яких розходяться соціалісти і комуністи. Соціалісти виходять з того, що соціалізм можна побудувати лише поступово, еволюційно, реформами. Комуністи, навпаки, вважають, що капіталізм потрібно знищити відразу, революційним шляхом.

В. Винниченко запропонував свій варіант створення соціалізму, який він назвав «колектократією». Суть його полягає в поєднанні еволюційного й революційного шляхів

переходу до соціалізму. Необхідно мирним шляхом розпочати перетворення приватної власності на засоби виробництва на колективну. Саме на колективну, а не на державну. Соціалізм — це кооперація. Не націоналізація, а соціалізація, або, краще сказати, колектократація — організація промислових, сільськогосподарських, торговельних, фінансових та інших кооперативів — приведе до соціалізму.

У поглядах з українського національного питання В. Винниченко пройшов шлях від прихильника культурно-національної автономії України у складі Російської федеративної республіки до визнання необхідності відродження самостійної української державності. Як соціаліст, розв'язання національного питання він підпорядковував вирішенню завдання соціального визволення народів, тобто звільнення їх від капіталістичної експлуатації. Тому був готовий відмовитися від національної незалежності на користь соціалізму. У зв'язку з цим В. Винниченко розрізняв національних соціалістів і просто соціалістів. Для просто соціалістів національний розвиток є необхідною умовою і засобом наближення людства до вищих форм соціального життя. А для національних соціалістів національний розвиток є самоціллю, по досягненні якої вони зупиняться, а потім рухатимуться назад.

Ідеал української демократії В. Винниченко вбачав у «федерації російської республіки й участі у ній України як рівного з іншими державного тіла». Обґрунтовуючи необхідність перебування України у складі Російської федерації, він наголошував на історичних, економічних і культурних зв'язках України з Росією, потребах оборони. На його думку, комбінація основних чинників соціально-політичного життя України не вимагає її незалежності як політичного державного оформлення.

Дещо пізніше, перебуваючи вже в еміграції, В. Винниченко докорінно змінив свої погляди на українську державність, про що свідчить його праця «Відродження нації» (1920). У ній він вказує на нерівність у відносинах між українською і російською націями. Сформоване століттями соціально-політичного устрою Росії притаманне росіянам почуття панівної національності навіть у душі робітника не може швидко зникнути. Так само й почуття сервілізму, прислужництва в українській нації не може зникнути одразу. Необхідно створити такі державні умови, які б допомогли викоринити ці шкідливі наслідки минулого. Найкращою формою розвитку революції кожної нації є повна державна незалежність на принципах рівності відносин і добровільного тісного союзу з усіма соціалістичними державами проти всесвітньої буржуазії.

Однак і цього разу В. Винниченко пріоритет віддавав, як тоді вважалось, соціальному визволенню, соціалізму перед визволенням національним. На його думку, відродження української нації відбуватиметься в гармонії з її соціальним визволенням, і чим лівішим буде політичний режим України, тим більше він сприятиме національному відродженню українського народу. Найповніше відродженню української нації, вважав В. Винниченко, сприятиме режим національно-української радянської соціалістичної влади.

В. Винниченко високо оцінював сам факт існування Української державності у вигляді Української Радянської Соціалістичної Республіки. У праці «Заповіт борцям за визволення» (1949) він писав, що вже не стоїть питання про створення української держави, а йдеться лише про її визволення. Існування УРСР породжує в українців звичку до власної державності, чого вони не мали декілька століть, а тому в боротьбі за національне визволення потрібно орієнтуватися на власні внутрішні сили, а не на зовнішні, на які сподівалася українська еміграція.

В. Винниченко негативно ставився до націоналізму Д. Донцова, відкидав ідеологію націоналізму як фашистську, ворожу українському народу.

Консерватизм

Наприкінці XIX—на початку XX ст. в українській політичній думці переважали ідеї соціалізму. Лібералізм в Україні не набув такого поширення, як у країнах Західної Європи. Ідеї лібералізму в українській політичній думці пов'язують почасти з творчістю М. Драгоманова, а особливо — Б. Кістяківського й М. Туган-Барановського. Більш помітне місце в історії української політичної думки посідають ідеї консерватизму, які

особливо активізувались у ХХ ст. Це було спричинено існуванням у 1918 р. гетьманату П. Скоропадського, необхідністю обґрунтування його політико-правових підстав, доведення наступництва монархічно-гетьманських традицій. По-різному це робили три найбільш відомі представники українського консерватизму — В. Липинський, С. Томашівський і В. Кучабський. Найбільш впливовим представником українського консерватизму і водночас найоригінальнішим українським політичним мислителем після М. Драгоманова вважається *В'ячеслав Липинський* (1882—1931). Належав до заможного шляхетського роду. Закінчив філософський факультет Краківського університету, під час Першої світової війни служив офіцером у російській армії. Виступив одним із організаторів Української демократичної хліборобської партії. У 1918—1919 рр. був послом гетьманського уряду та УНР у Відні. Перебуваючи в еміграції, працював професором Українського наукового інституту в Берліні. Автор понад 200 наукових праць, найвідомішими з яких є «Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму» (1926), «Україна на переломі 1657—59» (1920), «Замітки до історії українського державного будівництва у XVII столітті» (1920) та ін.

В. Липинський послідовно обстоював ідею незалежної української державності. Він вважав, що тільки власна держава, збудована українською нацією на своїй етнографічній території, врятує націю від економічного розпаду та кривавої анархії. Лейтмотивом творчості В. Липинського є слова: «Ніхто нам не збудує держави, коли ми самі її собі не збудуємо, і ніхто з нас не зробить нації, коли ми самі нацією не схочемо бути». Відповідно до цього власне призначення він вбачав у тому, щоб прищепити народу України свої погляди як світогляд, здатний перетворити пасивну територіальну спільноту в політичне організовану націю.

Обґрутовуючи ідею створення незалежної української держави, В. Липинський на перший план спочатку висував її демократичний характер, вважаючи, що тільки демократія може стати твердою опорою державності. Питання про форму державного правління — монархічну чи республіканську — було для нього другорядним. Згодом, аналізуючи причини невдачі української національної революції 1917—1920 рр., він був глибоко розчарований народницькою елітою, яка розуміла демократію як необмежене народовладдя під проводом Рад і отаманів і виявилася нездатною вирішити нагальні проблеми державного будівництва. Тому форму державності для України В. Липинський шукав поза демократією, більшовицькою диктатурою та націоналізмом.

Такою формою він вважав конституційну монархію. На думку В. Липинського, кожний народ мусить пройти період монархії, відсутність якої на теренах України була причиною неоформлення власної державної організації впродовж століть. Ідея монархії має виступати консолідуючим чинником українського суспільства, вона відповідає державницькій традиції, започаткованій іще Б. Хмельницьким. Це має бути трудова, правова і спадкова (ділчйна) монархія на чолі з гетьманом. Висновок на користь такої монархії В. Липинський зробив на основі аналізу виокремлених ним трьох основних форм і методів державного правління: демократії з республікою; охлократії з диктатурою; класократії з правовою — «законом обмеженою і законом обмежуючою» — монархією. Демократичний метод властивий республіці і заснований на відкритій конкуренції в боротьбі за владу, яка точиться між різними групами суспільства. Охлократичний метод характерний для диктатури і заснований на владі окремих суспільно-політичних груп (класу чи партії) над суспільством. Лише за класократії, яка складається з провідних представників усіх суспільних класів і верств, держава існує для нації.

Основними підвалинами, на яких має засновуватися українська монархія, В. Липинський називає аристократію, класократію, територіальний патріотизм, український консерватизм і релігійний етос.

Гетьман як спадковий монарх репрезентує державу, уособлює її авторитет. Разом з гетьманом управління державними й суспільними справами здійснює аристократія — найкращі представники нації, незалежно від їх соціального походження. В аристократії існують статична й динамічна складові. Першу представляють такі елементи, які наявні у

будь-який історичний період, — шляхта і хліборобський клас. Аристократія завжди повинна поновлюватися, інтегруючись з іншими соціальними верствами, які складають монархічну державу.

Такі особливості формування аристократії забезпечують представництво у її складі всіх суспільних класів і станів: промислового (фабриканти, інженери, робітники), хліборобського (поміщики, селяни, сільськогосподарські робітники), купецького і фінансового (всі, хто живе з обміну продуктами), комунікаційного (залізничники, водії), інтелігенції. В результаті аристократія виступає як класократія — влада найкращих представників усіх суспільних класів і станів. Класократія як спосіб організації державної влади, на думку В. Липинського, забезпечує єдність нації і заперечує буржуазний парламентаризм, соціалізм і націоналізм. Перший роз'єднує націю за партійною ознакою, другий — за класовою, а третій — за етнічною.

Нація у В. Липинського виступає не як етнічна, а як політична спільність, що включає в себе усіх громадян держави, незалежно від їхньої етнічної приналежності. Забезпеченню єдності нації слугує й територіальний патріотизм — усвідомлення своєї території, любов до своєї землі, почуття єдності та співпраці між усіма її постійними мешканцями, незалежно від їх походження, соціально-класової та етнічної належності, віросповідання тощо.

Кожна нація є соціально-диференційованою і охоплює як прогресивні, так консервативні елементи. Консервативні елементи — це верхні соціальні верстви громадянства, що несуть у собі стародавню політичну культуру й традиції державного життя, здатні приборкати анархію і свавілля.

Важливою умовою побудови держави і формування української нації В. Липинський вважав її релігійну єдність. На його думку, тільки християнська етика спроможна створити моральний клімат, необхідний для державного будівництва. Наголошуючи на животворній силі релігії, яка може примирити українство, спрямувати його до зміцнення держави, він водночас застерігав проти церкви, пристосованої до політичної кон'юнктури, наголошував, що тільки та церква може піднести священний національний прапор боротьби за волю, яка не служить політиці.

Відстоюючи незалежну українську державність, В. Липинський водночас наголошував, що географічне положення України, спільне історичне минуле, спільні економічні інтереси вимагають тісного економічного і воєнного союзу суверенної Української національної держави з Росією і Білоруссю.

Націоналізм

Ідея незалежної української державності була центральною не тільки у творчості представників консервативного напрямку української політичної думки. Головну увагу обґрунтуванню цієї ідеї приділяли також ідеологи ще двох напрямів політичної думки — націоналістичного і націонал-демократичного. Найвідомішими представниками націоналістичного напрямку є Північно-західна область Італії, яка була головним центром національно-визвольного руху італійського народу проти іноземного панування, за об'єднання розділеної Італії в єдину державу у XVIII—XIX ст.

М. Міхновський, Д. Донцов і М. Сціборський. Вони вважали, що до революції 1917 р., коли Україна отримала реальний шанс здобути політичну самостійність, нація прийшла ідеологічно невідповідною, а найголовніше — неготовими виявилися її провідники, які часто поступалися національними інтересами на користь соціальних демагогів і маніпуляторів привабливими гаслами. Ідеологи націоналізму вважали за свій обов'язок формувати національну свідомість українського народу, всебічно сприяти усвідомленню ним необхідності здобуття незалежної державності. Однак при цьому вони негативно ставилися до деяких інших народів, особливо російського, у тій чи іншій формі пропагували ідею національної винятковості українців. Засновником українського націоналістичного руху вважається М. Міхновський.

Микола Міхновський

Громадський і політичний діяч *Микола Міхновський* (1873—1924), навчаючись на юридичному факультеті Київського університету, 1893 р. приєднався до таємної студентської націоналістичної групи «Братство Тарасівців» і розробив її основні політичні засади. Метою групи проголошувалося досягнення повної державної незалежності України.

У 1900 р. М. Міхновський виголосив у Полтаві й Харкові промову, що вийшла окремою брошурою у Львові під назвою «Самостійна Україна» і стала програмним документом утвореної в цьому ж році у Харкові Української революційної партії. «Самостійна Україна» вважається першим програмним документом українського націоналізму. Зазначивши, що світ вступив у нову фазу свого розвитку — боротьбу народів за самовизначення, а український народ перебуває в становищі «зрабованої нації», М. Міхновський порушує питання про можливість її національного визволення. Як юрист, він розглядає правові підстави перебування України у складі Московської держави згідно з Переяславською угодою 1654 р. За цим документом Україна — самостійна держава з республіканським устроєм — вступила У договірні відносини з Московською монархією як «вільний з вільним» і «рівний з рівним». Основні статті угоди спрямовані на збереження політичної самостійності Української держави під протекцією московського царя, який не мав права втручатись у внутрішні справи України. Оскільки пізніше московський уряд порушив ці домовленості, то Україна має всі правові підстави для порушення угоди і здобуття політичної самостійності.

Та самих лише юридичних підстав, зауважує М. Міхновський, замало, необхідні ще достатні фізичні й матеріальні засоби. Головною проблемою української нації є відсутність провідної національної свідомої верстви — інтелігенції. Інтелігенція польського походження розбудовувала Польщу, діяла в інтересах Росії. Лише нинішня інтелігенція не хоче миритися з пануванням чужинців на своїй землі й виступає з вимогами захисту інтересів власної нації.

Однією з основних причин втрати українцями державності М. Міхновський вважав відсутність внутрішньої єдності й висував ідею національного солідаризму, яка має об'єднати окремі частини нації в єдине ціле: «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ». Ідея національного солідаризму найповніше була сформульована в «Х заповідях УНП» — заснованої М. Міхновським Української народної партії.

Потрібно сказати, що у своїй громадській і політичній діяльності М. Міхновський сповідував ці заповіді впродовж усього життя. У 1912 р. в Харкові він майже цілий рік видає газету «Сніп», у якій друкує статті націоналістичного характеру. Бере участь у створенні в липні 1917 р. у Лубнах націоналістичної Української демократично-хліборобської партії, а у грудні цього року — в об'єднанні в одну партію (Українську партію соціалістів-самостійників) всіх націоналістичних груп і течій. Намагається створити українську національну армію. Бере участь в організації в липні 1917 р. в Києві заколоту проти московсько-більшовицького впливу.

М. Міхновський був одним із авторів конституційного проекту «Самостійна Україна» (1905), за яким Україна мала бути президентською республікою з двопалатним парламентом — Радою представників і Сенатом. Парламентські вибори мали відбуватися з урахуванням національно-економічних особливостей дев'яти вільних і самоуправних земель. Передбачалися широкі громадянські свободи, суд присяжних, націоналізація землі за викуп і розподіл її за національною ознакою. Для М. Міхновського розв'язання національного питання мало передувати вирішенню питання соціального. Хоч би якими великими не були завдання соціальної революції, вона, на його думку, не принесе справжнього звільнення поневоленої нації.

Якщо М. Міхновський був засновником українського націоналістичного руху, то публіцист і громадсько-політичний діяч *Дмитро Донцов* (1883—1973) виступив його головним ідеологом. Він був членом Української соціал-демократичної робітничої партії, Партії хліборобів-демократів, редактором низки періодичних видань, автором численних творів, найвідомішими з яких є «Підстави нашої політики» (1921), «Націоналізм» (1926), «Дух нашої давнини» (1944). Філософським фундаментом поглядів Д. Донцова був ідеалізм з його

приматом духовного над матеріальним. Відповідно до своєї філософської позиції мету існування нації він убачав не в матеріальних, а в духовних благах. Ідея Добробуту й матеріального блага приноситься ним у жертву ідеї честі та слави, благополуччя одиниці — величі нації в цілому, тому що тільки в межах національного організму існують і творяться духовні цінності. Ідея примату духовного над матеріальним обґрунтовує і принцип ієрархічності у внутрішньому устрої держави. Належність до того чи іншого стану визначається не за соціальною, а за психологічною ознакою.

Д. Донцов заперечував традиційний український націоналізм XIX ст. за раціоналізм, лібералізм і соціалізм, федералістичні та автономістичні ідеї. Натомість він сформулював концепцію нового — інтегрального, або чинного, українського націоналізму. Інтегральний націоналізм передбачає пристрасне ставлення до світу і є своєрідною формою світогляду, покликаною об'єднати населення в народ і перетворити його в націю. Чинність націоналізму означає дійовість, а не пасивну споглядальність.

Вихідною ідеєю інтегрального націоналізму є ідея переорієнтації українства на Захід, відхід його від Росії, як несумісного з нею за історичними політичними традиціями, національними звичаями, способом життя. Росіянам, доводив Д. Донцов, природно притаманні абсолютизм і правовий нігілізм, тоді як Україна культурою, засадами в соціальному й політичному житті залишилася з Європою. Тому основною заповіддю зовнішньої і внутрішньої політики України мусить бути «повна сепарація від Росії». У праці «Підстави нашої політики» Д. Донцов стверджував, що призначення України — бути аванпостом захисту культури Заходу від російського впливу. У цьому він вбачав зміст української національної ідеї.

Політична та ідеологічна концепція Д. Донцова найповніше викладена у його праці «Націоналізм». У ній він писав, що починаючи з XVIII ст. в Європі відбувся поділ на дві частини, в одній з яких панувала воля, а в іншій — інтелект. Українські політичні мислителі та діячі XIX ст. апелювали до інтелекту, раціоналізму, тому й не досягли успіху в національному визволенні. У XX ст. назріла потреба в такому націоналізмі, головною рушійною силою якого були б не інтелект, а воля як інстинктивне прагнення нації до життя, влади і панування. Воля має бути зорієнтована на боротьбу за поширення української ідеї та національне визволення.

Націю Д. Донцов розумів як об'єднання мільйонів воць доккола спільного ідеалу панування певної етнічної групи над територією, яку вона дістала в спадщину від батьків і яку хоче залишити своїм дітям. Розуміючи, що традиції минулого українців не дуже сприяють державотворенню, Д. Донцов переорієнтовує увагу на майбутнє. Головною ознакою нації стає ідеал політичного владарювання, державної незалежності. На відміну від В. Липинського, для якого створення держави було підставою для формування нації, для Д. Донцова саме поява нації, її прагнення до самостійного політичного життя є необхідною передумовою створення власної держави.

Боротьба за формування нації і державну незалежність повинна ґрунтуватися на романтизмі, фанатизмі та аморальності. Романтизм є догматичним, отже, релігійним за своїм характером відчуттям, що в історії часто постає у формі різних легенд і міфів. Фанатизм впливає з релігійного характеру догматизму, бо віруючі дивляться на свої ідеї як на правду, обов'язкову для всіх. Фанатизм є аморальним, він суперечить буденній моралі, оскільки звичайні люди керуються у своїх діях не загальнонаціональними, а передусім власними інтересами, що виправдовує існуюча мораль. Аморальність у політиці означає можливість використання будь-яких засобів для досягнення політичних цілей.

Необхідною умовою національного поступу, перетворення маси в націю Д. Донцов вважав формування національної політичної еліти як державотворчого елемента. Цей елемент він називає по-різному: аристократією, провідною верствою, ініціативною меншістю, правлячою кастою. Говорячи про головну причину всіх історичних бід українців, Д. Донцов зазначає, що вона полягає не в географічному розташуванні України, не у власне національній свідомості широких мас, а у виродженні державотворчого елемента, відсутності

власної провідної верстви. У найвідповідальніші історичні моменти українська еліта виявлялася не гідною свого народу і свого призначення. Тому першочерговим завданням українського націоналізму є формування саме провідної верстви, гідної завдань, що стоять перед нацією.

Провідна верства має визначитися своїм окремим становищем у суспільстві та окремими, тільки їй притаманними, державотворчими функціями. Маса не можуть творити державу, оскільки їх покликанням є фізична праця, і вони прив'язані до землі як до засобу виробництва. Це люди земних інтересів і земної праці, які приносять суспільству користь тим, що сумлінно виконують своє призначення. Правляча ж верства — це аристократи духу, для яких земля — передусім арена боротьби й захисту інтересів усього суспільства. Аристократ б'ється за землю й віддає за неї своє життя; межі своєї землі він встановлює не плугом, а мечем. Крім відчуття духу землі, для належності до провідної верстви необхідні ще й інші ознаки. Це, по-перше, шляхетність, яка виявляється в домінуванні духовного над матеріальним, прагненні до високих ідеалів, цінуванні ідеалів честі, слави й морального обов'язку. По-друге, мудрість, здатність до розуміння тих одвічних законів, на яких тримається світ у цілому й суспільство зокрема. По-третє, мужність, що проявляється здатністю жертвувати своїм життям в ім'я загального блага, виконувати своє призначення, незважаючи ні на що. Методом реалізації провідною верствою ідейних настанов інтегрального націоналізму, за Д. Донцовим, мало бути «творче насильство», що означає орієнтацію на примус у процесі боротьби за державну незалежність.

Д. Донцов рішуче заперечував ідею федералізму, яка була провідною в українській політичній думці XIX ст. Він виступав за повну незалежність української держави у формі селянської дрібнобуржуазної республіки і вважав, що політичний сепаратизм, спрямований насамперед проти російської державності, є необхідною умовою виживання української нації. Д. Донцов поділяв нації на панівні і непанівні і вважав, що сильніші нації мають перемогти слабших і «накинути» їм свій спосіб життя. Він виходив з того, що гуманізм і демократія несумісні з національною волею, національною ідеєю і тому на них не слід зважати.

У 20—30-х роках, коли в Європі поширювалася фашистська ідеологія і в деяких країнах були встановлені фашистські режими, ідеї Д. Донцова набули популярності в середовищі галицької молоді. Його націоналізм став ідеологічною основою програми Організації українських націоналістів (ОУН). Однак сам Д. Донцов не належав до націоналістичних організацій.

Микола Сціборський

Свою модель майбутньої української державності, заснованої на ідеях націоналізму, запропонував один із лідерів ОУН *Микола Сціборський* (1897—1941). Свого часу він був офіцером УНР, з 1920 р. перебував в еміграції. Є автором низки праць — «Робітництво і ОУН», «ОУН і селянство», «Націократія», «Нарис проекту Основних Законів (Конституції) Української держави» та ін. Гостро критикуючи демократію, соціалізм і монархізм, М. Сціборський сформулював концепцію націократії як альтернативної їм форми держави. За його визначенням, націократія — «це режим панування нації у власній державі, що здійснюється владою усіх соціальне корисних верств, об'єднаних — відповідно до їх суспільно-продукційної функції — у представницьких органах державного управління». Обстоюючи гасло ОУН «Держава вище партій і класів», М. Сціборський заперечував право політичних партій на участь в управлінні державою і вважав диктатуру оптимальним засобом здійснення державної влади на час національної революції. Опорою політичного режиму мала стати революційна націоналістична організація, яка виконувала б диктаторські функції.

Після певного періоду диктатури та стабілізації національної державності в Україні має встановитися республіканський лад, за якого влада мусила бути в руках націократії. Тоді законодавчу владу матиме Державна Рада — національний парламент, депутатів якого обиратимуть усі громадяни. Очолюватиме державу Голова — вождь нації, якого обиратиме Національний Збір. Членами Збору будуть депутати Державної Ради, Всеукраїнської

Господарської Ради, представники Крайових Рад і профспілок. Голова держави буде одночасно і прем'єр-міністром, призначатиме міністрів, які звітуватимуть перед ним. Він наділятиметься також низкою інших важливих повноважень: правом законодавчої ініціативи, розпуску парламенту, вето на прийняті ним закони, буде головнокомандувачем збройних сил. На чолі місцевих адміністрацій стоятимуть представники центрального уряду на місцях, вони ж будуть Головами Крайових Рад. Політичні партії стануть непотрібними. Функції політичного керівництва виконуватиме ОУН, яка буде не політичною партією, а загальнонаціональним рухом.

Націократія М. Сціборського є своєрідним поєднанням елементів політичної доктрини фашизму та президентської форми республіканського правління. За його проектом Україна мала стати республікою з жорстким авторитарним політичним режимом і політичним керівництвом націоналістичної організації.

Ідеологія нового українського націоналізму тією чи іншою мірою є теоретичною засадою діяльності політичних організацій націонал-радикального спрямування в сучасній Україні. До таких організацій належать або належали Конгрес українських націоналістів, Всеукраїнське політичне об'єднання «Державна самостійність України», Українська консервативна республіканська партія, Організація українських націоналістів в Україні, Українська національна асамблея, Українська народна самооборона та деякі інші.

Націонал-демократизм

Паралельно з націоналістичним напрямом в українській політичній думці сформувався і розвивався націонал-демократичний напрям. Зародився він у Галичині наприкінці XIX ст. і був пов'язаний насамперед із державницькими ідеями І. Франка та Ю. Бачинського. Згодом націонал-демократизм набув певного поширення серед діячів Наддніпрянщини, які до революційних подій і боротьби за українську державність у 1917—1920 рр. перебували в основному на соціалістичних позиціях і поступово еволюціонували від ідеї федералізму до ідеї національно-державної незалежності. Прискоренню цієї еволюції сприяло усвідомлення провини українських соціалістів за поразку національної революції 1917—1920 рр.

Типовими представниками українського націонал-демократизму першої половини XX ст. вважаються С. Дністрянський та В. Старосольський. У центрі їхніх політичних концепцій також перебувало українське національне питання, однак вирішення його, на відміну від націоналістів, вони пропонували в демократичних формах. Провідною ідеєю їхніх державницьких концепцій була ідея безумовного визнання права кожної нації на самовизначення.

Станіслав Дністрянський

Основоположником націонал-демократичного напрямку української політичної думки у його розвиненій формі вважається галицький правознавець і політолог *Станіслав Дністрянський* (1870—1936), відомий, зокрема, своїми працями «Нові проекти української конституції» (1920), «Загальна наука права й політики» (1923), «Нова держава» (1923), «Погляд на теорії права та держави» (1925).

С. Дністрянський сформулював національно-державницьку концепцію, провідною ідеєю якої є право кожної нації на автономію та державну незалежність. Він доводив, що кожна нація має право на самовизначення на її етнічній території. В основу своєї концепції вчений поклав розроблену ним теорію суспільних зв'язків. Суспільні зв'язки він поділяв на органічні, суб'єктами яких є сім'я, рід, плем'я, народ, держава, та організаційні, носіями яких виступають класи, партії, товариства, церква. Суспільним зв'язкам притаманні такі найважливіші характеристики: держава є лише суспільним зв'язком найвищого типу; всі правові норми є також і соціально-етичними нормами; все, що впродовж століть генетично склалося в суспільних зв'язках, є реальною основою держави і права; авторитет держави як суспільного зв'язку знаходить головну підтримку в авторитеті окремих суспільних зв'язків, які є вищим критерієм істини, оскільки формуються на основі норм, прийнятих в окремих сім'ях, родах, племенах, класах, політичних партіях, країнах, окремими громадянами; суспільні зв'язки мають свої специфічні інтереси.

Виходячи з цих характеристик суспільних зв'язків, С. Дністрянський робить висновок, що в їх основі лежать традиції певного народу й держави, що історично склалися. Україна має не тільки право на самовизначення, а й відповідні державницькі традиції. Розвиток суспільного життя в Україні відбувається так, як і в інших країнах Західної і Середньої Європи. У ній суспільний лад спирається на сім'ю, рід, плем'я. Основи майбутньої державності склалися ще в родовій суспільній організації: кожний рід очолював князь, обраний усіма членами роду. Першу українську державу С. Дністрянський, таким чином, відносить до часів Київської Русі, як це робив М. Грушевський.

На відміну від племен Західної Європи, де держави часто формувалися шляхом завоювань чужих земель, український народ постійно проживав на власних землях. Київська держава також існувала на власній землі. Козацько-гетьманська держава часів Б. Хмельницького теж виникла іншим, не загальноприйнятим шляхом, а в результаті спротиву народу економічному кріпацтву з боку Польщі та кримських татар. Ця держава не була агресивною, вона створювалася лише для оборони.

С. Дністрянський робить висновок, що Україна має всі історичні та правові підстави для національного самовизначення, утворення власної державності на своїй етнічній території. Майбутню незалежну українську державу він уявляв як народну республіку, влада в якій належить народові та обраним органам і здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу й судову.

Володимир Старосольський

Правознавець і політолог *Володимир Старосольський* (1878—1942) сформулював концепцію побудови української державності, засновану на поєднанні національного й соціально-класового чинників у цьому процесі. Свої погляди він виклав в основному у працях «Теорія нації» (1922), «Політичне право», «Держава і політичне право» (1924).

Автор виходив з того, що в розумінні нації існують два основних підходи: атомістичний і психологічний. Перший трактує націю як суму якоїсь кількості людських одиниць, що відрізняються від інших спільними ознаками. Такими ознаками можуть бути мова, культура, територія тощо. За такого підходу нації не притаманна вища, об'єднуюча її цілість, і вона не існує як правовий суб'єкт. За психологічного підходу націю розуміють як окрему цілість, окремий суб'єкт із власним життям, волею, долею. На основі цього підходу В. Старосольський стверджує, що нація є витвором психології, а не раціонального мислення. Тому інтерес для неї має інше значення, ніж для доцільно утворених спілок. Інтерес допомагає створенню нації шляхом впливу на настрої і почуття людей. Виникнувши, нація стає до певної міри незалежною від інтересу й сама починає вирішувати долю притаманних їй інтересів.

Джерелом існування національної спільноти, її життєдайною енергією є прагнення до політичної самостійності, яке історично проявляється як боротьба за власну державу. Рушійними силами цієї боротьби є не тільки національні, а й класові інтереси. Детально аналізуючи джерела формування української національної ідеї в її етнічному, соціальному й геополітичному вимірах, В. Старосольський робить висновок про те, що ця ідея завжди була пов'язана з синтезом національного та соціального визволення. Широкі маси народу, які брали участь у боротьбі за національне визволення, пов'язували з ним і своє соціальне визволення. Поразки в національно-визвольній боротьбі траплялися саме тому, що сили, які очолювали цю боротьбу, у вирішальний момент ігнорували котрусь із складових української національної ідеї заради здобуття власних вигод і привілеїв. У результаті вони втрачали довіру й підтримку всього народу, і чергова визвольна війна ставала «кінцем великого титанічного розмаху і початком нової руїни». Через втрату народної підтримки українські правлячі верстви ставали зденационалізованими й починали служити загарбникам. Проте В. Старосольський не абсолютизував значення класового чинника в суспільному розвитку, як це робили марксистки. Він виокремлював три шляхи побудови держави: на основі економічних інтересів, політичних інтересів і національної єдності.

Контрольні запитання

1. Якими є основні етапи розвитку політичної думки в Україні?
2. Чим характеризуються ліберальні та автономнофедералістичні ідеї М. Драгоманова?
3. Чим характеризується концепція побудови української державності В. Старосольського?
4. Хто був головним ідеологом українського націоналістичного руху?
5. Які видатні пам'ятки політичної думки Київської Русі Вам відомі?

Література: [1] С. 123-163; [3] С. 130-162; [4] С. 75-100; [5] С. 101-168; [6] С. 81-132; [8] С. 79-130; [14] С. 51-65; [17] С. 168-270; [31] С. 7-140; [32] С. 6-150.

ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ 4. ПОЛІТИЧНА ВЛАДА ТА СИСТЕМНИЙ ВИМІР ПОЛІТИКИ

ЛЕКЦІЯ 5. ПОЛІТИЧНА ВЛАДА ТА ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА

1. Влада як системо утворюючий чинник політичної системи.
2. Основні концепції політичної влади.
3. Форми та механізм політичної влади.
4. Поняття легітимності та принцип поділу влади.
5. Поняття та структура політичної системи.
6. Функції та типологія політичної системи.
7. Політична система України.

Влада як системо утворюючий чинник політичної системи.

Влада є складним за сутністю й багатоманітним за формами вияву явищем суспільного життя. Існує багато різних концепцій і визначень цього поняття. За вихідне й найпростіше можна взяти визначення влади як вплив однієї частини суспільства (індивіда, групи, організації тощо) на поведінку іншої у бажаному для себе напрямі. Уже з такого елементарного визначення видно, що влада є відношенням, отже, передбачає наявність двох сторін. Будь-яке відношення є взаємодією його сторін. Основною особливістю владного відношення є переважний, визначальний вплив однієї його сторони на іншу. Тому сторону з переважним впливом доцільно називати суб'єктом, а сторону, яка цього впливу зазнає, — об'єктом владного відношення. Суб'єктами влади можуть бути індивіди, соціальні групи, організації тощо. Очевидно, що влада не є властивістю не тільки об'єкта, а й суб'єкта. Вона виступає саме як відношення між ними і не існує як без суб'єкта, так і без об'єкта.

У науці є різні підходи до пояснення причин владних відносин. Поширеним є *біологічний* підхід, який визнає владу притаманною біологічній природі людини. А оскільки біологічна природа людини і тварин є спільною, то визнається наявність владних відносин не тільки в суспільстві, а й у тваринному світі. Витоки біологічного підходу до розуміння влади кореняться ще в античній філософії. Арістотель, наприклад, розглядав владу в суспільстві як продовження влади в природі.

Справді, переважний вплив є і в тваринному світі. Одні тварини бувають сильнішими від інших і можуть нав'язувати їм поведінку, в середовищі ссавців поширеним явищем є наявність ватажків, яким підпорядковується стадо чи зграя. Однак між відносинами в суспільстві та у тваринному світі існує принципова відмінність. Відносини в суспільстві мають свідомий характер, тоді як у тваринному світі вони зумовлюються інстинктами і рефlekсами. Владні відносини є саме свідомими відносинами. Суб'єкт влади здійснює свідомий вплив на поведінку об'єкта, спрямовуючи її в певному напрямі.

Інший підхід до розуміння влади — *антропологічний* — пов'язує поняття політичної влади, а отже, й політики з суспільною природою людини і поширює його на всі соціальні, в тому числі й докласові, утворення. Прихильники цього підходу доводять наявність політичної влади на всіх етапах розвитку суспільства.

На відміну від антропологічного *політологічний* підхід до розуміння влади, який ґрунтується на органічному зв'язку влади й політики, пов'язує їх існування лише з певними етапами суспільного розвитку, для яких характерною є наявність спеціальних суспільних інститутів здійснення влади, насамперед держави.

Будемо виходити, отже, з того, що влада, владні відносини притаманні будь-якому суспільству, але не тваринному світові, тоді як політична влада, політико-владні відносини характерні лише для певних етапів суспільного розвитку.

Оскільки влада є суто суспільним відношенням, у якому і задіяні наділені свідомістю і волею люди, а переважний і вплив одних людей на інших є вольовим відношенням між ними, то *влада* може бути визначена як *вольове відношення між людьми*, тобто таке відношення, за якого одні люди можуть нав'язувати свою волю іншим.

М. Вебер у зв'язку з цим зазначав: «Влада означає будь-яку можливість проводити всередині даних соціальних відносин власну волю навіть всупереч опору, незалежно від того, на чому така можливість заснована». Російський політолог Ф. М. Бурлацький також вважає, що «влада є реальною здатністю здійснювати свою волю в соціальному житті, нав'язуючи її, якщо необхідно, іншим людям».

Специфічною ознакою влади як суспільного відношення виступає домінування владної волі, а не просто впливу. Цим влада відрізняється від останнього, який є дещо ширшим явищем.

Як вольове відношення влада існує в потенціальній і реальній формах. Потенціальною є влада, що не виявила себе. Вона не менш істотна, ніж реалізована влада. Усвідомлення наявної, хоча й не реалізованої влади, справляє на її потенціальні об'єкти сильний дисциплінуючий та організуючий вплив, іноді не менш сильний, ніж реально діюча влада.

Нав'язування одними людьми своєї волі іншим може здійснюватись із використанням різних засобів — примусу, права, авторитету тощо. Залежно від засобів здійснення влади розрізняються різні її види — економічна, соціальна, політична, духовно-інформаційна, сімейна тощо. Глибинним джерелом економічної влади є відмінності у відношенні людей до власності на засоби виробництва. *Економічна влада* — це об'єктивно зумовлені матеріальними потребами життя суспільства відносини, в яких власник засобів виробництва підпорядковує своїй волі волю інших учасників процесу виробництва. Засобами такого підпорядкування можуть бути як безпосереднє володіння власністю, так і контроль над нею, а також кошти, цінні папери, договірні зобов'язання тощо. Використовувані офіційно, ці засоби мають відповідне правове закріплення.

Якщо економічна влада передбачає розподіл матеріальних благ, то *соціальна* означає розподіл благ соціальних. Вона пов'язана з визначенням статусу різних груп у структурі суспільства, посад, прав та обов'язків, наданням соціальних послуг у сфері освіти, охорони здоров'я, забезпечення житлом тощо, а також розподілом доходів, різноманітних пільг і привілеїв.

Духовно-інформаційна влада — це організація духовного виробництва в усіх його формах і здійснення інформаційного та ідеологічного впливу. Ця влада реалізується за допомогою засобів духовно-інформаційного впливу на людей. Такими засобами можуть бути мораль, релігія, ідеологія, мистецтво, наукові знання, інформація про поточні події суспільного життя тощо.

Одним із різновидів влади в суспільстві є *сімейна влада* — побудований на силі авторитету вплив одного або декількох членів сім'ї на її життєдіяльність. Цей авторитет, як і будь-який авторитет узагалі, не можна створити за допомогою права чи примусу. Він є виявом поваги одних членів сім'ї до інших, результатом визнання їхнього життєвого досвіду, трудових заслуг тощо.

Політична влада. Політична влада є найважливішим видом влади в суспільстві. Оскільки основні види влади — економічна, соціальна, духовно-інформаційна, сімейна — розрізняються залежно від засобів їх здійснення і мають специфічні особливості, то й

політична влада мусить мати притаманні лише їй особливості й засоби здійснення. В політологічній літературі немає визначеності щодо особливостей політичної влади.

Специфіка державної влади, отже, полягає в тому, що вона: по-перше, здійснюється спеціальним апаратом; по-друге, поширюється на всю територію країни; по-третє, наділена монополією на прийняття законів та застосування примусу.

Політична влада здійснюється не тільки державою, а й іншими політичними інститутами — політичними партіями, громадсько-політичними організаціями, органами місцевого самоврядування. Відповідно можна виокремити владу політичних партій, громадських організацій, органів місцевого самоврядування як форми політичної влади. На відміну від державної влади, яка має загальний характер і поширюється на всю територію країни й суспільство в цілому, влада політичних партій і громадських організацій здійснюється лише в межах цих партій та організацій. Вона ґрунтується як на правових нормах, установлених державою, так і на політичних нормах, які не є правовими і діють лише в межах політичних партій і громадських організацій. Такі норми закріплюються у статутах партій і громадських організацій і стосуються визначення прав та обов'язків їх членів, внутрішньопартійної діяльності тощо. А це означає, що засобами здійснення політичної влади виступають не тільки правові, а й політичні норми як такі, що діють всередині недержавних політичних організацій та у стосунках між ними.

Норми права як засіб регулювання суспільних відносин і здійснення політичної влади передбачають наявність примусу щодо їх дотримання. Носієм такого примусу є лише держава. Природу державної влади характеризує передусім її здатність домагатися здійснення тих чи інших цілей за допомогою примусу. Державна влада не обов'язково застосовує примус для виконання її настанов. Вона може домагатися своїх цілей також іншими засобами — економічними, соціальними, ідеологічними тощо. Однак саме держава наділена монополією на те, щоб примусити членів суспільства до виконання її настанов.

Державна влада поділяється на законодавчу, виконавчу й судову і здійснюється за допомогою спеціального апарату на всій території, на яку поширюється державний суверенітет. На відміну від влади держави влада органів місцевого самоврядування поширюється лише на певну частину території держави і значною мірою здійснюється на громадських засадах. Влада органів місцевого самоврядування ґрунтується як на загальнодержавних правових нормах, так і на нормативних актах самих цих органів, дія яких поширюється лише на підпорядковану їм територію.

Влада існує і функціонує не тільки в різних сферах суспільства, а й на різних рівнях його структури: суспільному, асоціативному та персоналізованому.

Таким чином, *політична влада* — це реальна здатність одних людей проводити свою волю стосовно інших за допомогою правових і політичних норм.

Конкретизуючи характеристику політичної влади, можна виокремити такі її основні особливості: верховенство, публічність, моноцентричність, легальність, різноманіття ресурсів. *Верховенство* політичної влади полягає в обов'язковості її рішень для інших видів влади, суспільства в цілому. Вона може обмежити вплив інших видів влади, наприклад економічної чи духовно-інформаційної, або й узагалі припинити функціонування окремих їхніх суб'єктів. *Публічність* (від лат. публісиз — суспільний, народний) політичної влади означає її суспільний, безособовий і відкритий характер. На відміну від існуючої в невеликих групах приватної особистої влади, наприклад сімейної, політична влада реалізується від імені і в межах усього суспільства і звертається за допомогою права до всіх його членів.

Моноцентричність політичної влади проявляється в наявності єдиного центру прийняття рішень, які стосуються всього суспільства. Таким центром є держава, її вищі органи. На відміну від політичної влади інші види влади (економічна, соціальна, духовно-інформаційна) є поліцентричними, вони здійснюються багатьма незалежними один від одного центрами — підприємствами, соціальними фондами, засобами масової інформації тощо. В демократичному суспільстві немає такого органу, який би зосереджував у своїх руках усю повноту економічної, соціальної чи духовно-інформаційної влади.

Легальність політичної влади означає її законність, зокрема щодо існування самої влади та застосування нею примусу. Детальніше про легальність політичної влади мова йтиме нижче.

Нарешті, ще однією особливістю політичної влади є *різноманіття її ресурсів*, тобто засобів здійснення. Політична влада використовує не тільки примус, а й економічні, соціальні, духовно-інформаційні засоби. При цьому найважливішими засобами її здійснення є правові й політичні норми.

Важливою особливістю влади взагалі, політичної зокрема, є її *кумулятивний характер*, пов'язаний з ресурсами влади. Кумуляцією (від лат. кумуляціо — скупчення) найчастіше називають концентрацію енергії вибуху в певному напрямі, а у більш загальному плані — посилення дії того чи іншого процесу в результаті поєднання дії його складових. Виявом кумуляції є кумулятивний ефект. Стосовно влади кумулятивний ефект проявляється у зростаючому нагромадженні влади та значному посиленні її впливу в результаті взаємодії різних видів і ресурсів влади. Так, економічна влада, засобами реалізації якої є власність на засоби виробництва, гроші, повноваження в межах керівних посад в економічних структурах, створює можливості для оволодіння владою політичною, наприклад шляхом фінансового забезпечення перемоги на виборах. Наявність економічних ресурсів відкриває доступ і до духовно-інформаційної влади. Оволодіння засобами масової інформації, у свою чергу, створює можливості для інформаційного впливу на суспільство і владу, зайняття провідних політичних позицій, отримання доходу. Але найбільші можливості створює оволодіння політичною владою, особливо державною. Політична влада відкриває доступ до економічної, соціальної і духовно-інформаційної влади, дає можливість зосереджувати в руках конкретних осіб величезні економічні, соціальні та інформаційні ресурси.

В результаті зосередження в руках небагатьох осіб ресурсів економічної, політичної, соціальної та духовно-інформаційної влади утверджується олігархічна форма державного правління, коли країною править фактично у власних інтересах невелика група найбагатших людей. Олігархічна форма правління наявна, зокрема, в тоталітарних державах, де вся повнота економічної, політичної, соціальної і духовно-інформаційної влади зосереджується в руках партійної верхівки.

У демократичних політичних системах існують застереження проти концентрації в одних руках різних видів і ресурсів влади. Такими застереженнями, зокрема, є: поділ Державної влади на законодавчу, виконавчу судову гілки; розподіл влади між державою, політичними партіями, групами інтересів, органами місцевого самоврядування; антимонопольне законодавство; заборона на суміщення посад на державній службі з деякими іншими посадами; декларування вищими посадовими особами держави доходів, майнового стану та інтересів в економічній сфері; громадський контроль за здійсненням державної влади тощо. Однак за формальної наявності подібних застережень реально вони можуть не діяти, і влада в декларативно демократичній державі фактично матиме олігархічний характер. Через нерозвиненість інститутів демократії олігархічне правління тією чи іншою мірою проявляється, зокрема, в багатьох посттоталітарних державах, у тому числі в Україні.

Багатоманітними є *функції політичної влади*. Вони збігаються з функціями політики, найважливішим засобом здійснення якої є влада, а в кінцевому підсумку — з функціями різних політичних інститутів. Найважливішою функцією політичної влади, як і політики, є *керівництво та управління суспільством у цілому та його складовими*. З цією метою політична влада розробляє відповідно до конкретних умов, економічного й політичного становища країни стратегію і тактику управління суспільством. Розробляється конкретна політика щодо різних соціальних спільностей, політика забезпечення влади ресурсами, ставлення до політичної опозиції тощо. В результаті реалізується така функція політичної влади, як *інтеграція суспільства* на основі врахування та узгодження соціальних інтересів.

Однією з важливих функцій політичної влади є *оптимізація політичної системи* відповідно до цілей і завдань правлячих сил. Ті сили, які оволодівають політичною владою, прагнуть змінити

політичну систему відповідно до проголошуваних ними цілей і завдань. Однак при цьому вони мусять зважати на інтереси й потреби інших політичних сил, щоб не дестабілізувати обстановку в країні, уникати загострення політичного й соціального протистояння. *Забезпечення політичної стабільності* в країні також є однією з основних функцій політичної влади. У різних державах політичній владі вдається це неоднаковою мірою. Однак виконати таку функцію у кінцевому підсумку прагне будь-яка політична влада, оскільки стабільність є основою її існування.

Політичне керівництво та управління суспільством, соціальна інтеграція, оптимізація політичної системи, забезпечення політичної стабільності є основними функціями політичної влади. Загальні організаційні й регулятивні функції політичної влади конкретизуються в політиці у багатьох видах політичної діяльності: управлінні, прийнятті рішень, виборі цілей, визначенні завдань, виконавців, їх підборі, орієнтації в політичних і неpolітичних ситуаціях тощо.

Концепції влади

Політична влада є багатоманітним суспільним явищем. Розкриттю цієї багатоманітності, різних сторін та аспектів політичної влади сприяють різні концепції влади, основними з яких є телеологічна, реляціоністська, системна, біхевіористська, психологічна

Телеологічна (від грец. теліеоз — мета, результат, кінець) *концепція* влади характеризує її як здатність досягнення поставлених цілей, одержання намічених результатів. При цьому владу розуміють досить широко — не тільки як стосунки між людьми, а й як взаємодію людини з довкіллям. У межах телеологічної концепції йдеться не тільки про владу людини над людиною, а й про владу людини над природою. Ця концепція наголошує на цілеспрямованому характері влади, проте тлумачить її занадто широко, включаючи в систему владних відносин і природу.

Реляціоністська (від франц. relation — відношення, зв'язок) *концепція* влади розглядає її як відношення між двома партнерами, коли один із них — суб'єкт — справляє визначальний вплив на іншого — об'єкт. Суб'єктом і об'єктом можуть виступати як окремі індивіди, так і різноманітні групи та організації. Влада — це взаємодія суб'єкта і об'єкта, яка виявляється в тому, що суб'єкт контролює об'єкт за допомогою певних засобів. Такі відносини є конфліктними і складають суть політики.

Існують три основні різновиди реляціоністської концепції влади: спротиву, обміну ресурсами й розподілу сфер впливу. Концепція спротиву розглядає владні відносини як такі, за яких суб'єкт долає спротив об'єкта. Концепція обміну ресурсами виходить із нерівномірності розподілу ресурсів у суспільстві і трактує владу як таке відношення, коли суб'єкт нав'язує свою волю об'єкту в обмін на надання останньому певних ресурсів. Концепція розподілу сфер впливу має на меті пом'якшення недемократичного характеру владних відносин як панування і підкорення. За цією концепцією владні відносини в кожному окремому випадку є пануванням — підкоренням. Однак у масштабі всього суспільства наявний баланс владних відносин між суб'єктами і об'єктами, оскільки з часом і в різних сферах впливу вони міняються місцями: суб'єкти стають об'єктами і навпаки. Якщо, наприклад, наймач робочої сили диктує умови праці найманому працівникові, то останній, у свою чергу, через профспілкову організацію може контролювати самого наймача. Правляча партія може перетворитися на опозиційну, а опозиційна — стати правлячою. Рядовий виборець може стати політиком, а той — рядовим виборцем тощо.

Реляціоністська концепція влади слушно наголошує на тому, що влада є вольовим відношенням між людьми, за якого суб'єкт тим чи іншим чином долає спротив об'єкта, що суб'єкти та об'єкти владних відносин можуть мінятися місцями. На базі цієї концепції визначаються шляхи, методи й засоби впливу на суспільство з метою Досягнення соціальної злагоди і забезпечення політичної стабільності. До них належать, наприклад, стимулювання активності трудової діяльності, дотримання норм громадської поведінки тощо, проте реляціоністська концепція перебільшує можливості для об'єкта стати суб'єктом влади. Владні відносини є результатом об'єктивно зумовленого суспільного поділу праці, який не вирізняється

динамізмом. Поділ на владарюючих і підвладних є одним з найбільш сталих у суспільстві. Зрештою, існує величезна різниця між, наприклад, державною владою, в розпорядженні якої є різноманітні ресурси, і владою тієї ж профспілки, основним засобом впливу якої виступає сама організація.

Системна концепція влади розглядає владу як систему утворююче відношення в політичній системі суспільства. Влада, що в політичній системі виступає як політична влада, з'єднує всі елементи системи в єдине ціле. Основне призначення політичної влади полягає в тому, щоб забезпечувати стабільність у суспільстві, а для цього вона повинна регулювати відносини між людьми й суспільством у цілому, в тому числі й державно-політичними інститутами. Влада покликана вирішувати суперечність між необхідністю організованості й порядку в суспільстві та багатоманітністю інтересів членів суспільства, між якими виникають конфлікти. Влада з'єднує всі елементи політичної системи таким чином, щоб це сприяло збалансованому стану як самої системи, так і суспільства в цілому.

Системний підхід до розуміння влади застосовується на трьох рівнях: політичної системи суспільства в цілому; окремих складових системи; відносин між самими індивідами. Якщо системна концепція в поясненні феномену влади йде від політичної системи суспільства до індивіда, то *біхевіористська* (від англ. behavior — поведінка) *концепція* зорієнтована у зворотному напрямі. Біхевіоризм розглядає владу як особливий тип поведінки, за якої одні люди командує, а інші підкоряються. Тому цю концепцію називають іще поведінковою. Подібно до реляціоністської концепції вона розглядає владу як відношення панування і підкорення, однак головну увагу зосереджує на особливостях людей, мотивах їхньої поведінки в боротьбі за владу. При цьому прагнення до влади проголошується домінуючою рисою природи людини, яка визначає її політичну поведінку. Наголошується, що у прагненні до влади важливу роль відіграють ті блага і привілеї, які отримують наділені владою люди. З набуттям влади пов'язано отримання матеріальних благ, свободи, престижу, безпеки тощо.

У межах біхевіористської концепції влади виокремлюються три основні моделі трактування влади: силова, ринкова та ігрова. Силова модель виходить з того, що головним мотивом політичної поведінки людини є її прагнення до влади. Набута влада, у свою чергу, стає засобом досягнення інших благ. Оскільки владні прагнення людей є різноспрямованими, то головне завдання політичної влади полягає в тому, щоб забезпечити оптимальне співвідношення, баланс сил як владних вольових прагнень.

Ринкова модель біхевіористської концепції влади ґрунтується на тому, що за умов ринкової економіки влада також стає товаром. На цей товар, як і на будь-який інший, поширюються відносини попиту і пропозиції. В результаті виникає своєрідний ринок влади зі своїми покупцями і продавцями та менеджерами як посередниками між ними. Вони, зокрема, готують кандидатів на владу і забезпечують їх перемогу на виборах. Ігрова модель влади розглядає владні відносини, боротьбу за владу як своєрідну гру, що відбувається за певними правилами.

У частині мотивації політичної поведінки біхевіоризм є різновидом *психологічної концепції* влади. Головною особливістю цієї концепції є пояснення владних відносин психологічними мотивами. В одних випадках, наприклад у біхевіоризмі, постулюється воля до влади як її джерело, в інших — прагнення людини до влади, особливо володіння владою, пов'язуються з необхідністю суб'єктивної компенсації нею притаманних їй фізичних чи духовних вад. Деякі дослідники психологічні основи волі до влади шукають у підсвідомих мотивах, у тому числі сексуальних. Стверджується, зокрема, що у психіці людини є структури, які сприяють тому, що вона підсвідомо віддає перевагу рабству перед свободою заради уникнення відповідальності, власної захищеності й заспокоєння за допомогою любові до володаря. Ці та інші різновиди психологічної концепції влади допомагають з'ясувати механізми мотивації влади, як відносин панування і підкорення.

Існують також інші концепції влади — інструменталістська, структуралістська, функціональна, конфліктологічна тощо. Кожна з них розкриває якусь особливість чи сторону влади.

Ресурси й легітимність політичної влади

Під *ресурсами влади* нерідко розуміють засоби її здійснення. Однак цей термін дещо ширший — ним позначаються не стільки задіяні, скільки потенціальні засоби здійснення влади, тобто такі, які можуть бути використані, але ще не використовуються або ж використовуються недостатньо. Сукупність усіх можливих і фактично використовуваних ресурсів владарювання є *потенціалом влади*. Врахування ресурсів владарювання і ресурсів спротиву владній волі дає можливість визначити силу влади.

Ресурсами влади можуть бути наявні у розпорядженні її суб'єкта і важливі для об'єкта цінності, наприклад предмети споживання, кошти тощо, або засоби, здатні вплинути на внутрішній світ, мотиви поведінки об'єкта, — преса, радіо, телебачення, засоби мистецтва, або знаряддя, за допомогою яких можна позбавити людину тих чи інших цінностей аж до життя включно, — каральні органи, зброя тощо.

Різноманітні ресурси влади можуть класифікуватись за різними ознаками. Так, за характером вони поділяються на утилітарні, примусові та нормативні. *Утилітарні* (від лат. утилітаз — користь, вигода) *ресурси* — це матеріальні й соціальні блага, пов'язані із задоволенням повсякденних інтересів і потреб людини. Це можуть бути кошти, промислові та продовольчі товари, послуги у сфері охорони здоров'я, освіти, забезпечення житлом, різноманітні пільги і привілеї тощо. За їх допомогою влада, особливо державна, може залучити на свій бік не тільки окремих осіб, а й цілі верстви населення. Типовим прикладом є встановлений у більшості країн світу особливий соціальний статус державних службовців, лояльність яких стосовно влади «купується» низкою встановлених для них пільг і привілеїв. Загальним правилом також є привілейований соціальний статус військовослужбовців офіцерського складу, особливо вищого, працівників каральних органів, провідних ідеологів тощо, які слугують опорою політичного режиму.

Примусові (силові) ресурси влади — це заходи адміністративного і кримінального впливу. Вони передбачають встановлення державою в законодавчому порядку адміністративної і кримінальної відповідальності. У першому випадку йдеться про юридичну відповідальність за адміністративне правопорушення — винну дію або бездіяльність, яка порушує громадський порядок, правила прикордонного режиму, руху транспорту, митні правила, правила полювання, рибальства тощо. Заходами адміністративного покарання можуть бути попередження, штраф, адміністративний арешт, конфіскація предметів контрабанди та ін. Кримінальна відповідальність означає, що особа, яка здійснила злочин, зобов'язана відповідати за свою дію. Заходи покарання визначаються вироком суду. Це можуть бути позбавлення волі, примусові роботи, конфіскація особистого майна і навіть позбавлення життя.

Нормативні ресурси влади — це різноманітні соціальні норми, що регулюють багатоманітні суспільні відносини. Найважливішими з них у здійсненні політичної влади є правові й політичні норми, про які йшлося вище. Політична, у тому числі державна, влада може здійснюватись і на основі таких норм, які не мають формалізованого характеру, наприклад норми моралі, традиції, звичаї, ритуали тощо.

Розмежування утилітарних, примусових і нормативних ресурсів політичної влади є досить умовним. Так, використання утилітарних і примусових ресурсів здебільшого теж регулюється відповідними нормами. Дія нормативних правових ресурсів спирається на силу державного примусу й може підкріплюватися утилітарними ресурсами.

Відповідно до основних сфер життєдіяльності суспільства виокремлюються економічні, соціальні й духовно-інформаційні ресурси влади. Про них також мова йшла вище при характеристиці основних видів влади.

Специфічним — демографічним — ресурсом політичної влади є сама людина. Люди виступають універсальним ресурсом влади вже тому, що створюють інші ресурси. Велике

значення має також кадровий потенціал політичної влади, який складають наділені владними повноваженнями особи.

Використання ресурсів влади перетворює її з можливої на дійсну, яка може виявлятися в таких формах, як панування, керівництво, управління, контроль.

Панування є таким механізмом здійснення влади, який набуває форми соціальних інститутів і передбачає поділ соціальних груп на пануючі й підлеглі, ієрархію і соціальну дистанцію між ними, виокремлення та відокремлення особливого апарату управління. Панування нерозривно пов'язане з владою, є формою її суспільної організації. Воно проявляється в економічній, політичній та ідеологічній формах. Економічне панування виступає як контроль над засобами виробництва, самим виробництвом та розподілом його продуктів. Політичне панування полягає в контролі над використанням державної влади, а ідеологічне проявляється у монопольному становищі в суспільстві тієї системи ідей і поглядів, яка обґрунтовує справедливість існуючих економічних, соціальних і політичних порядків.

Марксизм наголошує на класовому характері панування у класовому суспільстві, обумовленості його соціально-економічними відносинами, передусім відносинами власності на засоби виробництва. М. Вебер розумів панування дещо ширше. Воно, на його думку, означає ймовірність того, що накази викличуть підкорення у певної частини людей.

Керівництво на рівні суспільства — це діяльність щодо визначення основних цілей соціальних систем та інститутів, а також шляхів їх досягнення, стратегії суспільного розвитку. У вузькому розумінні керівництво — це робота керівника з підлеглими в безпосередньому контакті щодо вирішення службових завдань. Керівництво здійснюється на основі вертикальних зв'язків, відносин субординації і вимагає безумовного підкорення виконавця керівникові. Воно виступає передусім як відношення між різними статусами, рівнями адміністративної структури, що має під собою правову основу і проявляється у вигляді однієї залежності одного працівника від інших. Політичне керівництво — це здатність класу, групи, індивіда чи партії здійснювати свою політичну лінію шляхом впливу різними методами й засобами влади на суспільство в цілому та його різноманітні складові.

Управління — це використання повноважень влади у формуванні цілеспрямованої поведінки об'єктів. Для забезпечення політичного управління відповідно до потреб суспільства важливо не тільки мати владу, а й уміти скористатися нею. Це вміння полягає, зокрема, в приведенні політичних відносин у відповідність до дії об'єктивних закономірностей суспільного розвитку. Держава має цілу систему органів, основною функцією яких є контроль за дотриманням правових норм. Це, зокрема, суди, прокуратура, органи внутрішніх справ тощо. Функцію контролю виконують також партії, громадські організації, органи місцевого самоврядування. За допомогою контролю забезпечується певна організація суспільного життя, реалізується принцип зворотного зв'язку об'єктів і суб'єктів влади.

Контроль — це здатність суб'єктів влади постійно стежити за тим, як реалізуються настанови влади — закони, укази, розпорядження тощо.

Процес здійснення влади у зазначених формах упорядковується й регулюється за допомогою спеціального механізму влади — *системи організації* та норм їх влаштування й діяльності. Стосовно суспільства механізмом влади виступають державні органи, право, політична система в цілому. Кожний із інститутів цієї системи притаманними йому засобами у відповідних формах бере участь у здійсненні політичної влади, прийнятті рішень з питань внутрішньої і зовнішньої політики.

Поняття легітимності влади

Владні, особливо політико-владні, відносини в суспільстві є виявом існуючої у ньому нерівності, що надає цим відносинам у буденній свідомості певного негативного відтінку. Прагнення людини до влади, виконання владних функцій викликає в багатьох людей негативну реакцію також через силові методи й засоби управління та діяльності бюрократичних структур і посадових осіб, які частіше реалізують власні інтереси, ніж інтереси народу, хоча видають себе за піклувальників про загальне благо. Примусовий

характер політичної влади, негативний відтінок у сприйнятті її суспільною свідомістю породжують проблему легітимності влади.

Термін «легітимний» означає «законний». Однак значення цього терміна є дещо іншим. Поняття легітимності й легітимізму у цьому значенні виникли на початку XIX ст. у Франції, де вони виражали прагнення відновити владу короля як єдино законну, на відміну від влади узурпатора Наполеона. «Легітимістами» називали після Французької буржуазної революції 1830 р. прихильників королівської династії Бурбонів. Відповідно, легітимістами стали називати монархістів, прибічників легітимної (законної) династії монархів, поваленої революцією. Тоді ж легітимізм набув також іншого значення — визнання даної державної влади і певної території держави на міжнародному рівні.

Вимога легітимності влади виникла як реакція проти насильницької зміни влади й насильницького перегляду державних кордонів. Але потреба в легітимності влади формувалася задовго до французької революції, в епоху монархій і станів. Вона виражала усвідомлення переваги загальновизнаного порядку над захопленням влади силою, свавіллям і порушенням загальновизнаних норм. Поступово склалося розуміння *легітимності політичної влади* як переконання підвладних і світового співтовариства у її правомірності, як визнання існуючої влади. Об'єктами легітимності виступають органи державної влади, управлінські структури, вищі посадові особи, політичні еліти в цілому, правові норми.

Нині легітимність вважається обов'язковою ознакою цивілізованої влади, визнання громадянським суспільством у кожній країні та світовим співтовариством її правомірності. Звичайно, легітимність зовсім не означає, що абсолютно всі громадяни приймають дану владу. В будь-якому суспільстві є опозиція здійснюваному політичному курсові, а також різного роду правопорушники та анархісти, що не ладнають із законом і владою. Легітимність влади означає прийняття її основною частиною суспільства. Такий стан передбачає визнання права суб'єктів влади встановлювати загальнообов'язкові правила поведінки, приймати закони та видавати розпорядження, а також високу правову культуру громадян.

Для характеристики політичної влади використовується також термін «легальний» (лат. легаліз, від легіз — закон), що означає «законний». *Легальна влада* — це влада, що встановлена законом і діє відповідно до нього.

Якщо легальність є формально-юридичною, то легітимність — соціокультурною характеристикою влади. Це означає, що легітимність може оцінюватися, навіть вимірюватися, наприклад, шляхом соціологічних опитувань, але не піддається повній формалізації.

Щодо головної ознаки, критерію легітимності існують дві основні точки зору. Згідно з ліберально-демократичною позицією легітимною потрібно визнавати тільки ту владу, яка сформована в результаті демократичних процедур. Влада, встановлена насильницьким шляхом, не визнається легітимною. Згідно з позицією політичного реалізму легітимність влади полягає не стільки у законності й демократизмі її встановлення, скільки в її здатності оволодіти складною ситуацією в країні, підтримувати в суспільстві стабільність. А це означає, що встановлена незаконним шляхом, наприклад у результаті революції чи воєнного перевороту, влада внаслідок її ефективності з часом може бути визнана громадянами та світовим співтовариством правомірною, тобто стати легітимною. Так було, наприклад, у Бразилії і Чилі, де встановлена в результаті воєнного перевороту державна влада наводила порядок у країні, забезпечувала соціальну й політичну стабільність у суспільстві, економічний прогрес і піднесення добробуту населення. Й навпаки, встановлена демократичним шляхом державна влада з часом може втратити підтримку громадян, наприклад у разі проведення нею згубних для суспільства «реформ» чи тотальної корупційності можновладців, і стати нелегітимною.

Основними причинами делегітимізації влади можуть бути такі: суперечність між пануючими в суспільстві універсальними цінностями та егоїстичними інтересами правлячої еліти; суперечність між популярною в суспільстві ідеєю демократії й недемократичною соціально-політичною практикою; відсутність у політичній системі механізмів реального

захисту інтересів народних мас та їх впливу на владу; бюрократизація і корумпованість державного апарату; націоналізм та етнічний сепаратизм у багатонаціональних державах, які проявляються в запереченні центральної влади; дезінтеграція правлячої еліти й державної влади, протистояння і зіткнення різних гілок влади; нездатність влади вирішити існуючі в суспільстві нагальні соціально-економічні проблеми тощо.

Правомірність підходу до проблеми легітимності влади з позиції політичного реалізму виявляється як усередині тієї чи іншої країни, так і в міжнародних відносинах. Стабільна та ефективна влада в кінцевому підсумку визнається і світовим співтовариством незалежно від способу її встановлення. Так, встановлену на початку ХХ ст. насильницьким шляхом радянську владу врешті-решт визнали всі провідні капіталістичні держави, оскільки вона виявилася спроможною забезпечити політичну стабільність і соціально-економічний прогрес суспільства. Стабільність соціально-економічної і політичної системи в конкретній країні є важливою ознакою легітимності влади.

Висновок про легітимність влади, тобто про наявність у громадян переконання в її правомірності, можна зробити на основі вільного вираження громадянами своєї волі щодо влади — на виборах чи референдумах. Хоча зв'язок між участю у виборах і легітимністю державної влади не є прямим та однозначним у всіх випадках, загалом можна стверджувати, що чим менша частка громадян, які беруть участь у виборах в органи державної влади, тим нижчий рівень її легітимності. Державна влада, органи якої формуються всього 10—20 відсотками виборців, узагалі викликає сумніви у правомірності її існування. Водночас висока частка участі громадян у виборах і референдумах сама по собі не є гарантією легітимності влади, оскільки така участь може бути відверто чи приховано примусовою. Авторитарні політичні режими для підтвердження своєї легітимності нерідко вдаються до проведення референдумів, створюючи умови для вияву їх підтримки населенням.

Крім виборів і референдуму, показниками легітимності влади можуть бути рівень примусу, який застосовується у здійсненні влади, наявність спроб скинення уряду чи лідера, вияви громадянської непокори, масовість демонстрацій на підтримку чи проти влади тощо.

Типи легітимності політичної влади

Знання про легітимність політичної влади істотно поглиблює її типологія, котра передбачає виокремлення і з'ясування особливостей різних типів легітимності. Найвідомішою в політології є типологія легітимності М. Вебера, який виокремив три основних типи легітимності політичного панування: традиційний, харизматичний і раціонально-легальний.

Традиційний тип легітимності влади ґрунтується на авторитеті традицій і звичаїв. Влада цього типу встановлюється відповідно до традицій і звичаїв і ними ж обмежується. Підвладні сприймають владу як належну тому, що так було завжди, вони звикли підкорятися владі й вірять у непорушність і священність здавна існуючих порядків. Традиційна легітимність найстійкіша, оскільки сталими є самі традиції і звичаї. Наочним прикладом легітимності цього типу є влада спадкоємця престолу.

Харизматичний тип легітимності політичного панування ґрунтується на вірі підвладних у незвичайні якості і здібності, винятковість правителя. Такий тип притаманний суспільствам з невисоким рівнем розвитку демократії і політичної культури його членів. Нерідко він виникає і в розвинених демократичних державах у кризові періоди, коли відчувається нагальна потреба в об'єднанні всіх верств суспільства навколо особи політичного керівника для виходу з кризи. При цьому свідомо культивується велич самої особи керівника, авторитет якого освячує владні структури, сприяє визнанню влади населенням.

Раціонально-легальний тип легітимності політичного панування базується на переконанні підвладних у законності (легальності) й доцільності (раціональності) встановлених порядків та існуючої влади. За цього типу легітимності органи влади та їхні керівники обираються через демократичні процедури й відповідальні перед виборцями, правлять не видатні особистості, а закони, на основі яких діють органи влади й посадові особи. Це — основний тип легітимності політичної влади в сучасних демократичних державах.

Оскільки він ґрунтується на довірі громадян до держави як політичного інституту, то називається ще інституціональним, на відміну від персоналізованого типу легітимності, пов'язаного з довірою до осіб керівників.

Названі типи легітимності політичної влади реально не існують у чистому вигляді. Кожний з них є поєднанням різних типів з переважанням тією чи іншою мірою якогось одного.

В політології виокремлюються також ідеологічний, структурний і персоналізований типи легітимності політичної влади.

Суть *ідеологічної легітимності* полягає в утвердженні й виправданні влади за допомогою ідеології, що вноситься в масову свідомість. Ідеологічна легітимність влади може бути класовою або етнічною залежно від того, хто є її суб'єктом, до кого вона звернена, на яких ідеях і цінностях ґрунтується. Комуністична ідеологія, в основі якої лежить ідея соціальної рівності, формує тип легітимності влади, пов'язаний з очікуванням і отриманням людиною від неї усіляких благ. Ліберальна ідеологія, що ґрунтується на ідеї індивідуальної свободи, навпаки, робить легітимною ту владу, яка надає людині гарантії індивідуальної свободи, не втручається в її особисті справи. Різновидом ідеологічної легітимності є ідентифікація об'єкта влади з її суб'єктом. Такий вид легітимності притаманний тоталітарному суспільству й досягається завдяки інтенсивній пропаганді з використанням гасел типу «Держава — це ми, трудящі», «Народ і партія єдині», «Плани партії — плани народу» тощо.

Одним із різновидів ідеологічної легітимності влади є *етнічна легітимність*, яка проявляється у формуванні владних структур, політичної еліти за національною ознакою. Етнічна легітимність розвивається за високої активності осіб корінної національності, маніпуляції ідеєю національної держави, неспротиві осіб некорінних національностей і веде до утвердження етнократії — влади націоналістичне налаштованої етнічної еліти. Феномен етнократії тією чи іншою мірою виявився в багатьох у минулому соціалістичних країнах та колишніх радянських республіках. Не уникла цього явища й незалежна Україна, про що свідчать, зокрема, заклики й намагання деяких політичних сил призначати на державні посади «патріотів», «свідомих українців» тощо.

Етнічна легітимність не має історичної перспективи, бо провідною тенденцією світового розвитку є утвердження раціонально-легального типу легітимності. На відміну від раціонально-легальної легітимності, розрахованої на свідомість, розум людей, ідеологічна легітимність ґрунтується на впливі не тільки на свідомість, а й на підсвідомість людей за допомогою методів переконання й навіювання. Вона є результатом односпрямованого процесу впливу влади на маси, який не передбачає зворотних зв'язків, активної участі мас у розробці тієї ж ідеології.

Структурна легітимність пов'язана з раціонально-легальною. Вона притаманна стабільним суспільствам, де заведений порядок формування владних структур став звичним. Люди визнають владу тому, що вона сформована на основі існуючих правил. Вони переконані у правомірності наявної політичної системи. Довіра до системи автоматично поширюється на осіб, які законним шляхом посіли в ній керівні посади.

Персоналізована легітимність ґрунтується на довірі до конкретної керівної особи. Така легітимність є близькою до харизматичної і може перетворитись у неї. Проте якщо харизматичного лідера ідеалізують, то стосовно лідера з персоналізованою легітимністю переважає раціональний підхід, розрахунок. Персоналізована легітимність підкріплюється ідеологічною і структурною легітимністю, тоді як харизма може протиставляти себе ідеологічним стереотипам та існуючим владним структурам.

Є й інші типи легітимності політичної влади. Так, за джерелами розрізняють *легітимність участі*, технократичну і примусу. Перша ґрунтується на залученні громадян до участі в управлінні суспільними справами, що створює обстановку причетності їх до політики, дає змогу громадянам відчувати відповідальність за її проведення і результати. *Технократична легітимність* ґрунтується на високій ефективності влади, здійснюваної висококваліфікованими фахівцями. *Легітимність через примус* виявляється в силовому

примушуванні громадян до визнання й виконання настанов влади. Сила є останнім аргументом влади, за допомогою якого вона прагне підвищити свою легітимність. Чим сильніший примус, тим нижчий рівень легітимності.

Легітимність влади проявляється не лише в загально-державному масштабі, а й на регіональному та місцевому рівнях. Визнаючи центральні органи державної влади, люди можуть не довіряти окремим органам публічної влади на місцях, де нерідко правлять за допомогою методів, далеких від демократії.

З легітимністю політичної влади тісно пов'язана її *ефективність* як ступінь здійснення владою тих функцій та очікувань, які покладає на неї більшість населення. Головним об'єктивним виявом ефективності державної влади є ступінь забезпечення нею прав і свобод громадян. Чим ефективніша влада, тим більшу підтримку населення вона має. Легітимність влади, підтримка її населенням, у свою чергу, сприяє підвищенню ефективності влади. Влада як забезпечення прав людини тим ефективніша, чим вищий є її авторитет і чим більшими ресурсами вона володіє.

Здатність влади забезпечити підкорення є її силою. *Сила влади* може ґрунтуватися на страхові або інтересі. Сила влади, заснованої на боязні покарання за непадкорення, нестійка й нетривала. Такій владі притаманна тенденція до ослаблення внаслідок природного прагнення людей позбутися постійного відчуття страху. Влада, яка базується на інтересі, є сильнішою. Особиста заінтересованість людей у владі спонукає їх до добровільного виконання владних розпоряджень. Така влада стабільна й довготривала.

Влада є засобом здійснення політики. Боротьба за оволодіння владою, її утримання й використання є найважливішим аспектом і змістом політики. Політичні сили, що приходять до влади, формують її різноманітні конкретні матеріалізовані структури — парламент, уряд, главу держави тощо. Ці структури починають здійснювати власну політику, яка стає вже засобом даної влади. Іншими словами, влада виявляється наслідком політики, а політика — наслідком влади. Це дає підстави вважати, що політика і влада пов'язані причиново-наслідковою взаємозалежністю.

Поняття політичної системи

Термін «система» увів у науковий оборот німецький біолог Л. фон Берталанфі в 20-х роках ХХ ст. для позначення процесів обміну клітки із зовнішнім середовищем. Він розглядав систему як сукупність взаємозалежних елементів, як цілісність. Відносини взаємозалежності означають, що зі зміною навіть одного елемента системи змінюється вся цілісність. Система розвивається завдяки тому, що реагує на всі сигнали ззовні й на вимоги своїх внутрішніх елементів.

Поняття «системи» на розгляд суспільства переніс Т. Парсонс, що представив суспільство як взаємодію чотирьох підсистем, які перебувають у відносинах взаємозалежності й взаємообміну: економічної, політичної, соціальної й духовної. Кожна з підсистем виконує певні функції, реагує на вимоги, які надходять зсередини або ззовні, а разом вони забезпечують життєдіяльність суспільства в цілому.

У політології поняття «політична система» було уведено в 50-х роках ХХ ст. американським політологом Д. Істоном, що створив теорію політичної системи. Це поняття було покликано відобразити два моменти:

- 1) цілісність політики як самостійної сфери суспільства, що представляє сукупність взаємодіючих елементів (партій, держави, лідерів, права й т.д.);
- 2) характер зв'язків політики із зовнішнім середовищем (економічною, соціальною, культурною сферами, іншими державами).

Введення поняття «політична система» мало й практичну спрямованість. Воно повинне було допомогти виявленню факторів, які забезпечують стабільність і розвиток суспільства, розкриттю механізмів узгодження інтересів різних груп.

Системний підхід вносить до політичного аналізу ідею багатоканальної, багатфакторної обумовленості. Вона базується на тому, що поряд із економічними чинниками та соціальними інтересами, а інколи і всупереч їм, політичні події та інститути

залежать також від культурного середовища, від національного менталітету, від традицій і звичаїв, від структури пануючих у суспільстві цінностей, від геополітичних умов, від ситуативного складу різних подій та інших обставин.

Поняття «політична система» ємне по змісту. Політичну систему можна визначити як сукупність політичних інститутів, суспільних структур, норм і цінностей, а також їхніх взаємодій, у яких реалізується політична влада й здійснюється політичний вплив. Тому в політичну систему включаються не тільки політичні інститути, які безпосередньо й активно беруть участь у політиці (держава, партії, лідери й т.д.), але й економічні, соціальні, культурні інститути, традиції, цінності, норми, що мають політичне значення й опосередковано впливають на політичний прогрес. Призначення всіх зазначених політичних і суспільних інститутів (у їхньому політичному значенні) полягає в тому, щоб розподіляти ресурси (економічні, матеріальні, технологічні й т.д.) і спонукувати населення до прийняття цього розподілу в якості обов'язкового для всіх.

Структура політичної системи

Політика, будучи відносно самостійною сферою, являє собою стійку взаємодію складових її елементів. Причому відносини між ними носять характер взаємозалежності. Це означає, що зміни в діяльності якого-небудь елемента приводять до змін у функціонуванні всієї системи. Сама політична система складається з підсистем, які й утворюють цілісність.

Основний елемент політичної системи – інституціональна підсистема. Вона являє собою сукупність інститутів (державних, партійних, суспільно-політичних), що виражають і представляють різні за значенням інтереси: від загальнозначущих до групових і часток.

Найважливішим інструментом реалізації суспільних інтересів є держава. Максимально концентруючи у своїх руках владу й ресурси, вона розподіляє цінності й спонукує населення до обов'язкового виконання своїх рішень.

Крім держави в інституціональну підсистему входять як політичні організації – партії, суспільно-політичні організації й рухи та ін., так і неполітичні організації, що мають значні можливості впливу на владу й суспільство. До таких, у першу чергу, можна віднести засоби масової інформації й церкву. Інститути влади й впливу виконують усілякі функції на основі різних норм – політичних, правових, моральних тощо. Вся сукупність норм, що регулюють політичні відносини, становить нормативну підсистему. Політичні й правові норми закріплюються в конституціях, уставах і програмах партій, правових актах, а також у постановах, рішеннях, указах владних органів. Через політичні норми владні структури доводять до відома суспільства свої цілі, визначають бажану модель поведінки.

Політичні норми знаходять своє вираження також й в існуючих політичних традиціях, обрядах і звичаях. Причому останні часом виконуються навіть більш старанно, ніж норми, закріплені законодавством.

Політичні й правові норми регулюють політичні відносини, надаючи їм упорядкованість, визначаючи бажане й небажане, дозволене й не дозволене з погляду зміцнення політичної системи.

Додержуючись таких формалізованих і неформалізованих правил, політичні суб'єкти вступають у взаємодії. Форми подібних взаємодій, заснованих на згоді або конфлікті (наприклад, між особистістю й державою; політичними системами різних країн), їхня інтенсивність і спрямованість створюють комунікативна підсистему.

Політичні взаємодії обумовлюються характером культурно-релігійного середовища, її однорідністю. Сукупність субкультур, релігійна система, що визначає пріоритетні цінності, переконання, стандарти політичного поведіння, політичну ментальність, становлять культурну підсистему. Вона надає загальнозначущі змісти політичним діям, відносинам різних суб'єктів, стабілізує суспільство й виступає основою взаєморозуміння й згоди.

Бажані моделі суспільства, відбиті в системі культурних цінностей й ідеалів, визначають сукупність способів і методів реалізації влади. Дана сукупність політичних технологій становить функціональну підсистему. Перевага методів примусу або згоди в реалізації владних відносин визначає характер взаємин влади й громадянського суспільства, способи його інтеграції й досягнення цілісності.

Всі підсистеми політичної сфери зв'язані відносинами взаємозалежності. Взаємодіючи один з одним, вони забезпечують життєдіяльність політичної системи, сприяють ефективній реалізації її функцій у суспільстві.

Концепція політичної системи Д. Істона

У США теорія політичної системи почала активно розвиватись від початку 50-х років. Системний підхід до аналізу політики вперше застосував американсько-канадський політолог *Девід Істон* (нар. 1917 р.). У своїх працях «Політична система» (1953), «Концептуальна структура для політичного аналізу» (1965), «Системний аналіз політичного життя» (1965) він доводить можливість і необхідність існування загальної теорії в політології як теорії політичної системи, розробляє концептуальну структуру цієї теорії, визначає її основні поняття та пропонує методи і способи практичної реалізації теоретичних положень.

Для теоретичного аналізу політичного життя за вихідну модель учений використав біологічні системи, які, взаємодіючи між собою та з довкіллям, зберігаються як стабільні системи. Система зазнає впливу середовища й сама активно впливає на нього для самозбереження і розвитку. Політична система, вважає Д. Істон, подібна до біологічних систем й існує в навколишньому середовищі, яке складають інші суспільні системи — економічна, соціальна, духовно-ідеологічна тощо.

Водночас політична система якісно відрізняється від інших суспільних систем. Головним показником відмінності є наявність певних меж між нею та її оточенням. Завдання науки про політику полягає у вивченні переходів, або обмінів, між системою та її оточенням як стабілізуючих, так і дестабілізуючих чинників самого існування та функціонування політичної системи. Основною одиницею аналізу політичної системи у зв'язку з цим Д. Істон визначив взаємодію. Від інших соціальних взаємодій взаємодія політичної системи з навколишнім середовищем, тобто політична взаємодія, відрізняється тим, що вона спрямована насамперед на авторитарний (примусовий) розподіл цінностей у суспільстві.

На основі цього політичну систему Д. Істон розглядав як сукупність взаємодій, які здійснюють індивіди в межах призначених для них ролей і які спрямовані на авторитарний розподіл цінностей у суспільстві. Здійснюється такий розподіл завдяки владі, що є атрибутом великої суспільно-політичної системи. Головне призначення політичної системи, за Д. Істоном, полягає у виконанні функції розподілу цінностей та примушенні більшості членів суспільства погодитися на нього на тривалий час. Невиконання системою цієї функції призводить до зростання напруження в системі і навіть до її руйнування.

Розглядаючи взаємодії політичної системи як із навколишнім середовищем, так і всередині самої системи, Д. Істон розрізняє їх на вході, всередині й на виході системи. На вході — це вимоги й підтримка, які надходять з навколишнього середовища, а на виході — рішення і дії. Вимогами є запити й потреби, що стосуються розподілу матеріальних благ і послуг, регулювання поведінки, комунікації та інформації тощо. Вимоги є формою вираження думок і дій індивідів і груп з приводу розподілу цінностей у суспільстві. Одні вимоги надходять з оточення політичної системи і є зовнішніми, інші виникають всередині самої системи.

Для збереження політичної системи в дії, крім вимог, необхідна й підтримка її суб'єктами та об'єктами політичного життя. Підтримка пов'язує маси людей з політичною системою. Вона охоплює всі варіанти позицій і поведінки груп та індивідів, які сприяють системі, і проявляється в різних формах: голосуванні на виборах, сплаті податків, дотриманні законів, повазі до влади, патріотизмі тощо. Найважливішим механізмом відбору вимог і підтримки в сучасному демократичному суспільстві Д. Істон вважає вибори органів влади та інші подібні форми політичного волевиявлення громадян.

Всередині політичної системи відбувається конверсія введених до неї вимог і підтримки — вони трансформуються і переробляються, в результаті чого виходом, тобто продуктом, системи є авторитарні рішення щодо розподілу цінностей у суспільстві та відповідні дії для їх здійснення. На виході системи можуть бути нові закони, субсидії, пільги, інформаційні кампанії, політичні заяви влади або вищих посадових осіб тощо. Продукт функціонування політичної системи, зауважує Д. Істон, слід відрізняти від результатів або наслідків реалізації прийнятих рішень.

Політична система, за Д. Істоном, це засоби, за допомогою яких вимоги за підтримки суб'єктів і об'єктів політики перетворюються в реальні дії. При цьому політична система забезпечує мобілізацію суспільних ресурсів на досягнення цілей і координацію зусиль членів суспільства у вирішенні політичних, економічних, соціальних і культурних проблем. Механізм функціонування політичної системи має в собі й елементи зворотного зв'язку, через які продукти виходу системи впливають на наступні вимоги й підтримку. Зворотний зв'язок є основним механізмом усунення напруження в суспільстві, але здійснити це можна лише за наявності у влади здатності реагувати на імпульси, що надходять до системи.

Нормальне функціонування системи, яка формує власні механізми адаптації та модернізації з притаманними їм специфічними способами й засобами трансформації вимог і підтримки, перетворює політичну систему на певний історичний період у саморегулюючий механізм, що забезпечує її самозбереження. Однак зовнішні впливи, дискретність дій системних механізмів, людський чинник можуть розладнувати систему, спричиняти її невірноваженість і навіть руйнування. Засобами, за допомогою яких можна уникнути напруження в політичній системі, її кризового стану, є зміни, пристосування, переорієнтація зусиль, зміна цілей тощо. А це означає, що політична система є не просто системою взаємодії елементів її структури, а виступає як функціонуюча, динамічна система, що постійно змінюється.

Модель політичної системи Г. Алмонда

Американський політолог *Габріель Алмонд* одним із перших застосував структурно-функціональний метод для дослідження політичної системи. Він розглядав політику як цілісну систему зі складною структурою, кожний елемент якої має певне призначення і здійснює специфічні функції, спрямовані на задоволення потреб системи. Системний і структурно-функціональний методи не заперечують, а навпаки, взаємно доповнюють один одного. Основна відмінність між ними полягає в тому, що перший метод акцентує увагу на цілісності і взаємозв'язках елементів структури системи, а другий — на функціях цих елементів і системи в цілому.

Політичну систему Г. Алмонд визначає як систему взаємодії, що виконує функції інтеграції і пристосування за допомогою застосування або загрози застосування більш чи менш законного фізичного примусу. Ці функції політична система виконує як усередині кожного конкретного суспільства, так і за його межами у відносинах з іншимисуспільствами. Політична система, за Г. Алмондом, є узаконеною силою, яка підтримує порядок і здійснює перетворення в суспільстві, що забезпечують його згуртованість і цілісність.

Як і будь-яка інша система, зазначає Г. Алмонд, політична система виконує два базових набори функцій — входу і виходу. Є чотири функції входу і три — виходу. Функції входу — це політична соціалізація й залучення до участі в політичному житті; артикуляція інтересів, тобто формування вимог, які відповідають реальним або уявним інтересам; агрегування, тобто поєднання інтересів; політична комунікація. Функції виходу — це розробка норм, застосування норм і контроль за дотриманням їх. Функції входу здійснюються недержавними формуваннями — політичними партіями, групами тиску, засобами масової інформації тощо, а функції виходу — державними органами. Так, функцію розробки норм виконують органи законодавчої влади, функцію застосування норм — органи виконавчої влади, а функцію контролю за дотриманням норм — судові

органи. Дві функції входу — політична соціалізація і політична комунікація — передбачають наявність сфери політичної діяльності. Так завдяки категорії «політична система суспільства» було поєднано в єдину систему основні поняття науки про політику.

Г. Алмонд зосереджує увагу на аналізі визначального значення стійких структур політичної системи. Поняття структури він визначає як доступну спостереженню діяльність, що формує політичну систему. Конкретна частина такої діяльності людей називається роллю. Ролі — це ті одиниці, з яких комплектуються всі соціальні системи, у тому числі політична. Політичні ролі є одним із основних компонентів політичної системи. Сукупності взаємозв'язаних ролей складають структури.

Визначаючи місце і значення функціональних вимог до політичної системи, Г. Алмонд вбачає її головне призначення в тому, щоб, відібравши з обмеженого числа альтернатив певну кількість необхідних для життєдіяльності суспільства цілей, втілити їх у конкретні дії.

Д. Істон і Г. Алмонд заклали основи різних варіантів концепції політичної системи й дали поштовх до розвитку теорії політичної системи суспільства в цілому. Кожний із варіантів досліджує різні сторони політичної системи суспільства, використовує особливий підхід до системного аналізу. Суть першого підходу (Д. Істон), який системи під кутом зору її складових підсистем, вивченні сукупності взаємозв'язків і взаємодій, що виникають всередині її. Суть другого підходу (Г. Алмонд), який нерідко називають макроскопічним, полягає в тому, що він на противагу першому концентрується на розгляді більш загальних характеристик, а саме на вивченні входів і виходів, а також зворотних зв'язків, які встановлюються між політичною системою та навколишнім середовищем.

Залежно від підходу політична система суспільства відповідно трактується у першому варіанті як система «взаємодій структурних елементів, за допомогою яких у суспільстві авторитарне розподіляються цінності» (Д. Істон), у другому — як система ролей або взаємодій структурних елементів, які виникають на вході і виході політичної системи та асоціюються «із застосуванням або загрозою застосування фізичного примусу» (Г. Алмонд).

Системний підхід до аналізу політичного життя набув досить значного поширення в західній, особливо американській, політології. Певний внесок в розробку теорії політичної системи зробили політологи У. Мітчел, К. Дейч, Н. Луман, Г. Пауелл, Д. Трумен та ін. Особливу увагу вони приділяли структурно-функціональному аналізу політичної системи суспільства в цілому та її окремих елементів, виокремленню внутрішніх ресурсів і зовнішніх чинників, що впливають на стан і функціонування політичної системи, визначенню характеру взаємозв'язків і взаємозалежностей внутрісистемних і міжсистемних відносин тощо. Таким чином, значення системного підходу до аналізу політики полягає в тому, що він дає можливість розглядати політичне життя суспільства, політичні явища і процеси не як розрізнені прояви суспільного життя, а як цілісну сукупність взаємопов'язаних елементів, яка, взаємодіючи з навколишнім середовищем, функціонує за власними закономірностями й виконує певні функції у суспільстві. Знаючи закономірності функціонування системних утворень, можна прогнозувати розвиток політичних процесів.

Поняття «політична система» є теоретичним інструментом, який надає змогу з'ясувати системні властивості різних політичних явищ. Системний підхід можна застосовувати у вивченні різних рівнів і форм політичного життя, яким притаманна певна цілісність. Такими рівнями і формами можуть бути окремі політичні інститути, держави, міжнародні утворення, світова спільнота в цілому — тією мірою, в якій вона має системний характер.

Найадекватнішим об'єктом системно-політичного аналізу є окремі держави. В межах окремих держав політичне життя найбільшою мірою проявляє себе як система, а політична система найповніше проявляє свою головну функцію — суспільної інтеграції, забезпечення єдності та цілісності суспільства. Тому поняття «політична система» найчастіше застосовують для аналізу політичного життя в межах окремих держав. Коли мова йде про політичну систему суспільства, то маються на увазі саме окремі держави.

Структура і функції політичної системи суспільства

Згідно з загальною теорією систем елементами системи вважаються її невід'ємні і взаємозв'язані складові. Наявність кожної з них необхідна для існування і функціонування системи, досягнення її цілей. Такі елементи системи називаються підсистемами, кожна з яких водночас є й окремою системою. Оскільки кожна підсистема, у свою чергу, має складні внутрішні зв'язки й будову, то стосовно її власних складових використовується термін «елементи системи».

У політичній системі суспільства зазвичай розрізняють чотири основних групи елементів: політичні інститути; політичні відносини; політичні норми; політичну свідомість і політичну культуру. Відповідно до цих елементів виокремлюються інституціональна (або організаційно-інституціональна), регулятивна, функціональна і комунікативна підсистеми політичної системи.

Інституціональну підсистему політичної системи складають *політичні інститути* — формалізовані явища і процеси політичного життя суспільства, до яких належать як самі політичні установи — держава та її структурні елементи (парламент, уряд тощо), політичні партії, громадсько-політичні організації, органи місцевого самоврядування тощо, так і процеси їх упорядкованого функціонування.

Інституціональна підсистема виступає основоположною як щодо політичної системи суспільства в цілому, так і стосовно її окремих складових. Це зумовлено тим, що саме вона є джерелом усіх найважливіших зв'язків, які виникають в межах політичної системи. Інституціональна підсистема визначає характер норм, які регулюють ці зв'язки. Саме стосовно неї політичні ідеї, погляди, уявлення, теорії виконують службові функції.

Оскільки політичні інститути є основними елементами політичної системи, то вона іноді визначається як «система інститутів (державних установ, політичних партій, громадських організацій), у межах якої відбувається політичне життя суспільства і здійснюється державна влада». Проте таке визначення, наголошуючи на структурному аспекті політичної системи суспільства, залишає поза увагою її функціональний аспект.

У своїй сукупності і взаємозв'язках політичні інститути утворюють політичну організацію суспільства, організаційну основу політичної системи. Деякі дослідники ототожнюють поняття «політична система суспільства» та «політична організація суспільства», однак при цьому затушовується організаційний аспект політичної системи, позначуваний поняттям «політична організація суспільства», а саме це поняття втрачає своє методологічне значення.

До політичної системи як її інститути входять не всі наявні в суспільстві громадські організації, а лише ті, що пов'язані з функціонуванням політичної влади. Залежно від ступеня залученості до політичного життя, здійснення влади розрізняють три види організацій: власне політичні, невластне політичні і неполітичні. Власне політичні організації прямо й безпосередньо здійснюють політичну владу у повному обсязі або, у крайньому разі, прагнуть до цього. Здійснення влади або боротьба за неї є головним у їхній діяльності. Власне політичними організаціями виступають держава й політичні партії.

Невластне політичними організаціями є ті, участь у здійсненні політичної влади для яких є лише одним із аспектів їх функціонування. Це громадсько-політичні організації — професійні спілки, об'єднання підприємців, творчі, молодіжні, жіночі, ветеранські об'єднання тощо. Нарешті, неполітичні організації, якими є, наприклад, науково-технічні товариства, різноманітні аматорські об'єднання — товариства філателістів, рибалок, мисливців тощо, за звичайних умов не беруть участі у здійсненні політичної влади. Формально діяльність таких організацій не передбачає політичної функції, проте за певних умов, ситуативно вони можуть бути суб'єктами політики, виступаючи як групи тиску.

Завдяки функціональним особливостям організацій першого і другого виду їх іноді називають відповідно монофункціональними і поліфункціональними. Однак незалежно від назви очевидно, що інститутами політичної системи суспільства є лише ті організації та

установи, які беруть активну участь у здійсненні політичної влади і для яких така діяльність є істотною характеристикою.

Центральна роль у політичній системі належить державі. Саме вона забезпечує політичну організованість суспільства, надаючи політичній системі цілісності і стійкості, орієнтуючи її на найважливіші суспільні цілі.

Особливе місце серед діючих у політичній системі суспільства організацій посідають партії. Політичні партії є виразниками певних соціальних інтересів. Вони ідеологічно та організаційно об'єднують людей з метою здобуття, використання й утримання державної влади для задоволення цих інтересів. Кожна партія прагне зайняти таке становище в політичній системі, яке надасть їй можливість визначати політику держави або хоча б впливати на неї.

На відміну від політичних партій громадські організації не прагнуть до завоювання державної влади, а обмежуються лише здійсненням впливу на неї. Вони є виразниками багатоманітних суспільних інтересів, і з метою захисту цих інтересів їхні представництва на державному рівні вступають у взаємодію з іншими політичними інститутами, насамперед із державою.

Важливий структурний компонент політичної системи суспільства складає її *регулятивна (або нормативна) підсистема*. Цю підсистему утворює сукупність політичних норм, за допомогою яких здійснюється регулювання політичних відносин. Соціально-політичні норми є різновидом соціальних норм і вирізняються тим, що спрямовані на регулювання політичних відносин. Одні політичні норми безпосередньо цілеспрямовано створюються державою (правові норми), політичними партіями і громадськими організаціями (корпоративні норми), інші складаються й розвиваються поступово, під впливом як політичних, так і економічних, соціальних, духовних чинників. До них належать норми моралі, звичаї і традиції.

Головною складовою регулятивної підсистеми політичної системи суспільства є норми національного права. *Норми права* — це встановлені або санкціоновані державою і спрямовані на регулювання суспільних відносин загальнообов'язкові для всіх громадян і юридичних осіб правила поведінки. Особи, що порушують правові норми, притягуються до кримінальної або адміністративної відповідальності.

За допомогою норм права регулюються суспільні відносини в цілому. Ті з відносин, які виникають у процесі або у зв'язку зі здійсненням державної влади, регламентуються нормами особливої галузі права — державним, або конституційним, правом. Саме йому належить провідна роль у національній системі права. Зумовлено це тим, що в нормах державного права знаходять своє закріплення основні засади суспільства, форми, механізми і принципи здійснення державної влади, правовий статус особи. Найважливіші норми державного права містяться в конституції.

Поряд із нормами права як регулятори політичних відносин діють також норми партійного життя та правила, встановлені різними громадськими організаціями. Такі норми не мають правового, загальнообов'язкового характеру. Вони обов'язкові лише для членів відповідних партій і громадських організацій. Однак програмні настанови, сформульовані партією, можуть справляти істотний вплив на політику держави, політичну систему в цілому, особливо тоді, коли партія стає правлячою.

У суспільстві діють також інші правила й настанови, яким слідує люди та їхні об'єднання в політичному житті. Різновидом соціальних норм є мораль як вияв духовного життя суспільства. Норми моралі надають змогу формувати моральну свідомість і оцінювати вчинки людей, забезпечуючи рівновагу суспільства та орієнтуючи громадян на дотримання спільних інтересів. Моральні норми не оформлені з тим ступенем урегульованості, як правові, вони більшою мірою розраховані на розвиток здатності індивіда до саморегулювання, на самостійність і самоконтроль. Найбільший вплив на політичну поведінку справляють норми політичної етики, які стосуються саме політичного спілкування.

Істотний вплив на політичну систему країни справляють звичаї і традиції її політичного життя. Звичай — це правило, що склалося на основі постійного, одноманітного

повторення даних фактичних відносин. Звичаї і норми, що передаються від покоління до покоління, є традиціями. Хоча політичні звичаї не є формалізованими і не мають юридичного значення, вони можуть справляти значний вплив на реальні дії політичних інститутів. Так, порядок, за яким уряд утворюється лідером партії чи партійної коаліції, що перемогла на парламентських виборах, застосовується і в тих країнах з парламентарною формою правління, де він законодавством не передбачений. В останніх цей порядок утвердився як політичний звичай. Роль звичаїв у загальній системі регулювання оцінюється по-різному. Корисним, вигідним звичаям у необхідних випадках надається юридичне оформлення.

Політична система суспільства є неперервно функціонуючим соціальним утворенням. Складний і багатоплановий характер її не може бути розкритий без з'ясування основних форм і напрямів діяльності, способів і засобів впливу на суспільно-політичне життя. Конкретне вираження і вияв *функціональна підсистема* політичної системи знаходить у політичному процесі й політичному режимі.

Політичний процес є практичною діяльністю, метою якої виступає досягнення певного політичного результату. Найважливіший елемент політичного процесу — прийняття і реалізація політико-управлінських рішень, що передбачає здійснення таких дій, як збирання й систематизація необхідної інформації, розробка на цій основі альтернативних пропозицій і проектів, формалізація рішення, тобто надання йому обов'язкової сили, втілення в життя і контроль за виконанням.

Політичний процес, звичайно, не зводиться до прийняття й виконання політичних рішень. Важливим елементом його є ставлення різних соціальних спільностей до тієї чи іншої політичної ситуації — рішення, події тощо, поведінка і дії мікро- та макрогруп і їхніх різноманітних об'єднань. Від цієї поведінки, дій або бездіяльності мас, їх підтримки або протидії багато в чому залежить можливість прийняття рішень, а ще більшою мірою — реалізація їх.

Функціональна підсистема знаходить свій вияв не лише в політичному процесі, а й у політичному режимі, під яким звичайно розуміють сукупність методів і засобів здійснення політичної влади. Найважливішими показниками політичного режиму є рівень і ступінь демократії та реальний політико-правовий статус особи. Детальніше про політичний режим та інститути політичної системи йтиметься у наступних главах.

Комунікативна підсистема політичної системи містить *політичні відносини*, тобто ті зв'язки між людьми та їх різноманітними спільностями, які складаються у процесі здійснення політичної влади або з її приводу. До цієї підсистеми входять як формалізовані відносини, що ґрунтуються на нормах права і регулюються ними, так і ті неформальні зв'язки, що не закріплені у праві, але відіграють істотну роль у політичному житті.

Суб'єктами політичних відносин є індивіди та їхні різноманітні об'єднання, соціальні спільності, політичні інститути. Залежно від суб'єктного складу політичні відносини поділяються на три основних групи. Передусім це відносини між соціальними спільностями — суспільними класами, соціальними верствами і групами, націями, народностями тощо. Міжкласові, внутрікласові й міжнаціональні відносини складають соціальну основу політичної системи і відображаються у функціонуванні відповідних політичних організацій та їхніх взаємовідносинах.

Другу групу складають відносини, однією з сторін яких є політична організація. Ці так звані вертикальні відносини складаються у процесі здійснення політичної влади, впливу органів керівництва та управління на соціально-економічні, політичні й культурні процеси. Вони також мають важливе значення для характеристики сутності і функцій політичної системи, методів здійснення політичної влади.

До третьої групи політичних відносин входять ті відносини, які складаються між політичними організаціями та установами — державою, партіями, громадськими організаціями, органами місцевого самоврядування тощо як усередині них, так і між ними. Якщо відносини між соціальними спільностями виступають як первинні, то відносини між

політичними інститутами, що виражають їх інтереси, є вторинними. Іноді саме ці відносини, поряд з політичними організаціями, об'єднують поняттям політичної системи суспільства.

Органічні взаємозв'язки між компонентами та елементами політичної системи називають системоутворюючими зв'язками. Комунікативна підсистема містить й інші взаємодії, важливе значення серед яких мають ті, що складаються між політичною системою та іншими системами — економічною, соціальною, культурною, екологічною тощо.

До числа елементів політичної системи суспільства належать також політична свідомість і політична культура. Вони складають *духовно-ідеологічну підсистему* політичної системи.

Політична свідомість є відображенням політичного буття, передусім політичних відносин. Це відображення відбувається у формі поглядів, уявлень, ідей, теорій тощо. Під політичною культурою звичайно розуміють сукупність стійких форм політичної свідомості й поведінки. За ширшого розуміння політичної культури до таких форм додають ще й характер і способи функціонування політичних інститутів у межах певної політичної системи. За будь-якого підходу до розуміння політичної культури її невід'ємними складовими визнаються політична свідомість і політична поведінка у найпоширеніших, типових їх формах. Саме такі форми, а не вся багатоманітність виявів політичної свідомості й поведінки є елементами політичної системи.

Політична культура, у тому числі й політична свідомість, відіграє надзвичайно важливу роль у функціонуванні політичної системи. З одного боку, політична система детермінує форми і типи політичної свідомості й поведінки, а з іншого — зазнає їх відчутного зворотного впливу. Політична культура впливає на форми і функціонування політичних інститутів, зумовлює політичну поведінку індивідів і мас.

Функції політичної системи

Структура і функціонування політичної системи суспільства підпорядковані її цільовому призначенню, вирішенню тих завдань, заради розв'язання яких вона створена і діє. Основні напрями діяльності політичної системи утворюють у своїй сукупності її функції, які визначають структуру, інститути та процес дії системи.

Функції політичної, як і будь-якої іншої, системи не зводяться до простої суми функцій її компонентів. Держава, партії та інші інститути виконують притаманні їм функції. Сама ж політична система має власні функції, які можуть диференціюватись і деталізуватись у діяльності її підсистем та їхніх елементів. Усі функції системи тісно пов'язані між собою і певною мірою накладаються одна на одну.

Стосовно суспільства в цілому політична система виступає як управлінська система. Загальне її призначення полягає в керівництві суспільством та управлінні суспільними справами. Управлінська діяльність здійснюється як спеціалізованими державними органами, установами й посадовими особами, так і недержавними політичними інститутами. Конкретизуючи це загальне призначення політичної системи, науковці виокремлюють її різноманітні функції, висловлюючи при цьому різні точки зору щодо кількості та змісту цих функцій, що, зрештою, зумовлюється масштабністю і багатоманітністю виявів дій політичної системи.

Виходячи з призначення політичної системи в цілому та її основних підсистем, узагальнюючи наявні точки зору, можна виокремити такі найголовніші функції політичної системи: політичне цілепокладання; владно-політична інтеграція суспільства; регулювання режиму соціально-політичної діяльності. Розглянемо їх детальніше.

Здійснюване політичною системою керівництво суспільством передбачає передусім визначення стратегічних цілей і перспектив суспільного розвитку, в якому і знаходить свій вияв *функція політичного цілепокладання*. Функція цілепокладання має першорядне значення для існування й розвитку будь-якої суспільної системи. Ціль виступає як передбачуваний майбутній стан, до якого свідомо прагнуть люди та їхні організації. Політичне цілепокладання означає передусім визначення власне політичних цілей, які стосуються зміцнення влади, політичних інститутів, розвитку демократії, соціальних

відносин тощо. Воно включає і встановлення загальних цілей розвитку інших сфер суспільного життя — економічної, соціальної, духовної тощо. Закріплення цілей у політичних документах партій, конституціях і законах означає надання їм загального характеру. Політичне цілепокладання передбачає і ранжування цілей залежно від їхньої природи та реальних можливостей здійснення на стратегічні й тактичні, а також визначення пріоритетів у досягненні різних цілей.

Для забезпечення цілісності та єдності суспільства, стабільності політичної системи необхідно, щоб вона, враховуючи інтереси всіх учасників суспільного життя та суперечності, які між ними виникають, домагалася найоптимальнішого узгодження інтересів, координувала зусилля наявних у суспільстві соціальних спільностей та їхніх організацій. Політична система, отже, покликана інтегрувати різноманітні суспільні інтереси і таким чином забезпечити цілісність і єдність суспільства, його мобілізацію на досягнення суспільне значущих цілей. У цьому знаходить свій вияв її *функція владно-політичної інтеграції суспільства*.

Важливе значення має *регулятивна функція* політичної системи. Вона пов'язана з потребами впорядкування й регламентації політичної поведінки та політичних відносин і полягає в утвердженні таких способів поведінки і діяльності індивідів, груп, організацій, форм їхніх взаємовідносин, які забезпечували б дотримання спільних інтересів і стійкість суспільних відносин. Здійснюється це на базі політичних норм, які впроваджують ідеали і цінності, стимули і мотиви суспільної поведінки, покликані допомогти уникненню й подоланню конфліктів та утвердженню прийнятних суспільних порядків. Регулятивна функція політичної системи, отже, виявляється не лише у створенні особливої підсистеми політичних норм, а й у виробленні таких стереотипів поведінки, слідування яким визнається еталоном суспільне прийнятної і розумної поведінки.

Поряд з охарактеризованими основними функціями у науковій літературі виокремлюються й деякі інші функції політичної системи. Це, зокрема, мобілізаційна функція, що забезпечує максимальне використання ресурсів суспільства відповідно до цілей і потреб суспільного розвитку, та дистрибутивна, спрямована на розподіл ресурсів і цінностей у суспільстві. До функцій політичної системи належить також легітимізація, під якою розуміють приведення реального політичного життя у відповідність до офіційних політичних і правових норм.

Та хоч би яким широким не був перелік функцій політичної системи, безперечним слід визнати те, що головними серед них є політичне керівництво суспільством (цілепокладання), інтеграція суспільства та регулювання суспільно-політичних відносин. Інші функції тією чи іншою мірою є похідними від них. Кожна функція політичної системи умовно ніби розпадається на підфункції, що виконуються політичними інститутами, на взаємопов'язані й послідовні політичні дії. Загальні функції політичної системи реалізуються державою та її органами, партіями, громадськими організаціями.

Політична система покликана забезпечити стабільність суспільства, його прогрес через збалансованість різних груп інтересів. Виходячи із цього, можна виділити наступні функції політичної системи, використовуючи класифікацію сучасних американських політологів Г. Алмонда й Дж. Пауелла.

Функція вираження інтересів. Політична система повинна представляти інтереси різних соціальних груп через різні організації. У противному випадку вони можуть знаходити інші, часто руйнівні форми вираження своїх вимог.

Функція узагальнення інтересів. Розкид інтересів різних груп, індивідів досить значний. Тому й потрібно їхнє узагальнення, розподіл по ступені важливості, переклад вимог на мову програм і доведення їх до влади. Дану функцію здійснюють переважно політичні партії.

Функція вироблення правил і норм. Цю функцію виконують законодавчі органи, видаючи закони, нормативні документи.

Функція застосування правил. Виконання цієї функції – прерогатива виконавчих органів, що реалізують приписання законодавців.

Функція контролю за застосуванням правил. Цю функцію здійснюють судові органи й силові структури.

Функція політичної комунікації. Вона припускає різні форми взаємодії й обміну інформацією між різними структурами політичної системи, лідерами й громадянами й т.д. З урахуванням найважливіших функцій у стислій формі *політична система суспільства* може бути визначена як *інтегрована сукупність політичних інститутів, що здійснює владне керівництво та управління суспільством*.

Типологія політичної системи

Залежно від ознак, які кладуться в основу розрізнення політичних систем, існують різні їх типології. Перші спроби типології політичних систем у вигляді розрізнення форм державного правління сягають ще античного світу. Так, Платон виокремлював серед давньогрецьких міст-держав монархію, аристократію, тимократію, олігархію, демократію і тиранію, вважав кожную наступну з цих форм гіршою за попередні. Арістотель залежно від кількості правителів у державі та мети, яку вони переслідують, називав три правильні форми правління — монархію, аристократію і політію і три неправильні — тиранію, олігархію і демократію.

У марксизмі основним критерієм класифікації політичних систем виступає суспільно-економічна формація, економічний базис суспільства. Відповідно до цього критерію виокремлюються політичні системи рабовласницького, феодального, капіталістичного і соціалістичного суспільства. Ця класифікація є надто загальною і не пояснює наявних істотних відмінностей між політичними системами в межах однієї суспільно-економічної формації. Проте попри її жорстку прив'язаність до економічної і соціальної структури суспільства вона має таке ж право на існування, як і будь-яка інша, бо кожен із цих історичних типів політичних систем був чи й зараз є об'єктивною реальністю.

Традиційний для марксизму й поділ політичних систем залежно від типу суспільного ладу на політичні системи соціалістичних і капіталістичних країн та країн, що розвиваються. Основні риси політичних систем цих країн збігаються, відповідно, з тоталітарними, демократичними та авторитарними системами, про які йдеться нижче.

Класифікація політичних систем може базуватися й на виокремлених М. Вебером трьох типах легітимності політичного панування — традиційному, харизматичному і легальному. Відповідно до цих типів існують політичні системи з традиційним, харизматичним чи легальним типами легітимності влади. У політичних системах традиційного типу легітимність влади ґрунтується на стійкому переконанні у непорушності традицій і необхідності підкорення правителям, які здійснюють владу згідно з традиціями. У системах з харизматичним типом політичного панування основою легітимності влади є віра у виняткові особисті здібності правителів, що об'єднуються поняттям «харизма». За легального типу легітимності влада в політичній системі ґрунтується на переконанні мас у тому, що правління здійснюється на законних підставах і найкращим чином.

Оригінальну типологію політичних систем запропонував Г. Алмонд. Залежно від особливостей політичної культури і характеру взаємодії різних політичних інститутів він розрізняв чотири типи політичних систем: англо-американський; континентально-європейський; доіндустріальний або частково індустріальний; тоталітарний.

Англо-американський тип політичної системи склався у Великобританії, США, Канаді, Австралії, деяких інших англомовних країнах. Для нього характерна гомогенність (однорідність) політичної культури, яка полягає в тому, що політичні цілі й засоби їх досягнення, основні політичні цінності поділяє більшість членів суспільства. Громадяни й політичні еліти толерантні одні до одних. Тут оптимально реалізується принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу й судову гілки, чітко визначено їхні функції. Багатоманітність соціальних інтересів представлена в політичній системі незалежними політичними партіями, групами інтересів, засобами масової інформації, які функціонують на

демократичних засадах. Політичні системи цього типу стабільні, ефективні і здатні до саморегулювання.

Континентальне-європейський тип політичної системи притаманний передусім таким країнам, як Німеччина, Італія, Франція. Він характеризується співіснуванням і взаємодією в політичній культурі елементів старих і нових культур, політичних традицій і форм політичної діяльності. Політичні партії вільно функціонують у межах існуючих конституційних норм, однак виступають не лише з різних, а й із протилежних ідеологічних позицій, які знаходять підтримку в суспільстві. Змішаність, фрагментарність культури зумовлює політичну нестабільність у суспільстві й може призводити до суттєвих змін політичної системи, як це сталося в Італії та Німеччині у 20—30-ті роки ХХ ст.

У багатьох країнах Азії, Африки і Латинської Америки існує *доіндустріальний* або *частково індустріальний тип* політичної системи. Він також характеризується неоднорідністю політичної культури, проте ця неоднорідність суттєво відрізняється від змішаної культури країн континентальної Європи. Насамперед тим, що є сумішшю різноманітних і нерідко несумісних елементів — західних і східних, традиційних і сучасних цінностей, племінних, національних, расових, релігійних особливостей тощо. Труднощі комунікації і координації, різко відмінні політичні орієнтації, слабка диверсифікація ролей усіх ланок системи зумовлюють її політичну нестабільність і необхідність застосування насильства у здійсненні влади.

Тоталітарний тип політичних систем утвердився у фашистській Італії, нацистській Німеччині, франкістській Іспанії, СРСР, соціалістичних країнах Центральної і Східної Європи й донині зберігається у країнах соціалізму (Китай, Північна Корея, В'єтнам, Куба). Він характеризується високим ступенем однорідності політичної культури і єдності суспільства, соціальної і політичної активності громадян, який досягається недемократичними методами й засобами, головними з яких є тотальний ідеологічний вплив і насильство.

Одним із основних у сучасній політології є поділ політичних систем залежно від типу політичного режиму на демократичні, авторитарні й тоталітарні. *Демократичні* політичні системи є плюралістичними. Політичні партії і групи інтересів представляють та узгоджують у них усю багатоманітність соціальних інтересів. Влада ґрунтується на демократичних принципах і здійснюється як безпосередньо самим народом, так і його уповноваженими в різних формах прямої і представницької демократії.

Певні елементи демократизму притаманні й *авторитарним* політичним системам; у них можуть функціонувати партії та інші політичні об'єднання, проводитися вибори до представницьких органів влади, існувати певною мірою незалежні засоби масової інформації тощо. Однак при цьому заперчується поділ державної влади, реальні важелі Управління державою і суспільством зосереджуються в руках однієї особи або групи осіб, які очолюють виконавчу владу і вдаються до насильства.

Тоталітарні політичні системи характеризуються одержавленням усіх сфер суспільного життя, запереченням багатопартійності, зрощенням апарату єдиної правлячої партії з державним апаратом, зосередженням державної влади в руках вищого партійного керівництва, яке контролює діяльність усіх елементів політичної системи, здійснює владу як з допомогою всеосяжного ідеологічного впливу на суспільство, так і з використанням насильства, у тому числі в його крайніх формах — масових репресій, фізичного знищення політичних суперників, переслідування інакомислення тощо.

Існують також інші типології політичних систем. Так, за характером взаємодії з навколишнім середовищем розрізняють відкриті політичні системи — ті, що мають динамічну структуру й широкі взаємозв'язки з навколишнім середовищем, і закриті, які вирізняються жорстко фіксованою структурою і відсутністю таких взаємозв'язків. Відповідно до цього поділу демократичні політичні системи вважаються відкритими, а недемократичні — закритими.

Політичні системи багатьох країн, що розвиваються, та соціалістичних у минулому країн мають перехідний від тоталітаризму чи авторитаризму до демократії характер, внаслідок чого поєднують у собі ознаки різних типів політичних систем і характеризуються як частково демократичні системи.

Сучасна політична система України, як і політичні системи більшості інших молодих незалежних держав, що виникли на теренах колишнього Радянського Союзу, має перехідний від тоталітаризму до демократії характер. В Україні конституційне закріплено основні принципи демократичної організації політичного життя суспільства — народного суверенітету, представництва, поділу влади, багатопартійності тощо. За роки незалежності в країні сформовано демократичні державні інститути, створено численні політичні партії, громадсько-політичні організації, впроваджено демократичну виборчу систему, яка постійно вдосконалюється. Щоправда, вже набуті демократичні форми і засоби здійснення державної влади поки що повільно наповнюються відповідним демократичним змістом. Незбалансованість повноважень вищих органів держави — президента, парламенту та уряду — породжує ситуації протистояння гілок законодавчої і виконавчої влади, нестабільність уряду. Політичні партії, за винятком декількох, не є виразниками інтересів широких верств населення, а обслуговують здебільшого вузькогрупові й персональні інтереси. Це ж стосується і засобів масової інформації. Наслідком недосконалості виборчої і партійної систем, порядку формування уряду є неструктурованість парламенту, відсутність у ньому сталої більшості, яка б узяла на себе відповідальність за політичне керівництво державою, що різко знижує ефективність функціонування парламенту, всієї системи організації державної влади.

Контрольні запитання

1. Які ресурси має політична влада?
2. Що собою являє легітимність політичної влади?
3. Як влада проявляє себе як системо утворюючий чинник політичної системи?
4. Які основні концепції політичної влади Вам відомі?
5. В чому полягає принцип поділу влади?

Література: [1] С. 205-290; [4] С. 112-146; [12] С. 205-267; [13] С. 165-269; [15] С. 62-80; [20] С. 50-81; [24] С. 240-278; [25] С. 55-184.

ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ 5. ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ЗАСАДИ ПОЛІТИКИ ЛЕКЦІЯ 6. ДЕРЖАВА: ПОНЯТТЯ, ОСНОВНІ ОЗНАКИ, ФУНКЦІЇ ТА ФОРМИ

1. Поняття «держава» і теорії її походження.
2. Типи, структура і функції держави.
3. Форми державного правління і державного устрою.
4. Демократична, соціальна, правова держава.

Поняття «держава» і теорії її походження.

Держава є багатоаспектним суспільним утворенням і за своєю складністю й багатоманітністю виявів поступається хіба що суспільству в цілому. Складність і багатоманітність виявів держави об'єктивно утруднюють з'ясування та визначення її сутності. До того ж, кожна із суспільствознавчих наук досліджує якийсь окремий аспект держави, відповідно до якого і дає її визначення.

Коли йдеться про державу взагалі, то мається на увазі передусім певна відокремлена територія, на якій проживає політичне, тобто з допомогою публічної влади, організоване населення. У цьому розумінні поряд з поняттям «держава» вживаються терміни «країна», «суспільство», «вітчизна» тощо. Політична організованість населення в межах визначеної території має незалежний від інших територіально-політичних утворень характер. З широкою соціологічної точки зору, отже, держава може бути визначена як «територіальне організоване і

політичне незалежне суспільство», а з політологічної — як незалежне політико-територіальне утворення.

Трьома основними складовими елементами держави є територія, населення і незалежна (суверенна) політична влада. *Територія* — це просторова основа держави. Територією є та частина суші, земних надр, повітряного простору і територіальних вод, на яку поширюється влада даної держави. Межі території держави визначаються її кордонами, встановленими здебільшого формально-договірним шляхом.

Другим складовим елементом держави є *населення*, тобто людська спільнота, яка проживає на її території і підпорядковується державній владі. Населення держави може складатися з однієї нації або бути багатонаціональним. Багатонаціональні держави здебільшого мають федеративний устрій або містять у своєму складі автономні утворення. Існують мононаціональні, але поліетнічні держави, населення яких складається з однієї корінної нації і кількох національних меншин — представників тих націй, які проживають в інших державах і виступають там суб'єктами державотворення.

Третім складовим елементом держави є *політична влада* як відносини панування та підкорення, керівництва й підпорядкування, які існують між органами державної влади та наділеними владними повноваженнями посадовими особами, з одного боку, і рештою суспільства — з другого. Виокремлення та аналіз інших, крім території і населення, ознак держави пов'язане саме з цим її складовим елементом і є безпосереднім завданням політології. Держава в політологічному розумінні — це політичний інститут, складова політичної системи суспільства. Як політичний інститут і головний носій політичної влади в суспільстві вона характеризується наявністю системи органів — парламенту, уряду, судів тощо, які реалізують функції державної влади і складають *державний апарат*, що є однією з основних політичних ознак держави.

Однією з найважливіших характеристик держави є її суверенітет.

Суверенітет держави — це верховенство влади держави всередині країни та її незалежність у зовнішніх зносинах.

Суверенітет держави, отже, має внутрішній і зовнішній аспекти. Внутрішній аспект полягає у можливості для держави розпоряджатися своєю територією і ресурсами, а також примушувати підлеглих до виконання її настанов; зовнішній — у забезпеченні територіальної цілісності держави і невтручання у її внутрішні справи з боку зовнішніх сил, у можливості держави проводити незалежну політику, встановлювати дипломатичні відносини з іншими державами, вступати до міжнародних організацій тощо. Важливою ознакою суверенітету держави є визнання міжнародним співтовариством її права на юридичне рівних засадах вступати у зносини з іншими державами.

Похідними від суверенітету і його виявами є три важливих ознаки держави: право на монопольне застосування примусу; право на видання законів; право на встановлення і стягнення податків. Лише держава має право застосовувати *примус*, причому не тільки стосовно своїх громадян, а й щодо всіх, хто перебуває на її території. Для цього у неї є певні правові, матеріальні та організаційні можливості, спеціальний апарат примусу.

Право — це система встановлених або санкціонованих державою і спрямованих на регулювання суспільних відносин загальнообов'язкових норм, дотримання й виконання яких забезпечується шляхом переконання і державного примусу.

Право є одним із головних засобів організованості й порядку в суспільстві. За допомогою права держава регулює суспільні відносини і надає своїм рішенням загальнообов'язкового характеру.

Характер і ступінь монополізму держави на видання законів значною мірою визначаються формами державного устрою і правління, специфікою політичного режиму, а також міждержавними відносинами і суб'єктами, які можуть впливати на законодавство країни.

Функціонування держави, її органів, утримання зайнятих у них працівників потребують значних коштів, які отримуються за рахунок податків. Податки є головним

джерелом надходжень до державного бюджету. *Право на встановлення і стягнення податків* є монополією держави. Як обов'язкові виплати населення і суб'єктів економічної діяльності, податки стягуються державою примусово, у певних розмірах і у фіксовані терміни. Стягнення податків зумовлюється не тільки потребами утримання державного апарату, а й необхідністю вирішення низки важливих соціальних завдань — фінансування систем освіти та охорони здоров'я, забезпечення працевдатних тощо. Сучасна держава перерозподіляє через бюджет значну частину валового внутрішнього продукту, зокрема з метою вирівнювання доходів різних верств населення та уникнення соціальної поляризації суспільства. Правильне проведення податкової політики сприяє зростанню виробництва і піднесенню добробуту населення. І навпаки, надмірні податки стримують виробництво, знижують трудову активність, породжують соціальне напруження, викликають інші негативні наслідки.

Основні концепції походження держави

Розуміння сутності держави, її соціального призначення і функцій значною мірою залежить від того, з якої концепції походження держави виходити. Основними концепціями є теологічна, патріархальна, договірна, завоювання, класова і психологічна. Одна з найдавніших серед них — *теологічна*. У ній поява держави пов'язана з наданням якимись божественними силами представникам певного роду чи соціальної групи, наприклад жерців, права керувати іншими. Така влада є «від Бога» і повинна здійснювати його волю на Землі. Подібні погляди на походження і призначення держави представлені в найдавніших релігіях і покликані освячувати існуючі порядки: оскільки влада від Бога, то вона має право на існування і є непорушною. У філософії теологічну концепцію походження держави створив один із найвидатніших ідеологів християнської церкви Аврелій Августин.

Згідно з *патріархальною концепцією* походження держави, біля витоків якої стояли ще Конфуцій та Арістотель, держава є результатом розвитку сім'ї. Так, Арістотель розглядав виникнення держави як природний процес розвитку та ускладнення форм спілкування людей: спочатку люди об'єднуються в сім'ї, потім декілька сімей утворюють поселення, а на завершальній стадії цього процесу постає держава. Вона є формою спілкування людей, які користуються певним політичним устроєм і підпорядковуються владі закону.

За Арістотелем, людина за своєю природою є політичною істотою. В усіх людей природа вселила прагнення до державного спілкування, і перший, хто це спілкування організував, зробив для людства велике благо. Людина, котра знайшла своє завершення в державі, — найдосконаліша серед живих істот, а та, що живе поза державою і законом, — найгірша з усіх.

Конфуцій вважав, що держава — це велика сім'я, і відносини в ній мають будуватися за аналогією з сімейними. Влада правителя в державі є такою, як влада батька в сім'ї, а відносини правителів і підданих нагадують сімейні стосунки, де молодші залежать від старших; піддані мусять слухатися правителя, як діти батьків, а правителі мають дбати про підданих, як батьки про дітей.

Велику роль у розвитку політичної думки й демократичної державності відіграла *договірна*, або конвенціональна, *теорія* походження держави, творцями якої були Г. Гроцій, Б. Спіноза, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо та ін. За цією теорією держава виникла в результаті свідомої і добровільної угоди людей, які раніше перебували у природному, додержавному стані, а потім для того, щоб надійно забезпечити свої основні права і свободи, вирішили створити державу. Головним завданням держави є турбота про спільне благо. Наділивши державу владними повноваженнями, люди свідомо пішли на самообмеження своєї свободи на користь спільних інтересів.

Договірна теорія походження держави значною мірою сприяла формуванню сучасних демократичних держав і донині справляє глибокий вплив на політичні уявлення їх громадян. На основі цієї теорії у другій половині XVIII ст. в Західній Європі та Північній Америці була започаткована практика свідомого державотворення, цілеспрямованого визначення форм держави та принципів її взаємовідносин з громадянами. У цей період були прийняті перші

конституції (США — 1787 р., Франція — 1791 р.), які стали правовою формою суспільного договору.

У XIX ст. набули поширення концепції походження держави, які пов'язували її виникнення з *наси́льством, завоюванням*. Ідейну основу таких концепцій склала модна тоді теорія соціального дарвінізму, якій притаманне зведення закономірностей розвитку суспільства до закономірностей біологічної еволюції і висунення принципів природного відбору, боротьби за існування та виживання найбільш пристосованих як визначальних чинників суспільного життя. Представники теорії завоювання — Є. Дюрінг, Л. Гумплович, К. Каутський та інші — доводили, що держави виникли в результаті завоювання одних народів іншими.

Так, найвідоміший представник теорії завоювання польсько-австрійський соціолог і юрист *Людвік Гумплович* (1838—1909) виходив з того, що рушійною силою суспільного розвитку є боротьба людських спільнот, які він називав «расами», за існування. Зіткнення між расами призводить до підкорення слабких сильними. Панування однієї раси над іншою мало бути певним чином організоване. Такою організацією є держава. Вона заснована на нерівності і є організацією панування меншості — «вищої раси» над більшістю — «нижчою расою». Насильство виступає не тільки причиною виникнення держави, а й найважливішим чинником її існування. Війни між державами неминучі, оскільки є результатом одвічних біологічних законів. Держава повинна рішуче використовувати силу і всередині країни, придушуючи революційні рухи.

Класову, або соціально-економічну, *теорію* походження і сутності держави створив марксизм. Вона викладена, зокрема, у працях «Походження сім'ї, приватної власності і держави» Ф. Енгельса, «Держава і революція» В. І. Леніна і є однією з найбільш науково обґрунтованих. За цією теорією держава існувала не завжди. Вона є результатом історичного розвитку суспільства, його закономірної диференціації на класи під впливом розвитку продуктивних сил, який супроводжувався виокремленням різних видів праці та появою приватної власності.

За первіснообщинного ладу характерними рисами життя людей були колективна власність і спільна праця членів громади, зрівняльний розподіл продуктів, відсутність публічної влади, відокремленої від основної маси людей. Громада діяла на основі повного самоврядування. Таке суспільство не потребувало держави як спеціального інституту управління й регулювання людських відносин.

З часом примітивні знаряддя праці були замінені більш досконалыми, які давали можливість окремим сім'ям набувати економічної самостійності. На основі нового ступеня розвитку матеріального виробництва відбувся поділ праці у формі відокремлення землеробства від скотарства. Одним із наслідків такого поділу став перехід до батьківського права власності, успадкування дітьми батьківського майна і поява приватної власності. Первісна громада перетворилася на селянську, засновану вже не на колективній, а на приватній сімейній власності на засоби виробництва.

Приватна власність зумовила економічну нерівність сімей і посилення влади вождів та воєначальників. З'явилися зародки спадкової влади. Суспільство розкололося на протилежні соціальні групи — класи імушних і неімушних, і постала потреба в організації, яка б придушувала опір неімушних і малоімушних і закріпила право влади. Такою організацією і стала держава.

Використовуючи органи родового ладу, клас власників засобів виробництва створив спеціальний апарат для управління всім суспільством у власних інтересах. Завдяки державі економічно пануючий клас стає політичне пануючим класом. І хоч би як у подальшому змінювалася держава, головною її функцією залишається захист інтересів пануючого класу. Ф. Енгельс наголошував, що держава «за загальним правилом, є державою наймогутнішого, економічно пануючого класу, який за допомогою держави стає також політичне пануючим класом і здобуває таким чином нові засоби для придушення і експлуатації пригнобленого класу». Вказуючи на класовий характер держави, К. Маркс і Ф. Енгельс водночас зазначали,

що вона є і формою організації всього суспільства, виконує в ньому низку необхідних функцій щодо управління суспільними справами, узгодження соціальних інтересів.

Головний зміст різновидів *психологічної концепції* походження держави складає обґрунтування її виникнення та існування психологічними причинами. Йдеться, зокрема, про те, що за своїм психічним складом люди поділяються на схильних до влади, здатних брати відповідальність не лише за себе, а й за інших, та тих, хто уникає відповідальності і схильний перекласти її на інших, делегувавши їм певні права на управління суспільним життям.

Очевидно, що кожна з охарактеризованих концепцій походження держави має право на існування як така, що розкриває якусь особливість, сторону виникнення та функціонування цього суспільного інституту. Навіть далека від науки теологічна концепція має певний сенс хоча б тому, що обґрунтовує необхідність сильної державної влади.

У сучасній науці вирізняють здебільшого такі основні причини виникнення держави. По-перше, розвиток виробництва й суспільного поділу праці, ускладнення суспільної організації і як наслідок — виокремлення управлінської діяльності в самостійний вид праці, поява особливої групи людей, що здійснює управлінські функції. Держава виникає в період розкладу родоплемінного ладу, державна влада формується з додержавних форм — влади старійшин родів, жерців, вождів племен чи союзів племен тощо, які виконували управлінські функції в первісних спільнотах.

По-друге, майнова диференціація населення, виникнення приватної власності, утворення класів і становлення способу виробництва, заснованого на позаекономічному примусі до праці та експлуатації. Це вимагало створення держави як знаряддя примусу і придушення опору класу поневоленних. Так виникла, наприклад, рабовласницька держава.

По-третє, воєнно-територіальна експансія, завоювання одних народів іншими, що створювало умови для соціальної нерівності різних народів, реальні можливості для відкритого присвоєння продуктів чужої праці й потребувало створення і зміцнення інститутів насильства та управління для підтримання такого способу існування.

По-четверте, демографічні причини, які полягали в переході від кочового до осілого способу життя і збільшенні щільності населення, що вимагало створення механізмів регулювання та вирішення територіальних проблем.

Функції держави

Головне призначення держави полягає в тому, що вона надає організованості суспільству, управляє його справами, забезпечує цілісність, узгоджує багатоманітні соціальні інтереси. Це загальне призначення держави конкретизується в її багатоманітних функціях як основних напрямках діяльності держави, її впливу на суспільство всередині країни та на інші держави. Є різні підходи до розрізнення функцій держави. Найпоширеніший у науковій літературі поділ їх на внутрішні та зовнішні.

Основні *внутрішні функції* держави, у свою чергу, розрізняються залежно від сфер суспільного життя. Такими функціями є економічна, соціальна, політична й культурно-виховна, до яких додається ще правова. *Економічна, або господарсько-організаторська, функція* полягає в організації й регулюванні державою економічної діяльності. Реалізується вона через визначення державою стратегії економічного розвитку, його планування чи програмування, видання законодавчих актів з регулювання економічної діяльності, вироблення і проведення податкової політики, виділення кредитів, використання економічних санкцій і стимулів тощо. Розпоряджаючись загальнонаціональною власністю, держава виступає і як підприємець. У різних суспільствах економічна функція держави здійснюється в неоднаковому обсязі, та вона є значною у будь-якому разі.

Соціальна функція держави полягає передусім в узгодженні багатоманітних соціальних інтересів — класових, демографічних, етнічних, професійних тощо і забезпеченні на цій основі цілісності та єдності суспільства. Держава вирішує також низку важливих завдань щодо задоволення різноманітних потреб громадян у сфері праці, освіти, культури, охорони здоров'я, забезпечення житлом, відпочинку та ін.

Оскільки держава є політичним інститутом, то кожна з її функцій тією чи іншою мірою має політичний характер. Однак держава виконує й суто *політичну функцію*, пов'язану зі здійсненням політичної влади. Ця функція містить визначення програмно-стратегічних цілей і завдань розвитку суспільства, забезпечення функціонування політичної системи, політичної стабільності, підтримання відносин з політичними партіями, громадсько-політичними організаціями тощо.

Культурно-виховна функція держави спрямована на створення умов для задоволення культурно-освітніх запитів і потреб громадян, формування особистості. Реалізується вона через державне фінансування культурно-освітніх закладів, законодавче встановлення вимог до освітньої підготовки, підтримку розвитку мистецтва тощо.

Головним засобом здійснення державою її функцій є право. За допомогою права держава регулює суспільні відносини й забезпечує елементарний порядок у суспільстві. Дотримання правових норм контролюється і забезпечується спеціальною системою державних правоохоронних органів, до якої входять суд, прокуратура, органи внутрішніх справ, податкової поліції, митного контролю, юстиції, безпеки тощо. *Правова, а точніше, правотворча і правоохоронна, функція* є однією з найважливіших функцій держави.

Зовнішні функції держави реалізуються у стосунках з іншими державами й міжнародними організаціями і спрямовані на охорону національних інтересів на міжнародній арені, їхні різновиди можна виокремити залежно від характеру інтересів держави у сфері міжнародних відносин. Є три види таких інтересів — інтереси існування, співіснування і функціонування. Цим трьома окремим видам інтересів відповідають три найважливіші зовнішні функції держави — оборонна, дипломатична і співробітництва. *Оборонна функція* держави полягає в захисті її безпеки, суверенітету й територіальної цілісності від зовнішніх посягань. *Дипломатична функція* передбачає встановлення, підтримку і розвиток відносин з іншими державами та міжнародними організаціями. *Функція співробітництва* реалізується через здійснення зовнішньої торгівлі, координацію економічної діяльності з іншими державами, участь у міжнародних економічних об'єднаннях тощо. Зовнішні функції держави тісно пов'язані між собою, взаємодоповнюють одна одну, і їх розмежування має умовний характер. Залежно від цілей, засобів, характеру виконуваних класових завдань можливі й інші підходи до виокремлення функцій держави.

Аналіз ознак і функцій держави засвідчує, що в державі є такі властивості, які виокремлюють її з-поміж інших політичних організацій та об'єднань у суспільстві і роблять основою всієї політичної системи, головним політичним інститутом. Держава, по-перше, виступає як універсальна, всеохоплююча організація, що поширює свої дії на всю територію країни і всіх громадян, які на ній перебувають. Держава «офіційно» представляє суспільство. По-друге, держава є верховним носієм публічної влади й підпорядковує собі всі прояви інших суспільних влад. Держава застосовує владні методи, а в разі необхідності і примус. Лише вона має матеріальні атрибути примусу — військово-поліцейський, чиновницько-бюрократичний і судовий апарат. По-третє, держава за допомогою права регулює суспільні відносини і надає своїм рішенням загальнообов'язкового характеру. По-четверте, завдяки наявності спеціального професіонального апарату держава виконує основний обсяг управління справами суспільства й розпоряджається його людськими, матеріальними та природними ресурсами. Нарешті, по-п'яте, держава представляє суспільство у зовнішніх зносинах, проводить зовнішню політику від імені всієї політичної системи. Основні функції політичної системи виконуються за допомогою держави.

Вищі органи сучасної держави і поділ державної влади

В кожній країні функції держави здійснює розгалужена система її органів, які в сукупності складають структуру держави. Залежно від здійснюваних функцій розрізняють органи законодавчої (парламент, законодавчі зібрання суб'єктів федерацій та автономій), виконавчої (уряд, місцеві органи державної виконавчої влади, органи виконавчої влади суб'єктів федерацій та автономій) і судової влади. Серед органів державної влади особливо вирізняються вищі — глава держави, парламент та уряд. Саме вони реалізують

основні повноваження у сферах законодавчої і виконавчої влади, а їхня діяльність має політичний характер. До вищих органів держави належать також вищі судові інстанції загальної і спеціальної компетенції — верховний суд, конституційний суд, вищий адміністративний суд та ін. Проте судові органи формально відсторонені від реалізації державних функцій політичного характеру за винятком тих випадків, коли суди здійснюють конституційний контроль.

Дослідивши функціонування вищих органів законодавчої і виконавчої влади, можна більш або менш точно визначити, в яких формах здійснюється державна влада, на яких засадах організований і діє державний механізм.

Глава держави — це конституційний орган і одночасно вища посадова особа держави, яка посідає формально найвище місце в системі органів державної влади, здійснює верховне представництво країни у внутрішньополітичному житті та у відносинах з іншими державами.

Майже в усіх країнах світу глава держави одноособовий, і лише в декількох функції його здійснюються колегіальними органами — президіями вищих представницьких органів у країнах соціалізму, Федеральною Радою у Швейцарії, колективним монархом в Об'єднаних Арабських Еміратах, спільно духовним керівником держави і президентом в Ірані.

У країнах з монархічною формою правління главою держави є *монарх*, правовий статус якого вирізняється двома основними особливостями. По-перше, влада монарха юридично вважається непохідною від якої-небудь іншої влади, органу чи виборчого корпусу. Монарх владарює (абсолютно чи обмежено) за власним правом і вважається джерелом усієї державної влади. По-друге, влада монарха є спадковою, вона переходить від одного представника правлячої династії до іншого в установленому законом порядку. Спадковий принцип є переважним для всіх монархій, хоча історії відомі випадки, коли монархи обирались (Польське королівство, Германська імперія до 1806 р. та ін.). У наш час існує «виборна монархія» в Малайзії.

У країнах з республіканською формою правління главою держави є *президент*, який завжди обирається (за винятком випадків, коли ця посада займається в результаті державного перевороту). Порядок обрання президента залежить від прийнятої форми державного правління. Можна виокремити три основних системи обрання президента: 1) прямі вибори, за яких главу держави обирають усі виборці країни без участі парламенту; 2) непрямі вибори, за яких волевиявлення виборців опосередковується спеціальною колегією вибірників (США) і за певних умов — парламентом; 3) багатоступеневі вибори президента, коли виборці обирають спочатку парламент, а той — президента.

Особливості правового статусу глав держав, обсяг їх компетенції вирішальною мірою залежать від форми державного правління, впровадженої в тій чи іншій країні. Однак за будь-якої форми правління статус глави держави характеризується такими властивостями, як невідповідальність, незмінюваність і нейтральність. Невідповідальність проявляється в тому, що глава держави не несе ні політичної, ні юридичної відповідальності за свою діяльність. Притягнення президента до юридичної відповідальності в порядку імпичменту може бути лише у разі скоєння ним тяжкого кримінального злочину, а не за результати діяльності як глави держави.

Незмінюваність означає, що глава держави законним шляхом не може бути усунутий з посади до його смерті (монарх) або до закінчення терміну повноважень (президент, за винятком процедури імпичменту). Нейтральність глави держави полягає в тому, що він є (повинен бути) виразником загальнонаціональних інтересів і стоїть поза політичною боротьбою.

Глави держав формально наділяються широкими повноваженнями у сфері законодавчої, виконавчої і судової влади.

Парламент — це вищий колегіальний представницький законодавчий орган держави.

Парламенти є виборними й колегіальними органами держави, які функціонують за умов демократичного правління. В унітарних державах парламенти формуються на

загальнонаціональному рівні, у федераціях — також і на рівні їх суб'єктів. Визначальними характеристиками парламентів є їхня структура, порядок формування та обсяг компетенції. Основною ознакою *структури парламентів* багатьох країн є *двопалатність*, або *бікамералізм*. Історично сформувалися три основних причини бікамералізму. Другі, або верхні, палати вводились, по-перше, для представництва аристократії, по-друге, для стримування радикалізму нижніх палат, по-третє, для представництва на загальнодержавному рівні інтересів суб'єктів федерації у федеративних державах.

Найважливішими елементами структури палат парламентів є парламентські фракції, керівні органи і комісії, або комітети.

Парламентські фракції утворюються за ознакою належності депутатів до тієї чи іншої політичної партії, представлені у парламенті. Фракції звичайно формуються із членів однієї політичної партії, хоча в деяких країнах існує практика утворення спільних фракцій із представників кількох партій, що проводять єдину або близьку лінію в політиці. Утворення фракцій на непартійній основі зазвичай забороняється, хоча є й такі країни, де, крім партійних фракцій, у парламентах функціонують об'єднання депутатів за іншими ознаками — спільних професійних інтересів, регіональної належності тощо. Перехід депутатів з однієї партійної фракції в іншу унеможлиблюється за допомогою різних засобів як юридичних, так і політичних.

Важливим елементом внутрішньої структури палат парламентів є їхні *керівні органи*, які можуть бути одноособовими або колегіальними. В одних країнах керівництво палатами здійснюється одноособово їхніми головами. В англійських країнах одноособовий голова парламенту або нижньої палати називається «спікером» (англ. *speaker*, від *speaks* — говорити). Основне завдання голови — організація функціонування парламенту і проведення його сесійних засідань. У більшості країн світу керівну роботу в палатах парламентів здійснюють виборні колегіальні органи — президія, бюро, правління тощо.

Найголовнішим елементом внутрішньої структури парламентів є *комісії* (в англійських та деяких інших країнах вони називаються *комітетами*), які бувають кількох видів. Основними з них є постійні комісії, головна функція яких — детальний розгляд законопроектів. У двопалатних парламентах постійні комісії, як правило, утворюються в кожній з палат. Постійні комісії звичайно мають спеціалізований характер, їхня предметна компетенція у цілому відповідає загальній структурі уряду. В багатьох країнах утворюються також постійні комісії, діяльність яких пов'язана з роботою самого парламенту, наприклад комісії з питань процедури і регламенту, депутатської етики тощо.

Крім постійних комісій, у парламентах створюються також спеціальні, слідчі та деякі інші комісії, які здебільшого діють на тимчасовій основі.

Порядок формування парламентів часто перебуває у прямій залежності від їхньої структури. Нижні палати парламентів так само, як і однопалатні парламенти, майже завжди формуються шляхом прямих виборів. Загальнонаціональний представницький характер парламентів (нижніх палат) часто відбивається у їх назвах: «національні збори», «народні збори», «державні збори», «палата представників», «палата громад», «палата депутатів» тощо. Верхні палати, які найчастіше мають назву «сенат», можуть формуватися шляхом прямих і непрямих виборів, призначення, а також комбінації цих способів. Причому чим далі процес формування верхніх палат віддалений від виборчого корпусу, тим менший обсяг їхньої компетенції.

До найважливіших *функцій парламентів* належать законотворчість, прийняття бюджету і контроль за діяльністю органів виконавчої влади (уряду). Серед функцій парламенту також виокремлюють судову й зовнішньополітичну, які мають супутнє значення.

Уряд — це колегіальний орган виконавчої влади держави, наділений загальною компетенцією зі здійснення керівництва державним управлінням.

Найпоширеніші назви урядів — «рада (кабінет) міністрів», «державна рада», «федеральна рада» тощо — відбивають їхній колегіальний характер.

Залежно від форми державного правління та обсягу повноважень парламенту щодо формування уряду розрізняються дві основні моделі формальної процедури створення уряду: парламентська і позапарламентська. У країнах з парламентарними і змішаною республіканською формами правління застосовується *парламентський спосіб*, за якого парламент безпосередньо здійснює ті чи інші відповідні процедури. Повноваження на формування уряду має та партія чи партійна коаліція, яка за результатами виборів отримала більшість місць у парламенті. Процедури формування уряду передбачають спільні дії парламенту і глави держави, хоча характер і послідовність їхніх дій бувають різними.

За політичним складом уряд може бути однопартійним, коаліційним і безпартійним. *Однопартійним* уряд буває тоді, коли одна з політичних партій отримала в результаті виборів абсолютну більшість місць у парламенті чи його нижній палаті й може сформувати уряд. *Коаліційним* уряд буває за умови, коли жодній із партій у результаті виборів не вдалося отримати в парламенті чи його нижній палаті абсолютної більшості місць, і формування уряду є результатом згоди між партіями про спільну урядову програму. *Безпартійний* уряд створюється в тому разі, коли політичним партіям у парламенті не вдалося домовитися про створення коаліції, а розпустити парламент (нижню палату) небажано. Такий уряд включає фахівців, які можуть бути членами тієї чи іншої партії, але їхня партійна належність значення не має. Безпартійний уряд називається ще службовим, діловим або чиновницьким.

Можливе створення й *уряду меншості*, який спирається на вибірккову підтримку неурядових партій у парламенті. Він може бути однопартійним чи коаліційним, але в будь-якому разі партії, які входять в уряд, більшості в парламенті не мають.

Позапарламентський спосіб формування урядів застосовується в президентських республіках, де уряд формується президентом. Роль парламентів при цьому навіть юридичне є незначною. Глава держави формує уряд, як правило, з представників своєї партії, хоча іноді в тих чи інших політичних цілях він включає в уряд окремих представників інших партій. До складу уряду, крім його глави, звичайно входять державні міністри, міністри, міністри без портфеля, державні (статс)-секретарі. Інститут глави уряду, якого в більшості країн називають прем'єр-міністром, тобто першим міністром, існує лише за парламентарних чи змішаних республіканських форм правління, оскільки в президентських республіках його функції виконує глава держави. Повноваження глави уряду досить широкі. Він керує діяльністю уряду, відповідає за національну оборону, забезпечує виконання законів, призначає на військові й цивільні посади тощо. У країнах зі змішаною республіканською формою правління роль центру урядової організації та діяльності розподіляється між главою уряду і президентом.

Структурними одиницями уряду є міністерства. У значній більшості країн структура й кількісний склад уряду жорстко не фіксуються. Вони визначаються кожного разу при створенні нового уряду або його реорганізації. Існує певний «класичний» перелік міністерств, які обов'язково входять до складу уряду. Це насамперед міністерства внутрішніх і закордонних справ, оборони, фінансів, юстиції.

Обсяг повноважень уряду значною мірою залежить від форми державного правління. Однак за будь-якої форми він виконує такі основні функції: 1) управління державним апаратом; 2) виконання законів; 3) нормовстановлююча діяльність; 4) складання і виконання бюджету; 5) здійснення зовнішньої політики.

Поділ влади

У демократичних суспільствах функціонування державної влади відбувається на засадах її поділу.

Поділ влади — це система організації і функціонування державної влади, в якій функції законодавчої, виконавчої і судової влади здійснюються різними державними органами.

Поділ державної влади є необхідною умовою демократичного політичного режиму. Авторитарні, особливо тоталітарні, політичні режими заперечують поділ влади. Комуністична ідеологія відкидає його навіть теоретично, обґрунтовуючи принцип єдності влади, відповідно до якого мандат на здійснення якої-небудь державної функції є похідним від

представницької влади. Вважається, що адміністративні та судові дії держави виконуються за дорученням представницьких органів державної влади і як такі є не владою, а лише функцією, здійснюваною від її імені. Практична реалізація в соціалістичних країнах принципу єдності влади призвела до зосередження всієї повноти державної влади навіть не у формально представницькому органі, а в руках апарату комуністичної партії і небачених зловживань владою.

Поділ влади — це лише один з багатьох елементів механізму демократичного здійснення державної влади і сам по собі не є гарантією демократії. Більше того, за незбалансованої системи стримувань і противаг жорсткий поділ влади може спричинити протистояння гілок влади. Особливої гостроти протистояння законодавчої та очолюваної главою держави виконавчої гілок влади набуває за президентської та змішаної форм республіканського правління у періоди так званого розділеного правління, коли президент і парламентська більшість представляють різні партійно-політичні сили. Іноді це протистояння доходить до відкритої збройної конфронтації, як це сталося, наприклад, у 1993 р. в Росії.

Ефективність державної влади залежить не тільки від її поділу, а й від багатьох інших елементів механізму здійснення влади, які у своїй сукупності характеризуються поняттям «форма держави».

Форми держави

Єдина за своїми сутнісними характеристиками (територія, населення, політична влада, апарат, суверенітет тощо) держава існує в багатоманітних конкретних формах.

Форма держави — це сукупність найбільш загальних ознак держави, зумовлених інституціональними, територіальними і функціональними способами організації влади.

У політології є три основних категорії, які розкривають форму держави: «форма державного правління» (інституціональні характеристики організації влади), «форма державного устрою» (територіальні характеристики організації влади) і «політичний режим» (функціональні характеристики організації влади). Аналіз форм держави має особливо важливе значення, оскільки дає ключ до розуміння конкретних форм організації державної влади і здійснення політики.

Форма державного правління — це спосіб організації державної влади, зумовлений принципами формування і взаємовідносин вищих органів держави.

Йдеться про систему формування і взаємовідносин інституту глави держави, вищих органів законодавчої і виконавчої влади. Залежно від правового статусу глави держави й порядку формування цього вищого органу державної влади розрізняються дві основних форми державного правління — монархія і республіка.

Монархія — це така форма правління, за якої верховна державна влада юридична належить одній особі — монарху (королю, імператору тощо) і передається в порядку престолонаслідування.

Влада монарха не є похідною від будь-якої іншої влади, органу чи виборців. Монарх формально виступає джерелом державної влади, усіх державно-владних повноважень. У республіці глава держави — президент — є виборним і змінюваним, а його влада виступає похідною від представницького органу (парламенту) або виборців.

У сучасному світі зберігаються два історичних типи монархії — абсолютна і конституційна. *Абсолютна монархія* характеризується зосередженням усієї повноти державної влади в руках монарха, відсутністю будь-яких представницьких установ. Уряд призначається монархом, виконує його волю. Нині абсолютна монархія зберігається у Саудівській Аравії, Катарі, Омані, Об'єднаних Арабських Еміратах та ін.

Конституційна монархія називається ще обмеженою, оскільки у ній влада монарха обмежується конституцією. Конституційна монархія існує у двох видах — дуалістичної і парламентарної, які відрізняються ступенем обмеження влади монарха. *Дуалістична монархія* характеризується наявністю одночасно двох політичних установ — монархії і парламенту,

які поділяють між собою державну владу. Цей поділ проявляється у тому, що монарх юридичне і фактично незалежний від парламенту у сфері виконавчої влади. Він призначає уряд, який несе відповідальність лише перед ним. Парламент наділяється законодавчими повноваженнями, але ніякого впливу на формування і діяльність уряду не має. Дуалістична монархія не знає інституту парламентської відповідальності уряду, парламент не може відправити уряд у відставку. Законодавчі повноваження парламенту істотно обмежуються на користь монарха. Він користується правом абсолютного вето, яке парламент подолати не може, а також правом розпуску парламенту та призначення до його верхньої палати. Нині дуалістична монархія зберігається в Йорданії, Кувейті, Марокко та ін.

У *парламентарній монархії* влада монарха істотно обмежена у сфері як законодавчої, так і виконавчої влади. Він, як кажуть, «царює, але не править». Юридичне за монархом можуть зберігатися значні повноваження, але фактично далеко не всіма ними він може користуватися. Так, формально за ним зберігається право призначення глави уряду й міністрів, але зробити це він може лише відповідно до пропозицій лідерів партії чи коаліції партій парламентської більшості, бо сформований іншим чином уряд не отримає вотуму довіри у парламенті й не утвердиться.

Формально уряд вважається урядом монарха, проте ніякої відповідальності перед монархом він не несе. Уряд формується парламентським шляхом і несе відповідальність за свою діяльність лише перед парламентом. Саме політична відповідальність уряду перед парламентом за свою діяльність є основною відмінною ознакою парламентарної монархії. Звичайно це повноваження парламенту врівноважується правом уряду запропонувати монархові розпустити парламент і призначити нові вибори. Глава держави вимушений прийняти й виконати цю пропозицію, тому що в протилежному разі парламентська більшість, на основі якої сформовано уряд, заблокує роботу парламенту. У випадку висловлення парламентом вотуму недовіри урядові останній або йде у відставку, або через главу держави розпускає парламент і призначає позачергові вибори.

Ще одним правовим засобом впливу уряду на монарха є контрасигнування, тобто скріплення його актів підписом глави уряду та (або) окремого міністра, без якого вони не набувають юридичної сили. Тим самим глава уряду або міністр беруть на себе відповідальність за даний акт монарха, оскільки сам монарх відповідальності за свої дії не несе.

На відміну від дуалістичної монархії у парламентарній монархії центральне місце в системі органів державної влади посідає не монарх, а уряд, який не тільки здійснює повноваження та прерогативи монарха, а й контролює і спрямовує (через парламентську більшість) всю діяльність парламенту. Парламентарна монархія нині існує у ряді розвинених країн — Австралії, Бельгії, Великобританії, Данії, Іспанії, Канаді, Нідерландах, Новій Зеландії, Норвегії, Швеції, Японії та ін.

Специфічні риси має монархічна форма правління в тих країнах, які в минулому були домініонами Великобританії, а пізніше увійшли до британської співдружності націй — Австралії, Канаді, Новій Зеландії та ін. Власних монархів вони не мають. Главою держави в кожній з цих країн формально вважається монарх Великобританії, а фактично його функції здійснює генерал-губернатор, котрий призначається британським монархом за поданням уряду країни з числа її жителів.

Хоча в сучасних розвинених країнах монархія є здебільшого слабкою політичною установою, яка не відіграє істотної ролі у здійсненні державної влади, загалом на сьогодні вона існує в 44 країнах світу, в тому числі 11 європейських. У 1978 р. було поновлено монархію в Іспанії. На референдумі, проведеному 1999 р. в Австралії, виборці висловилися на користь збереження монархічної форми правління.

Одна з основних причин збереження монархії та, що в багатьох країнах інститут монархії, особа монарха є символом єдності і верховним арбітром нації, запорукою непорушності політичної системи, оскільки влада монарха не залежить від гри політичних сил. За відсутності в парламенті чітко визначеної більшості монарх може

відіграти вирішальну роль у її утворенні та формуванні уряду. Монархи забезпечують наступництво в політичному розвитку, оберігають традиції й політичну культуру країни.

Республіка — це така форма державного правління, за якої всі вищі органи державної влади або обираються, або формуються загальнонаціональною представницькою установою (парламентом).

Республіка — найпоширеніша форма правління. Нині зі 190 держав світу — членів ООН більш як 140 держав є республіками. Існують три основних різновиди республіканської форми правління: президентська республіка, парламентарна республіка і республіка змішаного типу. Основна відмінність між ними полягає у способі формування та функціонування уряду. У президентській республіці уряд формує і очолює президент, який одночасно виступає главою держави і главою уряду. Сформований позапарламентським шляхом, уряд не несе за свою діяльність відповідальності перед парламентом.

У парламентарній республіці уряд формується парламентським шляхом, несе перед парламентом політичну відповідальність і зобов'язаний піти у відставку в разі висловлення йому парламентом вотуму недовіри. Сформований із представників партій парламентської більшості, уряд через цю більшість фактично контролює і спрямовує діяльність парламенту.

За змішаної форми державного правління — парламентарно-президентській чи президентсько-парламентарній — уряд формується спільно президентом і парламентом, а та чи інша назва змішаної форми правління визначається тим, у кого з них більше повноважень щодо формування та функціонування уряду.

Розглянемо особливості кожного з цих різновидів республіканської форми правління докладніше.

Основними ознаками *президентської республіки* є: 1) дотримання формальних вимог жорсткого поділу влади й запровадження збалансованої системи стримувань і противаг; 2) обрання президента на загальних виборах; 3) поєднання повноважень глави держави і глави уряду в особі президента й відсутність посади прем'єр-міністра; 4) формування уряду президентом лише за обмеженою участю парламенту; 5) відсутність політичної відповідальності уряду перед парламентом; 6) відсутність права глави держави на розпуск парламенту; 7) відсутність інституту контрасигнування, тобто скріплення актів президента підписами міністрів, які б несли за них відповідальність.

Класичною президентською республікою вважаються США. Президентсько-республіканська форма правління впроваджена також у ряді країн Латинської Америки, Африки та деяких інших. Класичному варіанту президентської республіки притаманна наявність двох центрів влади — президента і парламенту, між якими немає тісних функціональних відносин, тому ця форма правління називається ще дуалістичною республікою. У президентській республіці і виконавча влада має порівняно невеликі можливості для впливу на законодавчу владу, тоді як остання наділена певними засобами контролю за діяльністю першої. Однак при цьому обидві гілки влади залишаються незалежними одна від одної, що в разі досконалої системи стримувань і противаг забезпечує демократичне здійснення державної влади.

Парламентарна республіка характеризується проголошенням принципу верховенства парламенту, перед яким уряд несе політичну відповідальність за свою діяльність. Ознаками парламентарної республіки є: 1) здійснення повноважень глави держави і глави уряду різними особами, наявність посади прем'єр-міністра; 2) обмеженість владних повноважень глави держави і водночас віднесення реальної компетенції у сфері виконавчої влади до уряду та його глави; 3) формування уряду парламентом за участю глави держави, яка зазвичай є майже номінальною; 4) формальна політична відповідальність уряду (колективна та індивідуальна) перед парламентом; 5) право глави держави розпустити парламент, котре, як правило, ефективно контролює уряд; 6) контрасигнування актів глави держави главою уряду та (або) відповідним міністром.

Парламентарно-республіканська форма правління досить поширена в розвинених країнах. На європейському континенті парламентарна республіка існує в Албанії, Греції,

Естонії, Італії, Латвії, Словаччині, Угорщині, Чехії, ФРН та Югославії. На відміну від президентської республіки за парламентарно-республіканської форми правління президент обирається не на загальних виборах, а парламентом або спеціальною колегією, яка в основному складається з депутатів того ж парламенту.

У парламентарних республіках, як і в парламентарних монархіях, фактичним центром здійснення державної влади виступає не президент і не парламент, а уряд, глава якого фактично стає першою особою в державі. Усі важелі реальної влади тут знаходяться в руках керівників тих політичних партій, яким належить більшість місць у парламенті і які формують уряд. Тому в політологічній літературі парламентарні форми правління нерідко визначаються як «правління партій».

Однією з сучасних форм державного правління є так звана змішана — *парламентарно-президентська*, або *президентсько-парламентарна* — *форма республіканського правління*, яку іноді не зовсім вдало називають «напівпрезидентською республікою». Типовою ознакою такої форми правління є поєднання елементів президентської і парламентарної республік, сильної президентської влади та ефективного контролю парламенту за діяльністю уряду. Як і в президентській республіці, тут глава держави обирається, як правило, на загальних виборах і юридичне та реально наділяється великими повноваженнями, особливо у сфері виконавчої влади, іноді навіть очолює її. Уряд формується, як і в парламентарній республіці, за участю тією чи іншою мірою парламенту й несе політичну відповідальність як перед президентом, так і перед парламентом. Подвійна політична відповідальність уряду — основна ознака змішаної республіканської форми правління.

Ще однією важливою ознакою цієї форми правління є дуалізм виконавчої влади: президент здійснює загальне керівництво урядом, який очолює прем'єр-міністр. За змішаної республіканської форми правління президент має більше повноважень, ніж глава держави у президентській республіці. Він наділяється, зокрема, ще й правом розпуску парламенту за настання певних обставин і правом законодавчої ініціативи, чого немає у президентській республіці.

Класичним зразком змішаної республіканської форми правління є Франція за конституцією 1958 р. В Європі ця форма впроваджена також в Австрії, Болгарії, Ірландії, Ісландії, Македонії, Польщі, Румунії, Словенії, Фінляндії і Хорватії. Змішану форму правління мають також більшість країн, що утворилися на теренах колишнього Радянського Союзу. Окремі країни, наприклад Австрія, Ірландія, Ісландія, Словенія, мало чим відрізняються від парламентарних, інші — Польща, Румунія — від президентських республік.

Форма державного устрою — це спосіб устрою територіальної організації держави, що визначається принципами взаємовідносин держави як цілого і її територіальних складових.

Якщо форма державного правління — це відносини між вищими органами держави, то форма державного устрою — це відносини між різними органами влади, що існують у територіальних одиницях держави, з центральними органами державної влади.

Хоча форми державного устрою різноманітні і в кожній країні мають свої особливості, розрізняють дві основних форми — унітарну і федеративну.

Унітарною є така держава, територія якої складається з адміністративних або політико-адміністративних одиниць.

Відмінність між адміністративними й політико-адміністративними одиницями полягає в тому, що останні мають ті чи інші ознаки власної державності і виступають як автономні утворення. За своєю юридичною природою автономія є самоврядуванням населення на частині території держави, що виявляється у наданні органам автономії законодавчих повноважень з питань місцевого значення. Правовий статус автономних одиниць відмінний від статусу звичайних адміністративно-територіальних одиниць. Найчастіше цей статус надається лише окремим частинам держави, хоча існують і такі країни, вся територія яких складається з автономних утворень (Іспанія, Італія).

У кожній автономії утворюються представницькі органи, які виконують законодавчу функцію в межах своєї компетенції. Представницькі органи автономій формують виконавчі

органи, які несуть перед ними політичну відповідальність. Діяльність таких органів контролюється центральними органами державної влади. Зміст та обсяг повноважень органів автономій у різних країнах неоднакові.

З урахуванням історичних і географічних чинників автономії можуть утворюватися за адміністративним та національним принципами. В Іспанії, наприклад, більшість автономних областей утворено за адміністративним принципом, а Басконію й Каталонію — за національним. Національні автономії існують також у Молдові, Узбекистані та деяких інших державах.

Унітарна форма державного устрою є переважаючою у світі. Унітарні, зокрема, більшість держав Європи, Латинської Америки та Африки.

Федерація — це союзна держава, територія якої складається з державних утворень, наділених юридичною і певною політичною самостійністю.

Головна відмінність між унітарною та федеративною державами полягає в тому, що територія унітарної держави складається з тією чи іншою мірою самоврядних адміністративних чи політико-адміністративних одиниць, які не мають політичної самостійності, тоді як федеративну державу складають державні утворення з певною політичною самостійністю, а сама федеративна держава виступає як союз цих утворень. Тому унітарні держави називаються ще простими, а федеративні — складними.

Федеративна форма державного устрою існує більш ніж у 20 країнах: Австралії, Австрії, Аргентині, Бразилії, Венесуелі, Індії, Канаді, Малайзії, Мексиці, Нігерії, Росії, США, ФРН, Швейцарії та ін. Державні утворення, які складають федерацію, є її суб'єктами і мають свої органи влади і власний адміністративно-територіальний поділ. Території суб'єктів федерації мають різні назви: штати (Австралія, Бразилія, Венесуела, Індія, Малайзія, Мексика, Нігерія, США), провінції (Аргентина, Канада, Пакистан), землі (Австрія, ФРН), республіки (Росія, Югославія), кантони (Швейцарія).

Федеративна форма державного устрою має такі **характерні ознаки**:

1. Територія федеративної держави в політико-адміністративному плані не є єдиним цілим. Вона складається з територій суб'єктів федерації. У деяких федераціях поряд з державними утвореннями наявні такі територіальні одиниці, які не є суб'єктами федерації і не входять до їх складу. Прикладом може бути федеральний округ Колумбія в США з розташованою у ньому столицею держави Вашингтон.

Державні утворення, які складають федерацію, не є державами у повному розумінні слова, оскільки вони не мають такої обов'язкової ознаки держави, як суверенітет, тобто верховенства на своїй території і незалежності у зовнішніх зносинах. Верховенство на території суб'єктів федерації мають центральні (федеральні) органи державної влади. Суб'єкти федерації не можуть мати власної грошової одиниці, армії, виступати суб'єктом міжнародного права. У разі порушення загальнофедеральної конституції або загальнофедерального законодавства центральна влада має право застосування примусових заходів стосовно суб'єктів федерації. За суб'єктами федерації не визнається право одностороннього виходу (сецесії) з союзу (виняток становили лише СРСР і ЧССР, конституції яких таке право передбачали, проте правового механізму виходу не існувало).

2. У більшості федеративних держав поряд із загальнофедеральною конституцією і загальнофедеральними законами діють конституції і закони суб'єктів федерації. При цьому забезпечується верховенство федеральної конституції і федеральних законів. Суб'єкти федерації наділяються правом видання законодавчих актів у межах конституційно встановленої для них компетенції. Ці акти діють лише на території суб'єкта федерації й повинні відповідати федеральному законодавству.

3. У федеративній державі поряд із федеральною системою органів законодавчої, виконавчої та судової влади існують системи органів законодавчої, виконавчої та судової влади суб'єктів федерації. Порядок їх організації і компетенцію визначають, як правило, конституції суб'єктів федерації. Загальною закономірністю є те, що організація органів влади суб'єктів федерації майже завжди копіює федеральну форму правління.

4. Відмінною ознакою федеративного державного устрою є двопалатна структура союзного парламенту. В минулому були однопалатні парламенти при федеративному державному устрої. Нині двопалатна структура парламенту прийнята майже в усіх федеративних державах. При цьому верхня палата забезпечує представництво суб'єктів федерації.

5. У більшості федерацій поряд з федеральним громадянством існує і громадянство суб'єктів федерації. Тут ідеться не про подвійне громадянство, а про два рівні громадянства однієї держави. Передумовою отримання громадянства суб'єкта федерації є наявність загальнофедерального громадянства. Наявність громадянства суб'єкта федерації впливає на зміст правового статусу громадянина всередині країни, але в міжнародно-правовому плані всі громадяни федеративної держави мають єдиний статус.

Конфедерація — це форма союзу держав, за якої держави зберігають свій суверенітет у повному обсязі.

Конфедерація, отже, є не особливою формою державного устрою, а формою об'єднання суверенних держав.

У різний час конфедераціями були: Австро-Угорщина до 1918 р., Швеція і Норвегія до 1905 р., США з 1781 до 1787 р., Швейцарія з 1815 до 1848 р. та ін.

Конфедеративна форма об'єднання держав характеризується такими основними ознаками: 1) конфедерація утворюється на основі відповідних договорів; 2) суб'єкти конфедерації мають право вільного виходу з неї; 3) суверенітет у конфедерації належить державам, які входять до її складу; 4) до предмету відання конфедерації входить невелике коло питань: війни і миру, зовнішньої політики, формування єдиної армії, системи комунікацій тощо; 5) у конфедерації утворюються тільки ті державні органи, які необхідні для вирішення завдань, особливо виокремлених за договірними актами; 6) постійно діючі державні органи конфедерації позбавлені владних повноважень; 7) суб'єктам конфедерації належить право відмови у визнанні або в застосуванні актів союзної влади та ін.

Федерації є відносно молодими утвореннями. Історично їм передували імперії.

Імперія — це велика держава, яка містить у своєму складі території інших народів і держав.

Імперії створювалися з головної держави — метрополії і кількох або багатьох приєднаних, у тому числі шляхом завоювання, країн чи народів, які не встигли створити власну державність або втратили її. Імперія має монархічну форму правління, її главою є імператор.

Імперії відомі в усі історичні епохи. Хоча деякі з них існували тривалий час (наприклад, Римська, Візантійська, Російська, стародавні східні імперії), в цілому вони виявилися нестійкими утвореннями і припинили своє існування. Причини розпаду імперій багатоманітні: зовнішні завоювання, внутрішній соціальний розклад, формаційні соціально-економічні перетворення тощо. Паралельно з існуванням імперій і на основі їх розпаду відбувався процес утворення національних держав. Нині імперських утворень у світі не існує. Однак хоча час імперій безповоротно закінчився, проблема адекватності державного, національного й соціально-економічного розвитку залишається актуальною для багатонаціональних і навіть однонаціональних держав із компактно розселеними національними меншинами. Загострення цієї проблеми, особливо пов'язане з тим чи іншим видом соціальної нерівності, породжує сепаратизм, який є найбільшою загрозою єдності країни.

Основні ознаки правової держави

Правова держава характеризується низкою ознак, які стосуються організації державної влади, стану правової і судової систем, діяльності правоохоронних органів, становища особи в суспільстві та її взаємовідносин з державою тощо. До таких ознак, які називаються також принципами, зокрема, належать: народний суверенітет; непорушність прав свобод людини з боку держави; зв'язаність держави конституційним ладом; верховенство конституції стосовно інших законів і підзаконних актів; поділ влади та інститут відповідальності влади

як організаційна основа правової держави; незалежність суду; пріоритет норм міжнародного права над нормами національного права.

Виокремлюють три найважливіших ознаки правової держави: верховенство правового закону; реальність прав і свобод індивідів; організація і функціонування суверенної державної влади на основі принципу поділу влади, на яких у подальшому ґрунтуватиметься аналіз проблем теорії і практики правової держави.

У правовій державі переважає індивідуалістичний підхід до прав людини і громадянина, який виходить із пріоритету особи перед суспільством і державою. Головний акцент робиться на особистих і політичних правах і свободах, тоді як соціально-економічним правам приділяється менше уваги.

Теорія і практика правової держави передбачає не тільки конституційне проголошення, а й гарантування прав і свобод особи. При цьому визнається, що конституційні гарантії можуть стати реальними лише в тому разі, якщо наявні в них положення конкретизуються і деталізуються у відповідних законах, які встановлюють механізми застосування гарантій. За таких умов головною гарантією прав і свобод особи виступає суд. Право, яке неможливо захистити в суді, залишається лише конституційною декларацією. З огляду на це деякі конституціоналісти не визнають соціально-економічних прав за власне права, оскільки вони не можуть бути захищені в суді. Якщо, наприклад, людина є безробітною або не має житла, то ніякий суд не забезпечить її роботою чи квартирою.

У правовій державі забезпечення прав і свобод громадян невід'ємне від визнання за ними певних обов'язків. Найголовнішим із них є обов'язок кожного громадянина неухильно дотримуватися конституції, законів та інших нормативних актів держави. До числа інших обов'язків належать, зокрема, обов'язки працювати, сплачувати податки, піклуватися про дітей, військова повинність тощо.

Забезпечення верховенства правового закону, прав і свобод людини і громадянина можливе лише за наявності третьої складової теорії і практики правової держави — *поділу державної влади* на законодавчу, виконавчу й судову з досконалим механізмом стримувань і противаг, який виключає монополізацію влади однією особою, органом або соціальною верствою і забезпечує відповідність усієї системи публічної влади вимогам права та їх послідовне дотримання. Кожна з гілок влади повинна мати певне місце в системі державної влади і відповідно до своєї природи, характеру функцій і призначення вести державні справи специфічними засобами у притаманних їм формах і межах. У правовій державі особливо важливу роль у системі поділу влади відіграє судова її гілка. Суд — це орган захисту права від будь-яких порушень, у тому числі з боку держави. Істотна частина повноважень судової влади полягає у здійсненні конституційно-правового контролю за нормативними актами законодавчої і виконавчої влади. Суд покликаний захищати право як від будь-яких конкретних протиправних дій, так і від усіх протиправних норм.

Побудова правової держави — це довготривалий і складний процес перетворень у всіх сферах суспільного життя. Конституційне проголошення держави правовою може бути лише початком цього процесу і саме по собі не означає наявності в країні правової держави.

Громадянське суспільство та його взаємозв'язок з державою

Громадянське суспільство — це сфера недержавних суспільних інститутів і відносин.

Концепція громадянського суспільства має сенс лише в межах дихотомії «громадянське суспільство — держава». Полягає він у тому, щоб шляхом розмежування громадянського суспільства і держави робити їх соціальними партнерами, заперечувати вивіщення держави над суспільством, Доводити, що держава є похідною від громадянського суспільства й повинна слугувати йому, а не навпаки, як це нерідко трапляється.

Становлення громадянського суспільства як історичної реальності розпочалося з зародженням капіталізму, коли буржуазія повела боротьбу проти абсолютистського одержавлення суспільного життя, жорстких меж станового феодального ладу, за вільну

економічну діяльність, політичні права і свободи, демократичні форми державного правління.

Виникнення громадянського суспільства пов'язується з появою громадянина як самостійного, індивідуального члена суспільства, який усвідомлює себе таким, наділений певним комплексом невідчужуваних прав і свобод і відповідає перед суспільством за всі свої дії. Переломним рубежем у становленні в країнах Західної Європи правової держави і громадянського суспільства була Велика французька революція XVIII ст., а в політико-правовому відношенні — прийнята під час її здійснення «Декларація прав людини і громадянина» (1789), яка проголошувала недоторканність природних прав людини і прав громадянина і була своєрідним маніфестом правової держави і громадянського суспільства.

Відокремленість громадянського суспільства від держави не означає, що воно перебуває поза сферою державного впливу. Так чи інакше держава регулює всі суспільні відносини — від сімейних до політичних, однак це регулювання може здійснюватись як на основі закону, котрий у правовій державі є результатом суспільного консенсусу, так і шляхом довільної регламентації з боку різних державних структур і посадових осіб, нерідко всупереч суспільним інтересам. Громадянське суспільство перебуває поза межами такої довільної регламентації з боку держави. Воно повинно мати певну автономію щодо держави як політичного інституту.

Громадянське суспільство має таку саму структуру, як і суспільство в цілому, її складають багатоманітні суспільні відносини — економічні, соціальні, політичні, соціокультурні тощо та їх суб'єкти, за винятком держави.

Економічною основою, фундаментом громадянського суспільства є недержавна власність на засоби виробництва. Вона може існувати в індивідуальній і колективній формах. Суб'єктами різновидів індивідуальної власності виступають індивіди та домашні (сімейні) господарства. Колективною є власність акціонерних товариств, кооперативів, релігійних і громадських об'єднань та організацій, трудових колективів різних форм господарювання тощо. Наявність у громадян власності на засоби виробництва робить їх незалежними від держави в економічному відношенні. І навпаки, тотальне одержавлення власності, наприклад за соціалізму, ліквідує економічну основу громадянського суспільства, ставить громадян у повну залежність від держави як роботодавця.

Поряд з правом приватної власності важливе значення для громадянського суспільства має гарантована державою свобода підприємницької, трудової і споживчої діяльності.

Соціальною структурою громадянського суспільства складають різноманітні соціальні спільності — класові, етнічні, демографічні, професійні тощо та відносини між ними. Такі спільності є в будь-якому суспільстві. Особливість громадянського суспільства полягає в наявності у ньому класів власників засобів виробництва, економічною основою існування яких є недержавна, передусім приватна, власність. Характерною рисою соціально-класової структури сучасного розвиненого громадянського суспільства є переважання в ній так званого середнього класу як прошарку людей з відносно високим рівнем матеріального достатку.

Елементами *політичної структури* громадянського суспільства виступають недержавні політичні інститути, основними з яких є політичні партії, громадські організації і суспільні рухи, органи місцевого самоврядування, засоби масової інформації. У політологічній літературі нерідко висловлюється думка про неполітичний характер громадянського суспільства, тобто про відсутність у ньому політичних інститутів і відносин. Така позиція необґрунтоване залишає поза межами громадянського суспільства, зокрема, політичні партії, громадсько-політичні організації, засоби масової інформації, які є найважливішими засобами впливу громадянського суспільства на державу.

Важливим політичним інститутом, за допомогою якого громадянське суспільство справляє істотний вплив на державу, є засоби масової інформації. Інститутом громадянського суспільства можуть бути лише недержавні засоби масової інформації, а саме політичним

інститутом вони виступають тоді, коли виконують політичну функцію, взаємодіючи з політичною владою, державою.

Структуру духовної сфери громадянського суспільств складають соціокультурні відносини, а її елементами школа, церква, різноманітні культурно-мистецькі заклади — тією мірою, якою вони виступають як недержавні утворення. Духовне життя громадянського суспільства характеризується ідеологічною багатоманітністю. Воно несумісне з пануванням єдиної ідеології, з так званою державною ідеологією, насадженою ідеологізованою державою.

Однопорядковим з поняттям «правова держава» є відносно нове для політології поняття «соціальна держава». Правова державність як формально-юридична характеристика держави сама по собі нічого не говорить про реальне життя громадян. За допомогою права (у його звичайному розумінні — як сукупності законів та всіляких підзаконних актів: постанов, ухвал, наказів, службових інструкцій тощо) можна більш витончено знущатися над людьми, ніж з використанням відкритого і грубого насильства. Причому влада спроможна домогтися легітимності, тобто визнання, такого «права» громадянами, які на її потребу кричатимуть «Розіпни його!» або вимагатимуть покарання «ворогів народу» чи засуджуватимуть дисидентів.

Творці і прихильники теорії правової держави вважали, що така держава, забезпечуючи кожному свободу і рівність, роблячи приватну власність доступною для кожного, стимулюючи конкуренцію, підприємливість та активність громадян, приведе їх до загального добробуту. Однак цього не сталося. Абсолютизація індивідуальної свободи, невтручання держави в економічну й соціальну сфери громадянського суспільства призвели до посилення монополізації економіки і соціальної нерівності, загострення соціальних суперечностей, знецінення самих ідей свободи і рівності, оскільки більшість громадян у буржуазній державі не мали для них матеріального підґрунтя.

За цих умов конструктивним доповненням правової державності стали теорія і практика соціальної держави. Поняття «соціальна держава» виникло в повоєнній політичній і суспільній теорії для позначення держави сучасного демократичного типу за умов відносно стабільної і розвиненої економіки. Кожна держава є соціальною з огляду на виконання нею соціальної функції. Особливістю сучасної соціальної держави є здійснення нею активної соціальної політики, спрямованої на забезпечення прав людини, працевлаштування населення, захист прав працівника на підприємстві, створення систем охорони здоров'я і соціального страхування, підтримку малоімущих, сім'ї і материнства, досягнення високого рівня добробуту всіх верств населення. Політичні права людини доповнюються соціально-економічними правами, що передбачають надання всім членам суспільства певного мінімуму матеріальних і соціальних благ. З цією метою держава активно втручається в економіку й соціальні відносини, за допомогою податків і різних соціальних виплат перерозподіляє через бюджет значну частину національного доходу на користь менш забезпечених верств населення.

Отже, соціальна держава — це правова держава, яка проводить активну соціальну політику, спрямовану на забезпечення прав і свобод людини, досягнення високого рівня добробуту всіх верств населення.

Контрольні запитання

1. Як взаємодіють правова держава та громадянське суспільство?
2. Які функції виконує держава?
3. В чому проявляється сутність соціальної держави?
4. Які ознаки має держава?
5. Які основні теорії походження держави Вам відомі?

Література: [1] С. 205-290; [4] С. 112-146; [12] С. 205-267; [13] С. 165-269; [15] С. 62-80; [20] С. 50-81; [24] С. 240-278; [25] С. 55-184.

ЛЕКЦІЯ 7. ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ТА ПАРТІЙНІ СИСТЕМИ

1. Поняття «політична партія».
2. Класифікація політичних партій.
3. Поняття і типологія партійних систем.
4. Роль і функції партій у суспільно-політичному житті.
5. Становлення багатопартійності в сучасній Україні.

Поняття «політична партія»

Слово «партія» означає частину більшої спільності або цілісності. Воно використовувалося ще в античному світі для позначення політичної організації, причому в негативному значенні — як неблагородного, ганебного союзу. Таке (негативне) розуміння партії як політичної організації збереглося в історії на тривалий час. Наукові спроби визначити сутність політичної партії, її місце в політичному житті суспільства були здійснені у ХІХ ст. При цьому в розумінні сутності партії виокремились такі три основних підходи:

1) партія — це ідеологічна спільність людей, їх добровільне об'єднання навколо якоїсь ідеології. Таке розуміння характерне, зокрема, для ліберального напрямку в історії політичної думки;

2) партія — це організація певного суспільного класу чи соціальної групи. Розуміння політичної партії як суто класової організації, виразника корінних інтересів того чи іншого класу характерне для марксизму;

3) партія — це громадська організація, інститут політичної системи, головним завданням якого є завоювання, утримання й використання державної влади.

Узагальнивши ці підходи, відомий американський політолог Дж. Ла Паломбара вирізнув чотири основних елементи, які конституують політичну партію. Будь-яка партія, вважає він, по-перше, є носієм ідеології або принаймні відбиває конкретну орієнтацію, бачення світу й людини. По-друге, партія — це організація, тобто відносно тривале в часі об'єднання людей, це інститут. По-третє, метою партії є завоювання і здійснення влади. По-четверте, кожна партія прагне забезпечити собі підтримку народу — аж до членства або активної участі в ній.

Основною ознакою політичної партії є її прагнення до завоювання і здійснення державної влади. Для досягнення цієї мети партія організаційно об'єднує прихильників певних поглядів, ідей. За цими ознаками політична партія відрізняється, по-перше, від суспільно-політичного руху, який не має характерних для партії організаційної структури та детально розробленої політичної програми, а по-друге, від групи інтересів, що не прагне до завоювання державної влади, а обмежується лише здійсненням впливу на неї.

Отже, *політична партія — це добровільне та організаційно оформлене об'єднання громадян, яке виражає інтереси частини суспільства і прагне до їх задоволення шляхом здобуття, утримання і використання державної влади.*

Головне завдання політичних партій полягає в тому, щоб перетворити багатоманітність інтересів окремих індивідів, різноманітних соціальних спільностей у їх сукупний політичний інтерес шляхом зведення цих інтересів до єдиного знаменника. В ідеалі мета кожної партії полягає у представництві в політичній системі тих верств населення, інтереси яких вона відображає. Через представництво в політичній сфері різних соціальних спільностей за допомогою партій громадянське суспільство й держава об'єднуються в єдине ціле. Політичні партії, отже, є важливою ланкою, що поєднує громадянське суспільство й державу, сприяючи подоланню або пом'якшенню конфліктів між ними. Завдяки партіям суспільство здійснює контроль над державою, а держава — зворотний зв'язок із суспільством.

Конкретизувати загальне призначення політичних партій можна шляхом визначення їх функцій, тобто тих завдань, які вони виконують у політичній системі. Основними функціями політичної партії в сучасному суспільстві є:

- політичне представництво соціальних інтересів;

- соціальна інтеграція — узгодження соціальних інтересів через взаємодію політичних партій;
- розробка ідеології, політичних доктрин і програм;
- боротьба за оволодіння державною владою та участь у її здійсненні;
- участь у формуванні й діяльності всіх ланок державного апарату;
- участь у розробці, формуванні і здійсненні політичного курсу держави;
- політична соціалізація — сприяння засвоєнню індивідом певної системи політичних знань, норм і цінностей, залученню його до політичної системи;
- формування громадської думки;
- політичне рекрутування, тобто залучення на бік партії якомога ширших верств населення як її членів, прихильників і виборців;
- підготовка та висунення кадрів для апарату держави, партії, громадських організацій.

Класифікація політичних партій

Типологія партій за соціальною основою. Оскільки політичні партії завжди виражають певні соціальні інтереси і прагнення, то найбільш загальною основою їх типології є *соціальна основа*, або база, тобто та соціальна спільність, інтереси якої виражає партія. Відповідно до основних груп соціальних спільностей розрізняють класові, національні, жіночі, селянські, регіональні та інші політичні партії. Так, у більшості країн світу є робітничі партії — комуністичні, соціалістичні, соціал-демократичні. Є партії дрібних, середніх і великих власників засобів виробництва — дрібнобуржуазні й буржуазні. Це здебільшого ліберальні й консервативні партії. Є також аграрні партії, які орієнтуються на інтереси різних верств населення, зайнятого в сільському господарстві, селянські й поміщицькі — партії відповідно дрібних і великих землевласників.

Практика показала, що в сучасному суспільстві партія не може досягти відчутного впливу, спираючись лише на якийсь один суспільний клас чи на його частину. У боротьбі за виборця кожна з політичних партій орієнтується на певну систему цінностей, більшість із яких (власність, праця, демократія, свобода, рівність, справедливість, солідарність тощо) є загальнолюдськими і приваблюють на бік партії представників різних суспільних класів і соціальних верств.

У тому разі, коли партія не має більш-менш чіткої соціальної бази, вона виступає як інтеркласова, або партія виборців. (Інтеркласовими є, наприклад, Демократична й Республіканська партії США).

Отже, за класовою ознакою розрізняють: робітничі, дрібнобуржуазні, буржуазні, поміщицькі та інтеркласові політичні партії. Такий поділ притаманний в основному марксистській традиції в політології.

Оскільки інтеркласові партії орієнтуються на різні суспільні класи й соціальні верстви, то вони можуть визначатись і як загальнонаціональні, коли націю розуміти як державно-політичну спільність (сукупність усіх громадян держави), а не як етнічну. В такому разі загальнонаціональний чинник у соціальній орієнтації партії має раціональний зміст і демократичну спрямованість. Від партій цього типу потрібно відрізнити національні партії, які виходять з етнічного розуміння нації і де національне нерідко переростає в націоналістичне, а потім і в шовіністичне. На національний чинник найчастіше посилаються партії фашистського типу. Щоправда, він може відіграти і прогресивну роль, наприклад як консолідуючий фактор у боротьбі за національну незалежність.

У багатьох країнах світу є суто жіночі партії, причому не стільки за соціальною орієнтацією, скільки за складом. За характером своєї діяльності вони часто наближаються до відповідних громадських організацій. Є молодіжні партії, але здебільшого об'єднання молоді діють як громадські організації. Однак кожна з більш-менш впливових політичних партій, приділяючи велику увагу залученню молоді до своїх лав, створює молодіжні партійні осередки або організації при партії.

Існують і регіональні партії, тобто такі, що діють не в загальнонаціональному, а в регіональному масштабі й відбивають інтереси населення певного адміністративно-

територіального утворення, автономії чи суб'єкта федерації. В діяльності таких партій часто проявляються націоналістичні й сепаратистські тенденції.

Нарешті, є так звані гротескні партії, які не мають більш-менш певної соціальної бази, а об'єднують прихильників якого-небудь роду занять чи захоплення, наприклад «шанувальників пива». Не претендуючи на владу, вони досить стійко відстоюють своє коло інтересів, мають невеликий, але згуртований склад.

За *ідеологічною ознакою* політичні партії поділяються на ідейно-політичні, прагматичні та харизматично-вождистські. *Ідейно-політичними* є партії більш-менш чітко визначеної ідеологічної спрямованості: комуністичні, соціал-демократичні, ліберальні, консервативні, фашистські, християнські, ісламські тощо. *Прагматичні* — це такі партії, які орієнтуються не на певну ідеологію, а на широкий спектр ідей і суспільних проблем з метою залучення на свій бік якомога більше виборців. Це ті самі інтеркласові партії, або партії виборців.

Харизматично-вождистські партії формуються навколо особи конкретного політика і діють як групи його підтримки. Ці партії також мають певну ідеологічну спрямованість, але вона визначається не стільки їхньою соціальною базою, скільки лідерами.

Ідеологічна спрямованість політичних партій значною мірою визначає їх основні, загальні *цілі й характер діяльності*, за якими партії поділяються на революційні, реформістські та консервативні. *Революційні партії* відкидають існуючий суспільний лад і прагнуть замінити його іншим. *Реформістські* орієнтуються на значні перетворення існуючого ладу, але зі збереженням його основ. Революційними проявили себе комуністичні партії, реформістськими — соціал-демократичні. *Консервативні партії* прагнуть зберегти існуючий лад, допускаючи лише найнеобхідніші його зміни.

З класифікацією політичних партій за соціальною основою, ідеологічною ознакою, основними цілями та характером діяльності тісно пов'язаний їх поділ на *ліві, центристські і праві*. Нагадаємо, що такий поділ був започаткований у часи Великої французької революції XVIII ст., коли в залі засідань Національної асамблеї — парламенту Франції — праворуч від головуючого розташовувалися консерватори (прихильники монархії), ліворуч — радикали, які обстоювали ідею загальної рівності, а помірковані займали місця в центрі зали — посередині між консерваторами і радикалами. Відтоді правими стали називати прихильників збереження існуючого ладу, а лівими — прихильників радикальних змін. Соціальною базою лівих партій (комуністичних, соціалістичних, соціал-демократичних) є здебільшого наймані працівники, правих (ліберальних, консервативних, націоналістичних, фашистських тощо) — власники.

Звичайно, такий поділ відносний. Основні цінності та орієнтації правих і лівих, особливо в останні десятиліття, часто перетинаються. Так, у 80-ті роки соціал-демократичні партії багато чого запозичили в лібералів, наприклад орієнтацію на приватну власність і ринкове регулювання економіки. Зі свого боку, ліберали й навіть консерватори за прикладом соціал-демократів стали приділяти значну увагу проблемам соціального забезпечення, боротьбі з безробіттям тощо.

Залежно від *типу організаційної структури* політичні партії поділяються на кадрові й масові. *Кадрові партії* об'єднують у своїх лавах невелику кількість впливових професійних політиків і спираються на фінансову підтримку підприємницьких структур. Французький політолог М. Дюверже, який ще в 50-х роках запропонував таку (бінарну) класифікацію політичних партій, назвав кадрові партії «партіями нотаблів» — людей, чиє становище в суспільстві забезпечує їм авторитет у політичному житті.

Кадрові партії є децентралізованими об'єднаннями. Вони, як правило, не мають фіксованого членства, звертаються до громадян лише в період виборчої кампанії. Такими є, наприклад, консервативні й ліберальні партії країн Західної Європи, Республіканська й Демократична партії США.

Масові партії орієнтуються на залучення до своїх лав якнайбільшого числа членів з метою забезпечення завдяки членським внескам фінансової підтримки своєї діяльності. Вони мають фіксоване членство, розгалужену організаційну структуру й порівняно значну

кількість членів, між якими встановлюється тісний постійний зв'язок. Це партії з більш-менш чіткою ідеологічною орієнтацією. Вони беруть активну участь у виборах. До масових належить більшість соціал-демократичних, соціалістичних, комуністичних, християнських партій. Масовими можуть бути і фашистські партії.

Кадрові й масові партії розрізняють іще за кількісними показниками. Вважається, що кадрові партії об'єднують у своїх лавах менш ніж 10 відсотків виборців, а масові — більш як 10 відсотків.

Масові партії можуть мати слабку або міцну організаційну структуру. Партії з міцною організаційною структурою — це партії централізовані, з чітким членством, ієрархічною побудовою, сильним керівним центром, здатним забезпечити партійну дисципліну і проведення програмної політичної лінії. До них належать передусім комуністичні і фашистські партії. Партіями зі слабкою організаційною структурою є соціалістичні й соціал-демократичні.

М. Дюверже згодом доповнив свою бінарну класифікацію, виокремивши поряд з кадровими й масовими третій тип політичних партій — непрямі партії. Це такі партії, приналежність до яких визначається членством в іншій організації.

За місцем, яке партії посідають у політичній системі, вони поділяються на: *неподільно пануючі* в політичній системі, як це буває за тоталітарних та авторитарних режимів; *правлячі*, тобто такі, що самостійно або в коаліції з іншими партіями легітимним шляхом здобули і здійснюють державну владу; *опозиційні* — такі, які не є правлячими в даний момент і перебувають в опозиції до здійснюваного правлячими партіями політичного курсу.

На відміну від таких партій, що легальне діють у політичній системі, в країні можуть бути й нелегальні партії — законодавче заборонені чи такі, котрі через переслідування діють у підпіллі. Заборона всіх або майже всіх політичних партій притаманна диктаторським режимам. У деяких країнах забороненими є комуністичні партії як такі, що прагнуть до зміни суспільного ладу неконституційним шляхом.

За *парламентською основою* розрізняють парламентські (парламентсько-електоральні) і непарламентські політичні партії. Для партій *парламентського типу* характерне використання форм і методів діяльності в межах правових норм держави. Своїх політичних цілей вони прагнуть досягти через законні органи влади, які самі й формують за результатами виборів. Як зазначає М. Дюверже, для таких партій завоювання місць у представницьких органах є сутністю життя, причиною існування й вищою метою, а парламентська фракція виступає головною ланкою, іноді — керівним та організаційним центром.

Характерними рисами *непарламентських партій*, за М. Дюверже, є доктринальна програмна єдність і централізм у структурі. Парламентська й виборча діяльність для них не є головними цілями. Свою увагу вони зосереджують на досягненні доктринальних цілей. Фракції в парламенті організаційно і в ході здійснення політичної лінії для таких партій відіграють меншу роль, ніж для парламентських.

Можливі й інші типології політичних партій. У сучасній західній політології поширена трикомпонентна типологія — виокремлення кадрових партій, масових партій і партій виборців. Різні характеристики партій дають можливість глибше зрозуміти їхню сутність, стратегію й тактику діяльності, місце і роль у політичній системі.

Партійні системи

В політологічній літературі даються різні визначення поняття «партійна система». Система взагалі — це сукупність елементів, що перебувають у відносинах і зв'язках один з одним, яка утворює певну цілісність, єдність. За аналогією партійну систему можна розуміти як цілісну сукупність діючих у країні політичних партій та відносин між ними. Однак таке розуміння надто абстрактне. Деякі дослідники вважають, що до складу партійної системи входять не всі наявні в країні політичні партії, а лише ті, які діють легальне. Інші наголошують на тому, що партійну систему складають лише ті партії, що прагнуть до влади, беруть участь у боротьбі за неї, справляють на її здійснення відчутний вплив. Згідно з цією точкою зору, до партійної системи не входять дрібні, маловпливові партії, які не беруть

участі у здійсненні влади. На такому розумінні, на нашу гадку, найбільш прийнятному, ґрунтується типологія партійних систем.

Отже, *партійна система* — це сукупність діючих у країні політичних партій та відносин між ними, які складаються в боротьбі за державну владу та у процесі її здійснення.

У країнах сучасного світу склались різні партійні системи. Розрізняються вони залежно від кількості діючих у країні політичних партій, основних принципів їхньої взаємодії, за ідеологічною та іншими ознаками. Одними з найбільш деталізованих є типології партійних систем, запропоновані італійсько-американським політологом Дж. Сарторі та польським соціологом і політологом Є. Вятром.

Дж. Сарторі розрізняє сім типів партійних систем: 1) однопартійна; 2) з партією-гегемоном; 3) з домінуючою партією; 4) двопартійна; 5) поміркованого плюралізму; 6) поляризованого плюралізму; 7) атомізована (система роздрібненої партії). В основу цієї типології покладено ідеологічну ознаку: однопартійна система є моноідеологічною, атомізована — ідейно різнорідною. Між цими двома полюсами залежно від ступеня розвитку й варіантів ідеологічного плюралізму в діяльності партій розташовуються решта п'ять партійних систем. Дж. Сарторі враховував кількість партій, що змагаються (форма партійної системи), та ідеологічну відстань між ними (механізм партійної системи). Він ввів чотириелементну типологію конкуруючих демократичних партійних систем: система домінуючої партії, двопартійна система та два варіанти багатопартійної системи — помірної поляризації та поляризована.

Другою ознакою у типології Дж. Сарторі є категорія ідеологічної дистанції між політичними центрами (ступінь поляризації). Спрощену схему типології партійних систем Дж. Сарторі з узгодженням специфічних властивостей, механізмів конкуренції можна представити таким чином:

Однопартійна система — одна партія. Він виділяє однопартійну тоталітарну, авторитарну і догматичну партійні системи.

Гегемоністська система — наявність кількох політичних об'єднань, панівним становищем однієї партії за відсутності політичної конкуренції, визнанням іншими об'єднаннями (союзниками) керівної ролі правлячої партії (гегемона), інтеграцією об'єднань-союзників у систему державної влади, яка здійснюється партією-гегемоном, політичним режимом, близьким до тоталітарного.

Система з домінуючою партією — владу весь час утримує одна партія, але вона відрізняється від однопартійної системи тим, що тут діяльність інших політичних партій дозволена і здійснюється відкрито, але без достатньої ефективності.

Двopартійна система — поява двох сильних політичних партій, які репрезентують лівоцентристську та правоцентристську течії, що формують біполярну систему з виразними тенденціями доцентрової конкуренції. Ідеологічна дистанція між партіями є, звичайно, мінімальною.

Багатопартійна система поміркованого плюралізму (п'ять або шість політичних партій) — дистанція між партіями залишається відносно малою, досягається суспільний консенсус стосовно легітимації політичної системи.

Багатопартійна система поляризованого плюралізму (екстремально поляризована) — значний рівень фрагментації, тобто, партій є більш ніж п'ять чи шість. Ідеологічний простір системи залишається дуже розтягнутим, а на обох полюсах існують відносно сильні антисистемні партії. Внаслідок цього немає можливості застосування консенсусного механізму ухвалення рішень, домінує конфронтаційна політика.

Система роздрібненої партії — характеризується наявністю величезної кількості політичних партій, але їхня роль у політичному житті держави незначна. Цей тип партійних систем характерний для держав, у яких відбувається становлення багатопартійності.

Є. Вятр розділив партійні системи на альтернативні й неальтернативні. Альтернативною є така система, в якій хоча б один альтернативний колектив політиків

організований у вигляді політичної партії або політичних партій і має реальні шанси замінити колектив, що є правлячим у даний момент. У межах цієї системи можуть бути:

- система багатопартійної роздрібненості, в якій жодна партія або група партій не має очевидного переважання, а влада здійснюється коаліціями, що змінюються за складом;
- двоблокова система, в якій існують декілька політичних партій, що поділяються на два політичних блоки, між якими ведеться постійне суперництво за владу;
- двопартійна система, де хоча й існують дрібніші партії, але справжнє суперництво за владу відбувається між двома найбільшими партіями системи.

В неальтернативній системі конституційні принципи або фактичне співвідношення сил приводять до того, що немає справжнього суперництва між політичними партіями за владу. Різновидами цієї системи можуть бути:

- система кооперації партій, яка характеризується блокуванням головних політичних партій і фактичним зникненням дієвої опозиції;
- система партій національної згоди (або домінуючої партії), в якій існують численні політичні партії й ведеться боротьба за владу на виборах, але одна партія постійно домінує над усією політичною системою й неподільно здійснює владу, а інші партії діють або як критики уряду, або як представники окремих груп інтересів, маючи чітко обмежену і, як правило, локалізовану базу впливу;
- обмежені партійні системи, в яких існують різні політичні партії і між ними здійснюється суперництво за політичний вплив, але влада перебуває в руках однієї політичної сили — найчастіше армії, котра заявляє, що вона незалежна від партій і стоїть над ними;
- однопартійна система, яка виключає існування інших політичних партій, крім правлячої.

В сучасній західній політології найчастіше розрізняються три основних типи партійних систем:

- двопартійна система (біпартизм),
- багатопартійна система
- система двох з половиною партій.

Становлення багатопартійності в Україні

Витоки сучасної багатопартійності в Україні можна віднести до підписання СРСР у 1975 р. Заключного акта гельсінської наради з безпеки і співробітництва в Європі, що спонукало діячів правозахисного руху до легалізації своєї діяльності у вигляді Української гельсінської групи. Однак діяльність цієї групи переслідувалась правлячими колами, а її члени зазнали репресій.

Процес становлення багатопартійності в Україні поступово відновився з початком перебудови. З'являються альтернативні офіційній політиці так звані неформальні рухи, які не мали фіксованого членства, не ставили перед собою чітко сформульованих політичних завдань. Це були насамперед організації захисників природи та різноманітні культурологічні об'єднання, наприклад Український культурологічний клуб, Товариство Лева, Меморіал, Товариство української мови імені Т. Г. Шевченка та ін. Створені для вирішення питань, на перший погляд, далеких від політики, вони швидко проявили себе як політичні організації.

Після амністії політв'язнів-правозахисників у 1988 р. з'явилися відверто антикомуністичного характеру Українська гельсінська спілка та Українська демократична спілка як відділення московського Демократичного союзу, який проголосив себе опозиційною політичною партією. У подальшому на базі демократичних організацій, передусім Українського культурологічного клубу та Товариства Лева, навколо національно-демократичної ідеї духовного відродження України виник Народний рух України за перебудову. Сама ідея Руху вийшла зі Спілки письменників України, насамперед її київської організації. 13 лютого 1989 р. в газеті «Літературна Україна» був опублікований проект програми Руху, а у вересні цього

року відбувся його установчий з'їзд. Виступаючи спочатку на підтримку перебудови, Рух згодом перетворився в опозиційну антикомуністичну організацію.

З самого початку виникнення Рух намагався всіляко заперечувати надання йому рис політичної партії, вводячи можливість колективного членства в організації. Поступово з нього почали виокремлюватися політичні об'єднання з більш жорсткою структурою й чіткіше сформульованою доктриною. Цей процес особливо прискорився після прийняття закону «Про об'єднання громадян», в якому визначено правові основи діяльності політичних партій і громадських організацій в Україні. Поряд з партіями, що певний час прилягали до рухівської коаліції, почали виникати організації, які не вписувалися в це об'єднання чи то внаслідок радикалізму власних політичних програм, чи то не поділяючи його основні цілі. Відбулися установчі з'їзди перших політичних партій республіки. Першою партією, яка 1990 р. (ще за умов монополії КПРС на владу) зареєструвалась у Міністерстві юстиції, була Українська республіканська партія.

У 1991 р. було зареєстровано вже 7 партій: Українську селянську демократичну партію, Партію зелених України, Демократичну партію України, Партію демократичного відродження України, Ліберальну партію України, Українську християнсько-демократичну партію, Соціалістичну партію України.

Процес становлення багатопартійності особливо прискорився з прийняттям 24 серпня 1991 р. Акта проголошення незалежності України і проведенням у грудні цього року референдуму з питання державної незалежності України. У 1992 р. було зареєстровано 6 політичних партій, у тому числі Селянську партію України, Українську консервативну республіканську партію, Християнсько-демократичну партію України та ін. Особливо «врожайним» на нові партії був 1993 р., коли зареєструвалися 15 партій, у тому числі Партія праці, Українська партія справедливості, Конгрес українських націоналістів, Всеукраїнське політичне об'єднання «Державна самостійність України», Громадянський конгрес України, Українська партія солідарності і соціальної справедливості, Трудовий конгрес України, Комуністична партія України, Організація українських націоналістів в Україні та ін. Народний рух після виходу з нього ряду партій сам перетворився на політичну партію і також зареєструвався.

Нові політичні партії утворювалися і в наступні роки. На початок 1996 р. в Україні було зареєстровано 37 партій, а станом на вересень 2001 р. — більш як 120. Щоправда, реальна кількість політичних партій є дещо меншою, оскільки деякі з них припинили своє існування або об'єдналися з іншими партіями.

Контрольні запитання

1. Чим характеризується поняття «політична партія»?
2. Які види політичних партій Вам відомі?
3. Які типи партійних систем Вам відомі?
4. Яку роль відіграють партії у суспільно-політичному житті?
5. Як відбувалося становлення багатопартійності в сучасній Україні?

Література: [1] С. 205-290; [4] С. 112-146; [12] С. 205-267; [13] С. 165-269; [15] С. 62-80; [20] С. 50-81; [24] С. 240-278; [25] С. 55-184.

ЛЕКЦІЯ 8. СУТНІСТЬ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ ТА ЙОГО ТИПИ

1. Поняття й типологія політичних режимів.
2. Тоталітарний політичний режим.
3. Авторитарний політичний режим.
4. Демократичний політичний режим.

Поняття й типологія політичних режимів.

Політичний режим є одним із базисних понять політології. Порівняно з іншими категоріями, які розкривають форми держави, — «форма державного правління» і «форма державного устрою» — поняття «політичний режим» є найменш визначеним. Це пов'язано значною мірою із близькістю понять, із тим, що одні й ті самі явища і процеси політичного життя стосовно чогось одного можуть характеризуватись як форма державного правління, а щодо іншого — як політичний режим. Так, під президентським режимом в одних випадках мають на увазі політичний режим, а в інших — президентсько-республіканську форму державного правління, під парламентським режимом також розуміють і політичний режим, і форму правління. Такий підхід, який не розмежовує форму державного правління і політичний режим, по суті, знімає питання про ступінь демократизму держави. Форма правління сама по собі може нічого не говорити про демократизм у здійсненні державної влади. Так, у сучасному світі окремі монархії є більш демократичними державами, ніж деякі республіки. Про ступінь демократизму у здійсненні державної влади свідчить саме характер політичного режиму.

Якщо виходити з того, що форма правління визначається відносинами між центральними органами держави, то поняттям «політичний режим» доцільно позначати характер цих відносин, здійснення державної влади в цілому, насамперед в аспекті демократизму цього процесу.

Відповідно, *політичний режим визначається як система методів і засобів здійснення політичної (державної) влади.*

На основі структурних елементів політичного режиму виокремлюються його основні ознаки: спосіб формування органів влади; співвідношення законодавчої, виконавчої і судової влади, центрального уряду та місцевого самоврядування; становище й роль громадських організацій і партій; правовий статус особи; встановлена законодавча система; зміст і співвідношення дозволеної і забороненої політичної діяльності; рівень економічно-господарського розвитку; політична стабільність суспільства; порядок функціонування правоохоронних та каральних органів; історичні й культурні традиції, моральні звичаї народу в ставленні до влади. Найважливішими ознаками політичного режиму є вживані процедури та способи організації установ влади і врядування, стиль прийняття публічних, тобто загальних і обов'язкових для всіх, рішень, відносини між державою і громадянами.

Спроби відрізнити одні держави від інших за формами правління, методами й засобами здійснення влади сягають глибокої давнини. Як уже зазначалось, детальну типологію державного правління здійснили ще давньогрецькі мислителі Платон і Арістотель. Зокрема, Арістотель залежно від кількості правителів держави, від мети, яку вони переслідують, вирізняв шість форм державного правління — монархію, аристократію, політію, тиранію, олігархію і демократію. Типології Платона та Арістотеля відбивали політичні реалії Стародавньої Греції. Сучасні типології політичних режимів ґрунтуються на досвіді світового політичного розвитку, який за найважливішу соціально-політичну цінність висунув демократію. ХХ ст. пов'язується, з одного боку, з розвитком демократії і досягненням стадії її зрілості, а з другого — з тим, що небаченого раніше поширення набули антидемократичні режими.

Типологія політичних режимів Г. Моски

Типологію політичних режимів залежно від ступеня їх демократизму започаткував один із основоположників теорії еліт Г. Моска. Виокремлюючи аристократичну й демократичну тенденції у розвитку пануючого політичного класу, перша з яких полягає у прагненні цього класу стати спадковим, а друга проявляється в оновленні його складу за рахунок представників нижчих верств суспільства, він говорив про два типи організації влади. В одному разі влада передається за принципом згори донизу таким чином, що вибір нижчого управлінця здійснюється вищим. В іншому разі діє протилежний принцип — влада делегується знизу догори тими, ким управляють, тим, хто управляє. Перший тип організації влади Г. Моска назвав автократичним, другий — ліберальним.

Автократичний режим передбачає існування автократа, тобто особи, котра персоніфікує інститут, від імені якого діють усі ті, хто наділяється частиною або часточкою публічної влади. У разі наслідування автократії наявна комбінація автократичного принципу з аристократичною тенденцією, а в разі виборної автократії — комбінація автократичного принципу з демократичною тенденцією.

Ліберальний режим характеризується більш-менш досконалою організацією виборчої системи. Для нього характерно те, що закон ґрунтується на згоді більшості громадян, а функціонери, які прямо чи опосередковано призначаються підлеглими, є тимчасовими й відповідальними у своїх діях перед законом.

На думку Г. Моски, автократичні режими є більш стійкими, ніж ліберальні, оскільки останні можуть функціонувати лише за сприятливих умов, як правило, в періоди економічного процвітання та інтелектуального розвитку. Він визнавав, що важко знайти політичний режим, у якому в абсолютно чистому вигляді проявлявся б той чи інший принцип або тенденція, однак був переконаний, що переважання автократії чи лібералізму, аристократичних або демократичних тенденцій слугує фундаментальним критерієм для визначення типу політичної організації будь-якого суспільства.

Г. Моска не довів до кінця свою типологію політичних режимів. Деякі західні дослідники, підбиваючи підсумки його міркуванням, наголошують, що виокремлені Г. Москою два принципи організації влади, комбіновані з двома тенденціями поповнення політичного класу, визначають чотири типи політичних режимів: 1) аристократично-автократичний (абсолютна монархія); 2) аристократично-ліберальний (парламентарна, конституційна монархія); 3) демократично-автократичний (президентська республіка); 4) демократично-ліберальний (парламентарна республіка).

Найпоширенішим у сучасній політології є поділ політичних режимів за ознакою демократизму на демократичні і недемократичні. Останні, у свою чергу, поділяються на тоталітарні та авторитарні.

Тоталітаризм

Термін «тоталітарний» вживається для позначення державного ладу, який здійснює всеосяжний (повний, тотальний) контроль над усіма сферами суспільного життя та особистим життям громадян, спираючись при цьому на систематичне використання насильства. Першими цей термін на початку 20-х років ХХ ст. ввели до наукового вжитку італійські критики Б. Муссоліні, під керівництвом якого в Італії почала формуватися однопартійна фашистська система. Та незабаром Б. Муссоліні й сам перехопив це слово й увів його до політичного лексикону, проголосивши своєю метою створення «тоталітарної держави». Пізніше термін «тоталітарна держава» (також у позитивному значенні) використовували нацистські правознавці в Німеччині. Паралельно формувалося уявлення про тоталітаризм як негативне політичне явище, яке характеризує не лише фашизм, а й політичний лад в СРСР. Власне теорія тоталітаризму сформувалась у 50-х роках як наукове осмислення нацизму і сталінізму. У 1951 р. німецько-американський політичний мислитель *Канна Арент* опублікувала тритомну працю «Походження тоталітаризму», в якій містився філософський аналіз тоталітаризму як суспільно-історичного феномену. Вважається, що перша спроба систематизувати ознаки тоталітарного режиму була зроблена американським дослідником *Карлом Фрідріхом* у доповіді «Унікальний характер тоталітарного суспільства» (1954), в якій він сформулював п'ять ознак: офіційна ідеологія, якої всі зобов'язані дотримуватися і яка закликає до деякого кінцевого ідеалу суспільного устрою для всього людства; єдина масова партія, очолювана, як правило, вождем і організована суворо ієрархічно; повний контроль партії і бюрократії над збройними силами та громадськими організаціями; повний контроль над засобами комунікації; система тероризуючого поліцейського контролю з використанням фізичного і психологічного впливу. У 1956 р. у спільній праці К. Фрідріха та іншого американського політолога — *Збігнева Бжезінського* «Тоталітарна диктатура і автократія» до цих п'яти ознак була додана шоста — централізоване управління всією економікою.

У наступні роки концепція тоталітаризму набула подальшого розвитку. Було, зокрема, визнано, що головною ознакою тоталітарного політичного режиму є всеосяжний контроль держави над суспільством, який спирається на систематичне використання насильства. Це режим всеохоплюючого репресивного примусу громадян до виконання владної волі, цілковитого державного контролю за діяльністю громадян, їхніх об'єднань, соціальних груп та інститутів. У ньому поширена практика надмірного одержавлення суспільного життя, яке ґрунтується на адмініструванні, примусі й заборонах, на бюрократизмі суспільного управління. Тоталітарними режимами вважаються фашизм і комунізм, а класичними тоталітарними державами — фашистська Німеччина та СРСР, особливо періоду сталінського правління. Основна відмінність між цими різновидами тоталітарного політичного режиму полягає в тому, що фашизм припускає існування недержавного сектора економіки, який хоча й перебуває під жорстким державним контролем, але ґрунтується на приватній власності, тоді як комунізм приватну власність на засоби виробництва заперечує принципово.

Всеосяжне одержавлення як суспільного життя, так і приватного життя громадян означає відсутність за тоталітарного режиму громадянського суспільства як сукупності недержавних суспільних інститутів і відносин. Держава фактично поглинає громадянське суспільство. Відсутність розвинених структур громадянського суспільства і його зворотного впливу на державу призводить до того, що держава вдається до довільних експериментів над суспільством, чинить над ним насильство, нехтує права і свободи громадян. За тоталітаризму державне свавілля не знає обмежень, оскільки держава не контролюється громадянами і не зважає на світову громадську думку.

Авторитаризм

Авторитаризмом називається політичний режим, який характеризується зосередженням державної влади в руках однієї особи чи групи осіб або в одному її органі.

Авторитарним політичним режимам притаманні такі ознаки: скасування або значне звуження політичних прав і свобод громадян; обмеження діяльності політичних партій та громадсько-політичних організацій, особливо опозиційних; відсутність поділу влади, зосередження державної влади у виконавчій гілці, наділення її функціями нормотворчості; звуження сфери гласності й виборності державних органів, суворе регламентація їх діяльності; рекрутування політичної еліти шляхом призначення згори; застосування політичних репресій.

Авторитаризм є режимом жорсткого примушування до дотримання законів та виконання непопулярних, але формально легальних вимог. А тому головною опорою авторитарних режимів є силові структури влади — армія, поліція, служба безпеки тощо.

Авторитаризм властивий політичній владі, яка постійно виявляє тенденцію до розширення своїх повноважень і встановлення тотального контролю над суспільством. Нейтралізувати цю тенденцію може лише спротив громадянського суспільства, наявність у нього реальних важелів впливу на державу.

Причинами встановлення авторитарних політичних режимів можуть бути риси загальнонаціонального харизматичного політичного лідера як авторитарної особистості, надзвичайні обставини — соціальні конфлікти, стан війни, стихійні лиха тощо. Об'єктивні підстави авторитаризму можуть бути пов'язані також з активною перетворюючою діяльністю влади, особливо в умовах переходу від одного суспільного ладу до іншого. Авторитарні режими вважаються природними або виправданими в умовах зламу старих суспільних структур, у процесі переходу від традиційного до індустріального стану суспільства або від тоталітаризму до демократії. Це пов'язано зі здатністю авторитарного правління забезпечити суспільний порядок, особливо в екстремальних ситуаціях, швидко здійснити реорганізацію суспільних структур, сконцентрувати зусилля й ресурси на вирішенні актуальних конкретних завдань.

На відміну від тоталітаризму авторитарним формам влади притаманні певні елементи демократизму, зокрема автономія особи й суспільства в неполітичних сферах, відмова від тотального контролю над суспільством, єдиної загальнообов'язкової ідеології. За авторитарних

режимів зберігається недержавний сектор економіки, держава безпосередньо не втручається в економічні процеси. Пом'якшені варіанти авторитаризму допускають поділ влади, багатопартійність, діяльність громадсько-політичних організацій, проведення виборів до представницьких органів влади. Однак при цьому домінує виконавча влада, апарат правлячої партії зрощується з державним апаратом, переважають силові методи правління. Це означає наявність за авторитарного політичного режиму громадянського суспільства, підпорядкованого державі. За авторитаризму громадянське суспільство не контролює державу.

Авторитарні політичні режими є найпоширенішими як в історії людства, так і в сучасному світі. Вони встановлюються в умовах абсолютної і дуалістичної монархії, диктатури, правління військових хунт тощо. Авторитаризм означає різке посилення влади глави держави, який так чи інакше виконує і функції глави уряду, фактичне позбавлення парламенту прерогатив контролю за політикою держави, послаблення інститутів тиску на урядову політику, пристосування виборчої системи до потреб режиму особистої влади, зокрема використання референдумів для створення ілюзії єдності народу з главою держави. За сучасних умов авторитарними є політичні режими у так званих суперпрезидентських республіках, які переважають у країнах Латинської Америки, та монархічних республіках, що переважають в Африці. Елементи авторитаризму досить виразно проявляються в багатьох колишніх республіках СРСР, які стали незалежними державами, зокрема в Росії, Білорусі, Туркменістані, Узбекистані, Казахстані. Республіки з президентською і особливо змішаною (президентсько-парламентарною) формами правління взагалі тяжіють до авторитаризму глави держави — президента. Це пов'язано як з обранням президента на загальних виборах, що надає йому рис харизматичного лідера і дозволяє виступати від імені всього народу, так і з наданням йому широких повноважень.

Демократичний політичний режим

Поняття «демократія» є багатограним: в широкому розумінні — це форма внутрішнього устрою будь-якої суспільної організації, а у вузькому розумінні воно має тільки політичну спрямованість і означає владу народу. Розуміння демократії як народовладдя ґрунтується на визнанні народу єдиним джерелом і верховним носієм влади в суспільстві, суб'єктом визначення характеру і змісту владних функцій, стосовно яких державна влада відіграє обслуговуючу роль.

Важливими складовими процесу демократичного здійснення влади в суспільстві є універсальні демократичні процедури, які характеризують сучасну демократію і полягають у такому: вищий політичний законодавчий орган повинен бути обраний народом; поряд з ним повинні існувати виборні органи влади та управління менш високих рівнів, аж до самоврядування; виборці повинні бути рівними у правах, а виборче право — загальним; всі виборці повинні мати рівне право голосу; голосування повинне бути вільним; вибір із ряду альтернатив повинен виключати голосування списком; вибори повинні здійснюватися на всіх рівнях більшістю голосів, хоча таке значення цієї більшості може визначатися різним чином; рішення більшості обмежує права меншості; орган влади повинен користуватися довірою інших органів влади; відносини суспільства та обраних ним органів влади повинні бути взаємними й симетричними, з гарантованою законом і реакціями виборців відповідальністю носіїв влади; демократія існує під неперервним і пильним громадським контролем; держава й суспільство напружують дієві механізми упередження та усунення конфліктів на всіх соціальних і політичних рівнях: між поділеними владами, між більшістю і меншістю, соціальними групами, націями, містом і селом тощо.

Забезпечення цих демократичних процедур передбачає конституціоналізм, тобто наявність конституції, яка закріплює повноваження органів влади та управління, механізми їх формування, визначає правовий статус особи та принципи рівності перед законом і поділу влади на законодавчу, виконавчу й судову з визначенням функціональних прерогатив кожної з них. Важливою складовою демократичного політичного режиму є багатопартійність, вільна діяльність політичних і громадських організацій, у тому числі опозиційних.

Демократія дає кожній окремій особі певну міру свободи, право діяти на власний розсуд в особистому житті, свободу вибору та обрання представників влади, свободу слова, зібрань, асоціацій тощо. Вона означає заперечення таких порядків, які б обмежували законні права і свободи людей. Проте демократія — це не вседозволеність, не анархія і не охлократія (влада натовпу). Ознакою демократичного режиму є чітке визначення всіх процедур і процесів прийняття політичних рішень. Демократія вимагає жорсткої системи державної субординації з чітким розподілом повноважень, що дотримуються не тільки завдяки декретам і постановам, а й через силові структури верховних органів, обраних народом і підтримуваних ним.

Демократія передбачає процедури прийняття державних рішень відповідно до волі більшості, але з визнанням і поважанням прав і потреб меншості. Вона вимагає культури дотримання закону й конституційного порядку, толерантного ставлення до інших думок і позицій, готовності до компромісу у вирішенні спірних питань.

Демократичний політичний режим найповніше проявляється за республіканської форми державного правління парламентарного чи президентського типу. Цілковито демократичними можуть бути й парламентарні монархії. Проте за будь-якої форми державного правління до числа важливих спільних рис демократичних режимів належить пріоритет прав людини над правами держави, що означає визнання пріоритету громадянського суспільства над державою. У цьому полягає принципова відмінність у стосунках між державою і громадянським суспільством за демократичного політичного режиму. Якщо за авторитарного режиму громадянське суспільство зберігається, але підпорядковується державі, то в умовах демократії держава і громадянське суспільство виступають партнерами. Вони на паритетних засадах беруть участь у вирішенні тих чи інших суспільних проблем.

За демократичного політичного режиму громадянське суспільство здійснює ефективний контроль над державою через засоби прямої і представницької демократії, свої політичні інститути — політичні партії, групи інтересів, засоби масової інформації.

На практиці кожен із трьох основних типів політичних режимів рідко трапляється у, так би мовити, чистому вигляді. Найчастіше політичний режим у кожній країні виступає як поєднання у тій чи іншій пропорції ознак різних типів, передусім демократичного та авторитарного, з переважанням ознак того чи іншого режиму. У зв'язку з цим виокремлюють також жорстко авторитарний, авторитарно-демократичний і демократично-авторитарний, розгорнуто-демократичний та анархо-демократичний (спотворено демократичний, який призводить до дезорганізації суспільного життя і в кінцевому підсумку переростає в тоталітаризм або жорсткий авторитаризм) режими.

Контрольні запитання

1. В чому полягає сутність поняття «політичний режим»?
2. Які типи політичних режимів Вам відомі?
3. Якими ознаками характеризується тоталітарний політичний режим?
4. Якими ознаками характеризується авторитарний політичний режим?
5. Якими ознаками характеризується демократичний політичний режим?

Література: [1] С. 5-41, 83-123; [3] С. 32-95; [4] С. 4-25; [5] С. 4-100; [6] С. 9-54; [8] С. 5-78; [14] С. 4-16, 33-50; [23] С. 11-30; [26] С. 6-70.

СЕМЕСТРОВИЙ МОДУЛЬ 2

ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ 6. ОСОБА ТА ПОЛІТИКА

ЛЕКЦІЯ 9. ПОЛІТИЧНІ ЕЛІТИ

1. Поняття та сучасні концепції політичних еліт.
2. Функції політичної еліти.
3. Типологія політичних еліт.
4. Шляхи формування політичних еліт.

Поняття та сучасні концепції політичних еліт

Як уже зазначалось, елітизм як напрям політичної думки склався наприкінці XIX — на початку XX ст. Творцями теорії еліт були італійські соціологи Г. Моска і В. Парето та німецький соціолог Р. Міхельс. Суть елітизму полягає у визнанні того, що суспільством завжди править вибрана меншість, наділена особливими соціальними, психологічними й політичними якостями, — еліта (від франц. *elite* — краще, добірне, вибране). Починаючи з XVII ст. цей термін вживається спочатку для позначення товарів найвищої якості, а згодом і для виокремлення у структурі суспільства «обраних людей», передусім вищої знаті. У своєму першопочатковому значенні термін «еліта» не містить нічого антидемократичного й широко використовується у повсякденній мові, наприклад, коли йдеться про елітне насіння, елітну худобу тощо. Однак вживання цього терміна стосовно людей надає йому недемократичного відтінку, оскільки передбачає переважання одних людей над іншими завдяки наявності у них якихось особливих позитивних рис. Вже сама наявність таких рис не може вважатися безумовним фактом, до того ж людям взагалі важко дається визнання переважання над собою когось іншого. Тому теорія еліт має немало опонентів, причому не тільки з числа послідовних демократів, а й узагалі серед людей із почуттям власної гідності.

Та хоч би як там було, поділ будь-якого суспільства на тих, хто править, і тих, ким управляють, є незаперечним фактом. Причому стосовно політичних еліт йдеться не про управління взагалі, а саме про політичне керівництво та управління, яке здійснюється особливою, більш-менш сталою за своїм складом і згуртованою групою людей з опорою на політичні норми й силу державного примусу. Називати цю групу можна по-різному: політичною елітою, політичним класом (Г. Моска), панівним класом тощо.

Найпоширенішими підходами до пояснення феномену політичних еліт у політології є ціннісний і функціональний. *Ціннісний підхід*, започаткований В. Парето, пояснює існування політичної еліти наявністю у належних до неї осіб особливо цінних для суспільства інтелектуальних, психологічних, моральних, організаторських та інших рис, які забезпечують їм переважання над іншими людьми. Еліта таким чином видається за найціннішу частину суспільства, панівне становище якої відповідає його інтересам.

Як стверджують прихильники ціннісного підходу, формування еліт є не стільки результатом жорсткої боротьби за владу, скільки наслідком природного відбору суспільством найцінніших представників. Елітарність закономірно впливає з рівності можливостей людей і не суперечить сучасній представницькій демократії. Соціальну рівність треба розуміти як рівність можливостей людей, а не їхнього соціального статусу. Оскільки люди нерівні за фізичними та інтелектуальними даними, за своєю життєвою енергією та активністю, то саме суспільство зацікавлене в тому, щоб добирати для керівництва найкращих. Сама ж еліта має бути моральним взірцем для інших і викликати до себе повагу. Справжня еліта не владарює, а керує масами з їх добровільної згоди, яка виражається на вільних виборах.

Найпоширеніші в політології визначення політичної еліти ґрунтуються на ціннісному підході. Так, в українському політологічному енциклопедичному словнику політична еліта визначається як «меншість суспільства, що становить собою достатньою мірою самостійну, вищу, відносно привілейовану групу, наділену особливими психологічними, соціальними і

політичними якостями, яка бере безпосередню участь у затвердженні і здійсненні рішень, пов'язаних з використанням державної влади або впливом на неї».

Ціннісний підхід до пояснення феномену політичних еліт критикують за перебільшення значення психологічних чинників, аристократизм та антидемократизм, за переоцінку ролі керівників і недооцінку активності мас, цинічне ставлення до боротьби за владу. Опоненти цього підходу наголошують, що немає жодних підстав вважати політиків і вищих чиновників найкращою частиною суспільства; «дослідження політичної еліти показують, що це — часто цинічні, користолюбні люди, які не цураються ніяких засобів... елітаристи, посилаючись на етимологію терміна, відносять до політичної еліти «кращих», «обраних», приписують їй всі досягнення цивілізації, принижують роль народних мас в історичному процесі». Справді, якщо вважають, що політика — брудна справа, то чи може заняття цією справою формувати кращих людей?

Інший підхід до пояснення феномену політичних еліт, започаткований Г. Москою і Р. Міхельсом, — *функціональний*, або *організаційний*. Він пояснює існування політичної еліти важливістю функцій управління, які зумовлюють особливу роль людей, що їх виконують. Прихильники цього підходу вважають, що закон поділу праці вимагає професійного заняття управлінською працею як необхідної умови її ефективності. Широкі маси населення політичне пасивні, їхні головні життєві інтереси звичайно лежать поза сферою політики. Висока суспільна значущість управлінської праці зумовлює і особливий соціальний статус тих, хто її виконує. Характерним для цього статусу є високий рівень матеріального стимулювання, у тому числі пов'язаного з наданням управлінцям різних соціальних привілеїв.

Прихильникам функціонального підходу докоряють за абсолютизацію формальних механізмів влади та відхід від аналізу її соціально-класової природи. Питання про те, чи є політична еліта позакласовою соціальною групою, яка виражає інтереси суспільства в цілому, або ж це — верхівка економічно пануючого класу, яка здійснює керівництво суспільством в ім'я підтримки соціальної системи, що ставить цей клас у привілейоване становище, є об'єктом гострої наукової полеміки. Прихильники класового підходу вважають належними до політичної еліти найвпливовіших і політичне активних членів пануючого класу, в тому числі лідерів і функціонерів його політичних організацій та інтелектуалів, які виробляють політичну ідеологію класу, тобто людей, котрі безпосередньо приймають політичні рішення, що відображають сукупну волю класу. Вони виходять з того, що поняття «політична еліта» не збігається за обсягом з поняттям «правлячий клас»: перше виявляється функціонально ніби управлінським «виконавчим комітетом» другого. Ці поняття не збігаються цілком і за змістом. До управлінської діяльності правлячий клас звичайно залучає і найздібніших представників інших класів і верств населення, передусім тих, які близькі до правлячого класу.

Знання про політичну еліту істотно поглиблює ознайомлення з її різноманітними концепціями, так чи інакше пов'язаними з двома зазначеними підходами. *Концепції еліти* Г. Моски, В. Парето і Р. Міхельса належать до так званої *макіавеллістської школи* в розумінні політичних еліт, основні теоретичні положення якої полягають у такому. Йдеться передусім про визнання елітарності будь-якого суспільства, його поділу на привілейовану владарюючу творчу меншість і пасивну, нетворчу більшість. Такий поділ закономірно впливає з природи людини й суспільства. Еліта наділена особливими соціальними, психологічними, інтелектуальними, моральними та іншими рисами. Приналежність до неї пов'язана передусім з природними задатками, освітою і вихованням.

Еліта є більш або менш згуртованою групою, об'єднаною не тільки спільністю професійного статусу й соціального становища, а й елітарною самосвідомістю, сприйняттям себе особливою верствою, покликаною керувати суспільством.

Маси більш чи менш широко визнають право еліти на політичне керівництво, що означає її легітимність.

За відносної згуртованості в середовищі еліти точиться постійна боротьба між різними її типами: старою і новою елітою, елітою і контрелітою, «левами» і «лисами» тощо. Формування і зміна еліт відбуваються в ході боротьби за владу. Та за всіх змін еліт їхні відносини з рештою суспільства, як відносини панування й підкорення, залишаються незмінними.

Сучасні концепції еліт багатоманітні. Особливу групу серед них становлять засновані на ціннісному підході концепції демократичного елітизму, або (в контексті теорії демократії) елітарної демократії. Річ у тому, що теорія демократії як правління народу і теорія еліт як правління незначної меншості суперечать одна одній. Основоположники теорії еліт Г. Моска, В. Парето і Р. Міхельс розв'язували цю суперечність на користь теорії еліти, ставлячи під сумнів можливість демократії. Водночас у політології склався цілий напрям, представники якого намагаються довести сумісність демократії та елітизму. До цього напрямку належать, зокрема, концепції конкуруючих еліт Й. Шумпетера, відкритості еліти Г. Лассуела, рухливих еліт Н. Боббіо, рівних можливостей К. Манхейма, вертикальної демократії Дж. Сарторі. Розглянемо деякі з них.

Виходячи з того, що демократія як безпосереднє правління народу неможлива й недоцільна, американський економіст Йозеф Шумпетер (1883—1950) запропонував створити нову, більш реалістичну теорію демократії, яка б ґрунтувалася на визнанні того, що демократичний метод — «це такий інституційний устрій прийняття політичних рішень, за якого індивіди набувають владу вирішувати шляхом конкурентної боротьби за голоси виборців». Суть демократії, на його думку, полягає в здобутті влади елітами шляхом конкуренції. Правляча еліта необхідна для будь-якого суспільства, у тому числі й для демократичного, характерна риса якого — конкуренція еліт за позиції влади, а також відкритість еліти для оновлення талановитими, здібними, високоморальними представниками народу. Значення електорату обмежується участю в оновленні та зміні еліти. Контроль виборців за елітами проявляється лише у формі відмови під час переобрання. Концепція конкуруючих еліт Й. Шумпетера заміняє формулу демократії «правління народу» на більш реалістичну — «правління, схвалене народом».

На думку Дж. Сарторі, демократія не тільки не заперечує еліту, а, навпаки, передбачає її. Демократія має горизонтальний і вертикальний виміри. У горизонтальному вимірі вона ґрунтується на принципі рівності і означає правління народу. У вертикальному вимірі демократія визнає рівність як рівність можливостей, ґрунтується на принципі свободи й означає владу множинних конкуруючих меншин, або *поліархію*.

Існують численні критерії для виокремлення контролюючих у системі вертикальної демократії меншин (два з них — першорядної ваги). Перший критерій — альтиметричний: контролююча група є такою тому, що розташовується (за вертикальним розрізом будови суспільства) «нагорі». За цим критерієм владарює той, хто перебуває нагорі, незалежно від того, завдяки чому він там опинився. Другий критерій — мерітократичний — гідний; мерітократія — влада найбільш гідних, заслужених: критерій заслуги. Згідно з ним особа не тому виявляється нагорі, що наділена владою, а навпаки: вона наділена владою й перебуває нагорі тому, що заслуговує на це.

Критерій заслуги, пов'язуваний з ціннісними параметрами еліти, вважає Дж. Сарторі, створює ціннісну опору для представницької демократії. Потрібно відновити паретівське розуміння еліт як кращих, тому що в антиелітистів слово «еліта» набуло негативного відтінку. З цією метою Дж. Сарторі запропонував референтну теорію еліт і два стислих взаємодоповнюючих визначення демократії: «демократія повинна являти собою (а) селективну (засновану на виборності, відборі, підборі) поліархію і (б) поліархію за основою достоїнств (заслуг)».

Ще одну групу концепцій еліти складають концепції множинності (*плюралізму*) еліт. Автори цих концепцій заперечують існування еліти як єдиної привілейованої і відносно згуртованої групи й доводять наявність багатьох еліт: політичної, економічної, наукової, художньої, релігійної та ін. Вплив кожної з них обмежений специфічною для неї сферою

діяльності. Жодна з еліт не здатна домінувати в усіх сферах суспільного життя. Множинність еліт визначається суспільним поділом праці та багатоманітністю соціальної структури суспільства. Кожна з багатьох базисних соціальних груп — етнічних, демографічних, професійних, регіональних та інших — формує свою власну еліту, яка відображає її інтереси, захищає її цінності й водночас активно впливає на розвиток групи.

За допомогою різноманітних демократичних засобів (виборів, референдумів, засобів масової інформації тощо) базисні групи контролюють еліти. Таким чином обмежується або й зовсім упереджується дія відкритого Р. Міхельсом «залізного закону олігархічних тенденцій» і забезпечується утримання еліт під впливом мас. Відмінності між елітою і масою досить умовні. Вони ґрунтуються головним чином на неоднаковій заінтересованості у прийнятті рішень. У демократичній державі громадяни вільно можуть входити до складу еліти, причому доступ туди відкривають не тільки багатство й високий соціальний статус, а передусім особисті здібності, знання, активність тощо.

У сучасному демократичному суспільстві, стверджують прихильники концепції множинності еліт, влада розпорошена між багатоманітними суспільними групами та інститутами, які шляхом прямої участі або тиску можуть впливати на прийняття політичних рішень у своїх інтересах. За таких умов головними суб'єктами політики є не еліти, а групи інтересів. До того ж існує конкуренція еліт, яка відображає економічну й політичну конкуренцію в суспільстві. Конкуренція еліт також робить можливою підзвітність еліт масам, упереджує формування єдиної пануючої елітарної групи.

Очевидно, що концепції множинності еліт мають за мету пом'якшити сприйняття жорсткості поділу суспільства на еліту і маси, його антидемократизм. Однак вони багато в чому ідеалізують дійсність, затушовуючи питання про те, хто ж є, так би мовити, господарем у державі. Існує принципова відмінність між впливом у суспільстві політичної еліти, який ґрунтується на правових нормах і силі державного примусу й пов'язаний з розподілом ресурсів і цінностей, і, скажімо, інтелектуальної еліти, яка користується засобами ідейного впливу й залежить від політичної еліти. Крім того, й різноманітних привілеїв найбільше має саме політична еліта, бо встановлює їх вона сама для себе. Деяко від неї перепадає представникам інших еліт, зокрема економічній та інтелектуальній, які матеріально та ідейно забезпечують її панування.

Ідея множинності еліт досить поширена в суспільній і особливо індивідуальній свідомості. Пов'язано це з тим, що людині важко дається сприйняття еліти поза нею самою, але імponує усвідомлення власної належності до еліти. Цим пояснюється, зокрема, те, що про свою належність до еліти суспільства нерідко заявляють функціонери численних молодіжних і жіночих громадських організацій, керівники та активісти невеликих політичних партій, журналісти, викладачі вищої школи, науковці, бізнесмени тощо. Є навіть «еліта робітничого класу», «хліборобська еліта», «студентська еліта» й ін. Однак ці претензії на елітарність перебувають поза межами теорії політичних еліт і політології в цілому.

Протилежною до концепцій множинності еліт за своїм характером і спрямованістю є *ліволіберальна концепція еліти* американського соціолога *Чарлза Райта Мілса* (1916— 1962). Ще в 50-ті роки у своїй праці «Владарююча еліта» на основі функціонального підходу до еліти він доводив, що вона є не результатом інтелектуального, психологічного й морального переважання, а наслідком зайняття командних позицій у суспільній ієрархії. Саме зайняття ключових позицій в економіці, політиці, воєнних та інших інститутах забезпечує людям владу і таким чином конститує владарюючу еліту. Вчений стверджував, що в сучасних суспільствах, хоч би якими демократичними були їхні конституції, фактично владарює еліта. Навіть у США, де відсутні традиції феодальної аристократичної ієрархії, забезпечена відносна рівність економічних і соціальних умов життя громадян, панує демократична ідеологія, соціальний розвиток призвів до безпосереднього посилення влади еліти.

Систему політичної влади у США Р. Мілс подавав як піраміду, Ідо складається з трьох рівнів. Нижній рівень складає маса пасивного, фактично безправного населення.

Середній відображає групові інтереси. На верхньому рівні приймаються найважливіші політичні рішення. Саме верхній рівень влади займає правляча еліта, яка, по суті, не допускає решту населення до визначення реальної політики. Можливості впливу мас на еліту з допомогою виборів та інших демократичних інститутів досить обмежені. Стрижневими інститутами сучасного американського суспільства Р. Міллс вважав великі корпорації, політичну виконавчу владу та армію. Відповідно владарюючу еліту він не обмежував політичною елітою, яка безпосередньо приймає найважливіші державні рішення, а включав до неї також керівників великих корпорацій, вищих офіцерів та інтелектуалів, які їх підтримують. Всупереч твердженням про множинність еліт владарююча еліта у Р. Міллса виступає як єдина, відносно згуртована група. Ця згуртованість зумовлюється спільною заінтересованістю її представників у збереженні свого привілейованого становища, стабільності наявної суспільної системи, а також близькістю їх соціального статусу, освітнього й культурного рівня, кола інтересів і духовних цінностей, стилю життя, особистими й родинними зв'язками. Між елітою і масами існує глибока відмінність. Вихідці з народу можуть увійти до еліти, лише обійнявши високі пости в суспільній ієрархії. Однак на це у них дуже мало реальних шансів.

Неважко здогадатися, що в західній політології ліволіберальна концепція еліти піддається гострій критиці, особливо стосовно тверджень про закритість владарюючої еліти, наявність у її середовищі особистих і родинних зв'язків, безпосереднє входження до неї керівників великих корпорацій тощо. Однак саме тут зазначена концепція чи не найбільшою мірою відповідає дійсності, бо навіть у найдемократичнішому суспільстві політична еліта залишається відносно замкнутою і найбільш привілейованою панівною групою, підтримуваною бізнесом.

Хоча марксизм заперечує правомірність самого поняття політичної еліти, стверджуючи про політичне панування економічно домінуючого класу, опосередковано він містить своєрідну концепцію політичної еліти, яка в політології дістала назву *партократичної*. Йдеться про авангардну партію робітничого класу. Згідно з ленінським вченням про партію нового типу ця партія покликана очолити робітничий клас у його боротьбі за перемогу соціалістичної революції і побудову соціалізму й комунізму.

Найважливішою ознакою, що зумовлює керівну роль політичної партії, є те, що вона виступає носієм революційної — комуністичної ідеології. Саме озброєність цією «єдино вірною» ідеологією визначає передові якості членів партії та слугує гарантією успішного керівництва нею суспільством. Ще однією ознакою партії нового типу є походження її членів із неімущих верств суспільства, передусім із середовища робітничого класу і найбіднішого селянства. Робітничо-селянське походження виступає найважливішою умовою здатності до сприйняття комуністичної ідеології.

Політичне керівництво суспільством з боку авангардної партії робітничого класу має всеосяжний характер — охоплює економіку, політику, культуру, вирішення кадрових питань, виховання людини тощо. Для здійснення такого керівництва партія мусить бути тісно згуртованою й мати жорстку ієрархічну структуру, за якої фактична влада концентрується в руках вищого керівництва.

Партократична концепція еліти була реально втілена в соціалістичних країнах. Хоча вона створювалась під гаслами заперечення соціальної нерівності й будь-якої елітарності, всеосяжний характер партійного керівництва, зрощення партійного і державного апарату на практиці призвели до формування в цих країнах комуністичної партійно-державної еліти, яка монополіє зосередила в своїх руках усю повноту державної влади, матеріальні, фінансові, людські, ідеологічні ресурси, створила для себе цілу систему соціальних пільг і привілеїв.

Одним із перших на це звернув увагу югославський політичний діяч і політолог *Мілован Джілас* (1911 — 1995). У своїй праці «Новий клас» (1957) він обґрунтував концепцію правлячої партійної бюрократії як нового класу, який сформувався в СРСР та інших країнах соціалізму. Цей клас складається з тих, хто наділений монополією адміністративної влади і

користується особливими привілеями та економічними перевагами. Витоки нового класу кореняться у партії особливого, більшовицького типу. Його могутність спирається на феномен колективної власності, що полягає в монополії партійної бюрократії на розподіл національного доходу, регламентування доходів населення, визначення напрямів господарського розвитку та розпорядження націоналізованим майном. У зв'язку з цим М. Джілас увів поняття «партійна держава», суть якої полягає в особливому виді політичного панування, коли влада фактично незаконно сконцентрована в руках партійних комітетів і таємної поліції.

Функції політичної еліти

Соціальне призначення політичної еліти виявляється передусім у функціях, які вона виконує в суспільстві. Ці функції є багатоманітними й тісно переплітаються з тими, які виконують політична система суспільства в цілому, її підсистеми та окремі інститути. Як вже зазначалося, головними функціями політичної системи є політичне цілепокладання, владно-політична інтеграція суспільства і регулювання режиму соціально-політичної діяльності. На персоналізованому рівні ці функції виконує політична еліта.

Функція політичного цілепокладання, яку іноді називають стратегічною, полягає в розробці стратегії і тактики розвитку суспільства, визначенні політичної програми дій. Ця функція повною мірою може бути реалізованою лише на вищому рівні політичної еліти (главою держави, парламентаріями, міністрами) з використанням фахівців і результатів наукових досліджень.

Сутність *інтегративної функції* політичної еліти полягає в забезпеченні цілісності і єдності суспільства, стійкості його політичної та економічної систем, уникненні соціально-політичних конфліктів, знаходженні оптимальних варіантів їх розв'язання в разі виникнення. Важливими змістовими елементами цієї функції є згуртування різних верств населення, гармонізація їх соціальних інтересів, досягнення суспільного консенсусу, тісної політичної взаємодії і співробітництва всіх суспільних сил. Нездатність політичної еліти виконувати інтегративну функцію загрожує розколом суспільства, зіткненнями різноспрямованих соціальних і політичних сил аж до громадянської війни.

Еліта виконує основний обсяг роботи щодо прийняття політичних рішень, спрямованих на регулювання суспільних відносин, розв'язання назрілих суспільних проблем і завдань, здійснює розподіл і перерозподіл матеріальних, фінансових, людських та інших ресурсів. У цьому полягає її *регулятивна функція*. Від якості політичних рішень визначальною мірою залежить ефективність самої політики, успіх у вирішенні поставлених завдань.

Ще однією функцією політичної еліти є *мобілізаційна*, або *організаторська*, яка полягає в необхідності мобілізації мас для виконання прийнятих рішень і поставлених завдань, практичного здійснення визначеного політичного курсу.

Важливою функцією політичної еліти є *вираження і представництво* в політичній системі суспільства *соціальних інтересів*. На інституціональному рівні ця функція найповніше проявляється в діяльності політичних партій і груп інтересів, а на персоналізованому — в політичному лідерстві. Через політичну еліту реалізуються зв'язки між багатоманітними соціальними й політичними спільностями, відбувається їх спілкування між собою з метою з'ясування позицій, досягнення взаємоприйнятних рішень. Еліта виступає тією ланкою, яка не тільки забезпечує горизонтальні зв'язки в суспільстві, а й здійснює вертикальну комунікацію між владою і масами. У цьому полягає її *комунікативна функція*. Політична еліта виконує також інші функції у політичній системі та в суспільстві в цілому.

Типологія політичних еліт

Політична еліта не є соціальне однорідним утворенням. Вона внутрішньо диференційована і має складну структуру, яку складають різні типи й види еліт, що дає право говорити про неї у множині. Виокремлення елементів структури політичної еліти, її поділ на типи й види можуть здійснюватись за різними ознаками. Найбільш загальними з них є місце в політичній системі та обсяг владних повноважень.

Як уже зазначалось, ще В. Парето за місцем у політичній системі поділяв еліту на правлячу і неправлячу, або контреліту. До *правлячої еліти* належать усі ті, хто прямо чи опосередковано бере участь в управлінні суспільством, а до *контреліти* — такі особи, які наділені характерними для еліти якостями, але внаслідок свого соціального статусу чи різних перешкод не мають доступу до управління. Контрелітою може виступати політична опозиція, що прагне послабити владу правлячої еліти і взяти на себе частину її повноважень. Однак В. Парето розумів під контрелітою не просто політичну опозицію, а таку наділену елітарними якостями соціальну групу, яка не входить і не прагне увійти до складу правлячої еліти, а ставить собі за мету взагалі позбавити правлячу еліту влади й натомість створити нову систему здійснення влади. Саме з таким протистоянням він пов'язував виникнення соціальних революцій і дію закону циркуляції еліт.

За часом і засобами утвердження панування політичні еліти поділяються на традиційні й сучасні. Влада *традиційних еліт* спирається на традиційні цінності: звичаї, традиції, знатність походження, власність на землю, військова доблесть, релігійні заслуги тощо. Відповідно до цих цінностей виокремлюються такі складові політичної еліти, як родова знать, земельна аристократія, воєнна еліта, релігійні ієрархи тощо. Влада *сучасних еліт* базується на сучасних цінностях, до яких належать, зокрема, промисловий (особливо фінансовий) капітал, освіченість, професійні досягнення та ін. Відповідно, до сучасних еліт належать підприємці, освічені політичні лідери, представники науково-технічної інтелігенції, мистецтв тощо, але не всі, а лише ті, хто безпосередньо чи опосередковано займає владні позиції або має можливість істотно впливати на прийняття політичних рішень.

Близьким до цієї типології є поділ еліт залежно від основи їх формування на *еліту крові*, *еліту власності* та *еліту інтелектуальної продуктивності*. На основі крові формується еліта доіндустріального суспільства, на основі приватної власності, багатства — еліта індустріального, а на основі інтелектуальної продуктивності — постіндустріального суспільства.

Сучасні еліти за обсягом владних повноважень поділяються на вищі, середні та адміністративні. Чітких критеріїв такого поділу немає. Вважається, що до *вищої еліти* належать ті, хто приймає найбільш значущі для всього суспільства політичні рішення. Це провідні політичні керівники — глава держави, голова парламенту, прем'єр-міністр, голова Верховного суду, а також ті, хто обіймає високі пости в законодавчій, виконавчій та судовій гілках влади (безпосереднє оточення глави держави, голови парламенту, прем'єр-міністра, керівники центральних органів виконавчої влади, провідних політичних партій, політичних фракцій у парламенті). У кількісному відношенні вища еліта складає в країні 100—200 осіб. Опосередкованим показником належності до неї є відомість. Це особи, які відомі як ті, хто приймає рішення.

Середня політична еліта формується з великої кількості виборних посадових осіб. Це члени парламенту, губернатори, мери великих міст, лідери різних політичних партій і провідних груп інтересів тощо. В її середовищі є своя досить значна диференціація. Об'єднує представників середньої політичної еліти хіба що те, що вони є виборними, а не призначуваними особами.

Адміністративну еліту складає вищий прошарок державних службовців (чиновництва), які займають вищі позиції в міністерствах, департаментах, комітетах та інших органах державного управління. На посади вони не обираються, а призначаються.

За змістом діяльності і функцій політична еліта поділяється на *партійну*, *воєнну*, *адміністративну* та *ідеологічну*, а за способом формування — на закриту й відкриту. *Еліти закритого типу* відтворюються на власній основі. Вони максимально утруднюють проникнення до своїх лав нових членів, застосовуючи жорсткі критерії відбору. *Еліти відкритого типу* відтворюються з залученням до свого складу представників нижчих верств населення, наділених елітарними рисами. Ці еліти оновлюються більш інтенсивно, ніж закриті, вміло використовують свіжі сили у своїх цілях, гнучко пристосовуються до політичних змін.

Залежно від масштабів діяльності політичні еліти поділяються на загальнонаціональну та регіональні. *Регіональні політичні еліти* відіграють особливо важливу

роль у федеративних державах, де організація влади в суб'єктах федерації, як правило, повторює організацію влади в державі в цілому. За таких умов політична еліта суб'єктів федерації має таку ж структуру, як і загальнонаціональна еліта. В унітарних державах до регіональних політичних еліт належать керівний склад органів державного управління вищих адміністративно-територіальних одиниць, депутати органів місцевого самоврядування цих одиниць. Окремі еліти формуються в автономних утвореннях.

Оригінальну типологію політичних еліт запропонував В. Парето. Крім правлячої і неправлячої еліти (контреліти), залежно від стилю правління він виокремлював *еліту «левів»* та *еліту «лисів»*. До першої належать консервативно налаштовані прихильники силових методів правління, які виступають проти радикальних суспільних змін. До другої — люди динамічні, майстри обману й політичних комбінацій, прихильники радикальних перетворень у суспільстві, які під час їх здійснення спираються не на силу, а на переконання. В умовах політичної стабільності переважають керівники-«леви». Нестабільність політичної системи вимагає правління еліти «лисів». Рівновага в суспільстві дотримується за умови пропорційного притоку до еліти представників обох типів еліт.

Шляхи формування політичних еліт

Якісний стан політичної еліти значною мірою залежить від особливостей її формування і відтворення. Всі дослідники еліт так чи інакше заторкували це питання. Так, Г. Моска виокремив дві тенденції в розвитку політичного класу — аристократичну й демократичну і три способи його оновлення — наслідування, вибори й кооптацію. Перша тенденція пов'язана з наслідуванням і виявляється у прагненні еліти стати спадковою якщо не юридичне, то фактично — шляхом відтворення на власній основі. Друга тенденція пов'язана з виборами й кооптацією і полягає в оновленні складу еліти за рахунок найздатніших до управління та найактивніших представників нижчих верств суспільства.

У розвитку суспільства одночасно діють обидві тенденції з переважанням якоїсь однієї. Домінування аристократичної тенденції веде до виродження еліти, наслідком чого є суспільний застій та активізація боротьби нових соціальних сил за зайняття пануючих позицій у суспільстві. Переважання демократичної тенденції упереджує дегенерацію еліти, робить її більш здатною до ефективного керівництва суспільством, однак може порушувати наступництво в політиці, викликати небажані соціальні зміни. Оптимальною для суспільства є рівновага між аристократичною й демократичною тенденціями, що забезпечує як наступництво і стабільність в керівництві суспільством, так і якісне оновлення самого керівництва.

В. Парето доводив, що рівновага в суспільстві вимагає, щоб до правлячої еліти постійно кооптувались особи з елітарними якостями, але неелітарного походження з одночасним виведенням із неї осіб з неелітарними якостями. Проте цього не відбувається, оскільки правляча еліта прагне зберегти свої привілеї і передати їх у спадок. Цим вона погіршує свій якісний склад і сприяє кількісному зростанню контреліти.

Серед причин занепаду правлячої еліти В. Парето називає війну і диференційовану здатність до відтворення потомства. Війна звичайно знищує більш значну частину еліти, порівняно з населенням у цілому. Елітарні сім'ї виявляють тенденцію до вимирання, бо в них зазвичай менше дітей, ніж у решти населення. Однак закон циркуляції еліт не дозволяє занепадаючій старій еліті привести до занепаду все суспільство. Коли процеси занепаду правлячої еліти й кількісного зростання контреліти набувають широких масштабів, контреліта за допомогою мас витісняє стару еліту і стає правлячою. Цей процес В. Парето називає «масовою циркуляцією еліти, або просто революцією». У процесі революції багатьох представників старої еліти знищують, ув'язнюють, висилають або опускають до найнижчого соціального рівня. Інші представники старої еліти рятуються, зраджуючи свій клас. Нерідко вони займають провідні позиції в революційному русі. В. Парето доходить висновку, що головним результатом революційних змін стає поява нової еліти з деяким домішком старої. Маса від такої зміни еліт нічого не виграють і залишаються об'єктом панування та експлуатації.

Р. Міхельс головним шляхом формування еліт вважав олігархізацію великих організацій, передусім політичних партій. Керівництво такими організаціями не може здійснюватись всіма їхніми членами через некомпетентність, пасивність і байдужість останніх. Ефективність функціонування великих організацій потребує виокремлення керівної меншості, яка поступово виходить з-під контролю рядових членів, відривається від них і підпорядковує політику організації власним інтересам. Так у великих організаціях і в суспільстві в цілому вирізняється керівна меншість, яка і є елітою.

У сучасній політології виокремлюються дві основних системи відбору політичних еліт: антрепренерська і система гільдій. Розрізняються вони залежно від того, хто, як і з кого здійснює відбір, якими є порядок і критерії відбору, наскільки широке коло електорату, тобто тих, хто відбирає, та якими мотивами він керується під час відбору.

Антрепренерська система (від франц. — підприємець) відбору еліт характеризується відкритістю, широкими можливостями для представників будь-яких суспільних груп претендувати на керівні посади. Відбір здійснюється на конкурентній основі за невеликої кількості формальних вимог широким колом електорату, яким можуть виступати всі виборці країни. Першорядне значення у відборі відіграють особистісні якості кандидата, особливо його індивідуальна активність, уміння знайти підтримку широкої аудиторії, захопити її цікавими ідеями, пропозиціями і програмами. Головним засобом відбору до еліти в антрепренерській системі є вибори.

Система гільдій (від нім. — корпорація, об'єднання) багато в чому протилежна антрепренерській. Вона характеризується закритістю, відбором претендентів на більш високі посади головним чином із нижчих прошарків самої еліти, поступовим і повільним просуванням по службі. Відбір здійснюється на основі численних формальних вимог невеликим і відносно закритим колом електорату, до якого входять, як правило, лише члени вищого керівного органу чи навіть один перший керівник. Окрім формальних вимог, таких, як освіта, вік, стаж роботи тощо, особлива увага при призначенні на посаду звертається на партійність та особисту відданість вищому керівництву. Головним засобом відбору до еліти в системі гільдій є призначення.

Обидві системи відбору еліт у чистому вигляді трапляються досить рідко. В цілому антрепренерська система переважає в демократичних державах, а система гільдій — за авторитарних і тоталітарних політичних режимів. Кожна з них має свої переваги й недоліки. Так, антрепренерська система добре пристосована до динамізму сучасного життя, вона більш відкрита для молодих лідерів і сприятлива для нововведень. Водночас із нею пов'язані велика ймовірність ризику в політиці, відносно слабка передбачуваність, схильність лідерів до популізму, надмірного захоплення зовнішнім ефектом, впливом на виборців.

Система гільдій характеризується виваженістю політичних рішень, передбачуваністю політики. Вона забезпечує наступництво в політиці, консенсус її суб'єктів. Однак ця система породжує бюрократизм та масовий конформізм і за відсутності конкурентних механізмів веде до поступової дегенерації еліти, її відриву від суспільства та перетворення у вузьку привілейовану групу.

Наочним підтвердженням цього є притаманна соціалістичним країнам *номенклатурна система* відбору політичної еліти — один із найтипівіших варіантів системи гільдій. У контексті теорії еліт номенклатурою (від лат. — перелік, список) називають перелік посад, кадри яких затверджують вищі за рангом органи, та самі ці кадри. В самому переліку як такому нічого недемократичного немає. Антидемократичним є порядок обіймання відповідних посад, який характеризується всеосяжністю, відсутністю конкурентних механізмів, повною ідеологізацією і політизацією, домінуванням товариських і родинних зв'язків, особистою відданістю керівництву.

У теорії еліт є чимало опонентів. Справді, маючи бодай найменше реальне уявлення про політику і тих, хто її здійснює, важко назвати представників політичної еліти «кращими» людьми, наділяти їх якимись особливими позитивними соціальними, психологічними чи моральними якостями. Наївно вважати, що ще вчора простий громадянин, потрапивши до

парламенту за партійним списком, раптом стає кращим від інших. До того ж, як тільки політик сходить із політичної сцени, про нього, а значить, і про його «особливі» якості одразу ж забувають (насамперед засоби масової інформації, які до цього його всіляко підносили).

Очевидно, що ціннісний підхід до політичної еліти видає бажане за дійсне, ідеалізуючи політиків як особистостей. Більш реалістичним є функціональний підхід, який робить наголос не на якихось особливих якостях політичної еліти, а на її особливому місці в системі суспільного поділу праці, завдяки якому вона виступає як окрема соціальна група. Відповідно, *політичну еліту* доцільно визначати як *соціальну групу, яка займає провідне становище в системі політичного керівництва та управління суспільством*.

Теорія політичної еліти за всієї її небездоганності цінна вже тому, що виокремлює правлячу верству як особливу соціальну групу, з'ясовує її провідну роль у політиці, робить об'єктом наукових досліджень, привертає до неї увагу громадськості, ставить її під суспільний контроль. А це особливо важливо з огляду на те, що політична еліта відіграє надзвичайно велику роль у суспільстві. Від якісного складу політичної еліти залежить якість самої політики, а в кінцевому підсумку — якість життя кожного з нас.

Контрольні запитання

1. Чим характеризується поняття «політична еліта»?
2. Які сучасні концепції політичних еліт Вам відомі?
3. Які функції виконує політична еліта?
4. Які типи політичних еліт Вам відомі?
5. Якими шляхами відбувається формування політичних еліт?

Література: [1] С. 291-340; [10] С. 34-102; [12] С. 268-352; [17] С. 301-390; [24] С. 278-356; [25] С. 185-236; [28] С. 85-167, 287-385.

ЛЕКЦІЯ 10. ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО

1. Сутність та витоки політичного лідерства.
2. Функції політичного лідерства.
3. Типологія політичного лідерства.
4. Механізми формування політичного лідерства.

Сутність та витоки політичного лідерства

Звичайно лідерами (англ. — ведучий; керівник) називають тих, хто перебуває попереду, впливає на інших для інтеграції групової діяльності з певною метою або очолює яку-небудь організацію чи рух. У загальному вигляді лідер може бути визначений як «особа, здатна впливати на інших з метою інтеграції спільної діяльності, спрямованої на задоволення інтересів даного співтовариства». Відповідно лідерство визначається як «один із механізмів інтеграції групової діяльності, коли індивід або частина соціальної групи виконує роль лідера, тобто об'єднує, спрямовує дії всієї групи, яка приймає і підтримує його дії».

Політичне лідерство є одним із різновидів лідерства взагалі. Воно може бути визначене як «процес взаємодії між людьми, в ході якого наділені реальною владою авторитетні люди здійснюють легітимний вплив на суспільство (чи певну його частину), котра добровільно віддає їм частину своїх політико-владних повноважень і прав». Політичне лідерство є вищим рівнем лідерства взагалі, оскільки воно відображає владні відносини в суспільстві на найвищому — державному — рівні.

Щодо визначення самого феномену політичного лідерства серед науковців особливих розбіжностей немає. Складніша ситуація з визначенням політичного лідера. Традиційно він визначається як «глава, керівник політичної партії, громадської організації тощо». Це визначення чітко говорить про те, що лідерами є керівники політичних партій і громадських організацій. Однак така його конкретність породжує низку питань. Чи є, скажімо, лідером глава держави, який не очолює політичну партію? Якщо обраний на загальних виборах

президент держави, безперечно, виступає загальнонаціональним політичним лідером, то чи є ним монарх, що успадковує владу, або генерал, який став президентом у результаті здійсненого ним воєнного перевороту? А якщо такий генерал припинив громадянську війну в країні і привів її економіку від глибокої кризи до процвітання? Залишається нез'ясованим і питання про те, чи є політичними лідерами члени парламенту, депутати й керівники органів місцевого самоврядування. Скажімо, чи може вважатися політичним лідером сільський голова, обраний на цю посаду жителями села?

У пошуках відповідей на ці й подібні запитання будемо виходити насамперед із того, що немає жодних підстав вважати політичними лідерами лише керівників політичних партій і громадських організацій. По-перше, тому, що політичне лідерство виходить за межі політичних партій і громадських організацій і може існувати в неформальних об'єднаннях, на місцевому, регіональному й загальнонаціональному рівнях, причому незалежно від партійності лідерів. По-друге, тому, що далеко не всі громадські організації є суб'єктами політики, а їхні керівники — політичними лідерами. Політичне лідерство постійно є лише в громадсько-політичних об'єднаннях: молодіжних, жіночих, професійних спілках тощо, а в неполітичних громадських організаціях виявляється лише ситуативно — тоді, коли вони, взаємодіючи з політичними інститутами, виступають як групи інтересів.

Вивівши феномен лідерства за межі політичних партій і громадсько-політичних організацій та рухів, потрібно конкретизувати ознаки лідерства й лідера як особи (чи групи людей), яка консолідує зусилля оточення та активно впливає на нього для досягнення певних цілей.

Лідером може бути лише та особа, яка *користується авторитетом* серед оточення, виправдовує їхню довіру. Механізм реальної влади спирається або на повноваження суб'єкта, або на його авторитет, чи на те й інше разом. Влада, заснована на повноваженнях, передбачає обов'язкове підкорення суб'єкту, зумовлене наявністю у нього права й можливості примушувати. Усі повноваження зазвичай відображені в законодавчих актах і посадових інструкціях, їхній обсяг визначається місцем суб'єкта в ієрархії політичної влади і не залежить від індивідуальних здібностей тієї особи, яка його посідає. На відміну від повноважень авторитет дає змогу здійснювати владу без примусу, впливом самої особи суб'єкта.

Лідерство, отже, є виявом не авторитету влади, а влади авторитету. Оскільки лідера створює авторитет, він ніким офіційно не призначається і навіть не затверджується. Лідерство фіксує такі морально-психологічні відносини між суб'єктом і об'єктом політики, суть яких полягає у свідомому й добровільному підкоренні лідеру всіх тих, хто за ним іде. Визнання авторитету лідера оточенням та добровільне підкорення йому є однією з основних ознак лідерства.

Зазначене дає можливість з'ясувати співвідношення між лідерством і керівництвом у політиці. В їх межах здійснюється практично однаковий процес розвитку суб'єкт-об'єктних відносин, коли в суспільстві існують відносини підкорення і один суб'єкт має можливість впливати на інших. Керівництво й лідерство розрізняються мірою використання авторитету. Під керівництвом розуміють управління, яке здійснюється в межах офіційних повноважень, виконання волі керівника відбувається завдяки його владі.

На відміну від керівництва лідерство — це вплив особистого авторитету лідера на свідомість і поведінку певної спільності людей на базі їхніх цінностей і норм життєдіяльності. Політичний керівник, який не користується авторитетом, не є лідером, хоч би яку високу посаду він обіймав. Водночас політичним лідером може бути й така особа, яка формально не обіймає керівних посад ні в політичних партіях чи громадсько-політичних організаціях, ні в органах державної влади, але здобула визнання своєю політичною діяльністю, наприклад боротьбою за демократію, права людини, державну незалежність тощо.

Оскільки лідерство передбачає визнання авторитету тієї чи іншої особи, слід визнати наявність відносин лідерства між кандидатом у депутати і його виборцями під час виборів до

представницьких органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Здебільшого це лідерство має ситуативний характер і після виборів зберігається лише в тому разі, коли депутат активно працює з виборцями свого округу, зміцнює свій авторитет, домагається переобрання. У системі владних відносин між органами місцевого самоврядування і громадянами політичними лідерами в масштабах відповідних територіальних громад на момент їх обрання, а в подальшому — залежно від збереження авторитету є, наприклад, сільський голова, мер, губернатор тощо. Сам факт обрання їх на відповідні посади означає визнання виборцями їхнього лідерства.

Немає жодних підстав обмежувати політичне лідерство лише вищим керівництвом держави та лідерами політичних партій і громадсько-політичних організацій. Феномен лідерства буває на всіх рівнях політичних відносин — від вищих органів держави до органів місцевого самоврядування, а також всередині політичних партій і громадсько-політичних організацій як у загальнонаціональному, так і в регіональному масштабі.

У політології існує кілька підходів до пояснення природи політичного лідерства. Одного разу лідерство розглядається як *вплив на інших людей*. Такий вплив має ряд особливостей: по-перше, він мусить бути постійним; по-друге, вплив має здійснюватися на все оточення лідера, яким залежно від масштабу лідерства може бути група, організація, соціальна спільність чи суспільство в цілому; по-третє, політичного лідера відрізняє явна перевага у впливі порівняно з впливом інших осіб; по-четверте, вплив лідера спирається на його авторитет або принаймні на визнання правомірності його керівництва.

Іншого разу феномен політичного лідерства пояснюється на основі *структурно-функціонального підходу*. Суспільство розглядається як складна, ієрархічно організована система соціальних позицій і ролей, а лідерство — як управлінський статус, керівна посада, становище в суспільстві, пов'язане з прийняттям владних рішень, організацією колективних дій.

У теорії політичного менеджменту й маркетингу лідерство розглядається як своєрідне *підприємництво*, здійснюване на специфічному — політичному ринку. Як на економічному ринку виробник пропонує споживачеві товар в обмін на гроші, так і на політичному ринку лідер в обмін на керівну посаду в державі пропонує виборцям специфічний товар — програму, способи вирішення тих чи інших суспільних проблем, конкуруючи з іншими претендентами на лідерство.

Кожен із цих підходів розкриває певний аспект політичного лідерства.

Загалом *політичний лідер* може бути визначений як *авторитетна особа, яка здійснює переважний вплив на інших людей з метою інтеграції їхньої діяльності для досягнення спільних політичних та інших цілей*.

Витоки політичного лідерства

Є кілька концепцій витоків політичного лідерства як тих причин, що його породжують. Основними з них є концепції рис, ситуативна, послідовників і психологічна. Першою виникла у XIX ст. *концепція (теорія) рис*, яка склалася на основі аналізу ролі видатних осіб в історії. Згідно з цією концепцією лідерство є результатом наявності у лідера певних психологічних і соціальних рис. На основі аналізу історичних постатей вчені намагалися з'ясувати набір обов'язкових чи бажаних рис особи лідера. Було зібрано великий фактичний матеріал. Серед рис, притаманних політичним лідерам, називались, зокрема, гострий розум, тверда воля, енергійність, компетентність, організаторські та ораторські здібності, готовність брати на себе відповідальність тощо. Проте з'ясувалося, що таких рис, які були б притаманними лише політичним лідерам, немає. Чим докладнішим ставав перелік рис лідера, тим точніше він збігався з повним набором психологічних і соціальних рис особи взагалі. З'ясувалося, що різним лідерам можуть бути властиві й протилежні риси. Навіть такі, здавалося б, необхідні для лідера властивості, як розум, сила волі, принциповість тощо, виявилися небезсумнівними. Деякі вчені доводили, що лідерами стають не вольові й принципові особистості, здатні протистояти швидкоплинним масовим настроям, а ті, хто потокає масам, йде у них на поводу.

В процесі розроблення концепції рис з'ясувалося, що набір рис лідера значно відрізняється залежно від історичних епох та особливостей конкретних держав. А досліди з різними експериментальними групами засвідчили, що лідери одних груп зовсім не визнаються такими в інших групах. Це спричинило появу на доповнення теорії рис іншої концепції витоків політичного лідерства — ситуативної.

Ситуативна концепція виходить з ідеї відносної множинності явищ лідерства і трактує його як функцію ситуації. За цією концепцією причина лідерства полягає не в індивіді та притаманних йому рисах, а в тій ролі, яку він має виконувати за конкретних обставин. Саме обставини визначають вибір лідера та його поведінку. Позиції і дії лідера, прийнятні в одних ситуаціях, є непридатними для інших ситуацій.

У межах ситуативної концепції деякі вчені доходять висновку про те, що в сучасному суспільстві лідером може виступати безпринципна людина, яка є функцією ситуації, керівником, що підкоряється обставинам. Очевидно, що коли концепція рис абсолютизує значення індивідуальних якостей лідера, то ситуативна концепція, навпаки, перебільшує значення обставин. Вона недооцінює роль людської активності в політичному процесі, позбавляє лідера самостійного значення у функціонуванні політичної системи.

Ще одним поясненням витоків політичного лідерства є *концепція визначальної ролі послідовників (конституентів)*. Вона трактує лідерство як особливий тип стосунків між керівником і послідовниками. Феномен лідерства пояснюється наявністю у лідера послідовників, а в ширшому плані — конституентів, тобто всіх суб'єктів політики, які взаємодіють з одним лідером і впливають на нього: активістів, прихильників, виборців тощо. На перший план концепція послідовників висуває аналіз не самих лідерів чи об'єктивної ситуації, а потреб та інтересів оточення лідера, його послідовників. Вважається, що аналіз складу послідовників багато в чому допомагає зрозуміти й передбачити політичну поведінку лідера. Сприймаючи лідера й ситуацію, послідовники в кінцевому підсумку визначають або заперечують саме лідерство, група сама вибирає такого лідера, який її влаштовує. Причина лідерства, отже, корениться не в самому лідері, а в психології і запитах його послідовників.

Послідовники водночас перебувають під безпосереднім впливом лідера. Взаємодія лідера з послідовниками — це двосторонній рух. Лідери мають змогу значною мірою змінювати свою соціальну опору. Самостійність лідера стосовно послідовників прямо залежить від характеру політичного устрою, ступеня концентрації влади в руках керівника, від політичної культури суспільства в цілому.

Концепція послідовників визначає лідерство через ставлення оточення до самого лідера. Вона розглядає лідера та його конституентів як єдину систему. При цьому відносини між лідером і конституентами виступають у вигляді ряду взаємопов'язаних ланок: конституенти — послідовники — активісти — лідер. А це свідчить про те, що в демократичних державах претенденти на лідерство, керівні посади можуть розраховувати на успіх лише у разі збігу їхнього іміджу з очікуваннями не просто найближчого оточення чи навіть послідовників, а більш широкого загалу — конституентів. Водночас прихильники концепції послідовників вважають, що визначальна роль оточення справляє на лідера негативний вплив, примушуючи його йти на поводу у натовпу. У цьому вони вбачають основну причину відсутності у наш час таких видатних особистостей, які діяли в минулому.

Важливим способом пояснення витоків лідерства є його різноманітні психологічні інтерпретації. *Психологічна концепція* лідерства доводить, що в основі суспільного життя лежить людська психіка. Вона є керівною і визначальною щодо інших явищ людського буття. Людина за своєю природою є егоїстичною і владолюбною істотою, прагне до панування над іншими людьми, її дії визначаються волею до влади (Ф. Ніцше), підсвідомими сексуальними інстинктами (З. Фрейд) або іншими психічними мотивами. Слідом за З. Фрейдом деякі дослідники вважають лідерство виявом невротичного стану особи лідера і навіть певним видом божевілья. Вони посилаються на те, що невротиками були такі відомі політичні діячі, як Наполеон, Робесп'єр, Лінкольн, Рузвельт, Гітлер, Сталін та ін.

Послідовники З. Фрейда поділяють суспільство на психічно нормальних людей, буцімто не здатних до творчості, і маніяків, психопатів, які нібито стають лідерами. Вони доводять, що орієнтованими на лідерство людьми рухає почуття вини, й такі люди шукають полегшення шляхом викриття інших. Або що лідери були в дитинстві пригніченими чи пережили крах багатьох надій і компенсують комплекс неповноцінності жорсткою боротьбою за самоутвердження і владу.

Очевидно, що концепції Ф. Ніцше та З. Фрейда описують причини виняткових виявів лідерства. Політичні лідери здебільшого й справді відрізняються особливим психологічним складом. Однак ці особливості далеко не завжди пов'язані з якимись психічними аномаліями. Як стверджують психологи, всі люди поділяються на дві категорії: для одних характерна підвищена самоідентичність, а для інших — понижена. Перші зазвичай високої думки про себе, енергійні, впевнені у собі, легко йдуть на ризик, відкрито діляться своїми планами тощо. Другі, навпаки, оцінюють себе нижче від своїх реальних можливостей.

Вони схильні до самоаналізу, зазвичай пасивні, обережні, уникають самостійних дій і рішень. Лідери є в основному людьми з підвищеною самооцінкою. Для багатьох із них характерне відчуття необхідності власного керівництва іншими людьми. Вони прагнуть завжди бути попереду, брати на себе функції лідерства з власної ініціативи. Значно рідше роль лідера делегується їм оточенням.

Лідерами є не мислителі, а люди дії. Цим пояснюється, зокрема, те, що серйозні вчені не стають хорошими політичними керівниками. Професійна діяльність ученого пов'язана з розмірковуваннями, сумнівами щодо істинності тих чи інших теоретичних положень, невпевненістю в очікуваних результатах дослідження, нерішучістю, він ніколи не сприймає очевидне за істинне тощо. Політичний лідер має відкинути будь-які сумніви, бути впевненим у собі, рішучим, не надавати особливого значення негативним наслідкам своїх дій тощо.

Очевидно, що кожна з концепцій витоків політичного лідерства не заперечує, а доповнює інші, розкриває якусь сторону цього суспільного феномену. Лідерство є одночасно і функцією ситуації, і породженням послідовників, і результатом наявності в особи лідера певних соціальних і психологічних рис. Роль кожного з цих чинників у породженні лідерства в різних умовах неоднакова.

Функції політичного лідерства

Функції, виконувані політичними лідерами, багато в чому визначаються тими цілями, які вони ставлять, та ситуацією, в якій їм доводиться діяти. Найбільш загальними з них є функції вираження соціальних інтересів, новаторська, інтегративна, організаторська й комунікативна.

Особа може стати політичним лідером лише тоді, коли *виражає інтереси* тієї спільності людей, на лідерство в якій вона претендує. Це може бути як відносно невелика група людей, так і соціальна спільність — класова, етнічна, демографічна, професійна, територіальна, а також виборці певного округу чи країни в цілому. За будь-яких масштабів лідерства його конституенти мають вбачати у лідері виразника власних інтересів, інакше та чи інша особа лідером не стане.

На вираження інтересів завжди є багато претендентів, які конкурують між собою. Переможцем, тобто лідером, стає той із них, хто зуміє переконати оточення у перевагах поставлених ним цілей, пропонуваніх методів і засобів їх досягнення. Для того щоб стати лідером, обійняти певну керівну посаду, претендент на лідерство має запропонувати щось нове порівняно з попереднім керівником. У цьому полягає *новаторська функція* лідерства. Вона означає, що політичний лідер свідомо вносить нові, конструктивні ідеї соціального устрою. Він формулює нові соціальні цілі й завдання, обґрунтовує стратегічні пріоритети й тактичні засоби їх досягнення і розв'язання.

Інтегративна функція політичного лідерства полягає в тому, що на основі запропонованої лідером програми відбувається інтеграція дій його конституентів. В ідеалі програма лідера має передбачати задоволення інтересів і потреб кожної групи населення тієї чи іншої території. Хоча на практиці це неможливо через суперечність в інтересах, лідер

мусить прагнути максимально узгодити всі інтереси й таким чином залучити на свій бік якомога ширші верстви населення. Інтегративна функція спрямована на підтримку цілісності і стабільності суспільства, громадянського миру і злагоди. Підтримка соціальної цілісності суспільства неможлива без цілеспрямованих зусиль щодо згуртування всіх соціальних спільностей. Подолання кризових явищ і своєчасне розв'язання суперечностей сприяють розвитку інтегративних суспільних процесів і підтримці цілісності соціальної системи. Лідери, які відстоюють вузькогрупові або лише суто класові інтереси, діють на шкоду суспільству, сприяють його розколу, розпалюють соціальні конфлікти.

Організаторська, або прагматична, функція політичного лідерства полягає у втіленні цілей і завдань, які стоять перед суспільством і відображені у програмі лідера, в конкретні дії. Йдеться про мобілізацію народних мас на втілення політичних програм і рішень у життя. Щоб організувати і спрямовувати дії мас, політичний лідер повинен мати організаторські здібності, вміння завойовувати довіру мас, вести їх за собою. Невід'ємними складовими організаторської діяльності політичних лідерів є регулювання ходу суспільних перетворень та контроль за їх здійсненням.

Комунікативна функція політичного лідерства полягає в забезпеченні лідерами зв'язку як між масами й політичними інститутами, так і між самими політичними інститутами, у тому числі між очолюваними лідерами вищими органами держави — парламентом, урядом, главою держави, вищими судами. Завдяки лідерам відбувається координація та узгодження дій усіх суб'єктів політики.

Політичному лідерству притаманні також деякі інші функції.

Типологія політичного лідерства

Знання про політичне лідерство істотно розширює і поглиблює його типологія, яка може здійснюватись за різними ознаками. Класичною є типологія політичного лідерства М. Вебера, яка ґрунтується на трьох типах легітимності політичного панування. За цією ознакою виокремлюються відповідно три типи політичного лідерства — традиційне, харизматичне й раціонально-легальне. З огляду на важливість цієї типології звернемося до відповідних міркувань М. Вебера. «В принципі, — зазначає вчений, — є три види внутрішніх виправдань, тобто підстав *легітимності*... По-перше, це авторитет «вічно вчорашнього»: авторитет звичаїв, освячених споконвічною значущістю і звичною орієнтацією на їх дотримання, — «традиційне» панування, як його здійснювали патріарх і патримоніальний князь старого типу».

Традиційне лідерство, отже, ґрунтується на авторитеті звичаїв. Лідер цього типу отримує і здійснює владу не завдяки власним достоїнствам і заслугам, а відповідно до традицій і звичаїв. Традиційне лідерство характерне для доіндустріального, тобто рабовласницького і феодального, суспільства. Влада традиційних лідерів — це насамперед влада аристократичної знаті. У сучасних суспільствах традиційне лідерство виявляється, наприклад, у наслідуванні престолу в країнах з монархічною формою державного правління. Яскравим прикладом лідерства цього типу є членство у верхній палаті парламенту Великобританії довічних і спадкових лордів. Членство останніх, щоправда, нещодавно було припинено в законодавчому порядку.

Наступний тип легітимності політичного панування, за М. Вебером, це «авторитет небуденного особистого *дару*... (харизма), повна особиста відданість та особиста довіра, які викликаються наявністю якостей вождя у якоїсь людини: одкровенень, героїзму та інших, — харизматичне лідерство, як його здійснюють пророк, або — у сфері політичного — вибраний князь-воєначальник, або плебісцитарний володар, видатний демагог і політичний партійний вождь».

Харизматичне лідерство викликає особливий інтерес дослідників. ґрунтується воно на вірі в незвичайні якості і здібності лідера, його винятковість. Грецьке слово «харизма» означає «милість», «благодать», «божий дар». У період утвердження християнства ним характеризували проповідників, котрим приписували дар безпосереднього спілкування з Богом поза офіційними релігійними інституціями. У політичній практиці під харизмою розуміють такі риси індивіда, які оточення сприймає як незвичайні, недоступні іншим, а тому визнає його за правителя.

За М. Вебером, харизмою володіють великі полководці, пророки, видатні політики; харизматичними лідерами були засновники світових релігій — Будда, Христос, Магомет, великі завойовники — Олександр Македонський, Юлій Цезар, Наполеон Бонапарт. У ХХ ст. стали відомими такі харизматичні лідери, як В.І Ленін, Й.В. Сталін, А. Гітлер, Б. Муссоліні, Ш. де Голль, Мао Цзедун, Кім Ір Сен, Ф. Кастро та ін.

Харизматичне лідерство виникає в суспільстві, як правило, в кризові періоди. Спонукальним мотивом до передання влади харизматичному лідерові є усвідомлення широкими масами, а також значною частиною правлячої еліти нездатності наявних у країні представницьких інститутів вивести країну з кризи, консолідувати суспільство навколо тієї чи іншої цілі суспільного розвитку. Це викликає потребу в різкому посиленні впливу виконавчої влади і пошуку політичного лідера як месії, здатного вивести країну з глибокої й затяжної кризи.

Зі свого боку, щоб стати харизматичним лідером, політичний діяч має бути наділений особливими психологічними й соціальними якостями: яскраво вираженим вольовим характером, цілеспрямованістю, здатністю справляти значний вплив на великі групи людей, умінням вселяти людям надію на краще майбутнє, чутливо вловлювати настрої мас та виражати спільну волю. Однак створюють харизматичного лідера все-таки не його риси, а маси, які хочуть бачити лідера саме таким.

У наш час харизматичний тип політичного лідерства найбільш характерний для відсталих країн або тих, що стають на шлях радикальних суспільних перетворень. Як правило, харизматичне лідерство вирізняється авторитарним стилем політичного керівництва, жорстким політичним курсом. Деякий час такий курс дає позитивні результати і користується активною підтримкою широких мас населення. В одних випадках харизматичне лідерство розтягується на десятиліття, в інших — воно не є довготривалим. У відносно сприятливі періоди суспільного розвитку харизматичне лідерство трансформується в більш демократичний тип лідерства — раціонально-легальний.

Концепція харизматичного типу політичного лідерства М. Вебера лежить в основі його теорії плебісцитарної демократії. На думку вченого, за допомогою цієї теорії можна було б уникнути тиранії бюрократів. У рамках плебісцитарної демократії народу та окремим індивідам відводиться роль пасивних учасників політичного процесу. Єдиною формою політичної участі для мас є участь у виборах і реалізація права на голосування.

Головною фігурою в системі плебісцитарної демократії виступає харизматичний лідер, обраний прямим голосуванням народом, перед яким він несе відповідальність. Такий лідер стоїть над бюрократичною адміністрацією. За М. Вебером, харизматичний лідер, який стоїть поза класами, статусами й демагогічною політикою, маючи незалежне від бюрократії джерело легітимізації своєї влади і не будучи сильно інтегрованим до бюрократичної ієрархічної структури, зміг би об'єднати навколо себе націю і захистити індивіда від наступу бюрократії. Головне призначення плебісциту, тобто загальних прямих виборів, М. Вебер вбачав у тому, щоб у результаті прямої участі всього народу в голосуванні створити харизматичний авторитет.

Із веберівської теорії плебісцитарної демократії випливає важливий висновок про наявність рис харизми у загально-національного політичного лідера, обраного на керівну посаду шляхом загальних виборів. Таким лідером є глава держави — президент у країнах із президентською і змішаною республіканською формами правління. Всенародне обраний президент ніколи не має усіх тих позитивних рис, які йому приписують. Риси харизми — імідж «батька нації», «рятівника», «захисника народу», «демократа», «реформатора», «незалежного керівника» тощо — йому створює перемога на загальних виборах із використанням виборчих технологій та засобів масової інформації.

Всенародне обраний загальнонаціональний лідер з рисами харизми може відіграти як позитивну роль у житті країни, як це зробили, наприклад, Ф. Рузвельт чи Ш. де Голль, так і вкрай негативну, встановивши терористичну диктатуру з усіма її згубними наслідками, прикладом чого можуть слугувати А. Гітлер і Б. Муссоліні. У політологічній літературі,

присвяченій веберівській теорії плебісцитарної демократії, не без підстав висловлюється думка про причетність М. Вебера до краху Веймарської республіки і встановлення гітлерівської диктатури. Саме А. Гітлер став тим плебісцитарно-харизматичним лідером, який, згідно з теорією М. Вебера, покликаний був «захистити» маси від бюрократії.

Всенародне обрання загальнонаціонального політичного лідера і наділення його таким чином рисами харизми потенційно містить у собі загрозу встановлення авторитарного правління.

Раціонально-легальний тип політичного лідерства, за М. Вебером, — це «панування в силу «легальності», в силу віри в обов'язковість легального *установлення*... і ділової «компетентності», обґрунтованої раціонально створеними правилами, тобто орієнтації на підпорядкування при виконанні встановлених правил — панування у тому вигляді, в якому його здійснюють сучасний «державний службовець» і всі ті носії влади, які схожі на нього у цьому відношенні».

Раціонально-легальне лідерство, отже, базується на переконанні в законності й раціональності встановлених порядків та у праві на панування органів, які здійснюють владу. Ці органи і їхні керівники — політичні лідери — обираються через демократичні процедури, їм надаються повноваження, за зловживання якими вони несуть відповідальність перед виборцями.

Раціонально-легальне лідерство, яке ґрунтується на законі й називається іноді ще бюрократичним, є основним типом лідерства в сучасних демократичних державах. Лідери цього типу здобувають політичну владу, як правило, на основі виборів.

Поширеною в політології є типологія політичного лідерства залежно від змістовного смислу стилю політичної діяльності лідерів. Поряд із харизматичним ця типологія передбачає виокремлення ще цезаристського, плутократичного, популістського і професійного типів політичного лідерства. *Цезаристський тип* політичного лідерства характеризується зосередженням усієї повноти влади в руках лідера (як це було за правління Юлія Цезаря). Лідер цього типу має необмежену свободу прийняття рішень, широкі можливості для здійснення величезного впливу на оточення. Такий тип лідерства може бути виправданий в екстремальних умовах, але неприйнятний у демократичному суспільстві.

Плутократичний тип політичного лідерства ґрунтується на багатстві і представляє інтереси найзаможніших суспільних верств (звідси і його назва: грецьк. означає «багатство»). Він також передбачає користування лідером усією повнотою влади. Притаманний усім етапам суспільно-історичного розвитку, але найбільш характерний для індустріального суспільства.

Популістський тип політичного лідерства ґрунтується на популізмі. У своєму першопочатковому значенні термін «популізм» (від лат. — народ) означав боротьбу за права та інтереси народу. Згодом противники популізму надали цьому термінові негативного значення: ним стали позначати діяльність, спрямовану на досягнення популярності в масах ціною необґрунтованих обіцянок, демагогічних гасел тощо. В сучасній політиці лідер-популіст — це діяч, який заграє з масами.

У контексті теорії політичного лідерства лідер-популіст виступає як харизматичний лідер демагогічного толку. Для популістського типу характерні: ставка на прості політичні рішення, які ґрунтуються на низькій загальній культурі учасників політичного процесу; наголошення на значущості малих, але конкретних політичних справ, яке зводить всю політику до безлічі конкретних дрібниць; навішування ярликів політичним противникам; загравання з масами, роздавання необґрунтованих обіцянок; експлуатація політичних почуттів простих людей у власних інтересах тощо.

Ще один тип політичного лідерства з наведеного ряду — *професійний*. Це лідер-професіонал постіндустріального суспільства, повага й довіра до якого базуються на його компетентності та особистій поведінці. Він органічно поєднує в собі високий інтелект, вольове устремління, розвинену здатність генерувати оригінальні свої і сприймати чужі ідеї, високу моральність. Такий лідер вміє визначати пріоритетні цілі, проводити науковий аналіз тих чи інших проблем та визначати способи їх вирішення. Іноді він використовує харизматичні

риси для того, щоб привабливо викласти свої ідеї і плани, переконати оточення в їх перевагах та залучити його до реалізації цих ідей і планів. Лідер-професіонал не тільки покладається на свої здібності, а й охоче радиться з підлеглими, створюючи атмосферу співробітництва.

У більш загальному вигляді за стилем розрізняються авторитарне й демократичне лідерство. *Авторитарне лідерство* передбачає одноособовий спрямовуючий вплив, який спирається на загрозу застосування примусу. Для авторитарного стилю характерні жорсткість мислення лідера, ігнорування інформації або аргументів, що не збігаються з його власною позицією, одноособовий вибір напрямів і цілей діяльності. Зв'язки між членами найближчого оточення лідера зведені до мінімуму і проходять через лідера й під його контролем. Авторитарний лідер намагається досягти активності підлеглих адміністративними методами. Найчастіше використовує займенник «я».

Особи з авторитарним стилем керівництва можуть стати лідерами здебільшого за умови, що вони спочатку обіймуть ту чи іншу керівну посаду, а вже потім, використовуючи свою адміністративну владу, домагатимуться громадського визнання. Авторитарний стиль лідерства є домінуючим за авторитарних і тоталітарних політичних режимів. Лідери авторитарного типу не прагнуть до поглиблення демократії і дотримуються апаратного способу висунення на керівні пости в ієрархії влади. Безпосередньою соціальною базою авторитарних лідерів є бюрократія.

Демократичний стиль політичного лідерства характеризується гнучкістю мислення лідера, його схильністю до отримання якнайповнішої інформації, увагою до тих аргументів, що суперечать його власній позиції. Цілі й напрями діяльності лідер визначає не одноособово, а спільно з оточенням. Соціально-просторове положення демократичного лідера — всередині групи, а займенник, який він найчастіше використовує, — «ми». Повага до оточення, об'єктивність у спілкуванні активізують участь кожного у спільній діяльності, делегують відповідальність, розподіляють її між усіма і створюють атмосферу співробітництва.

Демократичний стиль лідерства притаманний тим політичним діячам, які спочатку завойовують громадське визнання, а вже потім обіймають керівні посади. Вони приходять до влади завдяки виборцям і відчують залежність від їхньої реакції на свою діяльність. Лідери такого роду вважаються народними. Вони виявляють заінтересованість у розвитку політичної активності мас, їхня діяльність відкрита для громадськості.

Віддаючи безумовну перевагу демократичному стилю політичного лідерства (керівництва) перед авторитарним, його, однак, не можна абсолютизувати, бо у своїх крайніх проявах він пов'язаний з мітингуванням, демагогією, анархією і безвідповідальністю. Водночас авторитарний стиль лідерства за всіх його недоліків необхідний в екстремальних умовах, коли потрібні жорстка дисципліна, беззаперечне виконання розпоряджень, максимальна концентрація зусиль і ресурсів тощо.

Сучасний американський політичний психолог М.Дж. Херманн залежно від характеру лідера, властивостей його конститuentів, зв'язку між лідером і його конститuentами та ситуації, в якій здійснюється лідерство, виокремлює чотири збірних образи лідерства: «прапорonoсця» (або великої людини), «служителя», «торговця» і «пожежника».

Лідерів-«прапорonoсців» вирізняє власне бачення дійсності. У них є ідея, заради здійснення якої вони нерідко прагнуть змінити політичну систему. Для розуміння цієї форми лідерства необхідно знати особисті якості людини, яка очолює своїх прихильників у русі до деякої мети. Такий лідер визначає характер того, що відбувається, його темп, формує політичну проблематику.

Образ *«служителя»* засвоює той політик, який прагне виступати в ролі виразника інтересів своїх прихильників. Саме їхнє бажання виражає лідер і діє від їхнього імені. На практиці лідери такого типу керуються тим, чого очікують, у що вірять і чого потребують їхні виборці. Виборці формулюють ті завдання, які стають центральними для лідера.

Для *лідера-«торговця»* важливою є здатність переконати. Завдяки їй конститuentи «купають» його плани або ідеї, залучаються до їх здійснення. У цьому разі лідерство ґрунтується на взаємовідносинах, які лідер встановлює зі своїми виборцями. Особливого

значення при цьому набувають здібності самого лідера і та стратегія, до якої він вдається, щоб домогтися підтримки своєї політики та її здійснення.

Лідери-«пожежники» «гасять пожежу», тобто реагують на ті проблеми, які навколишнє середовище пред'являє їх конститuentам. Подібні лідери відгукуються на породжені ситуацією події і проблеми, їхні дії визначають насущні вимоги моменту.

На практиці більшість лідерів використовують усі чотири образи лідерства в різному порядку й поєднанні.

Залежно від ставлення до існуючих суспільних порядків лідерів можна поділити на консерваторів, реформаторів і революціонерів.

Лідери-консерватори виступають за збереження існуючих суспільних порядків, допускаючи лише мінімальні зміни.

Лідери-реформатори орієнтуються на істотні зміни лише деяких із суспільних порядків зі збереженням основ суспільного ладу.

Лідери-революціонери налаштовані на радикальні і всеосяжні зміни в суспільстві аж до зміни основ суспільного ладу. Відповідно до орієнтації лідери використовують ті чи інші методи й засоби політичного керівництва.

За видами розрізняють формальне і неформальне лідерство. *Формальне лідерство* — це керівництво як реалізація інституціоналізованих владних повноважень. Воно пов'язане зі встановленими правилами призначення керівника й передбачає функціональні відносини.

Неформальне лідерство базується не на формальних повноваженнях, а на авторитеті лідера, його визнанні оточенням.

Механізми формування політичного лідерства

У загальному вигляді механізми формування політичного лідерства зводяться до проблеми політичної соціалізації як процесу засвоєння індивідом політичної науки. Явище лідерства відоме й на побутовому рівні, де воно ґрунтується майже виключно на особистих якостях лідера. Умовно можна виокремити чотири групи таких якостей: по-перше, розвинений розум, кмітливість, досвід, які мають бути вище від середнього рівня тієї спільності людей, до якої належить лідер; по-друге, здатність не тільки швидше за інших оцінювати ті чи інші проблемні ситуації, а й пропонувати оптимальний шлях і засоби їх вирішення; по-третє, здатність переконувати оточення у правильності пропонованого, воля та організаторські здібності; по-четверте, моральні якості: здатність слухати і зрозуміти ближнього, співпереживати з ним, піти на безкорисливу допомогу, бути людяним, вірним товаришем.

Звичайно, в реальному житті окрема людина може й не мати всієї сукупності зазначених якостей. Найчастіше буває та чи інша їх комбінація, що й зумовлює багатоманітність типів лідерства. Трансформація цих якостей у сферу політичного тісно пов'язана з політичним вихованням. Ідеться як про політичне виховання в межах існуючої системи освіти, яка дає знання про суспільство, його політичні інститути, державний устрій, так і про навчання через участь у діяльності політичних організацій, де набувається досвід громадської й політичної діяльності.

Результатом загального й політичного виховання стає набуття індивідом особистісних і соціальних якостей політичного лідера. До них, зокрема, належать: велика працездатність; висока аналітичність розуму; компетентність; яскраво виражена схильність до громадської і державної діяльності; твердість принципів і переконань разом зі здатністю до сприйняття альтернатив і пошуку нового; вміння переконувати й вести за собою людей; оптимізм; увага до людини. Ці риси тією чи іншою мірою притаманні не тільки політичним, а й іншим лідерам. До специфічних рис політичного лідера, зокрема, належать: вміння враховувати, виражати й обстоювати погляди тієї чи іншої групи; здатність поставити суспільні інтереси вище за особисті (саме це значною мірою створює лідеру авторитет); вміння організувати дії; комунікабельність та ораторські здібності; політична культура.

Можна, звичайно, виокремлювати й інші якості політичного лідера. Та очевидно, що за наявності відповідних рис необхідні ще й конкретні механізми, які б забезпечували

просування їх носія на керівну посаду, перетворення неформального лідера на політичного керівника. Головним із таких механізмів у сучасному демократичному суспільстві є *вибори*. Реальні особисті якості кандидата відіграють у його перемозі на виборах вирішальну роль лише в межах незначних територіальних громад — села, селища, невеликого міста тощо, де наявні безпосередні контакти кандидата з виборцями. З розширенням кола електорату дедалі відчутнішу роль починають відігравати імідж кандидата як поєднання реальних і приписуваних йому рис, підтримка його засобами масової інформації, політичними партіями, громадськими організаціями, підприємницькими структурами.

Одним із найважливіших механізмів формування політичного лідерства є також *партійно-політична діяльність*. У розвинених демократичних державах політичні партії виступають головними суб'єктами виборчого процесу. Вони складають списки кандидатів у депутати на виборах за пропорційною виборчою системою, висувають кандидатів у депутати за мажоритарної системи виборів, ведуть передвиборну агітацію, надають кандидатам фінансову підтримку тощо. Навіть у тих країнах, де вибори відбуваються за мажоритарною виборчою системою, наприклад у США чи Великобританії, без партійної підтримки кандидат має дуже мало шансів на перемогу.

Залежно від ступеня представництва в парламенті партія впливає на його функціонування. У разі отримання більшості парламентських мандатів вона контролює не лише законодавчу, а й тією чи іншою мірою виконавчу владу, висуває своїх представників на найважливіші посади в державі і таким чином сприяє формуванню політичних лідерів.

Лідерство формується також всередині політичних партій. Вони мають змогу просувати своїх представників на керівні посади в державному апараті навіть тоді, коли не представлені в парламенті, але підтримують високих посадових осіб — главу держави чи прем'єр-міністра. Подібне відбувається як на загальнодержавному рівні, так і в межах окремих адміністративно-територіальних одиниць. У сучасних демократичних державах партії так чи інакше контролюють усе політичне життя.

Будь-яке лідерство від початку прагне заявити про себе, мати якомога більше прихильників, формалізуватися і увійти до існуючої політичної системи. Важливим механізмом формування політичного лідерства є *діяльність у громадсько-політичних організаціях і рухах*. На базі рухів і громадських організацій нерідко формуються політичні партії. Процес формалізації рухів та їхніх лідерів проходить кілька стадій. Спочатку це виникнення громадських рухів і висування їхніх лідерів. Далі — утворення партій, напрацювання їх програмних настанов та організаційних принципів, формування ієрархії партійно-політичного керівництва. Нарешті, це боротьба за владу і приход партії до влади, просування партійних лідерів на керівні державні посади, поява лідерів-керівників.

Велику роль у механізмах формування політичного лідерства відіграють *засоби масової інформації*, особливо телебачення. Вони формують імідж лідера, через них ведеться передвиборна агітація, боротьба між різними політичними силами.

Конкретизацією механізмів формування політичного лідерства є *політичні технології* як системи послідовних дій, спрямованих на досягнення необхідного політичного результату. Політичні технології включають як кінцеві цілі, на досягнення яких вони спрямовані, так і методи й засоби досягнення цих цілей. Існує багато різновидів політичних технологій: прийняття політичних рішень, вибори, лобювання, розподіл влади, формування іміджу, комунікативні тощо. Найбільшу роль у формуванні політичного лідерства відіграють технології виборів і формування іміджу. Політичні технології є об'єктом дослідження окремої галузі політологічних знань — практичної політології.

Оскільки лідерство є результатом взаємодії, з одного боку, рис самого лідера, а з іншого — зовнішніх стосовно нього чинників, як то: членство в політичній партії чи громадській організації, підтримка засобів масової інформації, наявність джерел фінансування тощо, які нерідко відіграють вирішальну роль у формуванні лідера, то не виключено висунення в лідери й на керівні посади далеко не найкращих людей.

Свої особливості має лідерство в переломні періоди суспільного розвитку, коли на хвилі радикальних перетворень на керівні посади можуть підійматися вуличні демагоги, «захисники» інтересів народу, «борці» за демократію тощо. Як і завжди, на поверхні політичного життя в такі періоди перебувають кон'юнктурники всіх мастей.

Демократичне суспільство має створювати умови для захисту від негідних лідерів та їх свавілля. Для цього створюються інститути демократії, правової держави і громадянського суспільства. Але найбільшого значення набуває політична культура суспільства, високий рівень якої передбачає нетерпиме ставлення до будь-яких порушень норм суспільного життя політичними лідерами. Переважання політичної культури, орієнтованої на активну участь у політиці, наявність стійких демократичних традицій, незалежного від держави громадянського суспільства звужують можливості для некомпетентного політичного лідерства, виявів волонтаризму і зловживання владою лідерами. Можливість ненасильницьким шляхом усунути від влади негідного лідера є однією з ознак демократії.

Контрольні запитання

1. В чому полягає сутність поняття «політичне лідерство»?
2. Які функції політичного лідерства Вам відомі?
3. Які типи політичного лідерства існують?
4. Які механізми формування політичного лідерства існують?

Література: [1] С. 291-340; [10] С. 34-102; [12] С. 268-352; [17] С. 301-390; [24] С. 278-356; [25] С. 185-236; [28] С. 85-167, 287-385.

ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ 7. ПОЛІТИКА ЯК МІЖНАРОДНИЙ ПРОЦЕС

ЛЕКЦІЯ 11. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ ТА СВІТОВИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС

1. Міжнародні відносини і зовнішньополітична роль держави
2. Нові тенденції в розвитку міжнародних відносин і світового політичного процесу.
3. Політична глобалістика.

Міжнародні відносини і зовнішньополітична роль держави

Відмінності між зовнішньою і міжнародною політикою є не лише термінологічними, а й змістовними. Пов'язані вони передусім із відмінностями між суб'єктами цих видів політики. Коли йдеться про зовнішню політику, яку іноді називають іще закордонною, то мається на увазі діяльність держави за межами своїх національних кордонів. При цьому держава може виступати і як територіальне організоване й політичне незалежне суспільство, і як політичний інститут — система організацій та установ. У першому випадку суб'єктами зовнішньополітичної діяльності, крім держави як політичного інституту, виступатимуть також інші політичні інститути — політичні партії, громадсько-політичні організації, суспільні рухи, органи місцевого самоврядування, засоби масової інформації. У другому випадку суб'єктом зовнішньої політики є лише держава як політичний інститут.

Найчастіше під зовнішньою політикою розуміють тільки закордонну діяльність держави як політичного інституту. Пов'язано це з тим, що держава є єдиним загальнонаціональним політичним інститутом, уповноваженим здійснювати зовнішню політику, тільки вона наділена правом офіційно представляти все суспільство у зовнішніх зносинах, брати участь від його імені у відносинах з іншими державами й міжнародними організаціями, укладати договори, оголошувати війну тощо.

Крім держави та інших національних політичних інститутів, суб'єктами політики виступають також різноманітні організації міжнародного характеру. Для позначення багатоманітної діяльності всіх суб'єктів зовнішньополітичної діяльності і міжнародного політичного життя використовується термін «міжнародна політика», тоді як термін «зовнішня політика» зазвичай позначає тільки закордонну діяльність держави.

Іншими словами, *міжнародна політика* — це вся сукупність дій політичних суб'єктів у відносинах між державами та на міжнародній арені в цілому.

Цей вид політики називається ще «світовою політикою».

Зовнішня політика у науковій літературі звичайно визначається через діяльність держави: «Зовнішня політика — діяльність держави на міжнародній арені, яка регулює відносини з іншими суб'єктами зовнішньополітичної діяльності: державами, зарубіжними партіями та іншими громадськими організаціями, всесвітніми і регіональними міжнародними організаціями».

Зазначене розрізнення зовнішньої і міжнародної політики дає можливість, зокрема, розмежувати зовнішньополітичну діяльність держави як вираження загальнонаціональних інтересів і дії окремих національних суб'єктів політики, наприклад партій чи засобів масової інформації, на міжнародній арені, які можуть суперечити загальнонаціональним інтересам і вже з цієї причини не вважаються складовими зовнішньої політики держави. Найчастіше такі суперечності між зовнішньою політикою держави та окремими діями проявляються у сфері економічної політики, недержавні суб'єкти якої, наприклад біржі, банки, корпорації, можуть діяти всупереч загальнонаціональним інтересам, отже, і зовнішній політиці держави.

Таким чином, зовнішня політика — це закордонна діяльність держави.

Дії всіх інших суб'єктів політики на міжнародній арені є складовими не зовнішньої політики держави, а міжнародної політики.

Міжнародні відносини є об'єктом зовнішньої політики, міжнародної політики в цілому. Втім, звичний для нас термін «міжнародні відносини» не зовсім точний, оскільки відповідні відносини ніколи не складаються безпосередньо між народами. Як демократія не буває безпосередньо владою народу, так і міжнародні відносини не бувають відносинами безпосередньо між народами. Вони опосередковуються державами — через охорону кордонів, митний контроль, візові режими, закордонні паспорти, монополію на здійснення зовнішньої політики тощо. Франкомовний еквівалент терміна «міжнародні відносини», що дослівно означає «міжнаціональні відносини», чи відповідний англomовний термін дещо точніші, оскільки в західно-європейській традиції нація ототожнюється з державою. Визначення «народу» як головного суб'єкта міжнародних відносин передбачає саме державні народи-нації, а по суті — держави.

Звичайно *міжнародні відносини* визначаються як *система політичних, економічних, соціальних, культурних, воєнних, правових та інших зв'язків між державами й народами*.

Вивчаються вони різними науками. Так, історія аналізує проблеми виникнення й розвитку зовнішньої політики та дипломатії. Економічна наука досліджує міжнародні економічні зв'язки. Наука міжнародного права зосереджується на вивченні норм і принципів, які регулюють систему міжнародних відносин, а також взаємовідносини в межах окремих груп країн або на двосторонній основі. Політологія відіграє особливо велику роль у дослідженні міжнародних відносин. Вже хоча б тому, щоб найважливішим об'єктом її вивчення є держава, яка виступає головним суб'єктом міжнародних відносин. Політологія зосереджується на дослідженні саме політичних зв'язків між державами, розглядаючи їх як суб'єкт зовнішньої політики.

Міжнародні відносини виступають специфічним видом суспільних відносин. Як і суспільні відносини в цілому, вони є відносинами між людьми; в них чітко вирізняються економічний, соціальний, політичний і духовно-культурний аспекти. Водночас міжнародні відносини характеризуються низкою особливостей. Це, по-перше, їх невідчужуваний характер. Влада є одним із основних регуляторів суспільного життя всередині держави, де існують відносини панування і підкорення, керівництва й підпорядкування. У відносинах між державами владні відносини як відносини панування і підкорення є не правилом, а відхиленням від нього. Тут має бути рівність партнерів під кутом зору міжнародного права. Це відносини конкуренції, суперництва або співробітництва і лише як виняток — панування й підкорення.

Оскільки міжнародні відносини не мають владного характеру, то постає проблема виокремлення їх політичного аспекту. Цей аспект не може бути визначений через владу, як це робиться стосовно політики всередині держави. Він може бути виокремлений на основі суб'єктів відносин, якими є політичні інститути та особи, що їх представляють. Іншими словами, *міжнародні політичні відносини* — це відносини між державами, політичними партіями, громадсько-політичними організаціями і рухами, міжнародними організаціями та іншими суб'єктами політики на міжнародній арені. За такого розуміння міжнародних політичних відносин навіть суто економічні відносини між державами як політичними інститутами набувають політичного характеру. Політичний аспект, політичні відносини складають основний зміст міжнародних відносин.

По-друге, система міжнародних відносин має децентралізований характер. Якщо всередині держави є загальнодержавний центр прийняття рішень, яким виступає система владних органів, то в міжнародних відносинах таких керівних центрів, діяльність яких ґрунтувалася б на пануванні й підкоренні, немає.

По-третє, основним засобом розв'язання суперечностей в міжнародних відносинах є консенсус — прийняття рішення на міжнародних конференціях, нарадах та в міжнародних організаціях на основі спільної згоди учасників без проведення формального голосування, якщо проти нього не виступає жоден з учасників. Консенсус застосовується також як засіб забезпечення єдності позицій держав до проведення голосування з обговорюваних питань, яке в такому разі відкладається на час процесу узгодження. Консенсус має важливе значення в досягненні домовленості між державами, оскільки відкриває можливості для відшукування взаємоприйнятних рішень для всіх учасників переговорів. Він передбачає прийняття рішень усіма державами на основі добровільних компромісів, поваги суверенітету одна одної, рівності і взаємного визнання інтересів сторін, виключає диктат, тиск або прийняття рішення механічною більшістю голосів на міжнародній конференції чи в міжнародній організації.

По-четверте, в міжнародних відносинах більшу, ніж у внутрішніх, роль відіграє суб'єктивний чинник, особливо діяльність керівників держав і міжнародних організацій, у розв'язанні наявних суперечностей.

Структура міжнародних політичних відносин

Основними елементами структури міжнародних політичних відносин є їх суб'єкти. В сучасній науковій літературі є різні підходи до визначення таких суб'єктів, у тому числі два крайні — вузький і широкий. У вузькому розумінні головним суб'єктом міжнародних відносин вважається держава. Один із найвідоміших прихильників цього підходу, французький соціолог і політолог Р. Арон, зазначає, що головний зміст міжнародних відносин складають взаємовідносини між державами, які символізуються постатями дипломата й воїна.

Прихильник широкого підходу, відомий американський фахівець у галузі міжнародних відносин Д. Розенау, гадає, що структурні зміни, які відбулися в міжнародній політиці в останні десятиліття, викликали докорінні зміни в структурі міжнародних відносин, їхньою головною дійовою особою стає вже не держава, а конкретна особистість. Результатом змін у сфері міжнародних відносин є досягнення так званого міжнародного континууму, символічними постатями якого виступають турист і терорист.

Проміжним є підхід, прихильники якого основним суб'єктом міжнародних політичних відносин пропонують розглядати національну політичну систему в цілому. Такий підхід дає можливість включити в систему міжнародних політичних відносин не тільки власне державу, а й низку інших національних політичних інститутів — політичні партії, громадсько-політичні організації, органи місцевого самоврядування та ін.

Під формально-юридичним кутом зору питання про суб'єкти міжнародних відносин вирішується через визначення суб'єктів міжнародного права. *Міжнародне право* — це «система договірних і звичайних норм та принципів, які виражають відносно узгоджену волю держав і регулюють відносини між державами, створеними ними міжнародними

оранізаціями та деякими іншими суб'єктами міжнародного спілкування (державоподібними утвореннями, національно-визвольними рухами)». За цим визначенням є три основних групи суб'єктів міжнародного права й міжнародних відносин у їх формально-правовому розумінні. Це держави, міжнародні організації і міжнародні рухи.

Держави були й залишаються головними суб'єктами міжнародних відносин. Нині у світі налічується близько двохсот держав. У їх розмежуванні для марксистського суспільствознавства тривалий час характерним був формаційний підхід, який передбачав поділ держав на соціалістичні, капіталістичні й ті, що розвиваються.

Другу групу суб'єктів міжнародних відносин складають багатоманітні міжнародні організації. До них належать міжнародні організації глобального й регіонального масштабу, міжурядові й неурядові організації, інтеграційні угруповання і воєнно-політичні блоки.

Однією з найбільших за кількістю членів (190 держав станом на 01.11.2000 р.) і найвпливовішою сучасною міжнародною політичною організацією глобального масштабу є Організація Об'єднаних Націй (ООН). Створена 1945 р. за ініціативою провідних держав антигітлерівської коаліції (СРСР, США, Китаю, Великобританії і Франції) як універсальна міжнародна організація безпеки, наступниця Ліги Націй, вона має такі основні цілі: підтримання міжнародного миру й безпеки; вжиття ефективних колективних заходів для запобігання та усунення загрози миру і придушення актів агресії або інших порушень миру; розв'язання мирними засобами міжнародних спорів; розвиток дружніх відносин між народами; здійснення міжнародного співробітництва у розв'язанні міжнародних проблем економічного, соціального, культурного й гуманітарного характеру; заохочення і розвиток поваги до прав людини.

Міжнародні міжурядові організації створюються з метою розвитку міжнародного співробітництва в галузях економіки, культури, охорони здоров'я, освіти. Укладаючи угоду з ООН, такі організації набувають характеру її спеціалізованих установ.

Найвідомішими *міжнародними організаціями регіонального масштабу* є: Рада Європи, Організація американських держав; Організація африканської єдності; Ліга арабських держав; Організація центральноамериканських держав, Асоціація держав південно-східної Азії, Центральноєвропейська ініціатива; Організація з безпеки і співробітництва в Європі та ін.

В останні десятиліття чимраз помітнішу роль у міжнародних відносинах стали відігравати *інтеграційні угруповання*, які утворилися в результаті інтернаціоналізації економічного, соціального й політичного життя держав певного регіону. Яскравим прикладом є Європейський союз (ЄС), Співдружність незалежних держав (СНД).

Важливими суб'єктами міжнародних відносин є *воєнно-політичні блоки*. Вони виступають організаціями колективної безпеки держав-членів, інструментом спільної розробки їх зовнішньополітичної стратегії, координації діяльності на міжнародній арені. Найвпливовішою такою організацією на сьогодні є Організація північноатлантичного договору (НАТО). Колишні воєнно-політичні блоки Організація центрального договору (СЕНТО), Організація договору Південно-Східної Азії (СЕАТО) та Організація Варшавського договору з різних причин припинили своє існування.

Значну роль у розвитку міжнародних відносин відіграють також *міжнародні неурядові організації*, до яких належить будь-яка міжнародна організація, не створена на основі міждержавної угоди, їхніми ознаками є: неприбутковий характер; визнання щонайменше однією державою; наявність консультативного статусу в міжнародних міжурядових організаціях. Нині існує декілька тисяч міжнародних неурядових організацій. Це різноманітні молодіжні, жіночі, профспілкові та інші організації.

Неурядові організації, а також деякі міжурядові організації є частиною неформалізованих *міжнародних суспільних рухів* — антивоєнного, екологічного, молодіжного, жіночого, профспілкового, національно-визвольного тощо, які також є суб'єктами міжнародних відносин.

У структурі міжнародних відносин розрізняють три основних рівні: глобальний, регіональний і двосторонній. Вони відрізняються за масштабами, обсягом розв'язуваних питань, ступенем складності.

У міжнародних відносинах є проблеми, які зачіпають інтереси й потреби всіх держав і народів. Це так звані *глобальні проблеми сучасності*, до яких, зокрема, належать проблеми: запобігання ядерної війни, роззброєння, мирного розв'язання збройних конфліктів; подолання економічної і культурної відсталості народів; пошук шляхів розв'язання світової енергетичної, сировинної та продовольчої криз; оптимізація демографічної ситуації, особливо в країнах, що розвиваються; соціально-екологічні проблеми, зумовлені подальшим погіршенням природного середовища проживання людей; проблеми людини, в тому числі забезпечення її прав і свобод, ліквідація голоду, епідемічних та важких захворювань тощо. Для визначення таких проблем, розробки стратегії і тактики їх розв'язання необхідні об'єднання зусиль усіх держав і народів та створення відповідних міжнародних інститутів. Провідними міжнародними організаціями, здатними розв'язувати проблеми на глобальному рівні, є насамперед ООН та її спеціалізовані установи.

Глобальний рівень міжнародних відносин, за всієї його значущості, не в змозі врахувати всю багатоманітність і складність суспільного життя. Тому виокремлюється *регіональний рівень* міжнародних відносин, який враховує політичні, економічні, соціальні, культурні та інші особливості того чи іншого регіону. Суб'єктами відносин на цьому рівні є держави та різноманітні міжнародні організації регіонального масштабу, про які йшлося вище. Найпоширенішим є *двосторонній рівень* міжнародних відносин, який характеризується наявністю двосторонніх зв'язків між державами. Пріоритет у міжнародних відносинах на цьому рівні мають інтереси окремих конкретних держав. Політика у сфері двосторонніх відносин ґрунтується на принципах, розроблених ООН.

Поняття світового політичного процесу

Функціональний аспект міжнародних політичних відносин розкриває поняття світового політичного процесу. *Світовий політичний процес* можна визначити як *сукупність дій та взаємовідносин суб'єктів політики на міжнародній арені*.

Поняття «світовий політичний процес» і «міжнародні політичні відносини» тісно взаємозв'язані, оскільки позначають в основному ту саму політичну реальність, але в різних аспектах. Коли йдеться про міжнародні політичні відносини, акцент робиться на суб'єктах цих відносин — державах, міжнародних організаціях, міжнародних рухах. Коли мова йде про світовий політичний процес, то маються на увазі функціональний аспект міжнародних відносин, дії цих суб'єктів на міжнародній арені. У більш широкому значенні до світового політичного процесу долучають і ті національні чи внутрішньодержавні політичні явища і процеси, які мають міжнародне значення.

За влучним висловом Р. Арона, міжнародні відносини є тим «природним станом» людства, який Т. Гоббс характеризував як «війну всіх проти всіх». Усі учасники міжнародних відносин є формально рівними. У цих відносинах немає місця монополії на відкритий примус та насильство, яку має держава всередині країни. Кожний учасник міжнародних відносин у своїх діях виходить передусім із власних інтересів, однак він має враховувати інтереси інших та їхню часто непередбачувану поведінку. Ця непередбачуваність зумовлюється відмінностями не лише в соціально-політичному устрої держав, а й у їх культурних традиціях, особливостях історичного розвитку, національному складі, домінуючих релігійних системах тощо.

Сучасний період розвитку міжнародних відносин можна охарактеризувати як перехідний від «природного стану», «війни всіх проти всіх» до віднайдення певного консенсусу, побудови міжнародного співтовариства на основі спільно визнаних засобів регулювання та єдиних норм міжнародного життя, що базуються на спільних, загальнолюдських цінностях. Відбувається інтернаціоналізація економічного, політичного й культурного життя окремих держав, яка сприяє виробленню спільних основ поведінки суб'єктів міжнародних відносин і є визначальною щодо змісту сучасного світового політичного процесу.

У вивченні міжнародних відносин і світового політичного процесу політологія головну увагу зосереджує на теоретичних, концептуальних засадах, а не на їхньому конкретному змісті. Існують кілька концепцій, які по-різному трактують особливості міжнародних відносин і основний зміст світового політичного процесу на різних етапах суспільно-історичного розвитку. Основними з них є марксистська, геополітичні, політичного реалізму і модерністські.

Марксистська концепція світового політичного процесу

Марксистська концепція світового політичного процесу ґрунтується на формаційному підході до розуміння суспільно-історичного розвитку. Відповідно до цього підходу процес суспільно-історичного розвитку є послідовною зміною п'яти суспільно-економічних формацій: первіснообщинної, рабовласницької, феодальної, капіталістичної і комуністичної. Засобом переходу від однієї формації до іншої є соціальна революція.

Згідно з ленінською теорією імперіалізму, на межі XIX—XX ст. капіталізм переріс у вищу й останню стадію свого розвитку — імперіалізм. На цій стадії надзвичайно загострюються як соціальні суперечності всередині імперіалістичних держав, так і суперечності між самими державами та їхніми групами. В результаті складаються внутрішні передумови для соціалістичних революцій як засобу переходу від капіталізму до соціалізму (нижчої фази комуністичної суспільно-економічної формації). Загострення суперечностей між імперіалістичними державами внаслідок їх боротьби за ринки збуту, джерела сировини, сфери впливу, переділ уже поділеного між ними світу призводить до виникнення світових війн. Як наслідок розпочинається нова історична епоха, що постає як епоха імперіалізму, війн і пролетарських революцій. Основний зміст цієї епохи складає революційний перехід від капіталізму до соціалізму.

Відповідно до ленінського вчення про імперіалізм і соціалістичну революцію світовий політичний процес постає як світовий революційний процес — процес революційного переходу від капіталізму до соціалізму у всесвітньому масштабі. Головними рушійними силами цього процесу визнавались світова система соціалізму, робітничий клас капіталістичних країн і національно-визвольний рух, а головною суперечністю епохи — суперечність між капіталізмом і соціалізмом як світовими системами. Ця суперечність стала визначальною і в міжнародних відносинах, основним змістом яких мало бути протиборство двох суспільних систем у всіх сферах — економічній, політичній, воєнній, ідеологічній.

Концепція світового революційного процесу виступала теоретичною основою зовнішньої політики СРСР та його союзників, насамперед по Організації варшавського договору. Ставка у ній робилася на протиборство з капіталістичними державами, передусім США та їх союзниками по НАТО. Надавалася всебічна, у тому числі й воєнна, підтримка національно-визвольній боротьбі, як одній з «революційних сил» сучасності. Наявність у СРСР і США величезних арсеналів ядерної зброї робила протиборство двох світових систем особливо небезпечним. Світ балансував на грані термоядерної війни. Величезні матеріальні засоби відволікались СРСР для підтримки соціалістичних держав та країн «соціалістичної орієнтації».

Небезпека нової світової, тепер уже термоядерної, війни примусила керівників СРСР висунути ідею мирного співіснування двох світових соціально-економічних систем, переходу від воєнного протистояння і конфронтації до мирного суперництва в економічній сфері. Однак мирне співіснування не поширювалося на національно-визвольний рух і боротьбу робітничого класу в капіталістичних країнах, що створювало можливість СРСР продовжувати надавати підтримку цим «революційним силам» сучасності, у тому числі через комуністичні партії.

Завершенням еволюції теорії світового революційного процесу було висунення М.С. Гобрачовим ідеї нового політичного мислення, яка, виходячи з існування реальної загрози знищення людства у світовій ракетно-ядерній війні, передбачала спільну для всіх держав відмову від застосування сили чи погрози силою у сфері міжнародних відносин, перехід до правових, договірних стосунків між усіма державами світу.

Марксистська концепція світового революційного процесу певною мірою відображала реальні процеси розвитку міжнародних відносин у ХХ ст., хоча відбувалось це у вкрай ідеологізованій формі. Ознайомлення з нею допомагає зрозуміти зовнішню політику СРСР та його союзників. Розпад світової системи соціалізму й самого СРСР позбавили цю концепцію сенсу і зробили її надбанням історії.

Геополітичні концепції

Значний вплив на зовнішню політику держав і розвиток міжнародних відносин у першій половині ХХ ст. справили їхні геополітичні концепції. Термін «геополітика» (від грецьк. - земля + політика) до наукового й політичного вжитку ввів шведський соціолог і політичний діяч *Рудольф Челлен* (1864—1922). Головна ідея різних геополітичних концепцій — зв'язок політики держав, особливо зовнішньої, з особливостями їх територіально-просторового розташування.

Історично становлення геополітики пов'язано з дослідженням ролі географічного чинника в житті суспільства в започаткованих ще Ш.-Л. Монтеस्क'є концепціях географічного детермінізму, що базувалися на ідеї обумовленості людської діяльності станом та характером навколишнього природного середовища. У цих концепціях розглядалися особливості впливу просторового розташування країни, розміру її території, клімату, рельєфу земної поверхні, ґрунту, корисних копалин, флори, фауни та інших природних чинників на диференціацію господарської діяльності, темпи зростання продуктивних сил, тенденції розвитку культурного життя, типи соціальної організації та особливості політичного ладу.

Спираючись на концепції географічного детермінізму, німецько-американський вчений-географ *Хелфорд Маккіндер* (1861 — 1941) у статті з характерною назвою «Географічна вісь історії» (1904) висунув ідею про фіксований поділ світу на окремі зони, кожна з яких відіграє в історії певну роль.

Стрижневою тезою його концепції було твердження про існування так званого хартленду (від англ. — земля) — «серединної землі», яка має особливе значення в історії. Х. Маккіндер дійшов висновку, що глибинна суть міжнародних відносин протягом усієї світової історії полягає у протистоянні хартленду й навколишніх земель. Неперервний тиск «серединної землі» на зовнішні кордони призводить до залежності долі Європи і світу від процесів, що відбуваються в Євразії. Цей тиск породжує загрозу світовій демократії і свободі країн, представлених прикордонними землями, насамперед англосаксонського світу, у разі поєднання безмежних ресурсів Євразії з інтелектуальними та організаційними ресурсами країн оточення. Найбільш вірогідним і катастрофічним, за Х. Маккіндером, міг би бути союз Росії та Німеччини.

Дещо пізніше, у 1919 р., Х. Маккіндер дійшов висновку, що майбутня доля світу вирішуватиметься у Східній Європі, яка і є «хартлендом» Євразії. Той, хто володітиме Східною Європою як «серединною землею» Євразії, керуватиме і «світовим островом» Європи, Азії та Африки. А той, хто управлятиме «світовим островом», керуватиме усім світом. Х. Маккіндер стверджував, що зіткнення Росії й Німеччини в цьому регіоні планети у боротьбі за світову гегемонію є неминучим і матиме катастрофічні наслідки для людства.

«Світовому острову», за Х. Маккіндером, протистоїть «острівний комплекс» (Великобританія, Америка, Австралія та Океанія), що веде постійну облогу «серединної землі». Найкращим способом розв'язання цієї проблеми глобального протистояння було б створення комплексу незалежних держав між Німеччиною та Росією, які, спираючись на підтримку держав «острівного комплексу», не допускали б ні союзу, ні зіткнення між цими державами.

Концепція Х. Маккіндера у своєрідній формі відображала реальні процеси розвитку світового політичного процесу, міжнародних відносин у перші десятиліття ХХ ст. У період між двома світовими війнами геополітика переживає пік своєї популярності. Оперуючи такими чинниками, як територія, народ, господарство, суспільство, держава, геополітика у цей час намагається знайти таку оптимальну формулу, яка могла б орієнтувати держави й народи в багатоманітності світової політики. Дослідження з проблем геополітики особливо

активізувались у Німеччині, де група вчених під керівництвом К. Хаусхофера висунула ідею «життєвого простору», яка була використана німецьким фашизмом для виправдання агресії в 30-ті роки і розв'язання Другої світової війни.

Після Другої світової війни теорія геополітики поширюється в США, Японії, скандинавських країнах, а в 50-ті роки знову стає популярною в Німеччині. Геополітику стали розуміти у двох значеннях: як територіально-просторово обумовлену стратегію у вирішенні конкретних зовнішньополітичних та військово-стратегічних завдань і як політичну географію, що досліджує районування політичних процесів регіонального і глобального рівнів.

Теорія геополітики є своєрідним інструментом аналізу взаємодії держав на міжнародній арені. Досліджуючи роль географічного чинника в політиці держав, геополітичні концепції сприяють науковому пізнанню світового політичного процесу, міжнародних відносин. Однак вони абсолютизують роль цього чинника. Більшість сучасних політологів визнають значну роль географічного чинника в політиці держав, хоча не вважають його вирішальним і пов'язують з дією інших чинників, таких, як рівень розвитку суспільства, характер державно-політичного устрою, національні інтереси, політичні та економічні пріоритети тощо.

Концепція політичного реалізму

У період після Другої світової війни, коли протистояння двох світових соціально-економічних систем досягло стану «холодної війни», вивчення міжнародних відносин відбувалось під значним безпосереднім впливом практичних завдань зовнішньополітичної діяльності провідних держав світу. Науковою думкою було запропоновано значну кількість відповідних аналітичних підходів і теоретичних моделей, зокрема: теорія політичного реалізму Г. Моргантау, теорія миру і війни Р. Арона, теорія факторів К. Райта, теорія міжнародного еквілібріуму (рівноваги) Дж. Ліскі, теорія світових систем Й. Галтунга. Найвідомішою і найвпливовішою серед них стала концепція, або школа, політичного реалізму, що виникла в США у другій половині 40-х років як реакція на реалії «холодної війни». На тривалий період ця концепція стала домінуючою за впливом на зовнішньополітичні структури індустріальне розвинених країн Заходу. Серед її прихильників були не лише вчені, а й провідні політики, у тому числі З. Бжезінський і Г. Кіссінджер. Загально визнаним засновником школи політичного реалізму вважається Г. Моргантау.

Вихідною в концепції політичного реалізму є теза про те, що недосконалість становища у світі — це результат дії сил, закладених у недосконалій природі самої людини. Тому потрібно бути реалістом: не протистояти цим силам, а враховувати їх у політиці. Згідно з концепцією політичного реалізму найважливішим орієнтиром, який допомагає знайти раціональний шлях у сфері міжнародної політики, є інтерес. Причому якщо у сфері внутрішньої політики залежно від характеру і співвідношення політичних сил загальний інтерес може бути різним, то в міжнародній політиці він виступає передусім і головним чином як національний інтерес. Будь-яка зовнішня політика має будуватися, спираючись на фізичну, політичну і культурну реальність, якою є нація. У світі, розділеному конкуренцією і боротьбою за владу різних суверенних націй, зовнішня політика будь-якої нації має забезпечувати задоволення її першочергової потреби, яка полягає в тому, щоб вижити. Всі нації відповідно до наявних у них можливостей прагнуть до одного — захисту своєї фізичної, політичної і культурної ідентичності перед загрозою зовнішнього нападу.

За Г. Моргантау, національний інтерес у міжнародних політичних відносинах містить постійну і змінну складові. Постійна складова національного інтересу визначається трьома чинниками: природою інтересу, який має бути захищеним; політичним оточенням, в якому діє інтерес; раціональною необхідністю, що обмежує вибір цілей і засобів для всіх суб'єктів, задіяних на міжнародній арені. Змінна складова визначається обставинами. Раціональною зовнішня політика є тоді, коли вона мінімізує ризик і максимізує вигоду. Через орієнтацію зовнішньої політики на отримання вигоди концепцію політичного реалізму називають ще теорією прагматизму і політичного реалізму.

Особлива увага в концепції політичного реалізму приділяється співвідношенню моральності й доцільності у зовнішній політиці. Прихильники прагматизму і політичного реалізму усвідомлюють моральне значення політичних дій, неминучість зіткнень між вимогами ефективної зовнішньо-політичної діяльності й моральними нормами. Однак при цьому вони наголошують, що в оцінці дій держав і націй моральні принципи мають застосовуватись не абстрактно, а лише відповідно до конкретних обставин місця і часу. У зв'язку з цим політичний реалізм відкидає прагнення окремих націй ідентифікувати себе з моральними законами всього світу.

Усі нації прагнуть пов'язати свої часткові прагнення з загальнолюдськими моральними нормами, та це не означає, що всі вони мають рацію. Істина не завжди збігається з громадською думкою. Інтерес, який приймається в категоріях реалістичної міжнародної політики, створює шанси справедливої поведінки для всіх народів, оскільки застерігає від моральних претензій і політичного тиску з боку будь-якої нації. Як зазначає Г. Моргентау, «безтурботне припущення, що носієм і виразником морального блага є якась одна нація, а така, що сповідує зло, — інша, неспроможне не тільки морально, а й інтелектуально».

Якщо теза про визначальну роль національного інтересу в зовнішній політиці держави в концепції політичного реалізму слугувала обґрунтуванням експансіоністської зовнішньої політики США, то твердження про неприпустимість ідентифікації будь-якої держави із загальнолюдськими моральними цінностями було спрямоване проти СРСР, який проголосив себе авангардом суспільного прогресу, захисником усіх пригноблених, носієм загальнолюдської моралі. Пройде кілька десятиліть, і ролі цих держав американські політики поміняють місцями: Президент США Р. Рейган проголосить СРСР «імперією зла», а США — носієм вищих моральних цінностей, проти чого саме й застерігав Г. Моргентау.

Згідно з концепцією політичного реалізму суттю міжнародних відносин є боротьба за владу між суверенними державами, що прагнуть до глобального чи регіонального домінування. Саме ця боротьба є основним детермінуючим чинником міжнародної політики. У процесі боротьби за реалізацію національних інтересів у сфері міжнародних відносин кожна держава посідає місце, що відповідає її силі. При цьому сила держави визначається як її економічним та воєнним потенціалом, так і союзницькими відносинами з іншими державами, авторитетом на міжнародній арені.

Основним механізмом, що регулює відносини між державами на міжнародній арені, за допомогою якого різноманітні елементи їх могутності приводяться до єдиного знаменника, є «баланс сил» між блоками та союзами на чолі з наймогутнішими державами світу. Центри сили підтримують баланс у певній рівновазі, яка має динамічний характер. Війна або активна підготовка до неї є наслідком порушення рівноваги.

Ідеї політичного реалізму, балансу сил були відображенням реального протистояння між головними воєнно-політичними блоками на чолі з США та СРСР, боротьби за досягнення воєнної переваги чи рівноваги та стратегічного паритету між двома суспільними системами. Концепція політичного реалізму, захисту національних інтересів і досі залишається визначальною у зовнішній політиці США, хоча протистояння двох систем уже немає.

Модерністські концепції

Модерністські концепції міжнародних відносин і світового політичного процесу є багатоманітними не тільки за своїм змістом, а й за характером і спрямуванням. Термін «модерністські концепції» у даному відношенні є значною мірою збірним поняттям, яке позначає цілу сукупність відповідних концепцій різних напрямів.

Один із таких напрямів пов'язаний зі спробами узгодити теорію міжнародних відносин з реаліями науково-технічної революції. Представники цього напрямку намагаються на основі фактичних даних створити моделі міжнародного розвитку, придатні для строго наукового аналізу з використанням електронно-обчислювальної техніки. Спираючись на досягнення кібернетики, соціології, соціальної психології, антропології, вони розглядають

міжнародний конфлікт як різновид соціального конфлікту. Його вивчення проводиться на основі біхевіористського та структурно-функціонального методів.

Модерністські концепції виходять із необхідності зміни підходів в аналізі зовнішньої політики держав. Якщо раніше держави розглядалися як цілісні явища, що мають чітко визначену позицію у міжнародних відносинах, яка базується на національному інтересі, то тепер їх почали розглядати як системи, що зазнають зовнішніх впливів і нерозривно пов'язані з існуючими міжнародними структурами. Суб'єктами міжнародних відносин вважають різноманітні міжнародні організації, транснаціональні корпорації та інші інституції, що не є державами; їх діяльності приділяється значна увага. В результаті склався напрям, пов'язаний з конструюванням спеціальних концепцій, присвячених аналізу конкретних проблем функціонування міжнародних політичних відносин. Прикладом такого роду концепцій можуть бути теорії: міжнародних систем, міжнародних організацій, міжнародних ролей, міжнародного конфлікту, національного інтересу, загальної безпеки та ін.

У межах зазначеного напрямку активно розроблялась ідея «взаємозалежності» як вихідного принципу міжнародних відносин на протигагу теорії протистояння та «балансу сил». Ця ідея знайшла своє втілення, зокрема, в концепції загальної безпеки.

Головна ідея концепції загальної безпеки полягає в необхідності відходу від базування міжнародної безпеки на принципі «балансу сил», на протистоянні й конфронтації великих ядерних держав. Найважливішими принципами, які сприятимуть реалізації ідеї загальної безпеки, вважаються: визнання неможливості виживання у загальній ядерній війні, а також неможливості перемоги в ній; у сучасному світі, перенасиченому ядерною зброєю, великі держави не можуть дозволити собі вдаватися до воєнних засобів розв'язання політичних або ідеологічних конфліктів; забезпечення паритету, дотримання принципу рівності та однакової безпеки за високого рівня протистояння не гарантує безпеки, єдиним шляхом її досягнення може бути тільки негайне кардинальне зниження рівня воєнного протистояння; найнадійнішим способом стримування та обмеження гонки озброєнь може слугувати модель «розумної достатності»; повна міжнародна безпека не може бути досягнута в односторонньому порядку, шляхом радикального скорочення озброєнь однією або двома країнами; тут необхідні паралельні і спільні дії багатьох країн. Події, що відбулись у світі у 80—90-ті роки, досить переконливо підтвердили багато із цих принципів.

Контрольні запитання

1. Як співвідносяться поняття «міжнародні відносини» та «зовнішня політика держави»?
2. В чому полягає зовнішньополітична роль держави?
3. Які нові тенденції в розвитку сучасних міжнародних відносин існують?
4. Чим характеризується поняття «світовий політичний процес»?
5. Які проблеми розглядає політична глобалістика?

Література: [1] С. 291-340; [10] С. 34-102; [12] С. 268-352; [17] С. 301-390; [24] С. 278-356; [25] С. 185-236; [28] С. 85-167, 287-385.

ЛЕКЦІЯ 12. СВІТОВІ ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНІ ДОКТРИНИ

1. Класичні буржуазні ідейно-політичні доктрини і сучасність.
2. Основні ідейно-політичні доктрини в робітничому русі.
3. Ідейні засади політичного екстремізму.
4. Взаємовплив політичних ідеологій.

Класичні буржуазні ідейно-політичні доктрини і сучасність

Основними різновидами політичної ідеології, яка виражає, інтереси буржуазії на різних етапах історичного розвитку, є лібералізм і консерватизм.

Лібералізм

Лібералізм (від лат. — вільний) зародився як ідеологія буржуазії у XVII ст. і остаточно оформився як ідейно-політична доктрина до середини XIX ст. Зародження й розвиток капіталістичного способу виробництва вимагали ліквідації історично віджилих феодальних суспільних відносин, усунення перешкод вільному підприємництву, приведення у відповідність з новими виробничими відносинами політичної надбудови. В основі лібералізму як ідеологічного обґрунтування назрілих суспільних перетворень лежать ідеї таких видатних мислителів, як Дж. Локк, Ш.-Л. Монтеск'є, І. Кант, А. Сміт, Б. Констан, І. Бентам, Дж. С. Мілль та ін.

Біля витоків лібералізму стояв Дж. Локк, який обґрунтовував ідеї суспільного договору та природного права. Згідно з першою держава є результатом угоди між людьми. За цією угодою люди передають державі частину своїх прав, але є такі права, що належать їм від народження і не можуть бути відчужені. До них належать насамперед право на життя, свободу і власність. Ідея індивідуальної свободи є центральною в лібералізмі. Саме свобода стимулює пошук шляхів досягнення успіху, підприємливість, новаторство, тобто все те, що притаманне буржуазії.

Ідея індивідуальної свободи знайшла свій подальший розвиток, зокрема, у працях Б. Констана. Він розрізняв свободу політичну і громадянську (особисту). На його думку, народи стародавніх Греції та Риму знали лише політичну свободу, яка полягала у їхньому праві брати безпосередню участь у колективному здійсненні політичної влади. Проте людина за таких умов не знала особистої, громадянської свободи, бо вся її життєдіяльність жорстко регламентувалась державою. Громадянська свобода, яка проявляється в незалежності приватного життя індивіда від політичної влади і наявності у нього низки особистих прав, з'являється лише у нових народів.

Проголошення свободи найвищою цінністю означало визнання природної рівності людей, вимагало ліквідації будь-яких станових привілеїв, обмеження абсолютизму державної влади. Обмеженню державного абсолютизму слугує поділ влади на три відносно самостійних гілки — законодавчу, виконавчу й судову, ідея якого була висунута спочатку Дж. Локком, а згодом всебічно обґрунтована Ш.-Л. Монтеск'є.

В економічному відношенні лібералізм передбачав усунення цехової регламентації, позаекономічних форм залежності і повну підприємницьку свободу. Ця свобода ґрунтується на приватній власності і проявляється у вільній конкуренції власників на нерегульованому ринку. Держава має керуватись принципом «дозвольте діяти»; вона не повинна втручатись в економіку, а покликана виконувати лише роль «нічного сторожа» (А. Сміт), тобто охороняти мир і спокій громадян. Тим самим чітко розмежовувались громадянське суспільство й держава, яка розглядалась як неминуче зло.

Основоположні ідеї і принципи класичного лібералізму були сформульовані у французькій Декларації прав людини і громадянина 1789 р. й Конституції 1791 р., в американській Декларації про незалежність 1776 р. і Конституції 1787 р. Прихильниками лібералізму були «батьки-засновники» США Т. Джефферсон і Дж. Медісон.

На початку XIX ст. поняття «лібералізм» увійшло до європейського суспільно-політичного лексикону. Як найменування політичного угруповання воно вперше з'явилося 1812 р. в Іспанії, де «лібералами» називали групу делегатів-націоналістів у кортесах. Згодом увійшло до англійської і французької, а слідом за ними — до інших європейських мов. У XIX ст. в багатьох європейських країнах виникли ліберальні політичні партії, які функціонували вже не як аристократичні угруповання чи політичні клуби, а як масові організації. В середині XIX ст. доктрина класичного лібералізму стала пануючою у європейській і північноамериканській політичній думці, а ліберальні партії займали провідні позиції в політичному житті західних країн.

Проголошення і конституційне закріплення права на свободу, приватну власність і вільну економічну діяльність, втілення в життя принципів вільної ринкової конкуренції і поділу влади забезпечили прискорений розвиток продуктивних сил, сприяли звільненню від

пут абсолютизму, становленню правової держави, парламентаризму й демократії. В цьому полягає незаперечна історична заслуга лібералізму.

Однак давно помічено, що свобода — ворог рівності. Проголошена лібералізмом свобода для всіх виявилась свободою лише для небагатьох — для власників, тобто для буржуазії. Держава, яка дала рівні права всім громадянам і усунулась від втручання в економіку, залишила слабких без захисту і зробила їх здобиччю сильних. Замість цивілізованого індивідуалізму утвердився буржуазний егоїзм, коли кожен діяв лише у власних інтересах, не зважаючи на інтереси інших людей і суспільства в цілому. Збагачення одних здійснювалось за рахунок зубожіння інших. Загострилась класова боротьба, про що свідчать численні виступи робітників на захист своїх прав та інтересів. У Франції, наприклад, через 82 роки після прийняття Декларації прав людини і громадянина, у 1871 р. відбулось повстання робітників Парижа проти безправ'я і злиденного існування, яке увійшло в історію під назвою Паризької Комуни.

Особливо наочно криза класичного лібералізму виявилась на рубежі ХІХ—ХХ ст. з настанням монополістичного етапу розвитку капіталізму. Монополістичні об'єднання стали витіснити з ринку дрібні й середні підприємства, які не витримували конкуренції з ними і розорились. Монопольні ціни, банкрутство дрібних і середніх підприємств призводили до зубожіння широких верств населення капіталістичних країн, зростання безробіття, загострення класової боротьби між найманими працівниками і власниками засобів виробництва.

У такій обстановці ідеологи буржуазії виступили з пропозиціями про перегляд деяких найважливіших положень класичного лібералізму і здійснення реформ, покликаних обмежити свавілля монополій і полегшити становище найбільш знедолених верств населення. Вони сформулювали низку нових важливих принципів лібералізму, які в сукупності склали так званий *соціальний лібералізм*. Мова йде насамперед не лише про формальне визнання права кожного на життя, свободу і власність, а й про реальне забезпечення соціальних прав людей — на працю, відпочинок, добробут, охорону здоров'я, освіту тощо. Для обмеження свавілля власників капіталістичних монополій, приборкання стихійних сил економічного розвитку визнано за необхідне втручання держави в економіку й соціальні відносини.

Визначним теоретиком соціального лібералізму був англійський економіст *Джон Мейнард Кейнс* (1883—1946). Ще на початку ХХ ст. він виступив з теорією «регульованого капіталізму», згідно з якою в нових історичних умовах держава має відмовитись від ролі «нічного сторожа» і стати дійовим регулятором соціально-економічних відносин. Держава, на думку Дж. Кейнса, мусить обмежити монополізацію виробництва, встановити правила чесної конкуренції, підтримувати дрібні й середні підприємства, організувати громадські роботи з метою зменшення безробіття, допомагати незахищеним верствам населення.

Рубежем, який зробив класичний лібералізм надбанням історії й утвердив принцип державного втручання в економіку та ідею держави загального добробуту, стала велика економічна криза 30-х років. Саме завдяки втіленню кейнсіанських ідей у його «новому курсі» американському президентові Ф. Рузвельту вдалось відносно швидко подолати найважчу за всю історію США соціально-економічну кризу. Успіхи політики Ф. Рузвельта сприяли популяризації ідей лібералізму. Після Другої світової війни лібералізм уже як соціальний лібералізм знову стає провідною ідейно-політичною течією.

На позиції лібералізму в суспільно-політичному житті західних країн значною мірою вплинуло те, що в 50-ті роки у США сформувався своєрідний консенсус між лібералами та представниками поміркованого крила консерваторів стосовно низки важливих питань соціально-економічної політики, зокрема щодо державного втручання в економіку й соціальні відносини. В Західній Європі подібного консенсусу ліберали досягли з соціал-демократами та консерваторами. Ліберально-консервативно-соціал-демократичний консенсус не ставив під сумнів існування капіталізму, а був спрямований лише на реформування окремих його сторін. Мова йшла про те, що держава повинна захищати інтереси всіх верств суспільства. Вона покликана зменшувати соціальну нерівність шляхом перерозподілу доходів, забезпечувати зайнятість, розвивати системи охорони здоров'я, освіти, культури, житлового будівництва тощо.

Післявоєнне економічне піднесення та реалізація ідей соціального лібералізму й соціал-демократизму в країнах Заходу сприяли підвищенню добробуту широких верств населення. Набула поширення концепція «держави загального благоденства». Та сталося так, що основні ідеї лібералізму в межах досягнутого консенсусу запозичувались консерваторами справа, а соціал-демократами — зліва. Ця обставина не могла не відбитися на статусі лібералізму й ліберальних партій, соціальна база яких звузилась, оскільки вони опинились між соціал-демократичними і консервативними таборами.

Сучасний лібералізм не є однорідним ідейно-політичним ученням. Зусилля щодо оновлення лібералізму, пристосування до нових історичних реалій умовили появу багатьох його різновидів, у тому числі національних. Серед багатьох варіантів лібералізму можна виокремити два більш-менш чітко виразних основних його напрямів, які відрізняються за принципами й підходами до розв'язання найважливіших соціально-економічних проблем. Один з цих напрямів, особливо у крайніх його виявах, тяжіє до *лібертаризму* (від франц. — свобода). Для нього характерні абсолютизація індивідуальної свободи, заперечення втручання держави в економіку й соціальні відносини, прихильність до вільного ринку. Цей напрям, який у західноєвропейських країнах іноді називається неолібералізмом, у США відповідає так званій чиказькій школі, або школі монетаризму. В центрі її — ідея вільного ринку та опозиція вченню Дж. Кейнса. Представники цієї школи, передусім американський економіст *Мілтон Фрідмен* (нар. 1912 р.) та австрійсько-англійський економіст і політичний філософ *Фрідріх Август фон Хайєк* (1899—1988), вважають, що грошовий обіг і його закони складають центральний елемент економічної системи будь-якого суспільства. Виходячи з цього, при розв'язанні економічних завдань основний наголос вони роблять на монетаристських засобах, фінансовому регулюванні, а точніше — саморегулюванні. По суті справи, зазначений напрям лібералізму — це економічний консерватизм, який повторює з певними модифікаціями окремі положення класичного лібералізму.

Другий напрям сучасного лібералізму за своїми найбільш загальними рисами займає проміжне становище між консерватизмом і соціал-демократизмом, змикаючись з першим справа, а з другим — зліва. Грунтуючись на таких цінностях класичного лібералізму, як свобода, власність, вільна економічна діяльність, цей напрям водночас визнає необхідність втручання держави в економіку й соціальні відносини, забезпечення соціальних прав людей, через що дістав назву *соціального лібералізму*.

Консерватизм

Назва доктрини *консерватизм* походить від латинського слова, що означає «охороняти», «зберігати». Щоправда, з'явилась вона дещо пізніше, ніж сама доктрина, а саме 1818 р., коли французький письменник, виразник ідеології дворянсько-монархічних кіл *Франсуа Шатобріан* (1768—1848) почав видавати журнал «Консерватор».

Виникнення консерватизму як ідейно-політичної течії пов'язане з епохою Просвітництва і Великою французькою революцією XVIII ст., які ознаменували початок епохи краху феодалізму й настання капіталізму. Консерватизм став своєрідною реакцією феодально-аристократичних кіл на загрозу засадам феодалізму, традиційним цінностям, звичному способу життя й мислення, яка йшла від революції.

Родоначальником консерватизму був англійський політичний діяч, філософ і публіцист *Едмунд Берк* (1729—1797), який у своїх численних працях засуджував Французьку революцію. Його книга «Роздуми про революцію у Франції» (1790) стала своєрідною Біблією консерватизму. Головна ідея книги — традиціоналізм, схиляння перед святістю традицій. Рациональним ідеям просвітництва Е. Берк протиставляє традиції, дотримуватись яких, на його думку, значить чинити відповідно до природного ходу явищ, вікової мудрості, яка акумульована в традиціях.

Втіленням традицій Е. Берк вважав англійську конституцію, в природному розвитку якої склалась ціла система елементів, що взаємно урівноважують одні одних. Дуже важливо, щоб ця рівновага в подальшому не порушувалась, а той, хто заінтересований у збереженні спокою й

порядку, має, подібно садівникові, час від часу бережливо видаляти з вічнозеленого дерева конституції засохлі пагони й пестити нові. Так повільна, поступова еволюція поєднується з принципом збереження.

Е. Берк визнавав неминучість суспільних змін і реформ, але вважав, що вони не мають порушувати традиційні засади. Він розмежовував зміни й реформи: якщо перші змінюють сутність об'єктів, то другі їх сутності не зачіпають і є вимушеним засобом, який, на превеликий жаль, доводиться застосовувати. Е. Берк віддавав перевагу превентивним реформам, які покликані упереджувати революції.

Найвідомішими прибічниками й послідовниками Е. Берка у тогочасній Європі були французькі політичні діячі, публіцисти і філософи *Луї де Бональд* (1754 -1840), *Жозе де Местр* (1753-1821), австрійський канцлер *Клеменс Меттерніх* (1773—1859), а в США — «батьки-засновники» цієї держави *Джон Адамс* (1735—1826), *Александр Гамільтон* (1757—1804). Ж. де Местр і Л. де Бональд розуміли, що повернутись у дореволюційні часи неможливо. Велику французьку революцію вони вважали заслуженою карою аристократії, яка морально розкласяся. Шлях до спасіння обидва вбачали в посиленні ролі релігії як у духовному, так і у світському житті. Вони начисто заперечували республіку, як форму державного правління; зразком «конституційованого суспільства» вважали феодалізм. На відміну від Е. Берка, котрий припускав реформи, але поєднував їх з традицією, вони протиставляли традиції і авторитет реформам. На їхню думку, новації завжди вносять велику смуту в суспільне життя.

К. Меттерніх виходив з ідеї еквілібріуму як збалансованої системи європейських держав, заснованої на дотриманні балансу між наймогутнішими державами. Таку систему він вбачав у Священному союзі, створеному 1815 р. в Парижі монархами Австрії, Росії і Пруссії. Зовнішньополітичний еквілібріум найтіснішим чином пов'язаний із внутрішньополітичним пануванням консервативних сил.

Таким чином, ідеям індивідуалізму, прогресу, раціоналізму, висунутим європейським Просвітництвом і Великою французькою революцією, засновники консерватизму протиставили погляд на суспільство як на органічну й цілісну систему. Реалізація цих ідей, гадали вони, передбачає знецінення успадкованих від предків традицій, бездумне руйнування моральних і матеріальних цінностей суспільства. А тому існуючим інститутам потрібно віддавати перевагу перед навіть найдосконалішими теоретичними схемами.

Якщо лібералізм відразу виник як буржуазна політична ідеологія, то консерватизм спочатку відбивав інтереси феодально-аристократичних кіл у їхній боротьбі проти буржуазії і лише згодом став щоразу більше використовуватись буржуазією для захисту власних інтересів. Наповнення консерватизму буржуазним змістом розпочалось після революцій 1848—1849 рр. і чітко проявилось у політиці першого рейхсканцлера Німецької імперії *Отто фон Бісмарка* (1815—1898), прем'єр-міністра Великобританії, лідера Консервативної партії *Бенджаміна Дізраелі* (1804-1881) та ін.

О. фон Бісмарк соціальну базу своєї консервативної політики вбачав передусім у соціальних верствах з сильними пережитками станових уявлень — селянах, ремісниках, торговцях. Він намагався довести, що великі землевласники є природними союзниками цих верств у їхній боротьбі з великою буржуазією. Б. Дізраелі висунув ідею «однієї нації», яка об'єднує представників усіх суспільних класів і соціальних верств і має стати основою консервативної партії.

О. фон Бісмарк і Б. Дізраелі визнавали необхідність соціальних реформ і стояли біля їх витоків. Особливо наочно ця необхідність виявилась з переростанням капіталізму в імперіалістичну стадію, коли загострилась класова боротьба, зміцнів робітничий рух. За цих умов, відстоюючи єдину мету — зміцнення економічного й політичного панування буржуазії, консерватори розходилися щодо шляхів і засобів її досягнення. Прибічники реформістського напрямку визнавали необхідність співробітництва з лібералами та поширення впливу на робітничий клас. Традиціоналісти, виражаючи інтереси землевласницької аристократії, заможного селянства, а також ремісників і дрібних торговців, які зазнавали утисків від монополістичних конкурентів, відстоювали старі цінності.

За всіх відмінностей між різними напрямками консерватизму аксіомою консервативної ідеології й політики було і є визнання природної та соціальної нерівності людей. Соціальну рівність консерватори вважають ворогом свободи.

Через те вони, як і представники класичного лібералізму, виступають проти втручання держави в економіку й соціальні відносини. Але якщо для лібералів держава — це «нічний сторож», надкласовий арбітр-примирювач, то для консерваторів — це поліцейський, який твердо стоїть на сторожі інтересів капіталу, нав'язує його волю трудящим, у разі необхідності — жорсткими, репресивними засобами.

Ідеї консерватизму щодо необхідності дотримання традицій, порядку, жорсткої державної політики були запозичені фашистами. Тому Друга світова війна, що завершилась розгромом фашизму, істотно послабила позиції консерваторів і примусила їх пристосовуватись до нової обстановки у світі. Після війни центр міжнародного консерватизму перемістився до США, де відбулося зближення консерваторів з лібералами і досягнення між ними консенсусу. Соціально-економічна політика консервативно-ліберального консенсусу спиралась на методи державно-монополістичного регулювання, запропоновані Дж. Кейнсом. Згоду між консерваторами й лібералами США на ґрунті буржуазного реформізму відкидали правоконсервативні сили, які заперечували будь-яке втручання держави в економіку й соціальні відносини, всіляко підносили вільне підприємництво. Подібне розмежування було і в Європі, де склався своєрідний консенсус між консерваторами, лібералами й соціал-демократами. Економічна криза середини 70-х років, яка ослабила позиції соціальних лібералів і соціал-демократів, сприяла піднесенню впливу правоконсервативних сил. Вони прийшли до влади у Великобританії, Франції, ФРН, США.

Політика консерваторів передбачає не лише обмеження втручання держави в економіку, а й усіляке скорочення її соціальних витрат. В умовах економічного застою, при надмірному тискові соціальних витрат на виробництво й державний бюджет, така політика може виявитись досить ефективною. Вона сприяє економічному зростанню, бо кошти спрямовуються на інвестування виробництва, а не на соціальні цілі. Однак послідовно й більш-менш тривалий час проводжувана консервативна політика спричиняє такі самі соціальні наслідки, як і політика, що ґрунтується на принципах класичного лібералізму, а саме — поглиблення соціального розшарування, зростання відносної бідності та соціального невдоволення. В результаті консерваторам доводиться або вносити корективи у свою соціально-економічну політику, або поступатися місцем іншим політичним силам.

Неоднорідність консерватизму як ідейно-політичної течії проявляється в наявності декількох його різновидів. Найчастіше виокремлюються три: традиціоналізм, лібертаризм і неоконсерватизм.

Традиціоналізм робить ставку на збереження соціальних засад і дотримання моральних традицій, притаманних ринковому капіталізму, а де в чому й феодалізму.

Лібертаризм вирізняється прихильністю до ідей крайнього антиетатизму (від франц. — держава), необмеженої свободи індивіда. Теоретики цього напрямку вважають, що права індивіда мають першість над інтересами колективу, а державне втручання в економіку неприпустиме.

Неоконсерватизм за своїм підходом до вирішення найважливіших соціально-економічних і політичних проблем близький до соціального лібералізму, у якого він сприйняв ідеї суспільного розвитку, історичної, соціальної і політичної активності людини, демократизації політики й соціальних відносин. Прихильники неоконсерватизму в принципі визнають необхідність державного втручання в економіку і прийняття нею на себе низки соціальних функцій, однак вимагають обмеження такого втручання й підвищення ролі ринкових механізмів.

В цілому в основі консервативного підходу до вирішення суспільних проблем лежить орієнтація на економічну, соціальну й політичну нерівність людей, а у зв'язку з цим - на підтримку тих суспільних засад, які цю нерівність забезпечують. До таких засад належать,

зокрема, приватна власність як гарант особистої свободи, наявність соціального розшарування на класи і верстви, провідна роль аристократії в державному управлінні тощо.

Основні ідейно-політичні доктрини в робітничому русі

Основними ідейно-політичними доктринами, що відображають інтереси робітників і в цілому осіб найманої праці, є комунізм і соціал-демократизм як різновид соціалізму. Якщо головною ідеєю буржуазних ідейно-політичних доктрин — лібералізму й консерватизму — є ідея свободи, то головною ідеєю комунізму й соціалізму є ідея соціальної рівності, тобто рівності людей за їх становищем у суспільстві.

Комунізм

Ідея суспільного ладу, за якого всі люди будуть рівноправними трудівниками і власниками суспільного багатства, є давньою мрією людства. Розрізнені, близькі до соціалізму й комунізму ідеї у тій чи іншій формі висловлювались ще в докапіталістичну епоху. Виникнення соціалізму й комунізму як ідейної течії належить до епохи зародження капіталізму, періоду першопочаткового нагромадження капіталу. Тоді відбувалась експропріація дрібних виробників, унаслідок чого створювались великі сільськогосподарські підприємства, як це було, наприклад, в Англії, котра однією з перших стала на шлях капіталістичного розвитку. Тому закономірно, що саме в Англії уперше з'явилися систематизовані комуністичні ідеї як відображення протесту мас проти капіталістичного гніту. Виник утопічний соціалізм, родоначальником якого є видатний англійський гуманіст, політичний і релігійний діяч Т. Мор. Його «Золота книга, настільки ж корисна, як і забавна, про найкращий устрій держави і про новий острів Утопія», відома під скороченою назвою «Утопія» (1516), і дала назву домарксистському етапові соціалістичних учень. У ній розповідається про острів, на якому існує республіка, де немає ні багатих, ні бідних, а всі жителі однаковою мірою забезпечені матеріальними благами. Громадяни республіки, керівники якої обираються демократичним шляхом, усім володіють спільно, у них немає ніякої особистої власності.

Подібні комуністичні ідеї висловлювали також інші представники раннього утопічного соціалізму — Т. Кампанелла, Дж. Уінстенлі, Ж. Мельє, Г. Маблі.

Наступним етапом розвитку утопічного соціалізму був критичний утопічний соціалізм, представлений трьома великими критиками капіталізму — А. Сен-Симоном, Ш. Фур'є і Р. Оуеном.

Вони фактично виражали інтереси робітничого класу, але не усвідомлювали класового змісту свого вчення. Більше того, критичні соціалісти-утопісти заперечували будь-яку свою партійність, стверджуючи, що виступають від імені розуму, всього людства, яке в їх особах уперше усвідомило свої завдання.

Завдяки критичному утопічному соціалізму з'явився сам термін «соціалізм» (від лат. — суспільний, — товариш, — суспільство). Уперше цей термін було використано 1827 р. у США в журналі «Кооператив мегезін» для позначення поглядів послідовників Р. Оуена. Вчення про соціалізм як суспільний устрій, заснований на колективістських, товариських засадах, було реакцією на ліберальний індивідуалізм.

На відміну від соціалістів-утопістів К. Маркс і Ф. Енгельс відкрито й чітко заявили про свою позицію захисту інтересів робітничого класу. Спираючись на вчення А. Сен-Симона, Ш. Фур'є та Р. Оуена, вони створили цілісну теорію соціалізму й комунізму, яка дістала назву «науковий соціалізм», або «науковий комунізм».

Принципове значення для розвитку наукового комунізму має «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса, в якому викладено найважливіші ідеї наукового комунізму — про історичну роль робітничого класу як могильника капіталізму і будівника комунізму, соціалістичну революцію й диктатуру пролетаріату, комуністичну партію як політичний авангард робітничого класу.

Ці основні ідеї К. Маркс і Ф. Енгельс розвинули в наступних працях. Особливо важливе значення для історичної долі соціалізму і комунізму має праця К. Маркса «Критика Готської програми» (1875), написана у формі критичних зауважень на Проект програми Німецької робітничої партії. В ній висунуто положення про перехідний період від капіталізму

до соціалізму, дві фази комуністичного суспільства — нижчу (соціалізм) і вищу (комунізм). Ці положення конкретизовані Ф. Енгельсом у працях «Анти Дюринг» і «Розвиток соціалізму від утопії до науки».

За вченням К. Маркса і Ф. Енгельса, комунізм — це безкласове суспільство, засноване на засадах колективізму (звідси походить і його назва: латинське слово - «спільний», суспільній власності на засоби виробництва, планомірному розвитку, розподілі за потребами. За соціалізму внаслідок недостатньо високого рівня розвитку продуктивних сил розподіл здійснюється за працею. Держава у формі диктатури пролетаріату зберігається лише на нижчій фазі комунізму, а на вищій — відмирає.

Сформульовані К. Марксом і Ф. Енгельсом теоретичні положення про соціалізм і комунізм лягли в основу уявлень В. Леніна про нове суспільство. Ґрунтуючись саме на цих положеннях, він керував Російською соціал-демократичною робітничою партією у здійсненні Жовтневої революції і побудові соціалізму. Про це наочно свідчить написана ним напередодні революції — в серпні—вересні 1917 р. — праця «Держава і революція», в якій на основі детального аналізу, зокрема положень про перехідний період і дві фази комуністичного суспільства з праці К. Маркса «Критика Готської програми», робляться висновки щодо революції і будівництва соціалізму.

Отже, Жовтнева революція і будівництво соціалізму здійснювались відповідно до розробленої К. Марксом і Ф. Енгельсом загальної теоретичної схеми. Однак при цьому ні В.І. Ленін, ні очолювана ним партія більшовиків в цілому не мали більш-менш чітких уявлень про конкретні шляхи, методи й засоби побудови соціалізму. Твердження про те, що після перемоги Жовтневої революції В. І. Ленін розробив чіткий план побудови соціалізму в Росії, який передбачав проведення індустріалізації, колективізації і культурної революції, є виданням бажаного за дійсне, бо в жодній його праці про такий план не йдеться, якщо, звісно, не враховувати окремих тез, висловлювань чи гасел. Цим пояснюється експериментування в ході соціалістичного будівництва, дія за методом спроб і помилок.

У перші роки після перемоги Жовтневої революції реалізація марксистських теоретичних положень про соціалізм здійснювалася в Росії у формі політики «воєнного комунізму». Суть її полягає в тому, що за допомогою продрозверстки у селян примусово забирались так звані надлишки продовольства. Захисники цієї політики обґрунтовують її необхідність умовами громадянської війни та економічної розрухи. Та насправді це була практична реалізація поглядів багатьох революціонерів, які вважали, що за допомогою командно-адміністративних методів можна вирішувати не лише воєнні, а й господарські завдання, забезпечивши високі темпи побудови нового суспільного ладу. На їхнє переконання, держава повинна взяти на себе повністю всі функції, пов'язані з організацією виробництва й розподілу.

У межах політики «воєнного комунізму» були націоналізовані не лише всі великі й середні промислові підприємства, а й більша частина дрібних підприємств. Були також здійснені централізація промислового виробництва й розподілу, повна заборона приватної торгівлі, постачання населення через карткову систему, введено загальну трудову повинність і зрівняльність в оплаті праці.

Згубність цих перетворень не забарилася дати про себе знати: різко скоротились обсяги виробництва, особливо сільськогосподарської продукції, закрились багато заводів і фабрик, населення Росії, особливо великих міст, жило впроголодь, у багатьох регіонах відбулися збройні виступи селян, незадоволених реквізицією хліба.

В.І. Ленін прийшов до висновку про необхідність зміни політики на селі, деяких поглядів на проблеми соціалістичного будівництва взагалі. Розроблена ним нова економічна політика, прийнята в 1921 р. X з'їздом РКП (б), замінила продрозверстку продовольчим податком, дозволяла приватну торгівлю і дрібні капіталістичні підприємства, припускала державний капіталізм у вигляді концесій, оренди дрібних промислових підприємств і землі під контролем держави.

Натуральна оплата праці була замінена грошовою за кількістю і якістю праці. Селянство отримало можливість продавати хліб і купувати промислову продукцію. По суті, нова економічна політика означала деяке повернення до капіталізму, але її позитивні економічні результати далися взнаки відразу. Проте з кінця 20-х років партія більшовиків під керівництвом *Йосипа Віссаріоновича Сталіна* (1879—1953) зробила ставку на згортання нової економічної політики, товарно-грошових відносин, пониження матеріальних стимулів до праці, застосування командно-адміністративних методів, особливо на селі. В результаті реалізації цієї політики, ціною величезних нестатків і жертв в СРСР був «побудований соціалізм». Політичним знаряддям здійснення сталінської політики виступала диктатура пролетаріату, яка фактично означала необмежену владу партійного керівництва, його глави і використовувала терористичні методи управління країною. «Побудований соціалізм» виявився суспільством казармового типу, в якому всі сфери і сторони життєдіяльності жорстко регламентувались державою. Прагнення до соціальної рівності призвело до ліквідації свободи.

Водночас незаперечними є й досягнення соціалізму. В економічно відсталій, аграрній країні, якою була Росія до Жовтневої революції, в обстановці ворожого оточення, у стислі строки було здійснено індустріалізацію, ліквідовано безробіття і масову неписьменність, введено безплатну освіту, охорону здоров'я, державне забезпечення житлом тощо. В соціальному відношенні соціалізм вигідно відрізнявся від тогочасного капіталізму. Це сприяло ще більшому поширенню ідей соціалізму й комунізму, особливо популярних з кінця XIX ст.

Комуністичний рух став впливовою політичною силою. Особливо зріс його вплив під час Другої світової війни, в якій комуністи проявили себе послідовними й самовідданими борцями з фашизмом. Після війни у низці країн Європи та Азії були встановлені комуністичні режими, які здійснили соціалістичні соціально-економічні перетворення. Утворилась світова соціалістична система. За цих умов Комуністична партія Радянського Союзу (КПРС), яка претендувала на авангардну роль у комуністичному русі, особливого значення надавала зміцненню його єдності, виробленню єдиної політичної лінії на основі її настанов та набутого досвіду. До Другої світової війни це завдання розв'язувалось у межах Комуністичного Інтернаціоналу (1919—1943), після війни — у межах міжнародних нарад комуністичних партій.

В 1957 р. відбулась Міжнародна нарада комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн. У прийнятій на ній Декларації на основі узагальнення досвіду будівництва соціалізму в СРСР та інших країнах були сформульовані головні закономірності соціалістичного будівництва: керівництво трудящими масами з боку робітничого класу і марксистсько-ленінської партії; встановлення диктатури пролетаріату; союз робітничого класу з основною масою селянства та іншими верствами трудящих; усупільнення власності на основні засоби виробництва; соціалістичне перетворення сільського господарства; планомірний розвиток народного господарства; культурна революція та ін. Ці закономірності було проголошено загальними для всіх країн, які будують соціалізм. По суті, радянська модель соціалізму проголошувалась універсальною, а будь-які відхилення від неї вправо чи вліво, як це сталося в Югославії, Чехо-Словаччині чи Китаї, різко засуджувались як ревізіонізм, відступництво від марксизму-ленінізму і пролетарського інтернаціоналізму.

В 1961 р. КПРС прийняла свою третю програму — побудови комуністичного суспільства, яка передбачала розв'язання трьох основних завдань комуністичного будівництва: створення матеріально-технічної бази, формування комуністичних суспільних відносин і виховання нової людини. Розв'язання цих завдань мало означати досягнення головної мети комунізму — встановлення соціальної рівності.

Згідно з програмою комуністичне суспільство в СРСР мало бути побудоване в основному до початку 80-х років. Нереальність цього задуму виявилась уже на початку 70-х. КПРС була змушена вносити корективи у свою стратегію, поклавши в її основу концепцію

розвинутого соціалістичного суспільства як історично закономірного і довготривалого етапу на шляху до комунізму. З урахуванням цієї концепції скоригували свою стратегію комуністичні партії інших соціалістичних країн. Проте це вже не могло запобігти кризі комуністичних ідей, розпадові світової соціалістичної системи й самого СРСР.

Головна комуністична ідея — ідея соціальної рівності — виявилась не тільки недосяжною, а й утопічною. Напевне, це той ідеал, до якого потрібно рухатись, але якого не можна досягти. Намагання прискорити цей рух обертаються соціальним експериментуванням, в жертву якому приносяться цілі покоління.

Ідейна криза комунізму зумовила його політичну кризу. На початку 80-х років комуністичні партії діяли в 97 країнах світу, в 15 з них вони були правлячими. В лавах компартій налічувалось близько 80 млн. чоловік. На початку 90-х років комуністичні партії перестали бути правлячими в 10 колишніх соціалістичних країнах, а деякі з них, наприклад КНРС (більш як 18 млн членів), взагалі припинили своє існування. Зменшилися кількісний склад і політичний вплив комуністичних партій у капіталістичних країнах. Сьогодні жодна з комуністичних партій світу не висуває ідей комуністичного будівництва, більшість із них відмовилась від формаційного бачення соціалізму й уже перейшла або переходить на соціал-демократичні позиції. Соціал-демократизм, зародки якого також кореняться в марксизмі, виявився більш стійкою і перспективною ідейно-політичною доктриною.

Соціал-демократизм

Шляхи й методи боротьби за соціалізм були предметом гострих дискусій від самого початку виникнення організованого робітничого руху. Як зазначалось вище, К. Маркс і Ф. Енгельс виходили з необхідності революційної заміни капіталізму соціалізмом. 1875 р. у праці «Критика Готської програми» К. Маркс запропонував німецькій соціал-демократії революційний шлях до соціалізму через завоювання політичної влади і встановлення диктатури пролетаріату. В ході гострих дискусій, які точились між соціал-демократами навколо цих пропозицій, наприкінці XIX ст. була сформульована цілісна концепція революції, яка передбачала: завоювання державної влади робітничим класом, представленим соціал-демократією, як у мирній, парламентській, так і в немирній формі; утворення пролетарської держави у формі демократичної парламентської республіки; усупільнення засобів виробництва шляхом відчуження капіталістичної власності; добровільне усупільнення селянської власності шляхом утворення великих колективних господарств тощо. Концепція стала так званою справою марксистів другого покоління, особливо одного з лідерів і теоретиків німецької соціал-демократії *Карла Каутського* (1854—1938).

Наприкінці 90-х років у соціал-демократії виникли інші погляди на революцію і соціалізм, опозиційні щодо марксистської концепції. Найвідоміший представник нового напрямку, видатний діяч німецької соціал-демократії *Едуард Бернштейн* (1850—1932) висунув та обґрунтував ідею про те, що перехід від капіталізму до соціалізму буде довготривалим процесом поступового переростання старого суспільства в нове. Він віддавав перевагу еволюційному шляхові переходу до соціалізму перед революційним, вважав, що робітничий клас деякий час має ділити державну владу з буржуазією, а усупільнення власності повинно здійснюватись поступово з тимчасовим збереженням змішаної економіки.

Погляди Е. Бернштейна викликали гостру полеміку з марксистами, особливо з К. Каутським і В. І. Леніним. Останній назвав ці погляди ревізіонізмом і продовжував обґрунтовувати неминучість соціалістичної революції. Ленінська концепція революції, сформульована з урахуванням досвіду революції 1905 р. в Росії і загрози початку імперіалістичної війни, передбачала завоювання влади робітничим класом на чолі з революційною партією шляхом збройної боротьби, встановлення диктатури пролетаріату і швидке усупільнення економіки.

Початок Першої світової війни поглибив розкол між соціал-демократами і марксистами. У серпні 1914 р. парламентська фракція німецьких соціал-демократів проголосувала за надання урядові кредитів на воєнні цілі й тим самим підтримала його експансіоністську політику. Слідом за цим уряди своїх країн підтримали інші соціал-демократичні партії. II Інтернаціонал як

міжнародне об'єднання соціалістичних партій припинив своє існування. Під час війни соціал-демократи проголошували гасла «класового миру» й «захисту Вітчизни». Російські ж більшовики вели боротьбу спочатку за припинення війни, мир без анексій і контрибуцій, а згодом — за поразку у війні царизму і пролетарську революцію.

Перемога Жовтневої революції в Росії зумовила посилення розмежування соціал-демократів на правих, лівих і центристів.

В цілому перед Другою світовою війною соціал-демократія була впливовою політичною силою. Як правлячі партії або в коаліції з буржуазними партіями соціал-демократи здійснювали владу в багатьох країнах: Німеччині, Великобританії, Австрії, Швеції, Чехо-Словаччині, Болгарії, Данії, Норвегії, Литві, Угорщині, Польщі. У Франції в 1936 р. соціалісти спільно з радикалами утворили уряд Народного фронту, який підтримали комуністи. У Західній Європі лише італійська, голландська і швейцарська соціалістичні партії не мали своїх представників у парламенті.

Світова економічна криза 30-х років і наступ фашизму ослабили позиції соціал-демократії. В ряді країн вона зазнала поразки в боротьбі з фашизмом, соціал-демократичні партії були заборонені. Після війни діяльність соціал-демократії активізувалась. Зросла кількість соціал-демократичних партій, в країнах Західної Європи їх представники увійшли до складу всіх перших повоєнних урядів. З початком «холодної війни» більшість соціал-демократичних партій перейшла на позиції антикомунізму. Ідейним обґрунтуванням цього переходу стала концепція «третього шляху» («ні капіталізм, ні комунізм»), розвинена згодом у концепцію демократичного соціалізму.

У 1951 р. на конгресі у Франкфурті-на-Майні був відновлений Соціалістичний Інтернаціонал, який прийняв декларацію «Цілі й завдання демократичного соціалізму» — програмний документ соціал-демократичного руху. Декларація означала відмову від розуміння соціалізму як ладу, заснованого на суспільній власності на засоби виробництва, офіційний розрив з марксизмом як теоретичною основою соціал-демократичного руху і проголошувала демократію найвищою цінністю, одночасно метою й засобом її досягнення. Найважливішими цінностями, які мали бути реалізовані в боротьбі за демократичний соціалізм, проголошувались політична, економічна, соціальна й міжнародна демократія.

Втілюючи в життя програму демократичного соціалізму, соціал-демократичні партії домоглися значних успіхів в економічному та особливо соціальному розвитку своїх країн. У деяких з них вони протягом багатьох років були або є правлячими. Незаперечні, наприклад, соціальні досягнення у Швеції, де соціал-демократична партія є правлячою вже декілька десятиліть.

Однак незаперечне й те, що наслідками здійснюваного соціал-демократами курсу на націоналізацію, перерозподіл доходів через високі податки на прибуток, створення широкої системи соціальних виплат були уповільнення темпів економічного розвитку, зниження підприємницької активності, відплив капіталів за кордон, поширення споживацьких настроїв серед різних верств населення.

Такі негативні наслідки примушували соціал-демократів вносити корективи у свою політику, шукати найоптимальніші варіанти практичного поєднання соціальної захищеності та економічної ефективності. Про це свідчать і рішення XVIII конгресу Соціалістичного Інтернаціоналу, який відбувся у Стокгольмі 1989 р. На конгресі була прийнята нова програма Соцінтерну — «Декларація принципів», в якій переглянуто попередні погляди на деякі методи економічної діяльності, котрі раніше вважались незаперечними. Зокрема, в ній зазначається, що націоналізація не є панацеєю від соціальних хвороб; ні приватна, ні державна власність не є гарантією економічної ефективності або соціальної справедливості; не можна абсолютизувати економічне піднесення, оскільки воно завдає соціальної та екологічної шкоди тощо.

Демократичний соціалізм визначається в декларації як міжнародний рух за свободу, соціальну справедливість і солідарність. Його мета полягає в тому, щоб домогтися такого мирного міжнародного устрою, за якого можна буде зміцнити ці цінності, а кожна людина

отримає можливість розвивати свої здібності, користуючись гарантіями людських і громадянських прав у демократичному суспільстві.

Соціал-демократія була й залишається однією з найвпливовіших ідейно-політичних течій. Наприкінці 90-х років ХХ ст. у світі існувало понад 80 соціал-демократичних партій, з яких більш як 30 партій були правлячими або входили до урядових коаліцій. Понад 70 найбільших і найвпливовіших соціал-демократичних партій, у яких налічується близько 17 млн. чоловік, об'єднані в Соціалістичний Інтернаціонал. За партії Соцінтерну в країнах Західної Європи голосують до 40 відсотків виборців. В останні роки лави соціал-демократів розширилися за рахунок трансформації в соціалістичні багатьох колишніх комуністичних партій.

Ідейні засади політичного екстремізму

Екстремізм — складне соціально-політичне та ідейно-психологічне явище. Найчастіше він виникає в середовищі тих соціальних верств, значення економічних і політичних функцій яких у суспільстві спадає й вони відчують загрозу своєму соціальному статусові. Так, розвиток капіталізму призводить до витіснення дрібнотоварного виробництва з багатьох галузей, робить нестійким становище дрібного товаровиробника. Науково-технічний прогрес викликає зниження ролі в суспільному виробництві не лише некваліфікованої фізичної праці робітників, а й ручної майстерності ремісників. Зростання чисельності інтелігенції призвело до позбавлення багатьох її представників, особливо масових професій (учителів, інженерно-технічних працівників тощо), колишнього привілейованого становища в суспільстві. Такі зміни соціально-економічного становища можуть спричинити поширення переконань, які заперечують увесь наявний суспільний порядок, домінуючу систему цінностей, породжувати настрої радикалізму і спрямованої проти всіх групової агресії.

В ідеологічно-доктринальному відношенні для екстремізму характерне вибіркоче користування тими цінностями, що містяться в доктринах основних класів. Ідеологічна і класова орієнтація є критерієм поділу політичного екстремізму. Ті рухи, які апелюють до цінностей праці, заперечують експлуатацію, прагнуть до соціальної рівності й адресують свою ідеологію робітничому класові, визначаються як «ліві». Рухи, що адресують свою ідеологію класам власників засобів виробництва, орієнтуються на приватну власність, соціальну нерівність, визначаються як «праві». Основними різновидами лівого екстремізму є анархізм і троцькізм, а головним різновидом правого екстремізму — фашизм. Ознайомлення з їх ідейними засадами має важливе значення для розуміння політичних процесів, особливо в перехідних суспільствах, нестабільність яких є сприятливим ґрунтом для появи політичного екстремізму в різноманітних формах.

Фашизм

Фашизм (від лат. та італ. — пучок, зв'язка, об'єднання) — це правоекстремістський політичний рух, який виник у країнах Західної Європи після Першої світової війни й Жовтневого перевороту в Росії. Спочатку такі організації й рухи виникли в Італії й Німеччині. Першу фашистську організацію під назвою «Фашіо ді комбаттіменто» («Союз боротьби») створив у 1919 р. лідер італійських фашистів *Беніто Муссоліні* (1883—1945). Від назви цієї організації і пішла назва «фашист», яка швидко поширилась у всьому світі. У 20—30-ті роки фашисти прийшли до влади в Італії, Німеччині, деяких інших країнах.

Спершу фашизм проголошував антимонополістичні й соціалістичні гасла. Використовуючи невдоволення суспільства масовим безробіттям та інфляцією, він знаходив своїх прихильників у середовищі міської дрібної буржуазії, селянства й частини робітників. У Німеччині, де фашизм набув найбільшого впливу, він спекулював також на уражених Версальським мирним договором національних почуттях мас. Згодом фашистський рух іде на угоду з монополістичним капіталом, який, прагнучи використати його для придушення революційних виступів трудящих мас, допоміг фашистам прийти до влади.

Ідеологія фашизму — це войовничий антидемократизм і антикомунізм, расизм і шовінізм. В її основі лежать ідеї соціал-дарвінізму про боротьбу видів і рас. Особливе місце в ідеології фашизму посідає концепція нації як вищої і вічної реальності, заснованої на

спільності крові. Звідси постає завдання збереження чистоти крові і раси. У фашистському суспільстві «вищі» нації мали панувати над «нижчими». У сфері зовнішньої політики ця теорія расової зверхності слугувала обґрунтуванням політики імперіалістичних загарбань і поневолення інших народів. Здійснення імперських планів покладалось на сильну армію, здатну забезпечити тотальне знищення противника й колонізацію захоплених земель.

Політичною формою фашистської держави є тоталітаризм. Держава проголошується відповідальною за індивідуальні долі як фізично, так і духовно. Вона покликана нещадно класти край будь-яким посяганням на єдність нації. Фашизм проповідував необхідність сильної влади, заснованої на політичному пануванні авторитарної партії, яка забезпечує тотальний контроль над особою і всім суспільством. Необхідною умовою політичного панування визнається культ вождя.

Фашизм рішуче відкидає класову боротьбу, яка суперечить ідеї єдності нації, виступає за інтеграцію класів у расове або корпоративне співтовариство. Прийшовши до влади, фашисти заборонили робітничі партії, страйки та інші форми й засоби захисту трудящими своїх інтересів.

Створивши тоталітарні терористичні режими, фашизм знищив усі демократичні свободи та інститути. Відбулась мілітаризація усіх сфер суспільного життя, а контроль над суспільством здійснювався не лише з допомогою державних структур, а й партійних воєнізованих формувань. Державне й партійне насильство стало нормою життя. Воно виявилось у переслідуванні та фізичному знищенні інакомислячих, а в роки Другої світової війни — у створенні гітлерівських таборів смерті, геноциді, масових злочинах проти людськості. Фашизм відіграв вирішальну роль у розв'язанні Другої світової війни, в якій зазнав нищівної воєнної і морально-політичної поразки. Та ця поразка не поклала край фашизму. Невдовзі по закінченні війни в деяких західних державах — ФРН, Італії, США, Великобританії, Франції — він почав відроджуватися вже як неофашизм. Неофашизм проповідує ті самі ідеологічні й політичні погляди, що й фашизм, спирається на ту ж соціальну базу — верстви, витіснені ходом суспільного розвитку на обочину життя, маргіналів. Саме вони легко сприймають екстремістські заклики неофашистів і поповнюють лави їхніх організацій.

Анархізм

Анархізм (від грецьк. — безвладдя) — це ідейно-політична течія, яка проголошує своєю метою знищення держави й заміну будь-яких форм примусової влади вільною і добровільною асоціацією громадян.

У зародковій формі ідеї анархізму містилися ще в працях деяких античних і середньовічних мислителів. Як політична течія анархізм склався в 40—70-х роках XIX ст. в Західній Європі.

Анархізм не є цілісною ідейно-політичною течією. Залежно від відмінностей у підходах його прихильників до питання про шляхи досягнення проголошених цілей у ньому розрізняють три основних напрями: анархо-індивідуалізм, анархо-комунізм і анархо-синдикалізм.

В основу *анархо-індивідуалізму* покладена ідея німецького філософа *Макса Штірнера* (1806—1856) про абсолютну свободу індивіда, який у своїх бажаннях і вчинках не має бути пов'язаним ні релігійними догмами, ні нормами права й моралі. Заперечуючи державу, М. Штірнер зводив соціальну організацію суспільства до так званої спілки егоїстів, метою якої було б налагодження обміну товарами між незалежними виробниками на основі взаємної поваги.

Ідея вільного обміну знайшла своє обґрунтування і в працях французького філософа *П'єра Жозефа Прудона* (1809—1865). На підставі того, що джерелом соціальної несправедливості є нееквівалентний обмін, він убачав можливість ліквідації експлуатації в реформах системи товарного обігу, заперечуючи при цьому революційне насильство як засіб перебудови суспільства. Організація еквівалентного безгрошового обміну товарами між усіма членами

суспільства, на думку П. Ж. Прудона, означала б повну незалежність індивіда від держави, робила б останню непотрібною.

Вчення П. Ж. Прудона, назване «теорією взаємності», або «мютюелізмом» (від франц. —взаємний), означало відмову від класової боротьби, прогнозувало, що робітничий клас має стати на шлях взаємної угоди з буржуазією. Найбільшого поширення воно набуло в 60-х роках XIX ст. У міру загострення класової боротьби, поширення революційних настроїв це вчення було витіснене *анархо-комунізмом*, найвідомішими теоретиками якого були російські революціонери *Михайло Олександрович Бакунін* (1814—1876) і *Петро Олександрович Кропоткін* (1842—1921).

М.О. Бакунін вважав, що держава в будь-якій формі є знаряддям гноблення мас, а тому виступав за її повне знищення революційним шляхом. Заперечуючи державність як таку, він висловлювався як проти участі робітників у парламентських виборах і в діяльності будь-яких представницьких органів влади, так і проти марксистського вчення про диктатуру пролетаріату. Нездійсненність диктатури пролетаріату М. О. Бакунін пояснював тим, що увесь робітничий клас одночасно бути диктатором не зможе. «Диктатура пролетаріату» поступово виявиться владою меншості, яка відстоюватиме не загальнонародні, а власні інтереси.

Анархо-комуністична теорія П.О. Кропоткіна розроблена на ґрунті широких узагальнень у галузі природничих і суспільних наук. В основу свого вчення П.О. Кропоткін поклав сформульований ним «біологічний закон взаємної допомоги», який визначає нібито природне прагнення людей до співпраці, а не до боротьби одних з одними. На основі добровільно укладеної між об'єднаннями людей угоди буде створена федерація, як суспільство «вільного комунізму». Перехід до федерації вільних комун, які ґрунтуються на комуністичних засадах виробництва й розподілу, згідно з П.О. Кропоткіним, можливий лише через революційне руйнування всього того, що роз'єднує людей, насамперед приватної власності й держави.

Ідеї анархізму в XIX ст. набули деякого поширення у Франції, Швейцарії, Іспанії, Італії, США. Однак спроби анархістів шляхом агітації підштовхнути маси до повстання закінчились невдачею. Анархізм зробив поворот до тактики «пропаганди дією», яка покликана була за допомогою терору до представників пануючого класу спровокувати масові революційні виступи. Поразка анархізму й на цьому напрямі сприяла формуванню принципово нової тактичної лінії, яка передбачала використання робітничих профспілкових організацій у боротьбі за знищення буржуазної держави й започаткувала нову течію в міжнародному робітничому русі — анархо-синдикалізм.

Анархо-синдикалізм (від франц. — профспілка) ставить за мету знищення капіталістичного ладу за допомогою революційної боротьби профспілок. Виходячи з того, що основною функцією буржуазної держави є захист інтересів привілейованих верств суспільства, анархо-синдикалізм розглядає боротьбу з нею як головну складову процесу руйнування капіталістичного ладу, рушійною силою якого має бути не політична організація робітничого класу — партія, а економічна — профспілки.

Ідеї анархо-синдикалізму набули поширення в останню третину XIX — на початку XX ст. головним чином у Франції, Італії та Іспанії. В Росії, а згодом і в Югославії анархо-синдикалізм набув розвитку вже в період становлення соціалістичного суспільства. На думку анархо-синдикалістів, в соціалістичному суспільстві профспілки замінять державу, утвердиться прямий обмін між вільними виробниками, конфедерація профспілок через мережу профспілкових організацій та об'єднань управлятиме суспільством.

У 90-ті роки XX ст. анархізм активізувався в деяких країнах, які виникли на теренах колишнього СРСР, зокрема в Росії та Україні. Відбулись установчі конференції і з'їзди Конфедерації анархо-синдикалістів та інших анархістських об'єднань у Києві, Харкові, Донецьку, деяких інших містах України.

Троцькізм

Поряд з анархізмом певного поширення в робітничому русі набув *троцькізм* — ідейно-політична доктрина, названа іменем її головного теоретика *Льва Давидовича Троцького* (*Бронштейна*) (1879—1940). Троцькізм виник на початку XX ст. в російському робітничому

русі як критика ленінської концепції революції і пролетарської держави. Основу його ідеології і політичної практики складає теорія так званої перманентної (неперервної) революції. Сутність цієї революції полягала не в завоюванні влади робітничим класом і переході до будівництва соціалізму в окремій країні, а в постійному поглибленні революційних змін аж до здійснення соціалістичної революції у світовому масштабі. Початок революції в окремій країні має бути початком її перенесення в інші країни. Експорт революції приведе до початку світової революції. Перемога революції в окремій країні неможлива, бо революція спричинить інтервенцію капіталістичних країн.

Теорія перманентної революції Л. Д. Троцького суперечила теорії революції В. І. Леніна, який обґрунтовував можливість перемоги її спочатку в одній окремо взятій країні. Це викликало гостру ідейну й політичну боротьбу між ними. Відрізнялись погляди троцькістів і ленінців також на роль політичної партії в побудові соціалізму, принципи його організації. Партійне керівництво Л. Д. Троцький розумів як диктатуру побудованого за зразком військового керівництва партійного апарату, який підкоряє собі все суспільство на казармових принципах. Економіка є повністю одержавленою, управляється державою на командних засадах. Робітничий клас, інші класи і верстви трудящих виступають суб'єктами виробництва, а не володіння й господарювання.

Після смерті Л. Д. Троцького настав новий — неотроцькістський етап в еволюції троцькізму. Діяльність неотроцькістських об'єднань також ґрунтується на теорії перманентної революції. Проте наголос при цьому робиться вже не на одномоментному характері революції, а на її багатоетапності.

Неотроцькізм активізувався в 90-ті роки у зв'язку з розпадом світової системи соціалізму і СРСР. Неотроцькісти вважають, що цей розпад підтверджує головну тезу теорії перманентної революції про можливість побудови соціалізму лише у всесвітньому масштабі, їхні ідеологи стверджують, що в СРСР і країнах Східної Європи зазнав краху не соціалізм, а «державно-бюрократичний капіталізм». Більш реалістичними стали погляди неотроцькістів на проблеми війни і миру. Проте, як і раніше, вони рішуче виступають проти капіталізму і «міжнародного імперіалізму».

Взаємовплив політичних ідеологій

Різні ідейно-політичні доктрини не існують у, так би мовити, чистому вигляді. Вони взаємодіють у реальних ідеологічних і політичних процесах, впливають одна на одну, нерідко запозичуючи одна в одній ті чи інші ідеї або практичні політичні настанови. Розгляд еволюції основних ідейно-політичних доктрин дає можливість зробити висновок про їх взаємозближення щодо розуміння закономірностей суспільного розвитку, принципів і форм організації суспільного життя, місця і ролі держави в суспільстві, відносин між особою, суспільством і державою.

Так, у ХХ ст. відбулось істотне зближення лібералізму й соціал-демократизму. Ліберали, врешті-решт, визнали необхідність втручання держави в економіку й соціальні відносини. Саме завдяки державному втручанню вдається уникати гострих кризових явищ в економіці західних країн. В ідеологію лібералізму увійшли соціал-демократичні ідеї соціальної захищеності і справедливості, які передбачають перерозподіл доходів від багатих на користь малоїмущих. Ліберали визнали, що держава повинна бути не лише правовою, а й соціальною — дбати про добробут усіх громадян.

Водночас із соціалістичної ідеології соціал-демократів поступово зникали твердження про неприйнятність приватної власності і ринкової конкуренції, що зближує її з лібералізмом і консерватизмом.

Відбулося також зближення консерватизму й лібералізму. Сучасних консерваторів не без підстав називають неолібералами. Неоконсерватизм виник як реакція на надмірне, на думку консерваторів, зміщення лібералізму в бік соціалізму, як прагнення зберегти в економіці позиції класичного лібералізму.

Виступаючи проти соціалізму й комунізму, консерватори все ж таки вимушені зважати на об'єктивну тенденцію до соціалізації, вносити корективи у здійснювану ними

соціальну політику. Зрештою, й комуністи не лише відмовились від ідеї насильницького захоплення влади, а й визнали допустимість у суспільстві приватної власності, ринкових відносин.

Задля об'єктивності потрібно визнати, що комунізм, незважаючи на його нинішню ідейну кризу та крах головних носіїв — комуністичних режимів колишніх соціалістичних країн, залишається впливовою політичною течією, у тому числі в цих же країнах. Привабливість комуністичного вчення полягає передусім у його головній ідеї — ідеї соціальної рівності, яка була, є і залишається актуальною протягом усієї історії людства.

Не можна не визнати і, так би мовити, цивілізаторської місії комунізму й реального соціалізму стосовно капіталізму. За своєю природою капіталізм, особливо періоду первинного нагромадження капіталу і вільної конкуренції, є жорстоким суспільством, яке ставить людей в умови боротьби за виживання, і своїми соціальними надбаннями він значною мірою завдячує прикладові реального соціалізму. Саме цю, жорстоку, природу капіталізму абсолютизує непримиренний борець із ним — троцькізм, який не враховує його трансформації і реальних соціальних досягнень.

Нарешті, не випадковими ідейно-політичними доктринами є фашизм та анархізм. За своєю сутністю держава є органом примусу, який постійно проявляє тенденцію до підпорядкування собі всіх сфер і сторін суспільного життя, а нерідко, особливо за тоталітарних та авторитарних політичних режимів, відверто зловживає своєю примусовою функцією. Анархізм є крайньою формою протесту проти примусової сутності держави. Концепції правової держави і громадянського суспільства, як відомо, також спрямовані на обмеження свавілля держави. Що стосується фашизму, то він є породженням глибокої і затяжної суспільної кризи, результатом приниження національної гідності народу. Сумні уроки, які дав людству фашизм, постійно потрібно враховувати всім політикам.

Об'єктивною основою зближення політичних ідеологій є закономірності суспільного розвитку, дія яких зумовлює формування суспільства з певними, найбільш оптимальними для конкретного етапу історичного розвитку, економічними, соціальними й політичними засадами. На сучасному етапі суспільного розвитку характерними для цього суспільства є: багатокладна економіка, яка включає приватну, державну і змішану форми власності; поєднання планових і ринкових механізмів регулювання суспільного виробництва; плюралістична політична система; парламентська демократія; забезпечення основних соціально-економічних і політичних прав громадян. Найповніше ці засади втілені в державі, яка дістала назву соціальної, і на яку, зрештою, мають бути зорієнтовані всі ідейно-політичні доктрини і течії.

Контрольні запитання

1. Які класичні буржуазні ідейно-політичні доктрини Вам відомі?
2. Як відбулося осучаснення класичних буржуазних ідейно-політичних доктрин?
3. Які основні ідейно-політичні доктрини в робітничому русі Вам відомі?
4. В чому полягають ідейні засади політичного екстремізму?
5. Яким чином відбувається взаємовплив політичних ідеологій?

Література: [1] С. 291-340; [10] С. 34-102; [12] С. 268-352; [17] С. 301-390; [24] С. 278-356; [25] С. 185-236; [28] С. 85-167, 287-385.

ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ 8. ПОЛІТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ

ЛЕКЦІЯ 13. ПОЛІТИЧНА КОНФЛІКТОЛОГІЯ ТА ПОЛІТИЧНА СТАБІЛЬНІСТЬ. ПОЛІТИКА І МОРАЛЬ

1. Сутність і типи політичних конфліктів.
2. Теорія політичної стабільності, суспільної інтеграції та організації.
3. Співвідношення політики і моралі як регуляторів суспільного життя.
4. Особливості взаємодії політики і релігії.

Сутність і типи політичних конфліктів

Вивчення конфліктів є одним з головних завдань політології, а управління ними належить до найважливіших умов забезпечення соціально-політичної стабільності всередині країни та на міжнародній арені. Актуальність теоретичних і практичних аспектів цього поняття зумовлена загостренням різнопланових конфліктів в Україні та в інших посткомуністичних країнах, необхідністю фундаментального вивчення суспільно-цивілізацій-них і ненасильницьких форм їх регулювання. Позаяк вони є природним явищем суспільного життя, вивчення конфлікту в суспільному розвитку, методів соціального управління, гармонізації суспільних відносин зумовило виникнення конфліктології як самостійної галузі знань на межі соціології, політології, політичної психології.

Політичний конфлікт — зіткнення, протиборство різних соціально-політичних сил, суб'єктів політики в їх прагненні реалізувати свої інтереси і цілі, пов'язані насамперед із боротьбою за здобуття влади, її перерозподіл, зміну свого політичного статусу, а також з політичними перспективами розвитку суспільства.

За радянських часів конфлікт тлумачили як вищу стадію розвитку протиріч, поділяючи їх на антагоністичні, властиві “експлуаторському” ладові, та неантагоністичні, притаманні соціалістичному суспільству. Наукова неспроможність цього підходу полягає не тільки в тому, що “соціалістичні” конфлікти були часто гострішими від “капіталістичних”, а в твердженні про можливість існування суспільства або цілком безконфліктного, або з незначними локальними конфліктами.

Проблематика соціально-політичного конфлікту має давні традиції в історії політичної думки. Найбільший внесок у його теорії зробили Аристотель, Т. Гоббс, Н. Макіавеллі, Д. Віко, А. Токвіль, К. Маркс, М. Вебер. За всієї різноманітності підходів спільним для них є розуміння політичного конфлікту як постійно діючої форми боротьби за владу в конкретному суспільстві. Так, Т. Гоббс значне місце в утворенні держави відводив конфліктному чинникові, а природний стан суспільства уявляв як “війну всіх проти всіх”. При цьому Гоббс вказував на три основні причини конфлікту: суперництво, недовіру, жадобу слави. Проблематика конфліктів є визначальною в тлумаченні соціально-політичних явищ у працях В. Парето, Е. Дюркгейма, Т. Парсонса, Р. Дарендорфа.

У сучасній літературі з історії конфлікту наукові напрями поділяють на дві групи залежно від того, яке місце відводять проблемі соціального конфлікту. Ці два підходи яскраво ілюструють дві системи постулатів — Т. Парсонса і Р. Дарендорфа.

Т. Парсонс: 1) кожне суспільство — відносно стійка й стабільна культура; 2) кожне суспільство — добре інтегрована структура; 3) кожний елемент суспільства має певну функцію, тобто щось вкладає для підтримання стійкості системи; 4) функціонування соціальної структури спирається на ціннісний консенсус членів суспільства, який забезпечує стабільність та інтеграцію.

Р. Дарендорф: 1) кожне суспільство змінюється в кожній своїй точці, соціальні зміни — постійні та наявні скрізь; 2) кожне суспільство в кожній своїй точці пронизане розбіжностями й конфліктами, конфлікт — постійний супутник суспільного розвитку; 3) кожний елемент суспільства робить свій внесок у його дезінтеграцію та зміни; 4) кожне суспільство засноване на тому, що одні члени суспільства змушують до підпорядкування інших.

Ці моделі різняться тим, що перша наголошує на співробітництві, а друга — на конфлікті та змінах. Але обидва компоненти взаємодії — співробітництво і конфлікт — постійно присутні в суспільному житті в певних поєднаннях.

Щодо сутності соціально-політичного конфлікту існує багато визначень. У політологічних словниках найпоширенішим є трактування конфлікту як зіткнення двох чи більше різноспрямованих сил з метою реалізації їхніх інтересів за умов протидії. Д. Істон твердив, що джерелом конфлікту є соціальна нерівність у суспільстві та система розподілу

таких цінностей, як влада, соціальний престиж, матеріальні блага, освіта. Л. Саністебан вважає, що конфлікт відображає особливий тип соціальних відносин, за якого його учасники протистоять один одному через несумісні цілі; він може бути різної інтенсивності, частковим або радикальним, піддаватися або не піддаватися регулюванню. На думку Б. Краснова, конфлікт — це зіткнення протилежних інтересів, поглядів, гостра суперечка, ускладнення, боротьба ворогуючих сторін різного рівня та складу учасників. Російський вчений А. Здравомислов розглядає політичний конфлікт як постійно діючу форму боротьби за владу в конкретному суспільстві. Л. Козер підкреслював, що важливою умовою конфлікту є бажання чимось володіти або кимось керувати. Р. Дарендорф предметом конфлікту вважав владу та авторитет. Польський вчений К. Полецький стверджував, що політична влада є причиною протиріч і джерелом конфлікту, основною сферою життя, в якій відбуваються зміни внаслідок конфлікту.

У сучасній політичній літературі існують різні типології політичних конфліктів, що відображають складність і багатогранність політичної дійсності. Розглянемо деякі з них. З погляду масштабів і рівнів прояву політичних конфліктів, розрізняють зовнішньополітичні (міждержавні) і внутрішньодержавні конфлікти.

Зовнішньополітичні конфлікти — це конфлікти між двома або кількома державами за сфери впливу і панування на світовій арені. Вони можуть виникнути внаслідок розбіжності територіальних, економічних, військових та інших інтересів між державами.

Внутрішньодержавні конфлікти можуть виникнути між політичною елітою і масами. Це відбувається тоді, коли правляча еліта не виражає корінних інтересів більшості, знаходиться на службі інтересів меншості. Тоді політичну еліту маси вважають антинародною хунтою.

У найзагальнішому вигляді конфлікти можна поділити на внутрішньополітичні та зовнішньополітичні. До перших належать міжкласові, міжетнічні та міжконфесійні. Оскільки політичне життя відбувається в умовах багатопартійності, то можливі й реально досить часто трапляються міжпартійні конфлікти, конфлікти між партійними лідерами, а також між гілками влади та їхніми лідерами.

Особливе місце серед видів внутрішньополітичних конфліктів належить, класовій боротьбі — міжкласовим конфліктам. Класова боротьба — це боротьба між класами, інтересами, інтереси яких не збігаються або суперечать одні одним. Нині по-різному оцінюють місце і роль класової боротьби в розвитку суспільства. Але історія, весь хід розвитку людського суспільства беззаперечно доводять наявність такої боротьби, таких конфліктів, які відігравали і відіграють відповідну роль у прогресивному розвитку суспільства. Історія знає різні форми класової боротьби. Особливе місце в міжкласових внутрішньополітичних конфліктах належить таким їх видам: повстання, політичний страйк, путч, громадянська непокоря, заколот, змова, переворот.

Повстання — масовий відкритий збройний виступ певного класу або соціальної групи проти існуючої влади, панівних класів і груп, національного й релігійного гноблення. Найгостріша форма його — збройне повстання. Повстання характеризується тим, що панівні класи не віддають владу без опору, вдаються до насильства. Збройним повстанням часто починається революція (взяття Бастилії, жовтневий переворот у Петрограді).

Путч — специфічна форма збройної боротьби за владу, яка спирається на військових, на частину армії, що виступають безпосереднім інструментом захоплення влади або засобом психологічного тиску на уряд, на підтримку вимог його повної відставки і передання влади військовим. За механізмами захоплення влади путчі близькі до палацових переворотів. Для них характерні тенденції до утвердження тоталітарних форм правління, створення горизонтальних і вертикальних воєнізованих структур управління для контролю за ситуацією в країні і для боротьби з інакодумцями. Оскільки путчисти не мають широкої підтримки в масах, вони використовують репресивні заходи.

Характерним для них є намагання поставити армію у привілейоване становище в суспільстві й забезпечити тим самим її лояльність до нової влади.

Заколот — збройний виступ ворожих державній владі сил, спрямований на захоплення влади, зміну форми правління або відокремлення частини території. Заколот має ширшу соціальну базу, ніж путч, проте за рівнем розмаху і залучення мас він не досягає значення збройного повстання, хоч в умовах всебічної кризи суспільства може перерости в нього. Заколот може мати як прогресивну, так і консервативну спрямованість.

До насильницької форми зміни державної влади відносять і *переворот*, унаслідок якого політичне управління країною переходить до рук представників армії. Характер перевороту, його політична спрямованість залежать від того, які сили — прогресивні чи реакційні — і з якою метою здійснюють його, інтереси якого класу вони відстоюють.

До внутрішньополітичних конфліктів належить і *змова*, під якою розуміють таємну угоду вузького кола осіб про збройний виступ з метою посилити або повалити владу, підірвати існуючий лад. Змова військових переважно чиниться реакційними соціальними прошарками, які не можуть розраховувати на підтримку народних мас. Демократичне суспільство виключає змову як форму боротьби за владу.

Для демократичного суспільства прийнятнішою є така форма конфлікту, як *громадянська непокора*, яка може проявлятися у різноманітних формах: ненасильницький виступ якоїсь соціальної групи чи партії проти суспільно-політичного порядку, проти існуючих соціальних норм (правових, морально-етичних правил людського співжиття). Громадянська непокора проявляється мітингами, демонстраціями, політичними страйками, а також протистоянням урядові.

Політичний страйк — найвища форма страйкового руху. Він проявляється в колективній відмові страйкарів продовжувати роботу аж до задоволення їхніх політичних вимог. Політичний страйк може супроводитися демонстраціями, сутичками з урядовими військами, з поліцією чи міліцією. Політичні страйки бувають локальними і загальними (охоплюють одну або більше галузей економіки), національними (у масштабах усієї країни) і міжнародними.

Другу велику групу конфліктів становлять *зовнішньополітичні (міжнародні) конфлікти*. Залежно від сутності, змісту і форми конфлікту, мети його учасників, застосовуваних засобів, втягування інших або вихід діючих учасників, індивідуального перебігу і спільних міжнародних умов розвитку конфлікт може проходити різні фази. Фази конфлікту здатні спресовуватись у часі, зливатися або розпадатися на дрібніші.

Окріме місце серед конфліктів займають *міжнаціональні конфлікти*. У їхній основі лежить несприйняття домінування одного етносу над іншим. Це стосується економіки, влади і доступу до культурних цінностей. Таке несприйняття проявляється в різних формах — як мирних, так і насильницьких.

Теорія політичної стабільності, суспільної інтеграції та організації

Політична стабільність, а особливо конфлікти і напруга — це коло питань, на яких значною мірою зосереджена увага політологів. Якщо на Заході вони широко висвітлювалися і лягли в основу відповідних політологічних концепцій, то в країнах, де панували командно-адміністративна система і тоталітарні режими, ці проблеми замовчувались як неіснуючі. Натомість утвердились офіційні ідеологеми про «посилення класової боротьби в процесі будівництва “соціалізму”, “морально-політичну єдність суспільства” та ін. Однак саме тут проблеми стабільності і конфліктів стали особливо пекучими, оскільки пов'язані безпосередньо зі складними і неоднозначними процесами демократизації і значною мірою вирішували їх долю.

Стабільність виступає як характеристика стану політичного життя всередині держави, а також в системі міжнародних відносин. У цьому розділі зазначене явище розглядається саме як стан політичного життя всередині держави.

Незалежно від існуючого режиму, важливою функцією політичного керівництва є створення умов для нормального функціонування суспільних інститутів. Це передбачає

більш-менш стабільний стан (лат.: *stabilis* — постійність) суспільства, без втрати здатності до динамічності, адаптації до змін внутрішніх і зовнішніх умов його функціонування.

Стабільність стосується всіх сфер життя. Це явище зумовлене структуризацією суспільства — горизонтальною і вертикальною, його диференціацією — утворенням відповідних спільностей, соціальних груп і верств з властивими їм інтересами, відображенням цих інтересів різними політичними організаціями. Йдеться по суті про інтеграцію людей для досягнення певних цілей, розв'язання тих чи інших завдань на основі поділу праці і обов'язків, а отже, і відповідної ієрархічної структури.

Можливі різні підходи до аналізу політичної стабільності. На відміну від традиції, яка наголошувала на вивченні класових протиріч як джерела соціальних змін (при недостатній увазі до питань функціонування суспільства, що вже склалося), політологія США та інших країн Заходу акцентує увагу не на з'ясуванні природи конфліктів. Головне її спрямування — збереження стабільності і цілісності суспільної системи. Наука передбачає пошуки шляхів згуртування суспільства, окремих груп та індивідів на ґрунті спільних цінностей та інтересів. Теорія ставить своєю метою вивчення еволюційних змін у суспільних пріоритетах і поведінці, а не ідеологічне розхитування і вибух суспільних емоцій. Звідси і відповідні концепції. Так, згідно з концепцією «соціальної інтеграції», в основі стабільності лежить інтеграція суспільства. Під останньою розуміються стан зв'язаності окремих диференційованих частин суспільства в ціле, а також процеси, які ведуть до цього. Погляди щодо факторів інтеграції різні. Наприклад, Е. Дюркгейм, М. Вебер, В. Парето вважали, що інтеграція відбувається на ґрунті спільних для всіх членів суспільства цінностей і норм. Сучасні функціоналісти, зокрема Т. Парсонс, вважають, що інтеграція забезпечується такими механізмами, як універсалістська правова система, добровільні асоціації, розширення прав членів суспільства та ін.

Деякі інші підходи до з'ясування стабільності впливають із «соціальної теорії організації». В її виникненні було два напрями:

- Перший — раціональний — від Р. Міхельса, Ф. Тейлора. Передбачався підхід до організації з позицій «соціальної інженерії», конструювання її в розрахунок на потреби виробництва.

- Другий — природний — від О. Конта. Наголошувалося на саморегулюючих властивостях організації як біопсихологічній популяції, на неформальних стосунках між працюючими в організації, боротьбі між ними за вплив, ресурси та інформацію.

Нині утвердився своєрідний синтез — неораціональний підхід (П. Блау, Ф. Селзник, Г. Саймон та ін.). Запозичено у раціоналістів концепцію опосередкованої організаційної структури, завдання якої поглинати дезорганізуючі впливи зовнішнього середовища — ринкових коливань, політичної кон'юнктури, дефектів правової системи. Водночас передбачається, що пристосованість організацій до зміни умов залежно від процесів усередині самих організацій більша, ніж від зовнішніх факторів. Загалом, оскільки реальністю вважаються індивід і мала соціальна група, то саме вони є відправними соціальною, в тому числі політичною стабільності.

Політична стабільність — одна із сторін соціальної стабільності, її можна визначити як такий стан співвідношення соціальних груп і політичних сил, при якому жодна из них не може істотно змінити політичну систему в своїх інтересах, тобто забезпечується її статус-кво. Передбачається стан відносної рівноваги, збалансованості спільностей, соціальних груп і політичних інститутів як суб'єктів владних відносин.

Збалансованість здійснюється по лінії як вертикальних, так і горизонтальних зв'язків, їй властиві дві риси:

- Перша характеризує саму політичну систему — рівновагу її складових частин, відносини та взаємодію між її інститутами — організаційними, нормативними та ціннісно-ідеологічними.

- Друга стосується взаємовідносин у цілому політичній системі з іншими сторонами суспільного життя.

В цьому випадку суб'єктами відносин політичної стабільності виступають, з одного боку, різноманітні латентні політичні сили, з другого — інститути політичної системи. Саме цей аспект політичної стабільності найбільш складний і несе в собі найбільший потенціал невпорядкованості.

Політична стабільність має й інші аспекти. Вона може характеризувати стан усередині партій, інших суспільно-політичних організацій та рухів. Йдеться також про взаємостосунки між різними елементами управлінських державних структур.

Як віддзеркалення розмаїття суспільної організації виступає політична стабільність у системі міжнаціональних, міжетнічних відносин. Те ж стосується відносин між соціальними класами, верствами. Політичний характер мають і міжконфесійні відносини. Отже, і тут можливий стан певної рівноваги різних сил.

Стабільність означає нормальне функціонування політичної системи, всіх її інститутів, відсутність збоїв у механізмах державної влади, її достатню авторитетність. Вона виявляється також у виконанні законів та інших регулятивних нормативних актів, використанні відносно мирних, ненасильницьких форм політичної боротьби. Об'єктивною стороною стабілізації і її складовою частиною є відсутність політичної напруги.

У суб'єктивному плані стан політичної рівноваги дає громадянам, які не перебувають в опозиції до існуючого ладу, відчуття безпеки і спокою, своєрідного політичного комфорту, впевненості в можливості задоволення своїх потреб і сподівань. Ті, хто знаходиться в опозиції, також мають відчуття захищеності законом. Політичні цінності і настанови більш-менш стійкі, відсутня політична агресивність. В умовах політичної стабільності рівень політичної активності у більшості населення відносно невисокий, оскільки перше місце серед їх пріоритетів посідають не політичні, а звичайні, буденні потреби.

Характер політичної стабільності визначається суспільною системою та її політичним режимом. При демократичному устрої всі механізми влади спрямовані на досягнення певної рівноваги соціально-політичних інтересів, звичайно, виходячи із потреб панівних кіл. Формується механізм саморегулювання, в тому числі політичних відносин. У цьому механізмі провідна роль відводиться державі, яка покликана регулювати всю систему суспільного життя для збереження існуючого ладу. По суті існує механізм адаптації політичної системи до зміни умов існування суспільства. Мається на увазі сукупність певних інститутів, процесів і відносин, за допомогою яких забезпечуються найбільш оптимальні умови нормального функціонування політичної системи, підтримки хоча б мінімального рівня її життєдіяльності на різних етапах розвитку. Йдеться про різноманітні економічні, соціально-політичні, організаційні, правові, психологічні та ідеологічні фактори розвитку політичної системи, її пристосування до середовища, що змінюється.

Як засвідчують дослідження американських політологів для стабільності велике значення має наявність або відсутність сильного середнього класу. Підтримуючи конституційні демократичні партії, маргіналізуючи праві і ліві екстремістські групи, середні шари якоюсь мірою знімають соціальну напругу, а отже, упереджують політичні конфлікти.

До числа довгодіючих факторів можна віднести здатність справлятися з анархією, ефективне використання для зміцнення існуючого ладу досягнень науково-технічної революції, добре налагоджений механізм періодичного оновлення, постійної трансформації політичної системи, відпрацьовану систему підтримки соціального, політичного та ідеологічного балансу в рамках державного і суспільного ладу. Вони втілюються у життя за допомогою багатопартійності, парламентської опозиції, незалежних засобів масової інформації та інших соціально-політичних амортизаторів.

Важливу роль грає забезпечення політичної спадкоємності. В широкому розумінні слова йдеться про спосіб заміщення або передачі політичної влади від одного індивідуума, уряду або режиму іншим. В. Кольверт зазначає, що в більш вузькому розумінні

спадкоємність співвідноситься з таким законодавче встановленим процесом передачі влади, який дає змогу уникнути кризових ситуацій, що виникають у подібних випадках, і тримати цей процес під контролем.

Існуючий порядок політичної спадкоємності сприяє стабілізації, а також адаптації політичних систем, режимів до нових умов. В. Кольверт наголошує, що здатність політичної системи чи режиму здійснювати послідовну і контрольовану передачу влади є індикатором політичної стабільності, а політична спадкоємність — важлива риса практичної політики.

Оскільки демократичне суспільство є відкритою системою, то воно здатне відносно безболісно пристосовуватися до змін у внутрішньому і зовнішньому середовищі свого існування. Така стабільність є динамічною, її можна вважати «живою», конструктивною. Вона виступає умовою самовідтворення демократичних режимів.

Авторитарно-тоталітарним режимам також властива своєрідна стабільність, про що свідчить їх існування у феноменально складних умовах. Проте це стабільність замкненої системи, яка зорієнтована на формування «со-ціально однорідного суспільства». На відміну від само-регуляторів демократичних режимів, заснованих на визнанні опозиції, грі різних політичних сил, у цілому плюралістичних, саморегулювання командно-адміністративних систем забезпечується репресивними методами, спрямованими на усунення будь-якої існуючої чи потенційної опозиції, утвердженні монізму одноманітності в усіх сферах життя. Така стабільність призводить до стану застою, політичної і загальної стагнації. Тобто йдеться про стагнаційну стабільність. Вона має неконструктивний характер, урешті-решт, як правило, закінчується розпадом соціуму, національною катастрофою. Про це свідчить не тільки доля нацистської Німеччини. Бачимо, до якої гострої кризи, посилення економічного, політичного і соціального хаосу призвів застій у колишньому СРСР.

Конструктивна політична стабільність не є абсолютною. Взагалі надто високий ступінь стабільності будь-якої системи, в тому числі політичної, зменшує її життєздатність. Вона може бути наслідком жорстокого опору змінам. Зворотний бік цього стану — нездатність адаптуватися до змін, що призводить до загибелі системи. Сказане повною мірою стосується тоталітарних режимів. Тому політичний процес включає в себе вдосконалення політичної системи, а отже, її певну корекцію відповідно до змін в економіці та інших сферах суспільного життя. Оскільки такі зміни відбуваються еволюційно, без політичних катаклізмів, то можна вважати, що панує стан політичної рівноваги, тобто забезпечення оптимального співвідношення спадкоємності (ідентичності) і модифікації, зумовлене дією внутрішніх і зовнішніх імпульсів.

З позицій структурного функціоналізму (Т. Парсонс, Р. Мертон та ін.) такої стабільності достатньо. Вона відповідає вимозі стійкого і «нормального» функціонування системи. Але по суті йдеться про виправдання і раціоналізацію існуючого. Поза тим розвиток політичного життя, його адекватність політичним інтересам вимагає і якісних змін як умови рівноваги.

Не можна не враховувати, що сама стійкість політичної рівноваги може бути неоднакова в різних ланках суспільної організації. Так, при загальному для суспільства стані стабільності, політичного спокою ймовірна її відсутність у житті тих чи інших політичних партій, суспільно-політичних рухів. Наприклад, нині при загальній політичній стабільності в країнах Заходу гостру кризу переживають деякі комуністичні партії, загалом робітничий і комуністичний рух. Або ж парламентські баталії не порушують у цілому зрівноваженість політичного життя країни.

Те саме спостерігаємо в просторі владних відносин. При загальній політичній стабільності в державі можливі локальні вогнища, де вирують політичні пристрасті, гостра політична напруженість і нестабільність.

В основі зрівноваженості політичних процесів лежать врешті-решт соціально-економічні фактори. Проте безпосередньо це явище соціально-психологічне, оскільки

характеризує певний баланс політичних інтересів різноманітних соціальних груп і сил. А саме стан їх відносного примирення, консенсусу. За певних умов ця збалансованість відсутня і виникає дестабільність. Отже, альтернативою щодо стабільності є нестабільність, а не конфлікт. Останній за певних умов на відповідній стадії загострення зумовлює нестабільність і є її безпосередньою причиною.

Взаємодія політики та моралі у житті суспільства.

Проблемами оптимальної взаємодії політики і моралі на різних етапах розвитку суспільно-політичного життя переймалися філософи та історики, соціологи й політологи. З огляду на необхідність досягнення гармонійної взаємодії між політикою і мораллю важливе значення має з'ясування причин, що зумовили розрив між ними, аналіз форм взаємодії практично-політичної діяльності людей із загальнолюдською мораллю, єдність яких забезпечує гуманістичне регулювання співвідношення цілей та засобів у політиці.

Політика і мораль взаємодіють як форми суспільної свідомості й практики. Етичні поняття — добро, справедливість, чесність, порядність — не лише характеризують політичну діяльність влади, держави, партії чи політика, вони або підтримують, морально санкціонують і стимулюють цю діяльність, або засуджують, блокують.

Політика, яка не має належної підтримки з боку моралі, приречена на поразку. Безчесний політик, безсоромний політикан, для якого понад усе егоїстичні інтереси — тимчасова персону на політичній арені. Втім, як це часто трапляється, він поступається місцем іншому політикану. Політик, який виражає соціальні сподівання людей, керується ними, отримує тривалу підтримку громадськості.

Проблема співвідношення політики і моралі — одна з центральних у політичній та етичній теоріях. Вона була сформульована ще у філософсько-політичних трактатах давньогрецьких мислителів, які вже тоді виявили її складність і неоднозначність.

Згідно з етико-політичним вченням давньокитайського мислителя Конфуція політична державна влада є відлунням вічних законів неба, носієм яких є правитель. Тому головним принципом політичної та моральної поведінки є сповідування “кожному належне”: “...цар має бути царем, міністр—міністром, батько—батьком, син—сином”. На думку іншого китайського мислителя Лао Цзи, життя людей не визначається волею неба, а розвивається природним шляхом — дао. Природний закон справедливості має перемогти, людина повинна вірити в це і підкорятися йому. Вчення давньокитайських мудреців сутністю морального обов'язку вважали необхідність дотримуватися належного.

Полеміку щодо співвідношення політики і моралі продовжили класики античної філософії — Геракліт, Демокріт, Платон, Аристотель.

В етико-політичній доктрині Геракліта домінують аристократичні, антидемократичні схильності. Але він вважав неприпустимою тиранію, виступав за додержання законів: “Народ повинен боротися за закон, як за свої стіни”.

Демокріт тлумачив сутність політичного життя і політичної етики з позиції демократії, яку він вважав найвищою цінністю. Підкорення окремої людини інтересам держави — її моральний обов'язок, у цьому полягає суть суспільної справедливості. Правитель, який володарює над іншими, повинен насамперед навчитися володарювати над самим собою. Демокріт доводив, що джерело моралі в душі людини, імпульси якої мають контролюватися розумом.

Характерним для концепції Платона й Аристотеля є положення про моральність соціального обов'язку. Справедливість у Платона — не лише моральна чеснота, а й ознаки соціальної гармонії, суспільної рівноваги. Такої думки дотримувався й Аристотель. Обидва вони ототожнювали політику і мораль: людина живе заради держави, а не держава заради людини. Окремий індивід як носій моральних і політичних якостей “розчиняється у всезагальному”, тобто у державі. Разом з тим у їх поглядах на співвідношення політики й моралі є помітні відмінності. Згідно з Платоном, людина насамперед моральна істота. Їй притаманні справедливість, мужність, чесність. Сукупно вони утворюють внутрішній світ душі людини (мікросвіт). Ідеальна, досконала держава (“Політія”) є втіленням цих чеснот.

Вона має бути заснована на моральних принципах. Політика — наука про те, як на підставі знання про людину зробити її суспільне корисним громадянином.

Аристотель, розв'язуючи проблему взаємин політики і моралі, виходив з іншого розуміння сутності людини. Вона, на його думку, є суспільною, тобто політичною істотою. Моральні якості людини не є вродженими, вони виробляються практичними діями. Аристотель вводить у політичну етику проблему моральної мотивації і свободи вибору суспільної, в т. ч. політичної поведінки.

Проблеми політики і моралі привертали увагу мислителів Середньовіччя. Фома Аквінський, твердячи про божественне походження державної влади, про духовну вищість церкви над нею, відповідно трактував природу моральних норм, сутність етичних принципів. Єдине джерело моралі — всемогутня воля Бога, підкорятися їй — моральний обов'язок кожної людини.

Політизація моралі, розчинення моральності в політиці, проповідувані античними мислителями та їхнім послідовникам, наштотувалися на опір ранньобуржуазних теоретиків політичного життя.

Італійський політичний ідеолог Н. Макіавеллі доводив принципову розбіжність політичного і морального світів, в одному з яких, на його думку, панує суспільна доцільність, в іншому — етичні переконання. В реальному політичному житті правитель використовує заради досягнення своїх цілей будь-які засоби, в тому числі й аморальні — підступність, насильство, вбивство, обман тощо. “Мета виправдовує засоби”, — це висловлювання Макіавеллі стало кредом політичного аморалізму (макіавеллізм). Не погоджуючись з тим, що політика має бути аморальною, стверджував, що вона є такою насправді.

Теза щодо протистояння політики і моралі знайшла дальше обґрунтування в творах англійського мислителя Т. Гоббса, який вважав, що суспільство тримається на ворожнечі, адже людина — егоїстична істота, керується законом самозбереження. “Війна всіх проти всіх” загрожує цьому закону. Саме тому люди у договірний спосіб утворюють державу (“левіафан”), яка своєю волею і примусом утримує їх від агресивного суперництва, спрямовує до єдиної мети: “Тільки в державі існує загальний масштаб виміру добродетності й пороків”. Під таким кутом зору мораль начебто розчиняється у державництві, позбавляється її найважливішої функції — бути автономним регулятором людських вчинків, здійснювати контроль над владою.

Інший англійський філософ Дж. Локк, на відміну від Гоббса, стверджував, що від народження люди схильні до добра, є рівними і незалежними. Саме тому вони укладають суспільний договір, утворюють державні інститути і громадянське суспільство, мета яких — закріпити і гарантувати цей закон. Тому “благородна” природа істинної моралі уможлиблює “розумний” державний устрій.

У дискусіях щодо проблеми співвідношення політичних і моральних цінностей брали активну участь й українські вчені — філософи Києво-Могилянської академії (С. Яворський, Ф. Прокопович, Й. Кононович-Горбацький, Г. Кониський), які надавали особливого значення моральним засадам громадсько-політичного життя, підкреслювали наявність у людини “свободно!” волі”, здатності “вибирати те, що стосується мети” (Г. Кониський).

Концепцію “громадського гуманізму” представляли українські мислителі ренесансної доби, серед яких виділявся С. Оріховський-Роксолан. Держава, на його думку, виникає внаслідок укладання суспільного договору людей, яким притаманні схильність і прагнення до взаємодопомоги. Тому держава (“освічена монархія”) повинна дбати про людей, забезпечувати їхнє щасливе життя. Моральний обов'язок громадян — служити державі, керуватися принципом спільного блага.

Пріоритет морального начала в суспільному житті обстоював французький політичний мислитель Ж.-Ж. Руссо, вважаючи, що людина за своєю природою схильна до добра й солідарності. Втім, цивілізація, заснована на приватній власності, псує людські

характери, знецінює громадянську відповідальність, порушує права людини. Руссо доводив, що існуючу соціальну нерівність мають врівноважувати безумовна свобода і рівність юридичних прав. Саме в цьому, на його думку, ключ до розв'язання дилеми політики і моралі.

Особливості взаємодії владно-політичних і моральних чинників з'ясовували І. Кант і Г.-В.-Ф. Гегель. Згідно з вченням Канта, людина постійно перебуває між тим, що продиктоване суспільством, політикою, і тим, що диктує свобода, моральність. Її внутрішня свобода не потребує впливів держави. Навпаки, наскільки існуючий правопорядок відповідає автономії людської свободи, настільки він виступає соціальним простором моральності. У своїй поведінці людина повинна керуватися моральними мотивами, а не практичними потребами. Гегель, з одного боку, ототожнює моральність і політичну дійсність (“те, що дійсне, те розумне”), з іншого, на місце моральної добродетності ставить санкціоновану державою добродетель, досліджуючи конкретні соціальні форми, в яких виявляється моральна діяльність людини, її контакти з державою (сім'я, корпорація, громадянське суспільство).

Вагомий внесок в осмислення діалектики політики і моралі належить К. Марксу, який прагнув з'ясувати суспільні засади політичних та моральних поглядів, причини соціально-політичного та морального відчуження людей. Формула Маркса — “... мета, для якої потрібні несправедливі засоби, — несправедлива мета”. Він виступив проти “моралізуючої критики” політики, з'ясовував умови, зміна яких здатна настільки гуманізувати обставини людського життя, що вільний розвиток кожного був би умовою розвитку всіх. Водночас Маркс абсолютизував моральні якості такого суб'єкта суспільно-політичного життя, як пролетаріат, перебільшував значення революційного насильства.

Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. до проблем взаємодії політики та моралі зверталися О. Конт, Е. Дюркгейм, В. Парето та ін. Німецький теоретик М. Вебер доводив повну розбіжність політики і моралі, у зв'язку з чим його називали “новим Макіавеллі”. Сенс політики, зазначає Вебер, досягнення і збереження влади, головний її засіб — насильство. Однак не завжди участь у політиці — аморальна. На основі принципів християнської моралі (“не вбий”, “не свідчи неправдиво”) і вимог раціональної політичної доцільності (використання насильства і засобів примусу). Вебер пропонував розмежувати “мораль переконання” (Кант) і “мораль відповідальності” (Макіавеллі).

Проблема співвідношення політичної доцільності й моральної виправданості є стрижнем сучасної політичної науки, яка досліджує моральні аспекти соціальної диференціації суспільства (Р. Дарендорф, Німеччина), етичне підґрунтя політики сепаратизму (А. Б'юконен, США), значення моральних регуляторів соціально-відповідальної держави. Чимало сучасних теоретиків принципово дотримується позицій Макіавеллі та Вебера, підкріплюючи їх новою аргументацією (Г. Кан, Г. Моска, Ф. Хайек та ін.). Загалом у новітній соціально-філософській політичній та етичній думці домінує визнання важливості моральних критеріїв політичної діяльності. Популярною є спроба поєднати політику і мораль засобами модернізованої концепції справедливості (американський теоретик Дж. Роле). Набувають “другого дихання” ідеї “облагородження” політики мораллю (А. Швейцер, А. Ейнштейн, М. Ганді), пріоритету моральних цінностей у суспільно-політичному житті (Е. Фромм, Дж. Хакслі).

Запобіганню крайнощів у тлумаченні діалектики політики і моралі, розумінні їх значення для суспільства допомагає знання чинників суспільного життя, їх функціонального призначення.

Політика і мораль — вічні союзники і супротивники. Політика сприяє утворенню мережі соціальних зв'язків людини, групи, спільноти з державою. Мораль покликана здійснювати духовне єднання суспільства. Виникнувши як об'єктивно необхідні й споріднені регулятори суспільного життя, політика і мораль у процесі свого розвитку стали самостійними інститутами, почали діяти за власними законами. Мораль значно

давніша, ніж політика. Літопис моральних угод помітно багатший порівняно з історією політичних договорів. Політика і мораль значно різняться за своїм суб'єктом.

Суб'єкт політики — великі соціальні спільноти і утворення (соціальна група, клас, партія, держава).

Суб'єкт моралі — вселюдська спільнота, рід людський (загальнолюдська мораль; соціальна або професійна мораль є модифікаціями загальнолюдської), окремих індивідів (індивідуальна мораль).

Політика заземлена у практичні проблеми, мораль спрямована у сферу духовних цінностей, які сягають глибин людської душі. Політика навіть у боротьбі за права і свободу спирається на необхідні закони, її вимоги в силу цього є обов'язковими. Моральна людина, навіть зустрівшись з безумовною необхідністю вчинити щось проти власної совісті, демонструє свободу людського духу, право вибору. Політика віддає перевагу найбільш корисному (політика — мистецтво можливого). Мораль орієнтує особистість на найкраще. Різняться вони і способом трансляції своїх принципів, правил, нормативів, позаяк політика “розмовляє” із суспільством переважно мовою владних розпоряджень, вимог, державних законів та урядових указів, а мова моралі — це апеляція до совісті з метою розбудити в людях моральні чесноти, які б стали орієнтирами добровільно обраної поведінки.

Якщо політика вимагає, то мораль переконує; якщо політика здійснюється за допомогою спеціальних інститутів та організацій, то мораль існує як природна й необхідна атмосфера. Відсутність моральних чинників як у “верхів”, так і в “низів” спричинює суспільну катастрофу. Політика може бути різною; мораль або є, або її немає.

Істотно різняться політика й мораль і за оцінкою ефективності діяльності політика. Навіть одна поразка нерідко спричиняє завершення його політичної кар'єри. Інакше сприймається невдача моральною свідомістю. Страждання, скрута, навіть смерть мораліста не лише не дискредитують його, але, навпаки, надають додаткової сили його аргументації. Навіть тимчасово відступаючи, політика націлена на практичний результат. Моральна поведінка в основі своїй безкорислива. Питання про владу, її здобуття та збереження — головне для політика. Мораль згасає, як тільки-но пробує керувати.

Політологія виділяє кілька типів взаємодії політики і моралі.

Оптимістичний. Згідно з ним політика і мораль збігаються, їх розходження є наслідком конкретних обставин, які піддаються коригуванню.

Песимістичний. Виявляє принципову несумісність політики і моралі.

Об'єктивістський. Ґрунтується на відмежуванні політики і моралі, недоцільності встановлення зв'язку між ними. Політика оголошується поза мораллю, її слід оцінювати тільки категоріями політології. Відповідно і мораль “мусить” обмежитися власними поняттями і проблемами, “не має втручатися” у теоретичні й практичні справи політики.

Релятивістський. Виходить з того, що особливості взаємодії політики і моралі залежать від конкретної соціально-політичної ситуації. Вони можуть збігатися, а можуть суперечити одна одній, їхній союз може бути короткотерміновим або тривалим, стійким.

У ХХ ст. тоталітарні політичні режими, в якому б варіанті вони не виступали, дали нові свідчення гострих колізій політики і моралі. На думку німецького професора К. Хельда, людство в ХХ ст. перевірило взаємозв'язок політичного світу і моральних звичаїв у негативній формі. Моральні вимоги втрачають свою обов'язковість. За словами французького історика і політолога Ж.-Ф. Ревеля, рушійною силою сучасного суспільства є брехня, якою насамперед переповнена ідеологія і політика.

Однак подібні констатації не можуть слугувати доказом повної та остаточної несумісності політики і моралі. Адже історія суспільного життя демонструє і безліч зразків чесної політики, єдності благородних моральних мотивів і відповідальної політичної діяльності. Для сучасного суспільства потреба в морально орієнтованій політиці є життєво необхідною. Політика не може бути простим засобом підпорядкування суспільства владі, вона покликана бути інструментом гуманізації суспільства.

Утверджується розуміння політики як науки і діяльності з метою оптимізації соціальних процесів, забезпечення стабільного громадянського миру, демократизації держави, її соціального спрямування. Це передбачає потребу етичного виміру державної діяльності, моральної експертизи політичних програм, застосування моральних критеріїв для оцінки політики і політиків.

Необхідність моральних вимірів політики продиктована і обставинами глобального порядку. Екологічні катастрофи, гострі міжнаціональні конфлікти, масовий голод в багатьох країнах, війни й кровопролиття наприкінці ХХ ст. потребують нової глобальної політики, загальнолюдської етики, які ґрунтувалися б на визнанні прав людини на гідне життя.

Згідно з Конвенцією про захист людських прав і гідності особистості (березень 1997 р.) “інтереси і благополуччя особистості повинні мати пріоритет стосовно вищих інтересів суспільства”.

Переорієнтація політики на гуманістичні цілі вимагає зустрічних кроків політики і моралі. Сучасно мислячий політик має враховувати те, що політика може бути ефективною, якщо поєднуватиме в собі орієнтацію на суспільну корисність (політична доцільність) і на забезпечення вільного розвитку особистості (моральність, гуманізм). Політика повинна визначати межі свого втручання в суспільне життя, особливості взаємодії з такими неполітичними структурами, як громадянське суспільство, сім'я, приватне життя. Адже свобода вибору, невимушеність у діях — основні ознаки моральності людини.

Переорієнтовуючись на гуманістичні цілі, політика набуватиме певних моральних рис, що сприятиме подоланню упередженості щодо неї як “брудної справи”, згідно з якою мораль може зберегти свої принципи, тільки перебуваючи поза політикою. Але в такому разі мораль приречена на відокремленість від світу, виявиться нездатною реалізувати своє соціальне призначення — узгоджувати інтереси індивіда з інтересами людської спільноти, сприяти духовному зв'язку особистості із суспільством.

Практичне призначення моралі виразно окреслене в ідеї “розумного еґоїзму”. В західній соціології (М. Вебер, Т. Парсонс, Р. Мертон) існує стійка традиція розглядати людську дію як раціональну, якщо вона побудована за принципом узгодження цілей та засобів, орієнтується на загал.

Проблема “протистояння” політики і моралі не є нерозв'язною. Етизація політики — необхідна умова утвердження гуманістичних засад в усіх сферах суспільного життя. Справедливість, добродієність мають перетворитися на стимулюючі мотиви діяльності політиків, державних і громадських діячів. Попри стійкі упередження, суспільство прагне зробити політику моральною, а мораль діяльною. Але це не означає розчинення моралі в її політиці, втрати її контролюючих можливостей. Між політикою і мораллю завжди має зберігатися відстань. Адже ототожнення політики і моралі приховує в собі загрозу моралізування будь-якої політики (політичні процеси 1937-го року, коли суто політичні цілі видавали за високоморальні).

Драматичний досвід політичного життя дає підстави твердити, що мораль є первинною щодо політики. Влада та наслідки її політики мають перебувати під постійним моральним контролем суспільства. Інакше неминуча загроза деформації політики та її наслідків. У стабільних демократичних країнах моральні взаємовідповідальні відносини влади і суспільства підтримувати значно легше, ніж в кризових обставинах. Втім, за будь-яких обставин посилення на практичну доцільність не можуть виправдати брудні, аморальні дії.

“Не так політика псує характери, як характери політику” (Л. Українка).

Політична етика — одна із модифікацій етичної науки, прикладної, “службової” моралі. Формуючи власний понятійний апарат, свої принципи і нормативи, політична етика спирається на методологічну базу соціальних і гуманітарних наук про суспільство,

людину, політику, мораль. Вона враховує здобутки філософської концепції особистості та її соціалізації, політичної психології та аксіології, конфліктології та консенсології.

Політична палітра сучасного суспільства, в т. ч. українського, демонструє різноманітні погляди на призначення і зміст політичної діяльності саме в етичному аспекті. Серед сучасних політиків немало відвертих прихильників Макіавеллі або носіїв екстремістських поглядів. Для демократично мислячого політика принциповим є визнання пріоритетів морального чинника, гуманістична орієнтованість, обов'язкове врахування моральних наслідків політичних рішень і дій.

Пріоритетність вимог політичної етики зумовлена особливостями ситуації, в якій діє політик. Політик у владі й політик в опозиції, політик-переможець та переможений політик, професійний політик та людина, яку випадково занесло на фарватер політичного життя, по-різному використовують принципи політичної моралі. Тому політична етика містить конкретні рекомендації щодо поведінки політика за різних обставин: етика боротьби, етика успіху, етика поразки, етика очікування, етика опозиції, етика компромісу тощо.

Особливості поведінки політика залежать і від аудиторії, з якою він взаємодіє. Але моральні переконання не можна взяти “на прокат” — люди швидко розпізнають показну етику. Істотною рисою сучасної культури політики є відмова від монологічного стилю спілкування на користь діалогічного (політичний та моральний плюралізм). Політична етика вимагає ставлення до всіх суб'єктів суспільно-політичного життя як до рівноправних, визнає правочинність їхніх моральних цінностей. “Атакуйте проблему, а не партнерів, ставтеся до переговорів не як до змагання, а як до процесу пошуку спільного рішення, намагайтеся переконати опонентів у справедливості й обґрунтованості ваших позицій замість того, щоб просто зламати їхню волю”, — такі поради американських політологів Р. Фішера і С. Брауна.

Оволодіння етикою, методологією і технологією діалогового спілкування — шлях до розв'язання соціальних конфліктів, ефективний засіб розвитку особистості політика. Участь у діалозі передбачає толерантне сприйняття аргументів іншої сторони, вміння протиставити їм власні. У взаємозвинуваченнях, чварах, стихійних суперечках виявляються здебільшого нестримвані емоції; у діалозі, дискусії — інтелект, ерудиція, помірковане мислення, сила логіки і переконання.

Характерною особливістю політичної етики є орієнтація на своєчасне виявлення конфліктних ситуацій, готовність виходити гідно з будь-якого конфлікту. Політична етика — це наука і мистецтво використання засобів і прийомів компромісної технології. Поширені в минулому оцінки компромісів як чогось безпринципного поступаються місцем визнанню їх значущості як ефективної форми досягнення згоди конфронтуючих сторін.

Політична етика не розв'язує проблему зла як таку. Політик не може ігнорувати те, що поступки на користь одного, як правило, пов'язані з певними втратами іншого. “Політик діє морально, якщо добро від його вчинків перебільшує зло. А взагалі не творити зла він просто не може, доводиться жертвувати одними частинами добра заради інших”, — зауважує теоретик політики О. Денисов. Ця далеко не безсумнівна думка містить у собі раціональне зерно: політична діяльність, в основі якої моральні критерії, має враховувати і негативні моменти, які супроводжують політичне рішення; якщо вона неспроможна розв'язати проблему зла, то принаймні зобов'язана передбачити небажані наслідки, мінімізувати їх, компенсувати людям втрати від нього.

Важливими в політичній етиці є засоби розв'язання конфліктних ситуацій. За підрахунками американського професора Д. Шарпа, існує до двохсот методів ненасильницького розв'язання політичних проблем — ненасильницький протест і переконання, відмова від соціального, економічного, політичного співробітництва, ненасильницьке втручання та ін.

Сучасний політик має володіти всім арсеналом “політичної технології”, бути здатним гнучко й оперативно використовувати його в практичній діяльності, враховуючи нові реалії суспільного життя, незвичні проблеми, що потребують нового концептуального мислення. Саме такі, інноваційні, підходи пропонують сучасні теоретики політичного життя: положення про “реальний прагматизм” (Д. Белл, Ф.-У. Франкен), “справедливу нерівність” (Дж. Роулс), “легітимну державу” (Х. Карраседо); “справедливу державу”, згідно з якою етичні вимоги, які передують політичному життю, мають “абсолютний характер”.

Політична етика — відкрита система положень, аргументів, поглядів. Їй притаманна гнучкість, здатність до творчого оновлення норм. Однак незмінними є головні принципи — визнання значущості й пріоритету моральних чинників у політиці, орієнтації на такі цінності, як свобода, права, добробут людей. Адже тільки завдяки їм політика здатна реалізувати свій моральний потенціал. На початку ХХІ ст. необхідність у гуманістичній, морально відповідальній політиці стає загальнолюдською потребою, актуалітетом людської цивілізації.

На сучасному етапі і в Україні заявила про себе тенденція перекладати всю відповідальність за долю нації на владу, що є свідченням недостатньої політичної, історичної обізнаності її активних носіїв. Хибність такої точки зору пояснюється тим, що державна влада на сьогодні роз’їдена корупційністю, клановістю бюрократії, її зрощенням з тіншовим капіталом і криміналітетом. Ідеал: громадянського суспільства став значно віддаленішим. Усі ці проблеми носять етичний характер, породжують зневіру в існуючу владу, ускладнюють реформи.

Українська політична культура теж демонструє свою нездатність до гармонізації соціального порядку, упорядкованих інституціональних відносин в умовах ослаблення традиційних ієрархічних владно-правових відносин. За ідеологічними параметрами вона ще перебуває під впливом соціалістичного ідеалу (зрівнялівка, колективізм, тоталітаризм), демонструючи водночас і тенденцію до певної деідеологізації. Політична культура сучасної України є культурою маргінального суспільства, (наділеного взаємовиключними рисами), що виявляється і в орієнтації громадян на взаємозаперечуючі цінності: 33% вважають, що капіталістична система найбільш сприятлива для республіки, 25% — не мають визначеної позиції, і лише 42% переконані, що західний тип розвитку їх не влаштовує. Цей феномен пов’язаний з амбівалентною (роздвоєною) суспільною свідомістю. Отже, замість внутрішньої мобілізації українського суспільства спостерігається своєрідний його розлад.

Особливості політичної етики українського суспільства зумовлені географічним положенням нашої країни на так званому розломі культур, соціально-політичних орієнтацій: якщо центральні, західні регіони орієнтуються на європейські стандарти, то на сході більшою популярністю користуються євроазіатські. До того ж якщо цілі й ідеали української громадськості близькі до західних, то спосіб життя ближче до східного. Україна завжди прагнула брати участь у європейській політичній грі, але при цьому часто користувалася методами східного походження.

Політична етика сучасного українського суспільства багато в чому зумовлена невідконтрольністю влади, пріоритетністю державних цілей перед правами особистості, перевагою прагматичних міркувань перед системними гарантіями, переважанням традиціоналізму над динамізмом. Наприклад, на вимогу європейської громадськості в Україні нещодавно було скасовано смертну кару. Це справді серйозний крок не тільки з погляду політичної етики, але й загальнолюдської. Але кошти для довічного утримання засуджених повинен вишукувати начальник колонії.

Безліч прикладів історії переконують, що східна політика орієнтована на могутність, силу, а не на право чи політичну етику. Україні частіше випадало мати справу саме з такою політикою, і, зрозуміло, в її політичній етиці можна знайти чимало

“азіатських” слідів — авторитаризм, геронтократію, патріархізм, таємну дипломатію, схильність до силових методів тощо.

Сучасне тло формування політичної етики характеризують розлад зовнішнього і внутрішнього життя нації, висока питома вага таємного, перевага права сили над етикою, квазіполітика тощо, які спричиняють глибокі структурні диспропорції, перешкоджають формуванню громадянського суспільства.

Невідповідності між ідеалами і реаліями нашого суспільства зумовлені нерозвиненістю політичної та соціальної етики. Невиконання посадових обов’язків, нереалізованість угод, несвоєчасно виплачені зарплати, несплачені податки, проігноровані закони й суспільні інтереси — усе це є розходженням між ідеалом і соціальною дійсністю. Усунути його — означає відновити моральне здоров’я суспільства.

У демократичному суспільстві політична етика є одним із важливих вимірів політичного життя, вона служить невід’ємним компонентом стабільності політичної системи, суттєвим показником розвитку суспільства і його політичної свідомості.

Особливості взаємодії політики і релігії

Проблема взаємодії політики і релігії — одна з найдавніших в історії людства. Науковий підхід до пояснення особливостей їх співіснування розпочався лише у другій половині XIX ст., коли політологія і релігієзнавство сформувалися як самостійні галузі науки зі своїми предметами і методами. Нинішній суспільно-політичний розвиток людства засвідчує зростання впливу релігійного чинника на політичне життя держав і людської цивілізації. Тому з’ясування закономірностей взаємовпливу і віднайдення способів урегулювання можливих конфліктів між політичними і релігійними чинниками — одне з найважливіших завдань політичної науки.

Як форми суспільної свідомості, релігія і політика постійно взаємодіють, адже їх носії практично одні й ті ж. Тому взаємовплив їх існуватиме доти, доки вони фігуруватимуть у суспільному житті. Взаємовплив політики і релігії відбувається на двох основних рівнях — структурному та функціональному.

Структура політики охоплює політичну свідомість, політичну діяльність, політичні організації та політичні відносини. А структура релігії — релігійну свідомість, релігійну діяльність, релігійні організації та релігійні відносини. Отже, складові релігії і політики взаємопов’язані. Найтісніша взаємодія існує між першими трьома складовими обох систем.

Релігійна свідомість. Має теоретичний (концептуальний) та буденний (побутовий) рівні. Найбільший вплив на формування та розвиток політики має теоретичний рівень релігії, який формується насамперед на основі текстів Священних Книг: Веди, Трипітака, Авеста, Біблія, Коран тощо; Святого Переказу (твори отців християнської церкви, Сунна та ін.), інших книг віроповчального характеру. Теоретична релігійність є основою не лише богословських, а майже всіх розгорнутих філософських, етичних і соціально-політичних вчень. Вона справляє безпосередній вплив на формування чи обґрунтування певного політичного устрою, суспільних відносин, пов’язаних з проблемою публічної влади. Зі свого боку інститути публічної влади разом з релігійними інституціями утверджують сформовані стереотипи свідомості та поведінки віруючих.

Релігійна діяльність індивідів. Поділяється на позакультову і культову. Віруюча людина у своїй позакультовій релігійній діяльності на теоретичному (вироблення, систематизація та інтерпретація ідей, пов’язаних з релігією) та практичному (пропаганда релігійних поглядів, місіонерська робота) рівнях може впливати на політичне життя суспільства виконанням політичних замовлень влади або її критики, вдаючись до релігійних доктрин.

Релігійні організації. Найтісніше взаємодіють з політичним життям суспільства, є інституалізованою формою релігійних культових систем. Як важливі соціальні інституції, покликані упорядковувати співжиття і діяльність людей, накладаючись на функції інституцій публічної влади.

Відносини інститутів публічної влади з релігійними організаціями можуть змінюватися від домінування певних світських суспільних інститутів і визначення ними особливостей розвитку релігійного чинника аж до повного підпорядкування світських інституцій релігійним. Залежить це від конкретного часу та місця діяльності релігійних, світських інституцій, типу релігійних організацій. Церква (церковна деномінація), яка має велику кількість послідовників у певній країні, може диктувати завдяки своїм численним adeptам вигідні їй умови, впливати на діяльність політичних інституцій, партій. У складнішому становищі перебувають секти та харизматичні культи, функціонування яких завжди утруднювалося саме на політичному рівні. Адже органи влади змушені реагувати на тиск домінуючих релігійних інституцій. Утиски, репресії проти прихильників окремих церков, сект, культів нерідко спричинялися економічною, політичною нестабільністю суспільства (вигнання гугенотів із Франції, гоніння на іудеїв тощо).

Тісний зв'язок релігії і політики обумовлений і основними функціями (а в результаті їх здійснення — і роллю), які виконує релігія в суспільстві.

1. Світоглядна функція. Зорієнтована на визначення місця і ролі людини в Богом створеному світі. Завдяки їй формуються певні погляди щодо зародження і розвитку світу, людини, суспільства. Ця функція визначає мету життя та життєві ідеали віруючих. Сформовані за допомогою релігії світорозуміння, світовідчуття, світоспоглядання, світоставлення тощо можуть спонукати віруючу людину до конфлікту з носіями чи суб'єктами політики (державою, партією, рухом, особою), якщо їх принципи, конкретні дії суперечать поглядам, оцінкам і нормам релігійного індивіда чи інституції. Найчастіше це за умов перебування індивіда (інституції) в іновірному середовищі. В єдиновірному середовищі віруючі можуть активно впливати на структурні компоненти політики з метою поширення, зведення в ранг державних певних поглядів, оцінок норм поведінки, а також брати участь у формуванні певних політичних доктрин.

2. Компенсаторна функція. Вона пом'якшує або повністю знімає відчуття безсилля, залежності й обмеженості людського існування як щодо зміни об'єктивних, суб'єктивних умов буття, так і щодо формування власної свідомості. Політика, основою якої є примус в інтересах окремих верств населення (іноді — всього суспільства) та задоволення владних інтересів певних груп і верств населення, спиралася на компенсаторну функцію релігії, яка знімає напруженість соціального протистояння проповіданням рівності всіх у гріховності, стражданнях, обіцяє за земні страждання щасливе життя в потойбічному світі. Важливим є і психологічний аспект компенсації — релігія, знімаючи психологічні стреси, даючи людині впевненість у собі та мотивацію до життя, згладжує соціальні конфлікти, спричинені невдалою економічною, соціальною, культурною, національною, військовою політикою.

3. Комунікативна функція. Дає можливість віруючим у своїй релігійній і нерелігійній діяльності обмінюватися певною інформацією, оцінками релігійних чи позарелігійних явищ. Для політики важливим є те, що релігійне вчення пропагує терпиме ставлення хоча б до єдиновірців, що є однією з умов адекватної інтерпретації інформації, позитивного сприйняття людини людиною.

4. Регулятивна функція. Зорієнтована на управління діяльністю, поведінкою віруючих, впорядкування відносин між ними. До новітнього часу історії людства релігія одноосібно займалася виробленням певних норм співжиття (мораль, релігійне право), стандартів поведінки (виховання) індивідів, встановлювала систему контролю за їх діяльністю, заохочення та покарання, виробляла й впроваджувала у свідомість бажані мотиви діяльності членів суспільства. Це давало змогу співвідносити конкретні ситуації, вчинки з прищепленими віруючим системами цінностей.

5. Інтегративна функція. Виявляється в тому, що в межах певного віросповідання відбувається інтеграція, об'єднання індивідів. Коли ж у суспільстві (соціальній групі) наявні різні конфесії, а особливо такі, що протистоять одна одній, то релігія за цих умов може виконувати й дезінтегруючу функцію, і навіть бути джерелом політичної

напруженості. Дезінтеграція може виявлятися не тільки в міжконфесійному протистоянні. Історія свідчить і про значну роль релігійного чинника в конфліктах, які потрясли політичні основи не лише окремого суспільства, а й спричиняли зміни міжнародних чи регіональних політичних систем (реформація, національно-визвольні війни Африки тощо).

6. Культуротрансляюча функція. Релігія, як і політика, є компонентом загальнолюдської культури. Вона забезпечує не тільки збереження, а й розвиток окремих, найближчих до релігії, її галузей — архітектури, музики, книгодруку, образотворчого мистецтва, малярства, графіки тощо. Так, релігія може передавати певну частину нагромадженої культурної спадщини (у т. ч. і політичної культури) певного народу (цивілізації) від покоління до покоління, забезпечуючи неперервність розвитку народу (цивілізації). Близькими до культуротрансляючих завдань, але у своєму предметному полі й зі своєю мотивацією, займається і політика, однією з функцій якої є забезпечення послідовності та інноваційності соціального розвитку суспільства, людини. Водночас релігія може виконувати культуроперериваючу функцію щодо окремої національної культури. Це стосується переважно світових релігій, які, зародившись і сформувавшись у певному регіоні на певних культурних традиціях, здійснюючи релігійну експансію, несуть в інші країни і нову культуру, нещадно знищуючи попередні культурні надбання, які, як правило, тісно пов'язані з іншими віруваннями (християнізація слов'янських народів; експансія ісламу з його заборонаю образотворчого мистецтва тощо).

7. Легітимізуюча функція. Вона найтісніше пов'язана з політикою, обґрунтовує, освячує й певною мірою узаконює (легітимізує) деякі суспільні порядки й інституції (політичні, правові тощо), певні форми відносин, норми поведінки в суспільстві. Завдяки їй релігія може оцінювати суспільні (політичні, культурні, національні та ін.) явища, формувати відповідне ставлення до них. При цьому різні конфесії можуть по-різному оцінювати одне й те ж явище. Так, Реформація освятила появу буржуазних суспільних відносин, у той час як у Російській імперії православна церква всіляко захищала феодальні порядки. Втрата релігією легітимізуючої ролі виявляється, коли певна соціальна група, окрема особа перебувають в іновірній державі й ставлять собі за мету зміну існуючих порядків (інституцій, відносин) за допомогою обґрунтування на основі Святого Письма, Святого Переказу чи богословських трактатів неправомірності цих порядків (інституцій, відносин).

Реалізуючи свої функції, релігія виконує значну роль у розвитку й функціонуванні політичної структури суспільства. Ця роль залежить:

- від особливостей віровчення та культу, організаційних можливостей конкретної конфесії чи релігійного напрямку (у т. ч. використання мистецтва, науки, інтегрованості в суспільство тощо);

- від характеру впливу (одна й та ж конфесія в різні часи може захищати або руйнувати певну політичну структуру);

- від особливостей регіону, функціонування певних конфесій.

За певних історичних умов в одному суспільстві можуть прогресувати процеси секуляризації, в іншому ж — сакралізації. Одна і та ж конфесія може ставитися до влади як до породження темних сил (християнство на ранньому етапі його історії) або як до помазаників Божих на землі (оцінки імператорів у християнських країнах після 324 р., коли воно стало державною релігією). У свою чергу, кожна держава та її політичні інституції по-своєму розуміють і практично діють у сфері відносин релігії та політики. Часто ці дії призводили до боротьби і знищення єдиновірців (війни в Європі між католицькими державами, міжісламські конфлікти тощо). У деяких країнах релігійні інституції повністю перебувають під контролем держави. Наприклад, деякі лютеранські церкви підпорядковані (згідно з Аугсбурзьким релігійним миром 1555 р.) світській владі, яка перебрала на себе функції церковного управління.

Зв'язок релігії та політики зумовлений і цілеспрямованими діями церковних інституцій, першоієрархів та ієрархів релігійних течій щодо максимального представництва своїх прихильників у політичних інституціях з метою лобювання власних інтересів. Так, в Ізраїлі представники клерикальних кіл входили і входять у всі уряди країни. Непоодинокі випадки, коли вони входять у парламенти.

У певні періоди розвитку людства зв'язок релігії і політики був настільки тісний, що є підстави стверджувати про існування релігійно-політичного синкретизму, коли релігія сприймається як невід'ємний елемент політичного чинника й навпаки. Відомо, наприклад, що жерці Дворіччя, Єгипту поряд з релігійними виконували й державницькі функції — писали закони, робили астрономічні розрахунки, керували збором податків, будівництвом зрошувальних систем, займалися судочинством тощо. У Давній Греції на перших порах жерців теж обирали до владних структур. За своїми функціями вони були більше державними чиновниками, ніж служителями культу. А в давньокитайській релігії, де в культурі Неба жрецтво не отримало сильного розвитку, релігійні функції виконували державні чиновники. Тому культ Неба носив у ній не емоційно-чуттєвий, а швидше бюрократичний відтінок.

За нової історії людства релігія використовується політичними силами як один із важливих чинників поневолення народів. Цією її здатністю користувалися всі імперії нового часу: Російська використовувала православ'я як засіб асиміляції українців, білорусів та інших народів; Британська використовувала католицизм та англіканство як знаряддя у боротьбі за своє утвердження в колоніях; Османська розглядала прийняття ісламу як умову ослаблення економічного й політичного тиску на свої колонії та ін. Характерно, що конфесія, використовувана імперією, сприймалася поневоленими народами як релігія колонізаторів. А розпад таких імперій призводив до масових виходів віруючих з “імперських конфесій”, до гонінь на її місіонерів, націоналізації майна тощо. Так було в Шрі-Ланці, Бірмі — з християнством; у Болгарії — з ісламом; в Україні — з православ'ям, коли після 1917 р. сотні тисяч селян переходили в протестантські течії.

Апогеєм релігійно-політичного синкретизму можна вважати встановлення радянської влади в Російській імперії й утворення в межах колишнього СРСР (а після 1945 р. у деяких країнах соціалістичного табору) світської релігії. Комуністично-соціалістична ідеологія претендувала на місце, яке до більшовицького перевороту 1917 р. посідала в житті суспільства християнська церква. Цим можна певною мірою пояснити те, що комунізм, як зазначав М. Бердяєв, “не як соціальна система, а як релігія фанатично ворожий будь-якій релігії”. Критика релігії у марксизмі-ленінізмі перетворилася на критику політики, яку вона (релігія) прямо чи опосередковано освячувала. До священнослужителів більшовики ставилися як до політичних противників, а боротьба з релігією як ідеологічною системою велася в соціалістичних країнах не ідеологічними (переконання), а революційно-політичними (примус) засобами.

З розвитком людства в межах однієї чи кількох держав інституалізується і розвивається один з головних елементів релігійного комплексу — релігійні організації. Спільність їх розвитку часто зумовлювала й спільні політичні, економічні інтереси, що було додатковим спонукальним чинником їх взаємовпливу. Тому характер державно-церковних відносин залежить від політичного устрою держави, конкретних суспільних відносин, домінуючих особливостей певної епохи. Іншими словами, своєрідність розвитку народу, держави і певної релігії, релігійного напрямку передбачає специфічні особливості їх відносин — від прямого впливу релігійного комплексу на формування і функціонування державної влади до державного контролю за розвитком релігійного комплексу чи відокремлення церкви від держави.

На сучасному етапі характер державно-церковних відносин — один з головних показників рівня розвитку і держави, і релігійного напрямку, позаяк він засвідчує рівень реалізації принципу свободи совісті як одного з головних складових фундаментальних прав і свобод людини.

Оскільки релігія має ґрунтовний вплив на соціальні структури і цінності, то свобода совісті є важливим чинником структуруючих зв'язків між частинами суспільства і всім суспільством.

Поняття “свобода совісті” полісемантичне, його сутність визначається залежно від предметного поля дослідження: права, політики, філософії, релігієзнавства, етики тощо.

Свобода совісті — право, яке гарантує недоторканність совісті людини щодо її ставлення до релігії.

Загально визнаними основними рисами свободи совісті є:

- право особи на свободу мати, змінювати релігійні вірування за власним вибором або дотримуватися нерелігійних переконань;
- рівність усіх релігій та їх прихильників, а також невіруючих перед законом;
- можливість індивідуально або ж колективно, публічно чи приватне сповідувати свою релігію, брати участь у богослужіннях, обрядах, ритуалах;
- право на поширення своїх релігійних чи нерелігійних переконань;
- невтручання держави у справи церкви (особливо ті, які стосуються віровчення), а церкви — у справи держави.

Релігійна свобода є одним із найдавніших міжнародно визнаних прав людини. У період Вестфальського миру (1648) праву на релігійну свободу було надано міжнародний захист. Першим конституційним актом, що стверджував його, була перша поправка до Конституції США, де зазначено, що Конгрес не створюватиме закону, що стосуватиметься інституювання релігії чи заборонятиме вільне відправлення її.

В епоху Відродження із становленням громадянських суспільств розпочалися процеси секуляризації (набуття світських рис) суспільного життя. Цьому сприяв розвиток наукових знань, особливо вчення про природне право, згідно з яким держава та її інституції мають земне, а не божественне походження. Релігія поступово стає приватною справою. Наприкінці XVIII ст. починають реформуватися основні типи відносин між церквою і державою, які існують й донині:

- віротерпимість (нетерпимість), згідно з якою, одна чи кілька релігій мають привілейоване становище, інші оголошуються терпимими (чи нетерпимими);
- свобода віросповідань, за якою усі релігії рівні між собою, а людина вільна у своєму виборі конфесії та відправлення релігійного культу;
- свобода совісті, крім проголошення рівності всіх релігій, яка передбачає вільний вибір будь-якої релігії чи несповідання жодної. Нині приблизно третина держав світу проголосили своїми основними законами принцип свободи совісті.

Протягом століть склалося кілька моделей державно-церковних відносин, які часто взаємно переплітаються:

- теократія;
- цезаропапізм;
- законодавча підтримка, що забезпечує привілейований стан церкви;
- відокремлення церкви від держави;
- проміжний стан між моделлю державної церкви і моделлю повного відокремлення,
- відокремлення церкви і держави.

1. Теократія (грец. *theos* — Бог і *kratos* — влада). Постає як форма правління, за якої вся повнота влади в державі належить главі церкви та духовенству. Передбачає ототожнення світської і духовної влад, регламентацію функціонування держави та її інституцій, усього суспільного життя панівною церквою та її органами.

Синонімом до теократії іноді вживають поняття “цезаропапізм” як означення боротьби церковної влади за домінування над світською. Класичне теократичне правління існувало у V—1 ст. до н.е. в Іудеї, де вся влада була зосереджена в руках жрецтва на чолі з іудейським першоієрархом; у 756—1870-х роках — у Папській області, а з 1929 р. — у Ватикані, де Папа римський є абсолютним монархом. Традиція теократії розвинута в

ісламських країнах (Ірані, Саудівській Аравії). Теократичні періоди пережили Китай, Японія, Індія, країни Африки, Європи. Ідеї теократичної форми правління активно пропагував С. Томашівський у Галичині.

2. Цезаропапизм (лат. caesar — цезар, papa — папа). Виявляє себе як політика світської влади, спрямована на підпорядкування собі всього церковного життя; поєднання в особі державного правителя вищої світської духовної влади.

Передбачає повну залежність церкви від держави, одержавлення і підпорядкування світській владі церковних структур. Класичними прикладами такого правління є Візантія, де імператори збирали церковні собори, вирішували догматичні суперечки, призначали чи знімали патріархів, митрополитів тощо. Цю модель перейняла Московія, де з XVIII до початку XX ст. главою православної церкви був імператор (імператриця). Церква стає одним з інститутів державної бюрократичної системи, а духовенство — особливим прошарком суспільства зі своїми правами та пільгами (непідсудність світському суду, звільнення від податків, військової повинності тощо).

3. Законодавча підтримка, що забезпечує привілейований стан певної церкви в державі. Статус державної церкви передбачає державне фінансування діяльності церковних інституцій, покладає на них певні державницькі функції (реєстрація новонароджених, смерті, шлюбу тощо).

Державні церкви в різних формах існують в Англії, Швеції, Данії, Ірані, Кувейті, Саудівській Аравії, Таїланді та інших країнах. Особливий їх статус зафіксований у конституціях понад 40 держав, у 22 з них главою держави може бути лише особа, що належить до офіційної церкви.

4. Відокремлення церкви від держави. На практиці це означає неможливість втручання церкви у справи держави за активного втручання державних інституцій у справи церкви.

Така модель була характерна для колишніх країн соціалістичного табору, де законодавство теоретично гарантувало свободу совісті, а реально віруючі зазнавали дискримінацій. “Атеїзація” державної політики призводила до значних порушень прав людини. Церкви як суспільні інституції активно використовувалися владою у внутрішній та зовнішній політиці.

5. Проміжний стан між моделлю державної церкви і моделлю повного відокремлення церкви від держави і держави від церкви. Для цього типу відносин характерне збереження державної підтримки та привілеїв окремих церков. Наприклад, сучасна Німеччина, де держава хоч і проголошує нейтральність і толерантність до різних релігій, виявляє певну відмінність у ставленні до релігійних організацій залежно від їх чисельності та їх впливу на суспільне життя. Подібними є державно-церковні відносини в Японії, Австрії, Перу.

6. Відокремлення церкви від держави, що передбачає взаємоневтручання держави і церкви у справи кожної, гарантує максимальне забезпечення свободи релігії, толерантності в державі. Усі релігійні громади у США мають рівні права. Відсутній спеціальний орган регулювання діяльності релігійних інституцій — усі спірні питання вирішує суд. Релігійні організації звільнені від податків рішенням Федеральної податкової служби, яка детально експертує, чи не переслідує якась із них комерційні цілі. Законодавче закріплену свободу віри і невір'я мають громадяни Франції, Туреччини, України.

Залежно від традицій, моделі державно-церковних відносин існує кілька схем фінансової підтримки державою церковних інституцій:

1. Пряме фінансування державою релігійних організацій і державний контроль за використанням коштів. Така схема характерна для більшості країн з теократичною, цезаропапиською моделями державно-церковних відносин, країн з державною церквою (Ватикан, Греція, Бельгія, Люксембург, Норвегія та ін.).

2. Збір спеціального “церковного” податку, який витрачається згідно з побажаннями платників податку (Італія, Іспанія та ін.).

3. Використання коштів “церковного” податку релігійними організаціями на власний розсуд з мінімальним контролем держави (ФРН, Австрія, Швейцарія, Швеція та ін.).

4. Відсутність фінансової допомоги держави конфесіям, які існують на добровільні пожертвування віруючих, виручки від церковної атрибутики тощо. Це характерно для країн, де церква і держава відокремлені одна від одної (США, Франція, Україна, Нідерланди).

З утвердженням державної незалежності України змінилася модель державно-церковних відносин. Закон про свободу совісті та релігійні організації (1991) відкрив реальні можливості для відокремлення церкви і держави. Зареєстрованим релігійним організаціям (а вони можуть і не реєструватися) надано статус юридичної особи, віруючим певних сповідань дозволено альтернативну службу та ін. Припинення діяльності релігійної організації можливе лише за рішенням суду, що утруднює адміністративне втручання у її функціонування. Принцип свободи совісті кожного громадянина країни сповідувати будь-яку релігію чи не сповідувати ніякої закріплений у Конституції України.

Контрольні запитання

1. В чому полягає сутність поняття «політичний конфлікт»?
2. Які типи політичних конфліктів Вам відомі?
3. Якими є основні постулати теорії політичної стабільності, суспільної інтеграції та організації?
4. Як співвідносяться політика і мораль як регулятори суспільного життя?
5. В чому проявляються особливості взаємодії політики і релігії?

Література: [10] С. 103-259; [13] С. 270-302; [18] С. 132-194; [22] С. 5-94; [23] С. 76-214; [24] С. 321-389; [27] С. 26-98, 175-294; [35] С. 12-149.

ЛЕКЦІЯ 14. ПОЛІТИЧНА МОДЕРНІЗАЦІЯ

1. Виникнення і розвиток теорії модернізації.
2. Зміст і основні характеристики політичної модернізації.
3. Модернізаційний процес в Україні.

Політична модернізація. Теорії політичної модернізації

Теорія політичної модернізації має важливе значення в концепціях політичного розвитку, однак самі поняття "політична модернізація" і "політичний розвиток" не тотожні. Так, політична модернізація як поняття вживається стосовно до країн, які здійснюють перехід до індустріального суспільства, і одночасно з цим головним чином пов'язується з соціальною мобілізацією і політичною участю, тобто залученістю всіх членів суспільства в політичний процес на практиці.

Політичну модернізацію можна охарактеризувати як процес, який передбачає створення певних політичних інститутів, які повинні сприяти реальній участі населення в діяльності владних структур і впливу кожного члена суспільства на прийняття владними структурами конкретних рішень.

Політична модернізація припускає:

- 1) створення диференційованої політичної структури з високою спеціалізацією політичних ролей та інститутів;
- 2) територіальне і функціональне розширення області центрального законодавства, адміністрації та політичної активності;
- 3) постійне розширення включеності в політичне життя соціальних груп та індивідів;

4) виникнення і швидке збільшення раціональної політичної бюрократії; ослаблення традиційних еліт і їх легітимації;

5) заміну традиційних еліт модернізаторськими.

У центрі всіх теорій політичної модернізації - обґрунтування загальної моделі глобального цивілізаційного процесу, що полягає в переході від традиційного до сучасного суспільства в результаті науково-технічного прогресу, під впливом соціально-структурних змін. Все це тягне за собою перетворення нормативних та ціннісних систем, у тому числі і політичних орієнтацій членів суспільства.

Сам процес еволюції теорії політичної модернізації протікав в два етапи, які можна відносно детально розділити і охарактеризувати.

У 1950-1960-і рр. модернізація розумілася як вестернізація, тобто копіювання підвалин західного суспільства у всіх сферах життя. Цей період характеризувався наявністю ідеї однолинейного розвитку, коли одні країни визнавалися відстаючими від інших, інші - більш процвітаючими по ряду факторів. Проте всі держави вважалися двигуючимися по одному модернізаційному шляхи: по-перше, політична модернізація як така сприймалася як демократизація країн, що розвиваються за західним зразком, по-друге, як умова і наслідок успішного соціально-економічного зростання країн "третього світу" і, по-третє, як результат їх активної співпраці з найбільш розвиненими державами, тобто із Західною Європою і США.

У 1970-1990-і рр. переглядається зв'язок між модернізацією і розвитком. Модернізація як така розглядається вже не як обов'язкова умова політичного розвитку, а скоріше як його функція. Тут вже пріоритетною метою було названо зміна соціально-економічних і політичних структур, яке могло проводитися і поза західної демократичної моделі. Як наслідок, виник і почав розроблятися цілий ряд теоретичних концепцій, таких як "часткова модернізація", "тупикова модернізація" і т.д. Позитивним фактором на даному етапі стало більш поглиблене і детальне дослідження політичних процесів в конкретних країнах, з урахуванням їх специфічних історичних та національних умов, в тій чи іншій мірі неминує роблять вплив на характер політичної модернізації. Стало враховуватися і культурну своєрідність різних суспільств, що надає опосередкований вплив на політичні орієнтації. Таким чином, зникла певна шаблонність у підході до розуміння політичної модернізації в конкретних країнах і конкретних суспільствах.

Можна виділити два самостійних напрямки дослідження в рамках теорії політичної модернізації, які формуються також в 1950-1960-і рр.: *урбаністичний напрямок*, який розглядає в якості головних центрів інновацій ієрархічну систему міст, що включає в себе розвинені центри - генератори нововведень і залежні від них центри більш низького рангу (С. Ліпсет, С. Роккан); *районний напрямок* вивчає систему країн і районів різного рівня ієрархії, серед яких завжди є центр у вигляді більш розвиненого ядра і перебуває в безпосередньому зв'язку з ним периферія (Т. Хаггерstrand).

Норвезька соціолог С. Роккан пропонує *"теорію периферій"*, відповідно до якої "пояс міст" оточується "буферними зонами", населення яких відрізнялося як від громадян "пояса міст", так і підданих імперії в етнічному, релігійному і культурному відношенні. Ці "буферні зони" забезпечували "поясу" захист проти династичних центрів на захід і схід від нього: будучи відмінними від династичних центрів і розташовуючись на значній відстані від них, вони з працею піддавалися інтегруванню. Таким чином, існування "буферних", внутрішніх периферій допомагало збереженню "поясу міст", одночасно з цим вони служили "кордонами" династичних центрів. Крім внутрішніх периферій дослідники вказують на існування також зовнішніх периферій (звернених до моря або суші), які виконували інші функції, не пов'язані з динамікою "пояса міст". Будучи розташованими далеко від потужних центрів, вони були слабо пов'язані з націями-державами і успішно зберігали свою ідентичність і територіальну автономію.

Моделі регіонального розвитку, розроблені С. Рокканом, допомагають пояснити виникнення тенденцій дезінтеграції і сепаратизму, особливо гостро проявляються

починаючи з другої половини ХХ ст. Структурні розколи, зберігаючись і посилюючись з плином часу, ставали причиною акцентування регіональної ідентичності та регіональних інтересів оформлення плюралістичного бачення політичного розвитку для кожного конкретного регіону.

Паралельно з теоріями "структури розколу" С. Роккан і С. Ліпсет розробляють концепцію "*полюсів зростання*". В її основі лежить положення, згідно з яким діяльність великих монополій спрямована в першу чергу на "колонізацію" периферійного простору з метою вирівнювання рівня політичного і соціально економічного розвитку між містами і регіонами. Для реалізації заявленої мети в межах міського середовища створюються так звані полюси зростання (наприклад, центри зростання виробництва, науки, культури тощо), які стимулюють розвиток всієї території.

Однією з ключових теорій в рамках *районного* напрямки з вивчення процесів політичної модернізації виступає модель "*просторової дифузії політичних інновацій*". Істотне значення для становлення даного дослідницького напрямку зробили ідеї шведського дослідника Т. Хаггерстранда. Виходячи з цього дослідники О. Грицай, Г. Іюффе, А. Трейвиш підкреслюють, що рушійною силою політичної модернізації є неодновременне і неповсеместное зародження різних технологічних, соціальних та інших нововведень. При цьому поняттям "центр" фіксується місце їх генерування, тоді як периферія служить середовищем їх розповсюдження, хід якого залежить від контактів з центром. Такий поділ функцій зазвичай пов'язане з відмінностями в управлінській ієрархії території і в рівні їх розвитку в цілому.

Дослідники В. Колосов і Н. Висоцька вказують, що відповідно до цієї моделі інновації, виникаючи в географічно певному центрі, розширюють ареал свого поширення, захоплюючи прилеглі зони, і рано чи пізно досягають периферії, яка в силу своєї віддаленості від зон інновацій проходить у своєму розвитку ті ж етапи, що і центр, але зі значним тимчасовим відставанням.

У даній теорії вчені роблять акцент на визнанні позитивності дифузії нововведень, оскільки цей процес є загальним і припускає наявність якоїсь універсальної стратегії, що дозволяє брати участь у ньому всім територіальним ареалам.

З середини 1960-х рр. модернізаційний розвиток починає розглядатися з принципово іншої позиції. Якщо раніше дослідники в цілому визнавали прогресивний характер модернізаційних процесів, то, починаючи з даного рубежу, модернізація розглядається як процес одностороннього розвитку центральних областей та виключення з інноваційного розвитку периферійних територій.

З цього позиції пояснюється також процес глобалізації світового політичного і економічного простору. Дослідник П. Ельянов зазначає, що глобалізм спрямований на створення центропериферічного світового господарства і перетворення національних ринків в єдиний світовий ринок без національних кордонів. Його системообразующее ядро - центр - складають піонери промислової революції, тобто держави, вже перейшли до індустріального способу виробництва, а периферію - країни, які знаходяться на різних щаблях промислової зрілості і опинилися на траєкторії наздоганяючого розвитку.

Однак у зв'язку з цим слід зазначити, що наздоганяючий розвиток зовсім не означає наближення до пішли вперед державам, і відстаючі країни так і залишаться наздоганяють. Дане положення справ пов'язане з тим, що принципи і стратегії модернізації, застосовувані в розвинених країнах, не завжди застосовні до відсталим регіонам. Навпаки, їх розвиток найчастіше більш динамічно в періоди найменшого взаємодії з розвиненими країнами, коли відсутня імпорту зарубіжних технологій і існує необхідність мобілізації власних сил. Так, американський політолог Дж. Фрідман розробляє модель "*центр-периферія*", в якій формулює ідею про постійну якісної трансформації ядра за рахунок генерування, впровадження та дифузії нововведень, з одного боку, а також викачування ресурсів з периферії і витіснення туди застарілих типів виробництв (табл. 14.1).

У свою чергу, німецький соціолог Андре Гундер Франк також виходить з ряду аналогічних положень, сформульованих ним в моделі "зміщення світових центрів", згідно з якими:

1) периферійні території розглядаються як джерело матеріально-фінансових ресурсів для модернізації економіки центрів;

2) уряди розвинених країн визнають найбільш ефективним способом розвитку перенесення застарілих галузей виробництва зі своїх країн в регіони з надлишковою і дешевою робочою силою;

3) подібна ситуація призводить до нерівномірного економічному зростанню і процесу просторової поляризації на транскордонному рівні і тим самим стає причиною диспропорцій між країнами центру і периферії.

У свою чергу, автор концепції "внутрішнього колоніалізму" американський аналітик М. Хечтер прагне до пояснення політичної взаємодії між центром і периферією шляхом вивчення різноманіття регіональних відмінностей.

Дослідник дійшов висновку, що специфічного розвитку території сприяють просторово нерівномірні хвилі індустріалізації, які, в кінцевому підсумку, призводять до регіональної стратифікації і просторово-територіальної ієрархизації суспільства. При цьому процес модернізації передбачає два типи регіонального розвитку. Перший тип дослідник називає "функціональний секціоналізм". Дана модель передбачає, що регіональна політична активність виступає як наслідок соціально-економічних умов розвитку того чи іншого регіону (наприклад, специфічна сировинна або промислова спеціалізація, відмінна від інших регіонів структура робочої сили тощо). Другий тип - "периферійний секціоналізм" сприяє регіональної політизації на основі культурної чи етнорелігійної самобутності. При цьому в сучасному світі ми можемо спостерігати як відособлені процеси двох варіантів розвитку, так і їхні спільні прояви, які сприяють значному посиленню дезінтеграційних тенденцій.

Наприкінці 1970-х рр. дослідники процесів територіальної модернізації виходять на макрорегіональний рівень. Основна увага вчених зосереджується на вивченні взаємозв'язку між глобальним, національним і локальним масштабом в політиці.

Концепція "світ-система" американського соціолога-неомарксиста І. Валлерстайна розкриває динаміку постійного зміщення географічних центрів соціально-економічного і політичного розвитку. В рамках моделі "світ-система" значний інтерес представляє трезвенная ієрархічна структура світу, яка, на думку І. Валлерстайна, оформилася в XVI ст. Дана система передбачає наявність трьох елементів: *ядро - напівпериферія - периферія*, встановлює панування країн "ядра" над країнами "периферії"; забезпечує при цьому гнучкість всієї конструкції за рахунок середньої ланки, пом'якшувального протистояння між "ядром" і "периферією", так як воно поєднує в собі ознаки обох елементів.

У періоди структурної перебудови політичної карти світу зміни відбуваються саме за рахунок "напівпериферії": одні країни, що належать до цієї системи, переходять на верхню сходинку ієрархії, інші - деградують до стану "периферії".

При цьому наголошується, що зміна структури міжнародних відносин здійснюється в рамках заздалегідь заданих кордонів розподілу на "центр" і "периферію", разом з тим робляться спроби обґрунтувати економічні успіхи деяких країн, раніше не належали до числа значимих сил на світовій арені.

Під прогресивним політичним розвитком розуміється поступовий рух системи до ускладнення своїх суспільно-політичних функцій шляхом успішної адаптації до змін зовнішнього середовища або за допомогою самостійного ініціювання бажаних змін. У свою чергу, регресивний характер розвитку передбачає втрату функціональної та структурної самостійності, нездатність впливати на політичну ситуацію для реалізації власних життєвих інтересів.

Ще одним плюралістичним моментом в рамках модернізаційних концепцій є розбіжність у поглядах дослідників на джерело і тип політичного розвитку. Ряд учених відзначають, що визначальна роль у процесі політичної модернізації належить центру, друга група дослідників вважає, що модель політичного модернізаційного розвитку ініціюється на локальному рівні. У свою чергу, процеси політичної модернізації, ініційовані як на глобальному, так і на регіональному рівні, можуть протікати лінійно або циклічно.

При лінійному розвитку усі регіони планети залучені в єдиний політичний процес, різниця полягає виключно в часі настання і тривалості освоєння інноваційного потенціалу конкретною територією. Циклічний розвиток, у свою чергу, дозволяє удосконалювати індивідуальні характеристики певної країни, надаючи при цьому можливість в процесі порівняння різних моделей політичної модернізації вибрати оптимальну стратегію політичного розвитку.

Для визначення різних напрямів, за якими може здійснюватися політична модернізація, і виявлення відмінних особливостей різних країн у цьому процесі були виявлені різного роду *чинники політичної модернізації*.

У *економіці* найважливішими чинниками модернізації з'явилися розширення індустріальних технологій, заснованих на використанні капіталу і наукового знання, широкому освоєнні природних ресурсів, розширення вторинного (переробка, торгівля) і третинного (послуги) секторів господарства, розвиток ринків товарів. У *соціальній сфері* фактори модернізації представими як ослаблення колишніх приписаних типів соціальності, властивих більшою мірою традиційним суспільствам, і розширення сфери нових цілераціональних зв'язків, заснованих на професійних або ринкових критеріях, що супроводжується зростанням диференціації, особливо класової та майнової, поділом між виробництвом, політичної і громадською діяльністю. У *політичній сфері* такими факторами можна назвати освіту централізованих національних держав, в рамках яких формуються різні соціально-політичні рухи і групи, що відстоюють свої інтереси, в *культурній сфері* - диференціація духовних систем і ціннісних орієнтацій, секуляризація і плюралізація суспільної свідомості та освіти, поширення грамотності, формування національної культури і мови, різноманіття ідеологічних течій, розвиток засобів масової інформації та комунікації.

У політичній науці виділяються два *типу модернізації*:

1) *первинна* - відноситься до епохи першої промислової революції, руйнування традиційних спадкових привілеїв та проголошення рівних цивільних прав, демократизації. Первинною модернізації передують зміни в духовно-ідеологічній сфері (в історичному екскурсі - Відродження, Реформація, Просвітництво), що тягнуть за собою трансформацію економіки. На тлі всіх цих процесів відбувається зародження суспільного запиту на участь у політичному процесі. Диференціація форм власності, створюючись горизонтальна структура сприяють формуванню громадянського суспільства із закріпленням в ньому представництва реальних соціальних інтересів;

2) *вторинна* (відображена), основним фактором якої є соціокультурні контакти відсталих у своєму розвитку країн з вже існуючими центрами індустріальної культури. Такий тип модернізації характерний для перехідних суспільств з відсутністю або недостатністю публічного консенсусу з питання подальшого розвитку, що розвиваються при цьому зважаючи на необхідність відповідності політичним і економічним вимогам сучасного глобального світу. Звідси випливає ще одна назва даного типу модернізації - "наздоганяльна". Соціальна структура суспільства, служіння в відповідно до багаторічних традицій, у такому випадку виявляється недостатньо підготовленою до об'єктивно необхідним змінам. Успіх модернізації в цьому випадку залежить від ефективності суспільно-політичних інститутів, здатних адекватно реагувати на зміни: від державно-правової системи, партій і рухів, практики безпосередніх контактів керівників країни з бізнесом, інтелектуалами, народом; від збройних сил, засобів масової інформації і т.д.

Існує можливість уповільнення модернізаційних процесів в перехідних суспільствах на стадії "часткової модернізації", коли традиційність і раціональність як принципово протилежні способи поведінкової орієнтації людини і суспільства, від яких залежить формування економічних, технічних, адміністративних навичок і відповідних організаційних структур, інституціоналізуються в рамках одного і того ж суспільства. Окремі традиційні інститути аж ніяк не є неминучим перешкодою модернізації, а навпаки, і про це свідчить досвід багатьох країн, можуть сприяти успішному політичному розвитку. Проте впровадження готових зразків, вироблених модернізованим світом, в соціально-історичний контекст суспільства, який не встиг модернізуватися за рахунок внутрішніх процесів, породжує існування неподоланих залишків минулого з новими елементами, які проявилися внаслідок реформ. У результаті відбувається накладення один на одного типологічно різнорідних конфліктів, що викликає їх взаємне загострення. Впроваджені в новий контекст елементи модернізованого суспільства перестають функціонувати в ньому як раціональні, і в той же час немодернізовані елементи не можуть функціонувати як традиційні.

У політичній науці існує кілька підходів до вибору *варіантів і шляхів модернізації*. Слід звернути увагу на відмінність *ліберального* і *консервативного підходів*.

Для представників *ліберального* напряму (Р. Даль, Г. Алмонд, Л. Пай) основним критерієм політичної модернізації є ступінь залученості населення в систему представницької демократії і тенденція до рівноправності, тобто наявність реальних можливостей для населення постійно впливати на владні структури.

На їхню думку, характер і динаміка модернізації залежать від відкритої конкуренції вільних еліт і ступеня політичної залученості пересічних громадян. При цьому можливі наступні варіанти розвитку подій:

1) при пріоритеті конкуренції еліт над участю рядових громадян складаються найбільш оптимальні передумови для послідовної демократизації суспільства та здійснення реформ;

2) в умовах піднесення ролі конкуренції еліт, але при низькій активності основної частини населення складаються передумови встановлення авторитарних режимів і гальмування перетворень;

3) домінування політичної участі населення над змаганням еліт (коли активність керованих випереджає професійну активність керуючих) може сприяти наростанню охлократической тенденцій і провокувати посилення форм правління і уповільнення перетворень;

4) одночасна мінімізація змагальності еліт і політичної участі населення веде до хаосу, дезінтеграції соціуму і політичної системи, що також може провокувати встановлення диктатури.

Р. Даль розробив теорію *поліархії*, у відповідність з якою ефективність правлячого режиму в процесі модернізації обумовлена політичною лібералізацією. Остання, у свою чергу, передбачає:

1) забезпечення взаємної безпеки серед конкуруючих у боротьбі за владу політичних груп;

2) формування сильної виконавчої влади, яка залежить від демократичних інститутів;

3) створення інтегративної партійної системи;

4) поява представницьких місцевих урядів.

С. Хантінгтон припускає, що модернізування політичних інститутів пов'язана не з рівнем їх демократизації, а з їх міцністю і організованістю, що гарантують пристосування до постійно мінливих соціальним цілям, за які борються включаючися в політичне життя широкі маси населення. Тільки жорсткий авторитарний режим, контролюючий порядок, на думку Хантінгтона, може забезпечити перехід до ринку і національна єдність.

В рамках консервативного напрямку виділяються умови, необхідні для еволюційної модернізації під керівництвом авторитарної політичної влади. Такими умовами, з точки зору консерваторів, є:

- 1) компетентність політичних лідерів;
- 2) виділення якісно різних і тривалих етапів процесу реформ, кожен з яких повинен мати конкретні цілі і власні пріоритети;
- 3) точний вибір часу здійснення кожного етапу реформ.

Політична модернізація, як і будь-який політичний процес, може мати свої перешкоди і на нього можуть впливати негативні фактори. До них слід віднести: ігнорування владою соціально-економічних потреб суспільства; популізм, жертвуючий ефективністю економічного розвитку для здійснення деяких кроків у соціальній політиці; небажання влади транслювати модернізаційні імпульси з елітарного на масовий рівень; недостатня увага до сучасних політичних цінностей і нормам на тлі фактичного домінування традиційної політичної культури.

Політична модернізація в Україні: основні напрями вирішення проблем

У сучасному світі й в Україні відбуваються динамічні й, разом з тим, суперечливі модернізаційні процеси, які впливають на загальну картину розвитку людської цивілізації. Діставши глибоке теоретичне обґрунтування у другій половині ХХ ст., поняття „модернізація” дотепер залишається найбільш універсальним щодо характеристики різноманітних спонтанних та цілеспрямованих суспільно-політичних змін.

Політиками неодноразово проголошується курс України „на політичну й економічну модернізацію реформаторським шляхом”, тому найбільш глибоко вивчаються економічна та політична модернізація. Але успішність всього модернізаційного процесу залежить саме від політичної модернізації. Теорія політичної модернізації в її сучасному розумінні викристалізувалася в багатьох концепціях, що мають різну соціальнополітичну спрямованість та містять висновки і рекомендації щодо становлення „сучасного суспільства”. Серед її представників – західні політологи й соціологи С. Ліпсет, Г. Алмонд, Р. Уарт, Д. Аптер, Ф. Рігз, Л. Біндер, С. Верба, Д. Коуелман, Л. Пай, Д. Лапаламбара, С. Хантінгтон, С. Ейзенштадт, Д. Лернер, У. Мур, А. Етціоні, У. Ростоу, П. Бергер, а також вітчизняні дослідники В. Бебик, П. Гнатенко, М. Іванов, Ф. Кирилук, І. Побочий, М. Польовий, М. Примуш, Є. Суліма, О. Токовенко, О. Тупиця, В. Цапф, Г. Щедрова та інші.

Питаннями трансформаційних і модернізаційних зрушень в політичній сфері суспільства займалися В. Горбатенко, В. Журавський, О. Чемшит. Нажаль, праці К. Маркса, О. Конта, Г. Спенсера, Е. Дюркгейма, Ф. Тьонніса, М. Вебера і Т. Парсонса, які були зорієнтовані на осмислення кардинальної зміни соціальнополітичних цінностей суспільства та передбачали вільне від державної регламентації утвердження різноманітних форм господарювання, на сьогоднішній день дещо втратили свою практичну значущість.

Перехід від тоталітаризму до демократії визначив необхідність кардинальної трансформації всіх сфер суспільства, насамперед, політичної системи. Це обумовлено тим, що саме політична система є „становим хребтом” держави, визначає темпи і зміст перетворення усіх інших систем українського суспільства. Власне й сам початок незалежності безпосередньо пов’язаний з невдалою спробою модернізувати тоталітарну радянську політичну систему, розвал якої й спричинив розпад могутнього, на перший погляд, Радянського Союзу. На думку В. Горбатенко, Україна в своєму розвитку пройшла три етапи модернізації: ранньомодернізаційний, імпульсивно-еклектичний, що тривав з середини ХVІІ до початку ХХ ст.; псевдомодернізаційний, тоталітарно-бюрократичний, хронологічні межі якого збігаються з часом існування СРСР (від початку 20-х до кінця 80-х років ХХ ст.); сучасномодернізаційний, транзитно-кризовий, збігається в часі з існуванням України як самостійної держави (від 90-х років ХХ ст.).

Кожен з цих етапів мав певні особливості. Проте практично завжди на перший план виходить питання про політичного суб'єкта модернізації. Варто зауважити, що з самого початку сучасних політичних змін (приблизно з 1989 р., коли ці зміни були усвідомлені і проголошені на рівні громадської думки) їх мета не була чітко визначена. Був окреслений лише один елемент кардинальних політичних змін – суверенітет, незалежність України. При цьому і суверенітет, і незалежність країни трактувалися в основному в політичному плані – вихід з СРСР і розбудова суверенної європейської держави. Ця часткова політична мета досить швидко була досягнута. Цьому сприяли зовнішньополітичний (розпад СРСР) і внутрішньополітичний (розвал влади комуністів усередині країни і популярність гасел національного відродження) чинники.

Але за цим кроком потрібні були інші: обрання парламенту незалежної України, формування принципово нового уряду, кардинальна зміна принципів місцевого самоврядування тощо. Цього зроблено не було. Курс був узятий на поступову трансформацію. Фактично мета політичних змін – розбудова незалежної держави – була проголошена без визначення конкретних рубежів, етапів. Проте відсутність політичної консолідації політичного еліти, боротьба за посади, ігнорування інтересів широких народних мас, використання політичних сил інших держав для внутрішньополітичної боротьби зумовило поступове втрачання соціальної бази політичних реформ, виникнення і поглиблення розколу інтересів влади і народу. Головна проблема полягає в тому, що Україна зараз обтяжена комплексом спадку минувшини у поєднанні з кризою сьогодення.

З точки зору С. Кульчицького, реформатори початку 1990-х у Росії та Україні зробили ставку на сліпий автоматизм об'єктивних економічних законів. Ніхто з них не відчував небезпеки появи нової тоталітарної мутації суспільно-економічного ладу – комунізму з „капіталістичним обличчям”. Крім того, Україна одночасно проголосила два політичних і економічних курси: на реформістську трансформацію і на стабільність. Виникло явне протиріччя, оскільки швидка модернізація зі стабільним розвитком важко узгоджується.

Істотним недоліком модернізаційного процесу є нерозробленість ідеології реформування суспільства. Невирішеність принципових питань докорінних перетворень зводить нанівець всі наміри реформаторів. Спроби розроблення концептуальних засад суспільного реформування були, однак їхній науковий рівень був доволі сумнівним. М. Михальченко вказує на ще одну істотну причину: підрип не лише „соціалістичної”, але й традиційної моралі у суспільстві. Розмиті поняття добра і зла, правди і брехні, злочинності і порядності, демократії і порядку. Влада не звертає увагу на критику опозиції, відсутній діалог еліти з масами, фактично не ведеться боротьба з злочинністю, у суспільстві запанував культ наживи будь-яким засобами.

Стан та рівень розвитку українського суспільства сприяють усвідомленню необхідності засвоєння стандартів західної політичної культури, як-от приватна власність, демократія, правова держава, особиста свобода. Однак вказані цінності не були засвоєні сучасним українським суспільством у ході соціалізації, що призвело до виправдання в суспільній свідомості ерзацу західних соціальних стандартів, а у суспільній практиці популяризації далеко не кращих рис західного способу життя: індивідуалізму, цинізму, фетишизації грошей та прибутку, егоїзму, надмірної стандартизації суспільної поведінки тощо. Фінансова неспроможність будь-якого з існуючих владних угруповань самотужки реалізувати хоча б один модернізаційний проект національного масштабу також обмежує модернізаційний потенціал сучасної еліти. Істотний вплив на модернізаційний процес має високий ступінь „приватизації” інститутів держави різними кланово-корпоративними структурами. Інтереси держави значною мірою ототожнюються з інтересами конкретних комерційних структур, а „приватизоване” державне чиновництво виступає лобістами цих інтересів.

Вагомим чинником оновлення України є те, що воно припало на епоху глобалізації. У цих умовах успішна модернізація дає шанс „вписатися” у світовий політичний,

економічний та інформаційний простір, не бути виштовхнутим за його межі і стати зайвим елементом у світовому масштабі. Правлячий клас України ще недостатньо усвідомив цей факт, як і те, що модернізація за готовими західними зразками спрямована передовсім на цілі західного світу і аж ніяк не на цілі загальнолюдського процвітання та благоденства, створення „колоніальних демократій”, за яких масам населення „надається сурогат демократії у вигляді розпусти, послабленого контролю з боку влади, доступні розваги, залишеність самим собі, система цінностей, яка позбавляє людей від зусиль над собою і моральних обмежень”.

В той же час, українська модель модернізації - це не класична модель 80-90 х років, а швидше неомодерністська модель, характерними рисами якої є: модернізація розглядається як комплексний проект, який формується на досвіді Заходу, Сходу і постсоціалістичних країн; ця модель не акцентує увагу на „унікальності України”, на ізоляціонізми, а орієнтується на участі в модернізації країни зовнішніх інвесторів зі Сходу та Заходу; українська модель модернізації є спробою модернізації за ініціативою „верхів”, які діють на блокувній, а не однопартійній основі; в цій моделі відчувається технократизм, однолінійність проекту, слабе врахування інтересів регіонів; відсутність політико-культурного забезпечення проекту модернізації, щоб підготувати населення до позитивів і негативів модернізації в політико-правовій і етнокультурній сферах.

Можна говорити про необхідність розв’язання багатьох проблем політичної модернізації, проте варто зупинитися лише на основних, які на даному етапі суттєво впливають на характер політичного реформування.

Однією з найважливіших проблем політичної модернізації є досягнення відносно стійкої рівноваги і політичної стабільності в суспільстві. У контексті цієї проблеми важливим є такі умови її вирішення: 1) збалансування державного управління й системи місцевого самоврядування з урахуванням здатності української ментальності витворювати різноманітні індивідуальні й громадські форми раціонального господарювання та потяг до утворення різноманітних місцевих форм самореалізації населення на локально-суспільному та особистісному рівнях; 2) виявлення протиріч у загальнодержавних, галузевих, регіональних, колективних та особистих інтересах і визначення способів їх узгодження для досягнення консенсусу та прийняття ефективних управлінських рішень; 3) вирішення проблем адміністративно-територіального поділу країн як засобу погодження централізаторської політики українських структур (Крим, Закарпаття, Галичина, Донецьк); 4) врахування нового, що приносять кризові стани у світі та в Україні.

Другою важливою проблемою у процесі політичної модернізації є подолання деструктивної поведінки еліти, здійснення адміністративної реформи. У сучасній Україні партійний елітарний патерналізм динамічно „збагатився” нормами олігархічного правління, що дозволило відкрито використовувати владу в інтересах окремих кланів, груп впливу. Здійснюється напівкримінальне і кримінальне зрощення політичної, економічної, фінансової і правоохоронної еліт, що обслуговують інтереси одна одної, створюючи могутні об’єднання. Масштабне розкрадання державного і колективного майна, хабарництво, протекціонізм стали нормою функціонування владних структур. Тому політична еліта дискредитує себе, дискредитує цілі і завдання демократичного розвитку й об’єктивно стає гальмом такого розвитку. Подальше збереження розриву між елітою і масами є не тільки неприпустимим, а й соціально небезпечним й, відповідно, потребує здійснення адміністративної реформи.

Третьою проблемою є пошук оптимальних способів переходу від традиційного суспільства до раціонального, пом’якшення зіткнень традиційних цінностей до демократичної політичної культури з новими модернізованими інститутами. Тут слід уважно поставитися до формування політичного режиму і створення системи соціального управління, зорієнтованих на витворення стилю соціально-політичного життя відповідно до внутрішніх потреб українського суспільства та суспільно-політичних викликів

епохального розвитку. Вищезазначене передбачає: 1) цілеспрямоване подолання ситуації загальної невідповідності до суспільно-державного реформування всієї системи управління та залежності від тиску ззовні, а також розумне запозичення загальноцивілізаційного досвіду і врахування досвіду модернізації близьких до України за окремими аспектами розвитку держав (Польща, Росія, Чехія, країни Балтії); 2) неприпустимість механічного перенесення на національний ґрунт зарубіжних інститутів без урахування національно-психологічних особливостей народу і характерних рис сучасної політичної ситуації; 3) обмеження впливу на державотворчий процес вузькопартійних інтересів, побіжних обставин, ейфорії неконтрольованої свободи як гаранта проти відновлення тоталітаризму; 4) зміну ступеня й характеру інституціоналізації суспільства завдяки розвитку замість формалізованих офіційних державно-політичних інститутів асоціативно-громадського життя в різноманітних спонтанних формах, народжених самою логікою життя суспільства (форми самореалізації населення) тощо.

Четвертою проблемою політичної модернізації сучасної України є налагодження системи постійного зворотного зв'язку й діалогу між представниками владних структур і населенням, збільшення числа індивідів, які мають не лише право, а й реальну можливість бути почутими під час прийняття та реалізації публічних політичних рішень. До головних умов вирішення цієї проблеми слід віднести: 1) подолання найбільш поширеної в політиці кризи - кризи легітимності через створення механізмів суспільної саморегуляції на місцевому рівні, справедливий розподіл ресурсів влади та управління, створення державно-правових інститутів, норм і процедур, які в сукупності й становлять основи правової держави та демократичного політичного режиму; 2) подолання політико-економічними засобами дистанції між соціальними етапами, стимулювання соціальної мобільності й домінування політичних угруповань (партій, громадських об'єднань, груп тиску) замість всевладдя бюрократії; 3) розширення на всіх рівнях суспільної організації механізмів політичної соціалізації, що передбачають включення індивіда в суспільство через оснащення його закріпленим у культурі досвідом попередніх поколінь і надбанням загальнолюдських знань та цінностей, розвиток системи політичного рекрутування (відбору персоналу, який перебере на себе провідні ролі в політиці) на рівні „нижніх поверхів” політичної системи суспільства.

П'ятою проблемою політичної модернізації сучасної України є всебічний розвиток молоді як основного носія майбутнього. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. у світі відбувається процес міжгенераційної зміни ціннісних орієнтацій. Певною мірою цей процес стосується і України. На авансцену вітчизняної історії останнім часом виходять нові покоління молоді, становлення яких відбувається в умовах політичної свободи та вільної конкуренції. Саме вони у процесі формування постсучасності виступають носіями нового комплексу переконань. Враховуючи потенційні можливості української молоді до активного політичного протесту, оновлена влада повинна надавати більше уваги проблемам залучення молоді до структур громадянського суспільства, розвитку і вдосконалення функціонального поля її діяльності, сприяння інтеграції молодих людей у внутрішні та світові політичні структури і процеси. З метою забезпечення гуманістичного характеру майбутнього українського суспільства особливу увагу представникам владних структур, громадськості, політичним лідерам слід приділити проблемі бездуховності в молодіжному середовищі. Від того, наскільки вдасться розв'язати цю проблему в умовах сьогодення, залежатимуть якість і суспільно-політичний характер людського співіснування в майбутньому. При цьому необхідно пам'ятати, що розв'язати цю проблему менторськими методами соціалізації практично неможливо.

Тож основну увагу слід приділити таким напрямкам підготовки майбутнього функціонування українського суспільства на гуманістичних принципах: 1. Формування громадянської позиції, розвиток політичної освіти та політичної культури української молоді. Створення умов для саморозвитку, виробничої та творчої діяльності молоді,

забезпечення їй необхідних стартових умов і перспектив активної громадянської позиції, відчуття своєї значущості для суспільства. 2. Активізація пошуків ефективних шляхів подолання суперечностей між інтересами, потребами, цінностями суспільства і молодого покоління. Особливо слід подбати про допомогу молодим сім'ям, створення системи зайнятості, адекватної одержаній освіті та прагненням і орієнтаціям молодих людей. 3. Переорієнтація поглядів на молодь як на об'єкт ідеологічного, виховного впливу і подолання її відчуження від суспільно-політичних процесів. Це передбачає відміну декларативно-формальної політики стосовно молоді, розроблення цілеспрямованої програми державної молодіжної політики, яка полягає в систематичному аналізі стану свідомості молодих людей, а також формуванні політичної свідомості, що є основою високої політичної культури особи. 4. Урахування суперечностей між незахищеністю молоді та її внутрішнім потенціалом. Нинішньому поколінню, яке визначає основні напрями модернізації українського суспільства, слід визнавати реальну рівноправність молоді, зводячи таким чином до мінімуму можливість протистояння в суспільстві й підстави для протесту в майбутньому. 5. Розвиток політичної освіти й постійне підвищення рівня підготовки молодшої людини до політичної діяльності. Варто погодитись з думкою про те, що без розширення меж доступу молоді до політичної влади сподіватись на суттєві зрушення в Україні на шляху до демократичного суспільства досить важко.

Розглянуті нами процеси, які визначально впливають на розвиток постсучасного суспільства, зумовлюють необхідність „олюднення” політики, що формується у проблемному полі політичної науки як „людський вимір політики”. Якщо для епохи Модерну характерним був погляд на суспільство, особливо в тоталітарних політичних системах, як на безликий колектив, яким керують вожді й герої, то з настанням епохи Постмодерну поступово утверджується підхід до суспільства як до сукупності індивідів, особистостей. Такий підхід передбачає насамперед подолання бачення людини як функції держави. Причому на Заході ця проблема не має такої гостроти, як у посттоталітарних суспільствах. Але, зрештою, і в Україні поступово, через демократизацію відбувається відхід від тлумачення людини як незначного гвинтика у функціонуванні державної машини, хоч цей процес не може відбуватися так плавно, як у розвинених країнах. У контексті процесів глобалізації, які розгортаються в сучасному світі, визначальне значення для України мають проблеми, пов'язані з пошуками країною свого місця в майбутньому світовому порядку.

Контрольні запитання

1. Чим характеризується поняття «політична модернізація»?
2. Коли виникла і який розвиток мала теорія модернізації?
3. В чому проявляється зміст політичної модернізації?
4. Які основні характеристики має політична модернізація?
5. Чим характеризується модернізаційний процес в Україні?

Література: [10] С. 103-259; [13] С. 270-302; [18] С. 132-194; [22] С. 5-94; [23] С. 76-214; [24] С. 321-389; [27] С. 26-98, 175-294; [35] С. 12-149.

ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ 9. СУЧАСНА ПРАКТИЧНА ПОЛІТОЛОГІЯ

ЛЕКЦІЯ 15. ПРИКЛАДНА ПОЛІТОЛОГІЯ

1. Поняття політичних технологій.
2. Політичний маркетинг: поняття, функції і види.
3. Поняття політичного менеджменту.
4. Сутність політичного прогнозування.

Поняття політичних технологій

Політологія розділяється на *теоретичну* і *прикладну*. Два ці рівня функціонально взаємопов'язані і доповнюють один одного. Наукова теорія виникає з потреби пояснити емпіричні факти і перевіряється практикою. У свою чергу, для вирішення багатьох практичних завдань потрібно застосування тієї чи іншої теорії.

Прикладну політологію відрізняє від теоретичної насамперед мета, яку ставить політолог. Метою дослідження в теоретичній політології є розвиток науки, прикладної - рішення практичних завдань. Тому орієнтація на отримання нового наукового знання, заради якого робиться теоретичне дослідження, суперечить природі прикладного дослідження: тут важливий практичний результат, для чого необхідно застосовувати вже відомі, обгрунтовані, апробовані прийоми і методи. Відповідно різні і критерії ефективності: в теоретичному дослідженні це насамперед ступінь новизни отриманого результату, в прикладному ж - достовірність прогнозу і практична цінність рекомендацій.

Політичні технології - цілеспрямовано сконструйована сукупність прийомів і способів досягнення результату, використання яких зачіпає держава і неспівпадаючі інтереси значущих соціальних груп. У кінцевому рахунку політичні технології завжди являють собою технології боротьби за політичну владу та її утримання, технології розподілу та застосування політичної влади.

Політичні технології різноманітні. Їх вибір та застосування визначаються характером цілей і специфікою умов їх досягнення, а також ресурсами зацікавленої сторони. За всю сукупність політичних технологій можна згрупувати в певні типи за різними підставами класифікації.

Насамперед технології розрізняють за *характером* вирішуваних з їх застосуванням *завдань* - технології політологічного дослідження, переговорів, прийняття рішень, виборчої кампанії, політичної реклами тощо. У разі масштабних цілей, таких як перемога на виборах, коли загальна мета розпадається на ряд взаємопов'язаних завдань, для вирішення кожної використовується своя технологія, приватна по відношенню до загального алгоритму дій, який виступає в якості генеральної технології.

Можна класифікувати технології *по підставі застосовуваного інструментарію*. Це - різні технології дослідження, політичного узгодження або впливу з використанням методів індивідуальної та масової психології, соціології, комунікативістики та ін.

Принципово відрізняються політичні технології за *ступенем їх відкритості*: від *публічних, орієнтованих на широку громадськість, до латентних, прихованих від сторонніх очей механізмів "кабінетної" технології*. Застосування латентних технологій робить політику менш передбачуваною, а її результат - гірше прогнозованим для конкурентів і громадськості. Тим часом публічність, звернення за підтримкою до населення є важливим ресурсом політичного впливу. У реальній політиці, як правило, використовуються обидва ці види технологій.

Відрізняються технології і залежно від *масштабу вирішуваних завдань*. При вирішенні глобальних політичних завдань, пов'язаних з міжнародним співробітництвом або протистоянням, використовуються технології, що істотно відрізняються від технологій вирішення завдань національно-державного, регіонального або місцевого масштабу, навіть якщо це однотипні завдання. Наприклад, прийоми і способи ведення виборчих кампаній на федеральному, регіональному і муніципальному рівнях поряд із загальними елементами мають і суттєві відмінності.

За *ступенем відтворюваності* технології можна розділити на стандартні та унікальні. Політичні технології створюються і застосовуються, як правило, при реалізації повторюваних політичних цілей у схожих з відомими випадками умовах, при вирішенні завдань, що повторюються, - для яких в арсеналі політолога є апробовані набори прийомів і способів вирішення. У багатьох випадках, однак, відповідно до нових умов і для вирішення нестандартних завдань на додаток до апробованим розробляються і нові, унікальні технології або нові елементи апробованих технологій. Саме в таких випадках від

політтехнолога потрібно широкий теоретичний кругозір, розуміння загальних закономірностей політики в поєднанні з творчими (креативними) здібностями. Нерідко унікальні технології з часом переходять у розряд стандартних.

За ступенем застосування сили, примусу відрізняють жорсткі і м'які технології. У міжнародній політиці це протиставлення закріплено в термінах "hard power" і "soft power" як підпорядкування, засноване на жорсткій владі, з одного боку, і на всезагального визнання правомірними цінностей сильного - з іншого. У політиці внутрішньодержавного масштабу також застосовуються як технології з використанням адміністративного тиску, так і різні способи легітимації на ціннісній основі. К "м'яким" технологіям, на противагу адміністративним, відносять також прийоми і способи досягнення цілей за допомогою переговорів, погоджень та інших процедур, що дозволяють здійснювати політику з урахуванням інтересів всіх взаємодіючих сторін.

Розрізняють також нормативні та девіантні технології - за ступенем їх відповідності існуючим у суспільстві нормам: законам, вимогам моралі, звичаїв, традицій. До числа девіантних відносять звані "чорні", що суперечать закону, і "сірі", аморальні технології. Використання девіантних технологій - той випадок, коли "мета виправдовує засоби". Слід, однак, мати на увазі, що нерозбірливість у засобах, нерідко сприяє досягненню конкретних цілей, підриває довіру суспільства до політичних і державних інститутів, веде в кінцевому рахунку до деградації політики і дестабілізації суспільства.

З другої половини ХХ в. в сферу політичних технологій активно привносяться методи і підходи, запозичені з області економіки. Насамперед це **політичний менеджмент**, у сфері державного управління протиставлений політичному адмініструванню, примусу. У більш широкому сенсі під політичним менеджментом розуміють сукупність прийомів і способів управління в державі і в політичних організаціях в умовах демократії. Теорія і практика політики в термінах ринку утвердилися як напрям "**політичний маркетинг**" - сукупність прийомів і способів виробництва і реалізації політичних послуг, задоволення попиту на них. Нерідко поняття політичного маркетингу використовується більш вузько, стосовно до організації виборчих кампаній в умовах конкурентної боротьби.

Ні політичний маркетинг, ні політичний менеджмент немислимі без взаємодії політичних акторів, організаторів політичних кампаній із суспільним середовищем, "споживачами" політичного "товару". Звідси - велике значення технології зв'язку з громадськістю, або політичного public relations. У політичній практиці поняття зв'язки з громадськістю нерідко вихолощують, односторонньо зводять її до технологій впливу на громадян з метою отримання запланованого результату. Насправді зв'язок з громадськістю носить двосторонній характер, і застосування технологій, пов'язаних з розповсюдженням недобросовісної інформації, підкупом населення та іншими порушеннями моралі, завжди мають негативні наслідки у вигляді недовіри до відповідних акторам, інститутам або політичній системі в цілому.

Грамотне застосування політичних технологій підвищує ефективність політичної діяльності і дозволяє досягати поставленої мети оптимальним чином. Не слід, однак, спокушатися: не всяка мета досяжна. До того ж в умовах конкурентної боротьби, коли кожна зі сторін використовує політичні технології, результат залежить від багатьох обставин, серед яких вирішальне значення мають ресурси суперників, - не тільки матеріальні, але й організаційні, інтелектуальні, особистісні (якщо мова йде про конкуренцію персоналій) та ін.

Політичний маркетинг

Політична діяльність за будь-яких умов, суспільно-політичних систем і форм державного устрою спрямована на завоювання та утримання контролю над ринком. Але над ринком специфічним — ринком влади. А через нього — над політичною та іншими сферами суспільства.

Політичний маркетинг — це сукупність форм і методів дослідження та впровадження в політичну практику тих чи тих настанов суспільної свідомості з метою здійснення контролю над ринком влади, тобто діяльність, спрямована на створення, підтримання чи зміну поведінки громадян щодо конкретних політичних лідерів, організацій, ідей.

Змістом політичного маркетингу є вивчення усталеної та формування бажаної громадської думки щодо образу (іміджу) політика, політичної організації.

Грунтуючись на підставових характеристиках ринку влади (тоталітарного чи демократичного), виокремлюють відповідно політичний маркетинг. За тоталітарних чи диктаторських режимів боротьба точиться переважно силовими методами аж до фізичного знищення опонентів. В умовах демократичного суспільства, за наявності демократичних механізмів і процедур формування представницької влади, відповідної політичної культури політична діяльність розглядається як змагання згідно з певними правилами за контроль над ринком влади. Зрозуміло, що необхідно зафіксувати ці правила в нормах законодавства, враховувати традиції та ментальність виборців.

З огляду на типологію політичних об'єктів і суб'єктів, виокремлюють політичний маркетинг політичних лідерів, політичних, державних та інших інституцій, окремих організацій, а також ідей, програм, концепцій, доктрин тощо.

До основних функцій політичного маркетингу належать: вивчення уявлення людей про політика, організацію чи ідею; визначення характеристик ідеального образу, що існує в масовій свідомості; планування та втілення в життя конкурентоздатної програми дій, розрахованої на завоювання розуміння та активну підтримку політичного лідера, організації чи ідеї.

Найважливішими видами й невіддільними складовими політичного маркетингу є дослідження політичного ринку, виборча інженерія і політичне рекламування.

Однією з найважливіших складових політичного маркетингу є вивчення особливостей функціонування ринку влади в суспільстві. Йдеться про вивчення й аналіз політичної культури суспільства, рівня розвитку політичних структур, банку даних політичних лідерів (тобто політичної та владної еліти), і, звичайно, настанов суспільної свідомості.

Якщо перші три чинники можна дослідити за допомогою традиційних методів політичного аналізу, то стереотипи суспільної свідомості аналізуються шляхом вивчення громадської думки. Це здійснюється через опосередковані канали висловлювання громадської думки — засоби масової інформації (пресу, радіо, телебачення, електронну пошту), документи органів влади, матеріали органів статистики, спецслужб, внутрішніх справ; прямі канали висловлювання громадської думки (особисті контакти представників владних структур із населенням, прийом громадян); спеціалізовані канали висловлювання громадської думки — інтерв'ю, анкетне опитування (роздавальне, телефонне, поштове, пресове). Саме спеціалізовані канали висловлювання громадської думки є науковою базою для здійснення політичного маркетингу.

Під час здійснення політичного маркетингу опитування громадської думки виконують три основні функції:

- політичну — дають змогу оцінити палітру політичних орієнтацій виборців, імідж (ідеального) політичного діяча, який сформувався в суспільній свідомості;
- ідеологічну — виявляють, як реагують різні верстви населення на ідеї, гасла, політичні програми, спосіб висвітлення, поведінкову манеру лідерів тощо;
- соціальну — опитування містять інформацію про потреби, інтереси населення, його вимоги до влади, яку вона має використати під час вироблення управлінських рішень, зрештою дають змогу робити довготермінові прогнози суспільного розвитку.

Отже, дослідження громадської думки є: по-перше, однією з невіддільних складових політичного маркетингу, адже без об'єктивної соціальної інформації про реальний стан у суспільстві, ставлення громадян до органів влади, її політичних лідерів

неможливо приймати обґрунтовані рішення; по-друге, маючи таку інформацію, центри влади можуть дівіше впливати на стан справ у суспільстві, підвищувати довіру громадян до своїх дій.

Одним із найпоширеніших видів політичного маркетингу, що використовується в процесі боротьби за владу, є виборча інженерія — пристосування виборчих процедур до реалізації інтересів владних і політичних еліт щодо завоювання та збереження влади в державі (регіоні, місті тощо).

Можна назвати такі головні методи виборчої інженерії, що використовуються владною елітою для завоювання політичної влади: зміна виборчих процедур визначення виборчих систем — мажоритарної, пропорційної, змішаної, куріальної (забезпечення представництва у парламенті нечисленних етнічних або соціальних груп); стимулювання та переміщення виборців з одних виборчих округів до інших; маніпулювання кордонами виборчих округів; вибір відповідного часу для проведення виборів; добір складу виборчих комісій, лояльного до правлячої еліти.

Слід зазначити, що легітимність названих методів виборчої інженерії має бути відображена в законі про вибори.

Проблеми формування і створення у суспільній свідомості за допомогою відповідних технологій образів владних інститутів і політичних лідерів вивчає іміджологія. Імідж (від англійського image) — образ ідеального та реального політичного діяча, який сформувався у суспільній свідомості.

Нині питання політичного рекламування досліджують політологи, соціологи, політичні психологи, фахівці в галузі традиційних і електронних засобів масової інформації, менеджери політичних компаній, художники й актори — всі ті, хто так чи інакше пов'язаний з проблемами політичної комунікації та з досягненням бажаного результату в політичній діяльності.

Фахівці в галузі іміджології виокремлюють такі етапи політичного рекламування: вивчення ідеологічних і соціо-психологічних настанов громадян щодо іміджу політичного діяча, організації; дослідження характеристик іміджу реального кандидата, сформованого на той час громадськістю; створення іміджу кандидата відповідно до уподобань більшості виборців; розроблення форм і методів використання засобів масової інформації на користь створеного іміджу кандидата.

Провідні іміджі, що їх прагнуть створити своїм протеже фахівці з політичної реклами, це — «людина з народу», «справжній лідер», «добропорядний сім'янин», «освічена людина».

При створенні кандидатом іміджу «людини з народу» рекламуються такі цінності, як працелюбство, турбота про сім'ю. Важливо пропагувати такі риси, як демократична поведінка, уміння пожартувати, посміятися. Для формування іміджу «справжнього лідера» важливо переконати громадян у тому, що цей політик є рішучий і послідовний, має високий інтелектуальний потенціал, необхідні вольові риси, здатен брати на себе відповідальність. Імідж «добропорядного сім'янина» посилюється рекламою взаємин претендента з членами сім'ї, дружиною, яка разом із політиком і окремо бере участь у політичних, а також у культурних і добродійних акціях. Якщо кандидат має у своєму творчому доробку наукові праці, знається на літературі, мистецтві, то це сприятиме формуванню іміджу «освіченої людини».

Отже, конструюючи імідж політика для відповідної категорії населення, бажано передбачити кілька рис характеру кандидата, які їй імпонуватимуть. Імідж є надзвичайно складним феноменом, який створюється на ґрунті доволі специфічного сплетіння інформаційних, емоційно-комунікативних чинників.

Політичний менеджмент

Політичний менеджмент — система управління політичними процесами; наука і мистецтво аналізу тенденцій політичного розвитку, передбачення його наслідків,

вироблення рекомендацій для політичного керівництва та забезпечення реалізації в політичній практиці.

Політичний менеджмент охоплює систему управління політичною сферою суспільства на основі використання форм, методів і технологій правового менеджменту та політичного маркетингу. Він передбачає безпосередній розгляд, ухвалення та втілення в життя політичних рішень. Цю функцію покладено на спеціалізовану групу людей (політична, правляча еліта), яка домагається необхідної поведінки людей — членів суспільства — за допомогою правових норм, умовлянь і маніпулювання. Ці види соціотехніки управління називають ще інструментами регулювання впливу на людей.

За порушення суб'єктом або об'єктом політики правових норм (законів, постанов, указів та інших нормативних актів), керівна група вдається до санкцій: звільнення з роботи, заборона на професію, обмеження певних прав (поїздки за кордон, публікування своїх праць тощо), обструкція в засобах масової інформації, судове та адміністративне переслідування. Крім санкцій, керівна група використовує і засоби заохочення: доступ до матеріальних благ і послуг, популяризація в засобах масової інформації та ін. Такі види впливу на громадськість часто застосовують для розколу суспільних груп, які не поділяють домінуючих норм поведінки, моральних цінностей, оцінок суспільно-політичної ситуації.

Вплив на суб'єкти та об'єкти політики за допомогою умовлянь здійснюють тоді, коли намагаються їх переконати в необхідності певного політичного вибору. Техніка умовлянь передбачає залучення раціональної та нераціональної аргументації, використання статистичних даних, фактів, прагматичних аргументів, результатів соціологічних і соціопсихологічних досліджень. Під час нераціональної аргументації покладаються не на істинність аргументів, а на особистісні якості людей, котрі поділяють аналогічні думки, на авторитети, думки більшості громадян тощо. Використовують і техніку формування емоційного компоненту, коли звертаються до стереотипів, національних інтересів, висміювання, залякування та ін.

Маніпулювання суспільною свідомістю використовують за потреби вплинути на суб'єкти, об'єкти політики, впливових кіл. Засоби маніпулювання поділяють на мовні та немовні. **Мовні** передбачають використання певних штампів, термінів, ідеологічних і політичних кліше тощо. До **немовних** належать маніпулювання інформацією: блокування "невигідної" інформації, затримання її або викладення в сприятливому для себе контексті. Найчастіше використовують фрагментарність інформації, що унеможливорює оцінку певної події в повному обсязі, об'єктивно. Це пасивний варіант маніпуляції. До активних належить насадження стереотипів, "правильних" норм і цінностей.

У політичній сфері виокремлюють **менеджмент виборчої кампанії**, діяльності правлячої (або урядової) команди й **менеджмент окремої політичної кампанії** з рекламування певних цінностей, доктрин, програм тощо. А процес управління розглядають на різних рівнях управлінської ієрархії: загальнодержавному, регіональному, місцевому, галузевому та ін.

Процес організації й проведення виборчої кампанії потребує, крім усього іншого, добре зорганізованої команди професіоналів у галузі політичних технологій, політології, соціології, соціальної психології та менеджменту, покликаної займатися матеріально-фінансовим забезпеченням кампанії, організаційними, політико-ідеологічними та багатьма іншими питаннями.

За розподілом функцій у команді виокремлюють тих, хто готує матеріали для кандидата і хто займається поточними організаційними проблемами. Це дає змогу кандидатові зосередитися на стратегічних питаннях.

Загалом найближче оточення кандидата за кількістю має не перевищувати семи-дев'яти осіб. Хоча, звичайно, дехто може ефективно керувати й більшою кількістю людей одночасно. В ідеалі команда кандидата має бути своєрідним прототипом майбутньої урядової команди (якщо це президентські вибори). Хоча на практиці не завжди так буває.

У політично, інформаційно розвинених країнах існує можливість використовувати під час виборчих кампаній найсучасніші технології політичної комунікації. До них належать кабельне телебачення, відеотехнології, відеопродукція, телеконференції, "свідчення" відомих людей про кандидата, репортажі про його діяльність тощо.

Ефективність соціального управління залежить від інформаційно-управлінської моделі, технології прийняття рішень, соціально-психологічних ролей учасників правлячої команди, розподілу функцій в її апараті тощо. Поняття "правляча команда" охоплює апарат управлінського органу — від адміністрації президента до суб'єкта господарювання. У демократичній державі не менш важливими є спілкування уряду з громадськістю, ЗМІ ("паб-лік рілейшнз").

На діяльність правлячої команди впливають різноманітні організаційно-технологічні, інформаційні та соціопсихологічні чинники.

Організація роботи урядової структури передбачає формування інформаційних потоків, спрямованих до центру прийняття рішень. Дбаючи про повноту і вичерпність інформації, слід передбачити систему фільтрування несуттєвих відомостей.

Інформаційна система виконує такі функції:

- попереджувальну (відстеження тривожних для соціально-політичної системи подій);
- освітню (фіксація фактів разом з коментарями фахівців);
- прогностну (передбачення можливих явищ, процесів, ймовірні форми впливу на них).

Керівництво роботою владних структур (адміністрація президента, уряд, міністерства, відомства тощо) передбачає формування структури управління, налагодження інформаційних потоків, відпрацьовування моделі та процедур прийняття політичних, економічних та інших рішень.

На думку соціопсихологів (А. Джордж), існують три основні моделі прийняття рішень: формальна, змагальна та колегіальна.

Формальна модель ґрунтується на чіткій ієрархії системи комунікації та процедур проходження інформації.

Змагальна модель передбачає альтернативні інформаційні потоки і відповідні проекти рішень. Вона відкрита для будь-яких альтернатив, незалежно від адресатів і каналів її надходження.

Колегіальна модель потребує колективної праці в пошуках найоптимальнішого проекту рішень. Колегіальні команди формуються незалежно від соціального статусу, належності до організаційних структур працівників апарату. У змагальній моделі зберігається певна ієрархія, хоча інколи санкціонується надходження альтернатив із середньої ланки до центру прийняття рішень без погодження з чиновниками вищого рівня.

Політичний досвід свідчить, що передвиборча команда не завжди стає правлячою. І не лише тому, що, вигравши вибори, президент, враховуючи політичні реалії, сформує уряд не тільки із своїх прибічників. Щоб залучити на свій бік не лише більшість тих, хто проголосував за нього, а й більшість членів суспільства (це не тотожні поняття за будь-якої виборчої процедури), він нерідко залучає до правлячого кабінету представників інших політичних сил, звичайно, за їхньої готовності підкорятися командній стратегії.

Під час створення правлячої команди (центру ухвалення управлінських рішень) беруть до уваги внутрішні (що випливають з передвиборчих угод з політичними силами) та зовнішні (пов'язані з намаганнями розширення соціальної бази підтримки) аспекти, користуючись при цьому професійними, політичними та психологічними критеріями. Відтак постає питання про співвідношення у складі команди політичних і кар'єрних чиновників (апаратників), щодо якого універсальної формули не існує. А на конкретну конфігурацію конкретної команди впливають суспільно-політична ситуація, окремі соціальні групи та їхні лідери.

На ефективність роботи кабінету особливо впливають психологічні чинники, які реалізуються через міжособистісні стосунки членів команди. Відсутність порозуміння, нездорова морально-психологічна атмосфера може спаралізувати роботу навіть високопрофесійної, політично збалансованої команди. Насамперед варто проаналізувати розподіл соціопсихологічних ролей у команді, потурбуватися в разі його незбалансованості про корекцію міжособистісних стосунків у ній.

Будь-який керівний колектив передбачає **рольовий розподіл**: голова, секретар, генератор ідей, аналітик, організатор, інформатор, психолог.

Розглянутий розподіл ролей є умовним. Окремі особи часто поєднують рольові функції в найрізноманітніших їх співвідношеннях. Єдине, надмірна кількість у команді "голів" і "генераторів ідей" може призвести до безплідних дискусій і розколу.

Демократичне суспільство передбачає зростання ролі й впливу масової свідомості на центри прийняття рішень. А масова свідомість членів суспільства відповідно формується під впливом інформації урядових структур про їхню діяльність.

У роботі з мас-медіа органи влади повинні дотримуватися таких правил:

- інформувати, орієнтуючись на громадськість;
- подавати новини в доступній формі;
- найважливіші новини повідомляти на початку зустрічі з пресою;
- не сперечатися з журналістами;
- давати (по можливості) прямі відповіді на прямі запитання;
- казати правду, навіть якщо це важко зробити;
- за неможливості відповісти, чесно зізнатися в цьому, пообіцявши зробити це іншим разом;
- не збирати на зустріч журналістів за відсутності інформаційного приводу;
- мати "домашні заготовки" щодо запитань і відповідей на них;
- виробити стандарти спілкування з представниками ЗМІ;
- вести постійний моніторинг повідомлень ЗМІ з актуальних питань;
- завжди на завершення розмови акцентувати на ключовій проблемі розмови, позаяк останнє запам'ятовується найкраще.

Політичне прогнозування — наукове дослідження (передбачення) перспектив конкретного політичного суб'єкта, політичної ситуації та політичного процесу загалом.

У політології розрізняють політичне прогнозування як наукове дослідження конкретних перспектив політичної ситуації і як практику вироблення прогнозів. Прогноз є науково обґрунтованим судженням про можливі стани об'єкта в майбутньому, про альтернативні шляхи і терміни його забезпечення. Прогнозування охоплює спеціальні наукові дослідження конкретних процесів, явищ, подій з метою отримання якісно інших знань — тих, що характеризують перспективи об'єкта дослідження.

Прогноз необхідний для уникнення небажаних результатів розвитку подій, забезпечення перебігу їх у бажаному напрямі. Прогноз як нове знання існує у таких формах:

- знання про невідомі на момент прогнозування властивості об'єктів реальної дійсності;
- знання про властивості не існуючих на момент прогнозування об'єктів.

У прогнозуванні істотними є два аспекти:

- пророкує, описує можливі, бажані або небажані перспективи, стани, рішення;
- передбачає певне рішення завдяки усвідомленню стану проблеми, використанню інформації про можливі результати цілеспрямованої діяльності.

На цій підставі у проблемі прогнозування виділяють два аспекти: теоретико-пізнавальний і управлінський (пов'язаний з можливістю прийняття на основі прогностичного знання певного рішення).

Прогнозування охоплює усі сфери життєдіяльності людей. Щодо суспільного розвитку одним з найважливіших є політичне прогнозування, об'єкт якого — політика

(внутрішня і зовнішня), а предмет — пізнання можливих станів політичних подій, явищ, процесів. У зв'язку з цим розрізняють внутріполітичне і зовнішньополітичне прогнозування.

Внутріполітичне прогнозування. Охоплює всю внутрішню політику. Один з його аспектів пов'язаний з прогнозними оцінками конкретних політичних подій, є прикладним, реалізується в процесі політичної діяльності. Суб'єкт такого прогнозу — державні й політичні органи. Інший аспект стосується діяльності політичних інститутів, політичних процесів суспільства. Реалізує його науковий колектив, що спеціалізується на вивченні політичної системи суспільства.

Зовнішньополітичне прогнозування. Здійснює прогнози щодо суб'єктів, явищ і процесів у сфері міжнародних відносин і зовнішньої політики. Воно є джерелом всебічної інформації про загальну обстановку у світі, регіоні, країні, про тенденції, напрями розвитку і чинники, що стимулюють певні події, сприяє баченню нових можливостей суспільно-політичного розвитку. В прогнозуванні міжнародних відносин передусім зосереджуються на взаємовідносинах держав.

Політичне прогнозування є частиною практичної політики. Для впорядкування прогнозів вдаються до їх типологізації залежно від мети, завдань, об'єктів, характеру, періоду дії, засобів тощо. Основним при цьому є проблемно-цільовий критерій, який вказує на мету прогнозу. Відповідно розрізняють два типи прогнозів: пошукові й нормативні.

Пошуковий прогноз спрямований на визначення можливих станів політичного явища, процесу, події в майбутньому засобом екстраполяції, котрий дає змогу спостерігати тенденції за умовного абстрагування від рішень, здатних змінити ці тенденції. Мета його полягає у виявленні й уточненні перспективних проблем, що підлягають вирішенню засобами політичного управління. Такий прогноз відповідає на питання: що найвірогідніше відбудеться в суспільстві за існуючих соціально-політичних тенденцій?

Нормативний прогноз сприяє визначенню шляхів і термінів досягнення можливих станів об'єкта політичного прогнозування. Головне для нього — передбачити способи і час, необхідні для досягнення заздалегідь заданих норм, ідеалів, стимулів, мети. Такий прогноз відповідає на питання: якими шляхами досягти бажаного?

За періодом попередження (терміном, упродовж якого діє чи має діяти прогноз) розрізняють: оперативні (поточні); короткострокові; середньострокові; довгострокові; стратегічні прогнози.

Ця градація прогнозів є відносною і залежить від характеру та мети прогнозу. У політичній сфері відповідно до характеру і темпів розвитку явищ прийняті такі часові параметри прогнозів: оперативні — до одного місяця; короткострокові — до одного року, середньострокові — до п'яти років; довгострокові — понад п'ять років (в межах п'ятнадцяти—двадцяти років); стратегічні — понад двадцять років.

Об'єктивна основа прогнозування політичних подій полягає в тому, що їхнє майбутнє приховане в теперішньому, тобто існує потенційно; нове міститься в старому (минулому), але тільки гіпотетичне, ймовірно. Тому для прогнозування майбутнього необхідне пізнання дійсності, точніше, можливостей, тенденцій, прихованих у політичній системі. Завдяки цьому науковий прогноз розкриває майбутнє (ще невідоме) політичної події, зумовлене її передісторією, а також станом на певний час.

Побачити в минулому майбутнє можна за допомогою законів розвитку об'єктів політичного прогнозу. Одним із них є закон причинності, який гласить, що явище має свою причину, тобто його породжують певні умови. Тому будь-яке пізнання вимагає усвідомлення причин явища. Знаючи їх, можна передбачити наслідки. А якщо для суспільства ці наслідки небажані, суб'єкти політики, усвідомивши це, мають час для пошуку можливостей нейтралізації цих причин.

Для успішного прогнозування на основі законів необхідне знання їхньої системи, механізму дії та використання. Хоча історія розвивається за об'єктивними законами, але творять її люди, прискорюючи або уповільнюючи її розвиток. Багато в чому це залежить від того, наскільки беруть до уваги ці закони. Ігнорування їх або невміння ними користуватися призводить до суб'єктивізму й авантюризму в політиці.

Процес пізнання законів надто складний, зумовлені законами відносини людей постійно змінюються. Наприклад, політичні відносини виявляються як політичні інтереси. Тому в механізмі соціально-політичних законів важливу роль відіграє такий об'єктивний чинник, як соціально-політичні інтереси, потреби та стимули, які постійно змінюються. У прогнозуванні важлива інформація про інтереси, потреби і стимули усіх верств населення. Суттєвим є й те, що закони, які діють у соціально-політичній сфері, виявляються як тенденції або можливості, не завжди втілюючись в дійсність. Це ускладнює вироблення прогнозу на основі закону суспільного розвитку. Тому якщо політичні претензії класу, соціальної групи враховують об'єктивний хід історії, політичні процеси розвиватимуться без суспільних потрясінь. Чим менше узгоджуються політичні інтереси з об'єктивними закономірностями розвитку, тим вища ймовірність непередбачуваних політичних конфліктів і потрясінь.

У цій справі важливо розрізнати механізм дії і механізм використання соціально-політичних законів. Механізм дії законів об'єктивний, функціонує незалежно від того, чи знають про нього люди і чи намагаються його застосувати. Механізм використання законів належить до суб'єктивних чинників. Адже використання законів є свідомим застосуванням знань, діяльністю відповідно до законів. Механізм дії законів і механізм їхнього використання різняться настільки, наскільки механізм дії є пізнаним і застосовується в плануванні, прогнозуванні, управлінні. З пізнанням і практичним застосуванням законів механізм використання законів поступово стає механізмом їхньої дії.

Механізм дії і використання законів складається з таких ланок:

- вироблення політики, заснованої на пізнаних законах;
- планування і прогнозування;
- виявлення і розв'язання суперечностей;
- залучення, активізація та організація людей для реалізації вимог законів і розв'язання суперечностей;
- використання конкретних форм і засобів реалізації вимог законів.

Сукупно ці ланки є **прогностичною валідністю** — якісною характеристикою точності передбачення подій.

Прогнозування є обов'язковою умовою механізму дії законів, передбачаючи цілеспрямовану діяльність людей. Для прогнозування політичних подій, процесів велике значення має знання політичної ситуації.

Об'єктивною основою прогнозування є також системне структурування політичного явища, процесу. Поняття "система" означає сукупність елементів, які, перебуваючи у зв'язках між собою, утворюють певну цілісність. Позаяк система передусім є певною цілісністю, її властивості не збігаються із сукупністю властивостей її елементів. Крім того, система за своєю природою ієрархічна. Тому кожний її елемент можна розглядати як систему, а саму систему — як один із компонентів більш широкої системи. Елементи політичної системи перебувають у постійному розвитку. Тому наскільки багатоманітне політичне життя суспільства, настільки багатоманітні й політичні процеси, кожен з яких є об'єктом прогнозування.

Отже, прогнозування як процес наукового дослідження передбачає визначення мети, отримання, обробку, оцінку й аналіз інформації, окреслення перспектив реалізації прогнозу. Ефективне політичне прогнозування можливе тільки за постійного коригування прогнозів з урахуванням найновішої інформації.

Політичне прогнозування визначає основні напрями розвитку політики, відображає сукупність зовнішніх і внутрішніх зв'язків, залежностей між різноманітними сферами політичного життя. Ґрунтується воно на принципах альтернативності, системності, безперервності, верифікації.

Принцип альтернативності. Пов'язаний з можливістю розвитку політичного життя і його окремих ланок на різних траєкторіях, за різних взаємозв'язків і структурних відношень. Альтернативність передбачає припущення про можливість різноманітних варіантів розвитку політичних подій. Реалізація цього принципу полягає у розмежуванні варіантів розвитку на тих, що реалізуються, і тих, що за передбачених умов не можуть бути реалізовані. Кожну альтернативу розвитку політичного процесу супроводжує відповідна сукупність проблем, які слід брати до уваги при прогнозуванні.

Нині всі внутріполітичні, зовнішньополітичні події, процеси, явища розглядаються з позицій альтернативності. На ймовірність альтернатив впливають конкретні політичні прагнення та проблеми. Їх зумовлюють тенденції розвитку суспільних потреб, необхідність вирішення конкретних проблем. Завдяки цьому принцип альтернативності взаємодіє з принципом цілеспрямованості прогнозування.

Принцип системності прогнозування. Цей принцип означає, що, з одного боку, політика розглядається як єдиний об'єкт, а з іншого — як сукупність відносно самостійних напрямів (блоків) прогнозування. Системний підхід допускає побудову прогнозу на основі системи засобів і моделей. Системність засобів і моделей політичного прогнозування дає змогу виробити погоджений і гармонійний прогноз по кожному напрямі політичного життя. Однак побудувати цілісну систему моделей політичного прогнозування у зв'язку з методологічними проблемами поки що неможливо. Це завдання буде розв'язано за допомогою комп'ютерних технологій через створення інформаційного банку даних.

Принцип безперервності прогнозування. Він передбачає безперервне коригування прогнозних розробок в міру надходження нової інформації. Наприклад, будь-який довгостроковий прогноз у першому варіанті є масштабним. З плином часу передбачувана тенденція стає прозорішою, виявляє себе з різних боків. У зв'язку з цим нова інформація, що надходить до прогнозиста, дає змогу точніше передбачити певну політичну подію.

Принцип верифікації (лат. *verus* — істинний). Завдяки йому встановлюють вірогідність виробленого прогнозу. Верифікація може бути прямою, побічною, консеквентною (послідовною), інверсною (яка передбачає зміну розташування елементів прогнозу).

Усі принципи прогнозування взаємодіють між собою, реалізуються через конкретні методи науково-прогностичних досліджень. Наукова обґрунтованість прогнозу залежить від того, який метод (система методів) покладено в основу прогностичного дослідження. Розширення сфери прогнозування зумовлює збільшення кількості його засобів. Розвиток нових засобів прогнозування сприятиме утвердженню нових дисциплін (наприклад, політичної прогностики, завданням якої є вивчення закономірностей і принципів вироблення політичних прогнозів). На сьогодні відомо понад 150 методів прогнозування. Завдання полягає у визначенні сфери використання кожного з них. Здебільшого в політології вдаються до методів, які на практиці довели свою ефективність.

Метод колективної експертної оцінки. Його суть полягає у визначенні узгодженості думок експертів щодо розвитку внутрішньої і зовнішньої політики або окремих її сфер, а також щодо розвитку політичних явищ, котрі неможливо перевірити іншими засобами, наприклад, експериментом. Цей метод допускає такі дії:

Створення робочих груп для здійснення експертних оцінок. До їх обов'язків належать проведення опитування, обробка матеріалів і аналіз результатів колективної експертної оцінки. Робоча група призначає експертів, які висловлюють свої міркування щодо перспектив розвитку певних напрямів внутрішньої або зовнішньої політики

(кількість експертів може коливатися від 10 до 100—150 осіб залежно від складності об'єкта).

Уточнення основних напрямів розвитку політичних процесів, подій, складання матриці, що відображає основну мету, додаткові цілі й засоби їхнього досягнення. Це належить здійснити ще до опитування експертів. Перед організацією опитування формулюють питання для експертів за певною структурно-ієрархічною схемою: від широких до вузьких, від складних до простих.

Забезпечення однозначності питань, які використовують під час опитувань експертів, а також незалежності суджень експертів. При цьому необхідно уникати будь-якого тиску.

Опрацювання матеріалів експертної оцінки, які є вхідним матеріалом для синтезу прогнозних гіпотез і варіантів розвитку політичних подій. Як остаточну оцінку обирають або середнє судження, або середнє арифметичне значення оцінок експертів, або середнє (нормалізоване, зважене) значення оцінки.

Колективна генерація ідей ("мізкова атака"). Суть цього методу полягає в актуалізації творчого потенціалу фахівців (інтенсивного аналізу проблемної ситуації), вдаючись спершу до генерації ідей, а потім критики їх, формулювання контрідей.

Метод "Дельфи". Він відрізняється від звичайних засобів групової взаємодії експертів:

- а) анонімністю експертів;
- б) використанням результатів попереднього туру опитувань;
- в) статистичною характеристикою групової відповіді.

Побудова сценаріїв. Завдяки цьому засобові намагаються встановити логічну послідовність подій, беручи за основу існуючу або задану ситуацію. У сценарії (словесному описі прогнозованої ситуації) слід зосередитися на зв'язках між подіями, на критичних точках, де впливи можуть мати непропорційно вагомий ефект. Написання сценарію відбувається у такій послідовності: визначення часового інтервалу — формування події — словесне тлумачення сенсу події — кількісна оцінка за ескалаційною (зростаючою) шкалою.

Це найпоширеніший засіб прогнозування, за допомогою якого більш-менш точно передбачають розвиток політичних подій. Так, наприклад, ослаблення державно-політичних структур має наслідком появу тінювих структур політичної влади, зростання впливу кримінальних угруповань. Можна виробити сценарій розвитку електорального процесу за різних виборчих систем, спрогнозувати розстановку політичних сил у парламенті й можливі законотворчі дії.

Вироблення сценаріїв змушує дослідника тримати у колі зору деталі і процеси, які він міг би проігнорувати під час абстрактних міркувань.

Метод екстраполяції. Полягає у поширенні висновків одержаних щодо однієї частини певної системи на іншу її частину. Щодо політичних подій межа екстраполяції дорівнює приблизно 5—10 рокам. Уникненню грубих помилок у прогнозуванні сприяє складне екстраполювання — комбінація математично-статистичних розрахунків із застосуванням теорії ймовірностей, теорії ігор, теорії множин.

Метод моделювання. З його допомогою вивчають не об'єкти, а їхні моделі. У зв'язку з цим знання, отримані за допомогою моделювання, не можуть бути абсолютно істинними, позаяк повної аналогії між об'єктом дослідження і його моделлю досягти неможливо. До того ж відомо, що тотожні події, які відбуваються в різних історичних обставинах, можуть мати протилежні наслідки. Під час моделювання враховують не тільки конкретну ситуацію в країні, а й історичний досвід та ментальність населення.

Структурно моделювання складається з конструювання моделі на основі попереднього вивчення об'єкта, з'ясування його істотних характеристик, експериментального і теоретичного аналізу моделі, зіставлення результатів з даними об'єкта, коригування моделі. Якщо за екстраполяції, як правило, виробляється

продовження динамічного ряду на перспективу, то при прогнозуванні за допомогою моделі існуючі механізми свіввідносять з майбутніми.

Вибір засобу прогнозування політичних процесів, подій залежить від мети і термінів прогнозування. Вироблення прогнозу є складним і відносно тривалим процесом. Складається воно з кількох етапів:

1. Передпрогнозна орієнтація (програма дослідження). На цьому етапі уточнюють завдання прогнозу, аналізують його особливості, масштаби, періоди, підстави, формулюють мету і завдання, робочі гіпотези, визначають засоби, структурують процес організації прогнозування. Головним моментом є аналіз об'єкта прогнозування, опис якого починають при формуванні завдання на прогноз. Опис містить відомості про найзагальніші показники об'єкта. На цьому етапі важливим є досвід та інтуїція фахівців. Під час аналізу об'єкта прогнозування слід дотримуватися певних методологічних принципів. Принцип системності вимагає розглядати об'єкти і прогнозне тло відповідно до мети і завдань дослідження. Принцип природної специфічності передбачає обов'язкове врахування специфіки природи об'єкта прогнозування, закономірностей його розвитку, абсолютних і розрахункових значень меж розвитку. При порушенні цього принципу (часто виникають за формальної екстраполяції процесу) помилки можуть бути значними, а прогнози абсурдними.

Принцип аналогічності передбачає постійне порівняння властивостей об'єкта з відомими в даній галузі подібними об'єктами, їхніми моделями для пошуку об'єкта-аналога, використання його моделі або окремих її елементів. Цей принцип дає змогу мінімізувати витрати на аналіз і прогноз завдяки використанню готових прогнозних моделей, а також забезпечити перевірку істинності прогнозів зіставленням їх з прогнозами об'єктів-аналогів.

2. Побудова вхідної (базової) моделі прогнозованого об'єкта засобами системного аналізу. Для уточнення моделі можливе опитування населення й експертів. Під час аналізу об'єктів прогнозування використовують об'єктний та функціональний підходи.

Об'єктний припускає виділення підсистем шляхом поелементного дроблення об'єктів. Кожен новий елемент розглядається при цьому як об'єкт прогнозування відповідного рівня ієрархії. А кожна система (підсистема) розглядається як сукупність властивостей і взаємозв'язків відповідного об'єкта. Цей підхід застосовують щодо структурноскладних об'єктів, виділяючи групи схожих за властивостями первинних об'єктів й аналізуючи найтипівіші характеристики кожної групи.

Функціональний підхід відрізняється від об'єктного тим, що за основу структурного членування об'єкта беруть функціональні ознаки. Цей підхід застосовують за відносно невеликої кількості, первинних об'єктів, що складають об'єкт прогнозування. Але вони є надто складними за своїми характеристиками і взаємозв'язками. Тоді виділяють групи схожих функцій і простежують їхню реалізацію незалежно від первинних об'єктів.

3. Збір даних прогнозного тла. Прогнозне тло — це сукупність зовнішніх щодо об'єкта прогнозування умов, істотних для політичного прогнозування. Наприклад, прогноз стабільності політичної системи передбачає врахування прогнозів економічного розвитку.

4. Побудова динамічних рядів показників. Вони є стрижнем майбутніх прогнозних моделей засобами екстраполяції. Динамічний ряд — це тимчасова послідовність ретроспективних (лат. *retro* — назад, *spectro* — дивлюсь) значень змін об'єкта прогнозування.

5. Побудова серії гіпотетичних (попередніх) пошукових моделей. При цьому вдаються до пошукового аналізу профільних і фонових показників, конкретизації мінімального, максимального і найімовірнішого значень. Як правило, змістом пошукового прогнозу є визначення можливих станів об'єкта прогнозування в майбутньому. До пошукових засобів відносять екстраполяцію, історичну аналогію, написання сценаріїв, аналітичні процедури.

6. Побудова гіпотетичних нормативних моделей прогнозованого об'єкта. Це завдання реалізують засобами нормативного аналізу за заздалегідь визначеними критеріями щодо заданих норм, ідеалів, цілей.

7. Оцінка вірогідності, точності, обґрунтованості (верифікації) прогнозу. Мистецтво політичного прогнозування полягає в умінні, ґрунтуючись на об'єктивних законах, визначити напрями й особливості розвитку певних явищ, спрямувати цей розвиток відповідно до мети. Вірогідність прогнозу перевіряють на обґрунтованість, логічну доказовість, вдаючись інколи до експерименту, інтуїції.

8. Вироблення рекомендацій щодо управлінських рішень на основі зіставлення пошукових і нормативних моделей.

9. Аналіз (експертиза) підготовленого прогнозу і рекомендацій, а також їх доведення з урахуванням висловлених зауважень та задача проекту замовнику.

10. Передпрогнозна орієнтація на основі зіставлення матеріалів уже виробленого прогнозу з новими даними прогнозного тла і новий цикл дослідження. Це зумовлено неперервністю, необхідністю поглиблення і розширення процесу прогнозування.

Але ефективність прогнозів політичних подій не може зводитися тільки до ступеня їхньої вірогідності, точності. Не менш важливо знати, наскільки прогноз сприяє підвищенню обґрунтованості, об'єктивності, ефективності вироблених на його основі політичних рішень.

Водночас перевірка прогнозів має істотні відмінності від верифікації прогнозів. У прогнозуванні, окрім абсолютної верифікації (емпіричного підтвердження або заперечення правильності гіпотези), існує відносна (попередня) верифікація, яка дає змогу розвивати наукове дослідження, використовувати їх результати на практиці ще до абсолютної їх перевірки.

Сучасний інструментарій прогнозування не є універсальним. Прогнозування є обмеженим як щодо часового діапазону (п'ять—десять років), так і щодо об'єктів (не всі явища піддаються прогнозним оцінкам). Максимальне використання наукового політичного прогнозуванню запобігає домінуванню утопічних поглядів, сподівань, орієнтацій, забезпечує стабільний і динамічний розвиток суспільства.

Контрольні запитання

1. Чим характеризується поняття «політичні технології»?
2. Які функції виконує політичний маркетинг?
3. Які види політичного маркетингу існують?
4. Чим характеризується поняття «політичний менеджмент»?
5. В чому полягає сутність політичного прогнозування?

Література: [10] С. 103-259; [13] С. 270-302; [18] С. 132-194; [22] С. 5-94; [23] С. 76-214; [24] С. 321-389; [27] С. 26-98, 175-294; [35] С. 12-149.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна література:

1. Бебик В. М. Політологія. Наука і навчальна дисципліна: підручник. К.: Каравела, 2012. 496 с. (5 прим.)
2. Гелей С. Д., Рутар С. М. Політологія: Навч. посібник для вузів / С. Д. Гелей, С. М. Рутар. 4-те вид., перероб. і доп. Львів: Світ, 2001. 384 с. (99 прим.)
3. Левківський К. М., Хома Н. М., Піча В. М. Політологія: підручник / За заг. ред. В. М. Пічі. 5-те вид., стереотип. Л.: Новий світ-2000, 2007. 476 с. (1 прим.)
4. Матвеев С. А., Буланенко Л. С. Політологія: навч. посібник. Х: Одиссей, 2009. 272 с. (2 прим.)
5. Муляр В. І. Політологія: навч. посібник. К.: ЦУЛ, 2003. 356 с. (5 прим.)

6. Політологія: Підручник для вищих закладів освіти / За ред. А. Колодій. К.: Ельга-Н: Ніка-Центр, 2000. 584 с. (3 прим.)
7. Політологія: Підручник для вузів / За ред.: І. С. Дзюбка, К. М. Левківського. 2-ге вид., випр. і доп. К.: Вища шк., 2001. 415 с. (109 прим.)
8. Політологія: Підручник для вузів / За ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. 2-ге вид., перероб., доп. К.: Академія, 2002. 528 с. (49 прим.)
9. Політологія: Підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / Ред кол.: М. І. Панов та ін. 2-ге вид., перероб. і доп. К.: Ін Юре, 2005. 520 с. (15 прим.)
10. Політологія: підручник / Коваль І. М., Ануфрієв Л. О., Брусилівська О. І. [та ін.]. Х.: Фоліо, 2012. 414 с. (50 прим.)
11. Політологія у запитаннях і відповідях: навч. посібник для вузів / За заг. ред. К. М. Левківського. К.: Вища шк., 2003. 263 с. (50 прим.)
12. Політологія: наука про політику: Підручник / За ред. Кремень В. Г., Горлач М. І. 4-е вид., випр. та доп. К.; Х.: Єдінорог, 2002. 639 с. (49 прим.)
13. Піча В. М., Хома Н. М. Політологія: підручник / За заг. ред. В. М. Пічі. 5-те вид., стереотип. Львів: Новий світ-2000, 2013. 304 с. (1 прим.)
14. Рудич Ф. М. Політологія: Підручник для студ. ВНЗ. К.: Либідь, 2005. 480 с. (25 прим.)
15. Сухотеріна Л. І. Основи політології: навч. посібник. Одеса: ВМВ, 2014. 168 с. (1 прим.)
16. Ткач О. І. Політологія: навч. посібник. К.: Ельга: Ніка-Центр, 2003. 264 с. (1 прим.)
17. Шляхтун П. П. Політологія: теорія та історія політичної науки: підручник для вузів. К.: Либідь, 2002. 576 с. (88 прим.)

Додаткова література

18. Бойко О. Д. Політичне маніпулювання: навч. посібник. К.: Академвидав, 2010. 432 с. (5 прим.)
19. Головатий М. Ф. Політична міфологія: навч. посібник. К.: МАУП, 2006. 144 с. (1 прим.)
20. Зайчук О. В., Заєць А. П., Журавський В. С. Теорія держави і права: Академічний курс: Підручник. 2-е вид., перероб. і доп. К.: Юрінком Інтер, 2006. 688 с. (9 прим.)
21. Кирилук Ф. М. Політологія Нової доби: Посібник. К.: Академія, 2003. 304 с. (1 прим.)
22. Кіянка І. Б. Політична конфліктологія: навч. посібник. Л.: Новий світ - 2000, 2008. 96 с. (3 прим.)
23. Коршук Р. М. Етнополітологія: навч. посібник. К.: Алерта, 2011. 200 с.
24. Орлова Т. В. Сучасна політична історія країн світу: навч. посібник. Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. К.: Знання, 2013. 678 с. (1 прим.)
25. Основи демократії: Посібник для студ. вузів / За заг. ред. А. Колодія. К.: Вид-во «Ай Бі», 2002. 684 с. (6 прим.)
26. Політологія: Терміни. Поняття. Персоналії. Таблиці: Навчальний словник-довідник для студентів вузів / Уклад.: В. М. Піча, Н. М. Хома; наук. ред. В. М. Піча. К.: Каравела; Л.: Новий Світ-2000, 2001. 320 с. (5 прим.)
27. Почепцов Г. Сучасні інформаційні війни. Київ: Києво-Могилянська академія, 2015. 497 с. (1 прим.)
28. Рудич Ф. М. Політологія: підручник. Вид. 2-ге, стереотип. К.: Либідь, 2006. 480 с. (1 прим.)
29. Сухотеріна Л. І. Основи політології: навч. посібник. Одеський нац. політехн. ун-т. О.: ОНПУ, 2008. 161 с. (9 прим.)
30. Холод В. В. Політологія: навч. посібник. Суми: Університет. книга, 2001. 407 с. (1 прим.)
31. Шульга М. А., Зубчик О. А. Політичний менеджмент: навч. посібник. Київ: Академвидав, 2013. 160 с. (1 прим.)

Інформаційні ресурси

1. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/>
2. Національна парламентська бібліотека України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.nplu.kiev.ua/>
3. Одеська національна наукова бібліотека. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.odnb.odessa.ua/>